

Еуразия
гуманитарлық
институтының

ВЕСТНИК

ХАБАРШЫСЫ

Токсандық журнал
2001 ж. шыға бастаған

2018
№ 4
АСТАНА

Евразийского
гуманитарного
института

Ежеквартальный журнал
Основан в 2001 г.

Редколлегия төрағасы
А.Қ. Құсайынов, т.ғ.д., проф.

Бас редактор
А.Ж. Исмаилов, психол.ғ.к., проф.
Бас редактордың орынбасары
Қ.Ә. Ахметов, т.ғ.д., проф.
Жауапты хатшы
Т.В. Кривошапова, ф.ғ.д., проф.

Редколлегия
Т.К. Айтқазин, филос.ғ.д., проф.
А.Ж. Аманбаев, т.ғ.к., доц.
В.В. Алексеев, т.ғ.к., доц.
(Ресей Федерациясы)
А.А. Арабаев, з.ғ.д., проф.
(Қырғыз Республикасы)
Қ.Ә. Әбішев, з.ғ.к., проф.
С.Б. Байзақов, э.ғ.д., проф.
Қ.Ж. Балтабаев, з.ғ.д., проф.
Х.Э. Боланьос, PhD, профессор (Испания)
Л.В. Волкова, п.ғ.к., доц.
Т.А. Дронзина, с.ғ.д., проф.
(Болгария Республикасы)
М.М. Жанпейісова, т.ғ.к., доц.
В.А. Жексембекова, с.ғ.д., проф.
М.Ы. Жүкібай, э.ғ.к., проф.
С.Б. Загатова, ф.ғ.к., проф.
О.В. Иншаков, э.ғ.д., профессор
(Ресей Федерациясы)
Ә.С. Исмаилова, э.ғ.к., доц.
А.Ш. Қадырбаев, т.ғ.д., проф.
(Ресей Федерациясы)
Б.Р. Кадыров, психол.ғ.д., профессор
(Өзбекстан Республикасы)
Ш.М. Қаланова, п.ғ.д., проф.
Д. Қамзабекұлы, ф.ғ.д., проф.
Е.В. Кодин, т.ғ.д., проф.
(Ресей Федерациясы)
Қ.А. Мамаділ, ф.ғ.к., доц.
Л.В. Пакуш, э.ғ.д., проф.
(Беларусь Республикасы)
В.Г. Рындак, п.ғ.д., проф.
(Ресей Федерациясы)
М.Н. Сарыбеков, п.ғ.д., проф.
Б.С. Сарсекеев, п.ғ.д., проф.
Л.Ч. Сыдыкова, з.ғ.д., проф.
(Қырғыз Республикасы)
Р.Н. Юрченко, з.ғ.д., проф.

ТАРИХ

Аманбаев А.Ж. Бауыржан Момышұлы әскери өмірбаянының Ұлы Отан соғысына дейінгі шағы.....	5
Жаркенова А.М. Этнический состав городского населения Северного Казахстана по переписям: 1959, 1970, 1979 и 1989 гг.....	13
Кенжебаев Д.А. К вопросу об исследовании исторического опыта развития космонавтики на территории Казахстана.....	21
Әлібек Т., Күзембайұлы А., Әбіл Е. XX ғасырдың басында Торғайдағы ұлт-азаттық қозғалыстың кейбір проблемалары.....	27
Джампеисова Ж.М. Изучение империй: новые теоретические перспективы исследований.....	33
Хасенова Ж.О. Неизвестные страницы «Дела Кажгали Джумалиева» (к репрессиям и реабилитации национальной интеллигенции в период «Оттепели»).....	37
Джумагалиева К.В. Казахские традиционные ремесла в повседневной жизни народа.....	44
Курмашев А.К., Ахмедьянова Д.К. Становление зоны, свободной от ядерного оружия, в Центральной Азии.....	50
Амрина М.С., Колумбаева З.Е. XIX ғ. соңы мен – XX ғ. басындағы Павлодар оязының рулық құрылымы (Ф.А. Щербина экспедициясы мәліметтері бойынша...).....	55
Ильясова К.М., Багдатова С.А. Концепция развития новой столицы Казахстана.....	62
Турунтаева А.А., Жанзакова К.Ж. Посткеңестік кеңістіктегі ұлтаралық қақтығыстардың сипаты, себептері мен салдары.....	69

ЮРИСПРУДЕНЦИЯ

Аккулев А.Ш. Некоторые вопросы реализации социальной справедливости, как цели уголовного наказания.....	75
Балабиев Қ.Р. Германияның әкімшілік әділет жүйесінің ерекшеліктері.....	79

ЭКОНОМИКА

Жүкібай М.Ы. Состояние и развитие человеческого капитала Казахстана.....	86
---	----

ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯ

Мусалимов Т.К., Бермухамбетова Б.Б., Барков В.А. О педагогических условиях формирования правовой компетентности студентов технического факультета вуза.....	94
Ергазина А.А. Эвристические методы обучения как эффективный способ формирования социальной ответственности будущего педагога.....	98
Шаушенова А.Г., Оңғарбаева М.Б., Бузаубекова С.Ж. Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар негізінде білім беру құзыреттілігін қалыптастыру	104
Meiratova S., Nurysheva S., Kellen Kiambati. Conceptualization of the trilingualism notion in Kazakhstan..	111
Лепешев Д.В., Захлабаева В.В. Современные тенденции формирования и развития духовного обновления молодежи Казахстана.....	116
Жумабаева А.Е., Кдырбаева А.А., Сафаргалиева А.Ы. Теоретическое обоснование особенностей подготовки будущих учителей начальных классов в условиях полиязычия.....	123
Нығыманова Н.Т. Тұлға қалыптастырудағы халықтық педагогиканың негізгі факторлары.....	131
Baigozhina Zh., Khalelova A., Alibaeva Zh. Communicative competence of the teacher as a professionally significant phenomenon.....	136
Kudymoldina M.S., Nurzhanova Zh.D. Analysis of studying mobile applications.....	142
Махадиева А.К. Аутист баланы тәрбиелеп отырған аналардың копинг стратегиясы.....	147
Мухтарова Г.С., Самарканова Ф.С. Сохранение традиционных ремесел в рамках преподавания дисциплин декоративно-прикладного искусства в высшей школе..	153
Бухарова А.Б., Валиева А.Б., Нурдилдинова А.С. Особенности адаптации школьников к обучению в среднем звене.....	157
Абдыкаликова М.Н. Зарубежный опыт изучения конкурентоспособности руководящего звена в системе государственной службы.....	164

Буркитбаева М.А., Исаева Ж.И. Жалпы орта мектептердегі эссе жанрын жазуға үйретудегі функционалдық стильдің рөлі.....	170
Керімбекова Б.Д., Мансурова Э. Көркем шығарманы талдауда пайдаланылатын тапсырма түрлері.....	175
Бейсенбаев О.Т. «Жібек жолы» бойындағы Қазақстан мен Қытайдың білім саласындағы ынтымақтастығы.....	179
Изтелеуова Л.И., Ельжанова Е.Т., Иманжанова Б.Е. Различные формы краеведческой деятельности: перспективы развития.....	184

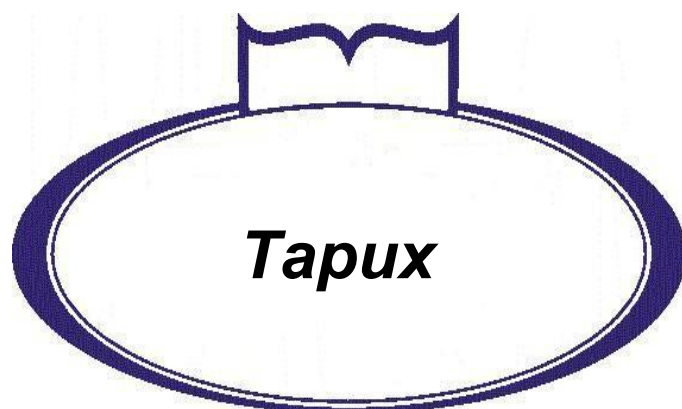
ФИЛОЛОГИЯ

Дәуренбекова Л.Н., Солтанаева Е.М. Қ. Ысқақовтың «Бұқтырма сарыны» повесінің көркемдік-идеялық ерекшелігі.....	188
Момынова Б., Әнесова Ү. Мәтінде ишарат пен ым орнына жұмсалатын тілдік бірліктердің семантикасы.....	195
Әбділәшімұлы Д. Жарлық хаттар – аса маңызды тарихи дереккөз.....	202
Садықов С. «Қазақ әдебиеті» газетінің кеңестік дәуірдегі редакторлары.....	210
Рысбаева Г.Қ. Түркі халықтарының аспан денелеріне ерекше құрметі.....	216
Адаева Е.С. Қалнияз Шопықұлы шығармаларының көркемдік сипаты.....	222
Жумасейтова Г.Т., Исламбаева З.У. Чеховские полутона в режиссерском прочтении Р. Андриясына.....	228
Тажибаяева С.Ж., Мүтәлі Ә.Қ., Қадысқызы А. Жаһандану үдерісіндегі Қытайдағы аз ұлттардың тіл мәселесі.....	234
Оразханова М.И., Ергалиева С.Ж. Көркем шығармалардағы қонақ күту дәстүрінің көрінісі (Мектеп бағдарламасы негізінде).....	242
Сүйінжанова Ж.К., Әшірханова Қ.М. Қазақ тіліндегі салт-дәстүр атауларының сөзжасамдық семантикасы.....	247

Жарияланған материалдар автордың көзқарасын білдіреді, олар журналдың Редакциялық алқасының пікірімен сәйкес келмеуі мүмкін. Жарияланымдардағы деректер мен мәліметтердің дұрыстығына автор жауап береді. Қолжазбалар рецензияланбайды және қайтарылмайды.

Публикуемые материалы отражают точку зрения авторов, которая может не совпадать с мнением Редакционной коллегии журнала. Ответственность за достоверность фактов и сведений в публикациях несут авторы. Рукописи не рецензируются и не возвращаются.

Тарих

Аннотация

Мақалада Бауыржан Момышұлының соғысқа дейінгі әскери қызметі талдауға алынып, оның Ұлы Отан соғысының басталуына қарай кемеліне жеткен кәсіпқой әскери маман болып қалыптасуына салмақты әсер еткен факторлар анықталады.

Түйін сөздер: Момышұлы, қазақ офицерлері, Ұлы Отан соғысы, соғыс қарсаңындағы халықаралық жағдай, офицердің қалыптасу факторлары.

А.Ж. Аманбаев

Еуразия гуманитарлық институты,
тар. ғыл. канд., профессор

Бауыржан Момышұлы әскери өмірбаянының Ұлы Отан соғысына дейінгі шағы

Бауыржан Момышұлының Ұлы Отан соғысының алғашқы күндерінен бастап-ақ өзін білімді, тәжірибелі, ысылған офицер ретінде көрсете білгені көпшілік қауымға аян. Оның ел басына күн туған кезде бірден-ақ өзін кемеліне келген кәсіпқой әскери маман деңгейінде көрсете алуының сырын ашып, құпиясын білу үшін, әрине, оның соғысқа дейінгі жауынгерлік өмір жолына оралу қажет. Өкінішке қарай, Баукең өмірбаянының осы тұсы әлі де үстіртін ғана, терең талдаусыз, көбіне әскери борышын қай мезгілде, қайда, қандай лауазымда өтеуі туралы қысқа ақпарат беру сипатында ғана көрсетіліп келеді. Ұсынылып отырған мақалада осы кемшілікті мүмкіндігінше түзеуге бағытталған талпыныс жасалып отыр.

1932 жылдың қарашасында Алматы қаласында КСРО өнеркәсіп банкінің республикалық филиалының қызметкері Б. Момышұлы Қызыл Армия қатарына мерзімді әскери міндетін өтеуге шақырылды. Қазіргі жас буынға жасы 22-ге таяған ердің әскер қатарына алынуы уақыт жағынан тым кеш болып көрінуі әбден мүмкін. Сондықтан осы жәйтке ештеп түсініктеме беру артық болмас.

20-шы жылдардың ортасына қарай халықаралық жағдайдың тұрақтануы мен соғыс қаупінің төмендеуі Кеңес Одағына халық шаруашылығын реконструкциялауға, индустрияландыру шараларын бастауға мүмкіндік берді. Сондықтан осы тұста, кеңестік Қарулы Күштер елеулі мөлшерде қысқартылып (5 миллионнан 500 мыңға дейін), әскерге шақырылым жасы

1925 жылы 18-ден 21-ге дейін көтерілген болатын [1]. Ал Бауыржанға келсек, ол бұл жасқа дейін жеті жылдық мектепті жақсы тәмәмдап, орыс тілін жетік игеріп, еңбек жолында елеулі тәжірибе жинап, сана-сезімі мен мәдениеттілігін арттырып, азаматтық тұрғыдан да есейіп үлгерген еді.

Оның әскери қызметі Термез қаласында орналасқан Орта Азия әскери округінің 14-ші атқыштар полкі құрамында өтті [2, 13]. Еліміздің осы аймағында басмашылардың кеңес билігіне қарсы соғысы сол кезде әлі де қызу түрде жалғасып жатқанын ескерсек, жас жігіттің жауынгерлік борышын өтеуге келген полкінің ерекше құрама болғанын ұғыну қиынға соқпас. Бұл полк толық жасақталған, соғыс әрекеттеріне барынша әзір және өз функциясын төтенше жағдайда орындап жүрген әскери құрама болатын.

Қызылармияшыл Б. Момышұлының мерзімді әскери қызметінің қалай өткені туралы бірталай қызықты мағлұматтар оның соғыстан кейін жарыққа шыққан «Помкомвзвода Николай Редин» атты автобиографиялық әңгімесінде келтіріледі. Автордың айтуынша, полктің басқару құрамындағы офицерлер әскери істің өте сауатты және тәжірибелі мамандары болған, олардың бір де бірі әпербақан немесе дөрекі адам болмаған. Командирлердің бәрі де өз бағынышындағы жауынгерлермен қатынасында үнемі сыпайылық сақтаған, бірақ оларға оқу мен жаттығу барысында барынша қатаң талап қойып отырған. Мәселен, взвод командирінің орынбасары Николай Редин мергендік дайындығы барысында жауынгерлерді шалажансар күйге дейін жаттықтырып, олардан жылдамдылық пен дәлділікті қатаң талап етіп отырған, нысанадан тысқары кеткен әр оқ үшін қатты күйінген [3, 512-513].

Қатардағы жауынгер Момышұлы алғашқы күндерден бастап әскери білім алуға үлкен құлшыныс танытады, әсіресе қару-жарақты игеруге қызыға кіріседі. Дегенмен алғашында ол дене шынықтырудан біраз уақыт қиналғаны анықталып отыр. Алайда бірте-бірте дайындықтың бұл түрінен де ол, өжеттік таныта келе, тиісті деңгейге көтеріледі.

Бір сәтте Б. Момышұлының жауынгерлік міндеттерін атқарып жүрген полкі КСРО Қорғаныс халық комиссариаты ұйымдастырған инспекторлық тексеруге ұшырайды. Инспекциялық топты комкор И.Д. Косоков басқарып келген еді. Ол сол кездегі Қызыл Армия кавалериясының бас инспекторы С.М. Буденныйдың орынбасары лауазымындағы ірі әскери қызметкер болатын. Бұл кісі снайперлік винтовкадан ату сынағын басынан аяғына дейін өзі басқарады. Сынақ барысында жауынгер Момышұлы үлкен шеберлік танытып, 2 минутта 32 оқ атып, олардың 22-сін нысаналарға тигізеді. Әбден риза болған комкор жауынгерге атудағы жоғары табыстары үшін ресми түрде алғыс жариялайды. Бұл туралы округтік газетте «Мерген Момышұлы ату шебінде» («Снайпер Момыш-ұлы на огневом рубеже») атты мақала басылып шығарылды [3, 513-515].

Осы оқиғадан соң Бауыржан взвод командирі міндетін уақытша атқарушы етіп тағайындалады. Бес ай бойы ол, осы қызметте жүріп, экстернаттық оқу нысаны бойынша 1934 жылғы қаңтарда взвод командирлігіне арнайы сынақты ойдағыдай тапсырады. Содан соң армия қатарынан запасқа жіберіледі [4, 174]. Әскерден Алматыға оралып келген бетте Бауыржан банктегі қызметіне қайта кіріседі.

1935 жылғы қарашада Бауыржан Орта Азия әскери округінің Ташкенттегі машықтандыру орталығына запастағы кіші командирлер оқуына бір айға тартылады. Қайта дайындықтан өту барысында Баукеңе оқуға келген запастағы кіші командирлер тобының жетекшісі полковник П.В. Вахалов әсіресе қатты әсер етеді. Ол офицер бұрынырақта соғыс әрекеттеріндегі ерлігі үшін "Қызыл Ту" орденімен екі мәрте марапатталған, азамат соғысында эскадронның алғыр командирі болған кісі еді. Ол сынды "Қызыл Ту" орденімен екі рет марапатталған офицерлер сол тұста бүкіл Орта Азия мен Қазақстанда үшеу-ақ болғанға саяды. Қалған екеуі полковник И.В. Панфилов пен құқық қорғау органдарының ардагері А.Жармұхамедов екен.

Бүкіл өмірін әскери қызметке арнаған П.В. Вахалов азамат соғысында аяғынан ауыр жарақаттанғанына қарамастан, кемістігін ұмытып, «сап түзудің жолдарын, қару ұстаудың

тәсілдерін, гимнастикалық жабдықтарда жаттығудың әдістерін, кедергіні алу амалдарын өзі қызбалықпен құмарлана» курсанттарға көрсетіп отырған. «Павел Васильевичті біз жолыққаннан аға тұттық, - деп еске алды Баукең ол кісіні өзінің біраз жылдардан соң жария еткен «Олар менің есімде» атты әңгімесінде. - Ол мейірімді, кішіпейіл, өзінен үлкенге ізет етіп сыйлай білетін, өзінен кішіге қамқорлық жасап, керек болса, мәпелеп еркелете білетін, керек болса құжырта шыжғыра білетін совет командирі екенін біз түсінуші едік. Қанша ашуланып, қанша ұрысып, екі аяғымызды бір етікке тығып қуырып алған кезде де, ол біздің арымызға, намысымызға тиіп кеміте сөйлеу дегенді білмейтін» [5]. Өте тәжірибелі офицер қарамағындағы курсанттарды өзінің биік әскери кәсіпқойлығымен де, жан ділі байлығымен де тәрбиелеуге тырысты.

Полковник бағынышындағы жас буынды оқыту мен машықтандыру барысында әскери ойлау қасиетінің аса маңыздылығына ерекше назар қойып отырды. Жастарға берген құнды ақыл-кеңесінің бірінде ол осыған байланысты былай деп айтқан еді: «...Ойламаған командир соғыста опырылады... Өз обалы өзіне, бірақ та соның қарамағындағылар қырылады... Командирдің бір оқыс ойы халқымызға қымбат түседі. Өмір жағынан қымбат түседі... Сол себепті біздің маңдайалды міндетіміз: ел десе еңіреген ерлерді қан майдан да орынды жеріне жұмсай білу... Сол себепті командирдің міндеті – ауыр міндет. Осыны түсінулеріңізді сұраймын...» [5]. Егде жастағы полковниктің бұл терең ойын командирдің ауыр міндеттерінің ішіндегі ең бастысы – ойлау міндеті деп қорытуға болады. Осы қағидатты Бауыржан кейінгі офицерлік өмірінде есінен шығармай, барынша толық ұстануға күш салды.

Сабақтар мен машықтанулар күнделікті тығызданған кесте бойынша өтіп жатты. Полковник П.В. Вахалов курсанттардың әрқайсысын көз алдынан таса қалдырмай, үнемі қадағалап жүрді.

Қызу қанды және жылдам Бауыржан әскери дайындықтың барлық түрлерінен де – саптық, атыстық, тактикалық, топографиялық, инженерлік, дене шынықтыру, саяси және басқа да дайындықтардан, бірден болмаса да, бірте-бірте жоғары көрсеткіштерге қол жеткізіп отырды.

"Соңғы түйенің жүгі ауыр" дегендей, бір айлық қайта дайындық курсы аяқталар алдындағы ақырғы аптаның аса ауыртпалығы курсанттарға оңайға түскен жоқ. Ал соңғы үш күн бойы Орта Азия әскери округінің әскери дайындық жөніндегі басқармасының бастығы комдив Н.Г. Брилев жетекшілік еткен, құрамында тағы төрт офицері бар, комиссиясы келіп, курсанттардың теориялық және тәжірибелік дайындығын сынға салды.

Бауыржан бір айлық курстық қайта дайындық нәтижелері бойынша сынақтардың барлығынан ойдағыдай өтті, ал атыстық дайындығы бойынша қайтадан ерекше көзге түсті. Қорытынды сынақтар винтовкадан нысана атумен аяқталуы тиіс еді. Белгіленген шарт бойынша 2 минут ішінде 3 оқ атып, ең кемі 18 ұпай жинау керек. Ал Бауыржан 30 секундтың ішінде 3 оқты нысанаға тамаша тигізіп, жалпы саны 27 ұпай жинап, ең жақсы көрсеткішке қол жеткізе білді [5].

Бұрынғы тәжірибесіне қоса осы жолы әскери өмір-салтының дәмін әжептәуір татып үлгірген Бауыржан өзін осы ортада еркін және жайлы сезіне бастайды. Ал мұны полковник П.В. Вахалов және басқа да командирлері анығынан байқап қалады. Мұның айғағы – олардың Бауыржанды әскери қызметке аса қабылетті деп бағалап, оны кәсіпқойлық әскери қызметке еш күдіксіз ұсынуы. Сол себептен болуы керек, зейнет жасына жеткен шағында Баукеңнің Әзілхан Нұршайықовпен арадағы ұзақ әңгімелерінің бірінде былай деп айтуы: «Со бір айлық жиын менің барлық болашақ тағдырымның тетігі болды. Егер мен сол бір айда көзге түспесем, онда менен басқа Бауыржан шыққан болар еді» [6, 90].

Бір айға созылған әскери қайта дайындау курсы абыроймен аяқтағаннан соң Бауыржан 1935 жылдың желтоқсанында Алматыға қайта оралысымен республикалық

өнеркәсіп банкіндегі қызметінде жоғарлатылады және де осы тұста сол мекемеге алынған жаңа қызметкерлерге өзі ұстаздық ете бастайды.

Бірақ Бауыржанның азаматтық қызметі енді ұзаққа созыла қоймайды. Арада үш ай өтпей жатып, нақтырақ айтсақ, 1936 жылдың наурызында, ол ойда жоқ жерден Ташкентке шұғыл түрде шақыртылып, әскери басшылықтың бұйрығымен енді ғана жасақталып жатқан жаңа полкке атыс взводының командирі болып тағайындалады. Сөйтіп осы мезеттен бастап Б. Момышұлының Қызыл Армия қатарындағы тұрақты кәсіпқойлық әскери қызметі басталады.

Ташкентке келіп жеткен бетте Бауыржанның округтің штабында алдымен кездестірген және оны ағалық ретінде қуана қарсы алған таныс офицері полковник П.В. Вахалов болды. Онымен әңгімелесу барысында Баукең өзінің кәсіпқойлық әскери қызметке кенеттен тартылуына осы кісінің тікелей себепкер болғанына толығынан көз жеткізеді, жіберілген полкінің командирі өзіне баяғы Термездегі мерзімді әскери қызметінен таныс полковник Д. Коваленко екенін де осы кісіден біледі және жасақталып жатқан әскери құраманың Ташкенттің маңайындағы Шыршықта орналасқанынан да хабардар болады.

Полковник осы жолғы әңгімесінде әскери салада жүргізіле бастаған жасақтауларды халықаралық қатынастардағы соңғы өзгерістермен тығыз байланыстыра бағалау қажеттігіне тоқтай келе, былай деп ескертті: «Армиядағы жаңа жасақтаулар — соғысқа қарсы сақтықтың белгісі деген сөз... Мен пайғамбар емеспін... Бураның шудасындай қаптап келе жатқан қара бұлтты сен неге сезбейсің?!». Оның осы сөздері жас командирді терең ойға салды.

Осыдан соң Бауыржан жаңа бастығы полковник Д. Коваленкоға жолығады. Полк командирі Бауыржанның тұрақты әскери қызметке шақырылуының мән-жайын айтып түсіндіріп, соғыс қауіпінің күшейіп бара жатқанына назар аударып, қалыптасуы аяқталып қалған өз полкінің жақын арада басқа да алыс жерге көшірілетінін хабарлайды. Оның қабылдауынан кейін сол кісіден алған нұсқауы бойынша бұрынғы қызмет орнымен есептесіп, үй-ішімен қоштасып қайту үшін жас командир үстіне әскери киім киген және беліне наған асынған қалпында Алматы мен Бурныйға бір аптаға барып қайтады [5].

Туған-туыстарымен қоштасарда сексен жасқа тақалып қалған әкесі екі алақанын жайып баласына мынадай бата береді: «Ақ жүрек болып жолдасың, адалдық сені қолдасын. Жақсылық үшін тірессең, жаныңды арың қолдасын. Арынды болсын шабысың, алымды болсын табысың, найзадай болсын намысың. Ер жігітке бәрі сын. Қиындық көрсең мұқалма, ауырлық көрсең жұқарма, қамқоршы бол кішіге, үлкенді үлгі тұт алға!». Момыш әкесі ұлы мен осылайша бар тілеуін алдына үйіп-төгіп, бауырына басып, маңдайынан сүйіп қош айтысты. «Осы ақ батаны жүрегіме жазып алып мен кеттім, – деп көп жылдардан кейін еске алды осы мезетті Баукең. – Әкемнің ақ батасын менің арымның, азаматтығымның, адамгершілігімнің ақтауындай етіп, күні бүгінге дейін төбеме көтеріп келемін...» [6, 90].

Бір апта бойы елде болып қайтқан соң Бауыржан Ташкентке келіп жеткен заматта полктің жасақталуы тіпті аяқталып қалған екен. Ол жоғарыдан келіп түскен бұйрық бойынша өз қарауына артиллериялық атыстық взводты қабылдап алып, жаңа қызметін атқаруға кіріседі. Санаулы күндер өтісімен оның полкі тұтқиылдан орнынан түгелімен тік көтеріліп, вокзалға шұғыл келіп жетісімен эшелонға тиеліп, кең ауқымды еліміздің Қиыр Шығысына қарай бет алады. Жауынгерлерге және әскери техника мен жабдықтарға лық тиелген поезд, он төрт күн жүріп барып, полктің жаңадан белгіленген дислокациялану орнына таяу жердегі теміржол стансасына басын бір-ақ тіреді.

Қиыр Шығыс климаты өте ауыр аймақ екені белгілі: қысы ұзақ, оның үстіне қарлы да өте аязды. Ал жазы жауынды, мамырда басталған жауын тамыздың аяғына дейін тоқтамай жауады. Тамыз айының аяғын ала жауатын нөсер жауындары жолдар мен көпірлерді шайып өтіп, сирек те өзара үлкен қашықтықта орналасқан елдімекендермен

қатынасты одан әрмен қиындата түседі. Мұндай жағдайда әскери жаттығулар мен жорықтарды ұйымдастыру ісі әбден қиындап кететін.

Ал шығыстағы халықаралық жағдай осы тұста күннен-күнге шиеленісіп жатқан болатын. Кеңес Одағы үшін ең үлкен соғыс қаупі Жапониядан төніп отыр деп саналатын. «...жапон империализмінің саясаты Қиыр Шығысты Кеңес Одағынан күшпен тартып алуға бағытталған болатын, - деп жазады өз естеліктерінде сол кезде осы өңірде дивизияның командирі болған И.М. Чистяков. - Жапондықтар басып алған Маньчжурияда біздің шекаралардың бойымен жаңа әскери құрамалар пайда болып, казармалар, аэродромдар, темір және тас жолдар салынып жаттыт [7]. Сондықтан осы тұстағы кеңес әскери құрамалар біріктіріліп, Кеңес Одағының маршалы В.К. Блюхердің қолбасшылығындағы Ерекше Қызыл Тулы Қиыр Шығыс армиясы деп аталды. Бұл әскери бірлестіктің атауы «Екпінді» деген сөзбен де толықтырылып айтылатын. Себебі осы қуатты әскери топталманың толыққанды соғыс әрекеттеріне барынша әзір болуы үшін барлық амалдар іске қосылып жатты.

Қолбасшы В.К. Блюхер біздің алдымызға әр құрама мен бөлімшенің кез келген мезетте бейтаныс жерге шұғыл түрде ілгерілей келе, шоғырланып, ойдағыдай ұрыс жүргізуге дайын болуын қамтамасыз ету міндетін қойды. Ол былай дейтін: «Көбірек күрделі жағдайда, тұтқиыл әрекеттер арқылы және де әр ретте жаңа жерде машықтанған жөн... Қазір атыстық міндеттерді орындауға қаншама қиын болса, соншама бізге нағыз ұрыста жауды сұлату оңайға түседі... Естерінде болсын, ешқашан да әскери дайындық жағдайын жеңілдетуге болмайды» [7].

Міне, Бауыржан Момышұлының Қиыр Шығыстағы бес жылға созылған әскери қызметі осындай күрделі жағдайда өтіп жатты. Бұл жылдары ол артиллерия саласында батареяның басқару взводының командирі, жартылай рота командирі, батарея командирі, батальон штабының бастығы сынды әскери лауазымдарда, үнемі асқан жауапкершілік пен тиянақтылық таныта, офицерлік борышын абыроймен орындап жүрді. Осындай лауазымдардан өтуіне байланысты жас офицер әскери өнердің әр қырынан өз білімі мен дағдыларын байыта білді.

Осы аймақтағы қызметінің алғашқы кезеңінен бастап-ақ жас лейтенант Бауыржан Момышұлы негізгі командирлік міндеттеріне қоса полктегі ат спорты командасының капитаны міндеттерін де атқарып жүрді. Бір сәтте ат спортынан өткізілген үлкен байқауда оның жетекшілігімен полктің командасы шеберлігімен басқалардан озып бірінші орынға шығады. Байқау нәтижесінде жоғары әзірлігі үшін 306-ші полктің бүкіл командасына алғыс жарияланады, ал үздік команданың капитанына сыйлыққа сағат беріледі. Сыйлықты лейтенант Бауыржан Момышұлына Кеңес Одағының маршалы командарм В.К. Блюхер өз қолынан тапсырады [6,174].

Қиыр Шығыстағы жылдары Бауыржанның командирлік кемелденуіне сол кездегі басшылары үлкен ықпал етіп отырыпты. Содан болуы керек оның: «Кұдай мені қисық кып жаратса да, алдымнан ылғи жақсы командирлерді кездестірді», - деп әскери ұстаздарын жоғары бағалауы [6,195].

Жас лейтенанттың санасына дивизия командирі комбриг Ф.К. Дотоль өзінің әділдігімен, әскери өнерге жетіктігімен, жауынгердің жанын терең ұға білу зерделілігімен қатты әсер етіпті [6,188]. Оның ақыл-кеңестерін жас офицер келешектегі қызметінде молынан жаратуға тырысып баққан көрінеді. Мұны Баукеңнің осы ұстазын былай деп еске алуынан байқалады: «Бұл жолғы сөзін ол (комбриг Ф.К. Дотоль – А.А.) Хасан көлінің тәжірибесіне негіздеп, қызыл әскерлердің жорық пен шабуылдан басқа әрбір бос минутын окоп пен ор қазуға жұмсауы керектігін қатты ескертті. Оның сонда айтқан: «Окоп - алынбас қамал», «Ордағыға оқ тимейді» деген нақыл іспеттес екі сөз ерекше есімде қалған болатын. Сол екі сөз, тіпті, өмір бойы есімнен шыққан емес» [6, 186].

Дивизияны комбриг Ф.К. Дотольдан кейін басқарған майор И.М. Чистяков те Баукеңнің кемеліне келген әскери маман болып қалыптасуына елеулі үлес қосқаны

анықталып отыр. Сол ерекше тұлғаның асқан іскерлігі мен жігерлілігін, мол тәжірибемен ұштасқан білімін, өзі де өте тәртіпті болғаны мен өзгелерден де тәртіпті қатаң талап еткенін жас офицер өзіне үлгі тұтқан. Ал осы командирдің өзін терең ойға түсірген бір әскери кәсіпқойлық ой-пікірін Баукең кейініректе былай еске алған: «Ол кісі (комдив И.М. Чистяков – С.А.) жеңістің төрт шарты бар деп есептейтін. Ол шарттар: 1) жағдайды дәл ұғу; 4) тез әрі дұрыс шешім қабылдау; 3) штабтың іскерлігі; 4) солдаттың ерлігі мен табандылығы дейтін» [6,192].

Осы өлкенің табиғаты мен ауа райы да жас командирдің есейіп, шындалуына өздігінше үлесін қосқанға ұқсайды. Өйткені бір сөзінде ол Қиыр Шығыстың аптан ыстық жазы мен қақаған аязы ақырған қысын ұста көрігінің отына көмілген темірді барынша қыздырумен және сол темірді шындау үшін суық суға әбден малып шыжылдатумен салыстырған.

Бауыржанның осы өңірдегі бес жылдық әскери қызметі оның жауынгерлік өмірбаянында ерекше орын алды, себебі осы жылдар оның командир ретінде нағыз кемелдене түскен шағы болды. Шындығында, дәл солай болғанын Баукеңнің мына сөздерінен молынан байқауға болады: «Өз басым сол Қиыр Шығыс табиғатының тамаша дүкенінде соғылған шегемін деп есептеймін. Қиыр Шығыс дүкенінде мыңдаған «шегелер» соғылды. Мен солардың бірі ғанамын. Ұстасыз ұста дүкені болмайды ғой. Мені, менің тұстастарымды болат «шеге» етіп, сомдап соққан ұста Блюхер болатын! Мен өз өмірімнен Қиыр Шығысты бір минут бөліп тастай алмаймын» [6,164].

1940 жылдың басында Мәскеуден келіп түскен бұйрық бойынша Бауыржан Момышұлының әскери атағы аға лейтенантқа өсіріліп, ол Киев әскери округіне әскери қызметін жалғастыруға жіберіледі [8,620]. Осыған байланысты аға лейтенант алдымен Киев қаласына отбасымен (әйелі Жамалмен және кішкентай қызы Шолпанмен) келіп жетеді. Бұрын артиллерия офицері болып жүрген Б. Момышұлы Киев әскери округі оперативтік бөлімінің бастығы полковник И.Х. Баграмянның қабылдауында болып, оның ұйғарымымен Житомир қаласының маңында орналасқан 406-шы атқыштар полкі штаб бастығының бірінші көмекшісі қызметіне тағайындалады. Қолына тағайындалуы туралы бұйрықты алысымен офицер отбасымен полктің орналасқан жеріне келіп, жаңа тағайындалған орнында міндеттерін атқаруға кіріседі.

Бұл лауазымда ол өзіне тән болып кеткен табандылықпен бір жылдан аса қызмет етеді. Осы уақыт аясында жас офицер округтің қолбасшысы Г.К. Жуковпен, округтің оперативтік бөлімінің бастығы И.Х. Баграмянмен, тағы басқа да ірі әскери тұлғалармен түрлі жиындар мен ойын-жаттығуларда жиі кездесіп, олардың бұйрықтары мен ұйғарымдарын және ой-пікірлері мен ақыл-кеңестерін естіп-біліп, ал естіген-білгенін басшылыққа ала отырып, әскери теория мен практика тұрғысынан өзінің дайындығын едәуір мөлшерде артыра білді.

Әрине жас офицердің оперативтік-тактикалық тұрғысынан жетілуіне оның 1940 жылғы Кеңес Армиясы құрамалары құрамында Солтүстік Буковина мен Бесарабияны қосып алу алты күндік жорығына қатысуы қатты әсер етпеуі мүмкін емес. Бірақ та Баукең кейініректегі өзінің көпшілік алдындағы сөздерінде де, еңбектері мен Ә. Нұршайықовпен диалогтерінде де әскери өмірбаянының осы тұсын белгісіз себептермен терең ашып сипаттамағаны өкінішті-ақ.

Аға лейтенанттың Житомирдегі әскери қызметінің барысында оған әсіресе қатты ықпал еткен тұлға - ол өзінің тікелей басшысы полк командирі, полковник Круглов еді. Бұл кісінің әскери сауаттылығын және жауынгерлердің өз балаларының қамындай ойлайтынын ерекше атай келе, Баукең оны Ә. Нұршайықовпен диалогтерінің бірінде мынадай сөз тіркестері арқылы сипаттаған: «маған барлық жұмыс жайын жалықпастан өзі үйрететін болды», «штаб ісін меңгерткеннен кейін ...маған әскери оқуларды талдау жайын көп үйретіп, ұқтырды», «оқу, жорық кезінде мені қасынан тастамайтын», «менің ең жақсы әскери ұстаздарымның бірі болды». Ал полковниктің бағыныштыларына әділ болғанын,

олардың әрқайсының кемшілігін есепке алып отырғанын, бірақ та орынсыз нұқпай ұрыспайтынын жас офицер өзіне үлгі тұтқаны да айқын аңғарылады [6,134].

1941 жылдың қаңтарында Бәукеңнің Украина жеріндегі әскери қызметі аяқталып, ол Қазақ Республикасының әскери комиссариатына аға нұсқаушы болып ауыстырылады. Осы жұмысын жарты жылдай уақыт атқарып жүрген кезде Ұлы Отан соғысы басталады.

Қорыта келгенде, Бауыржан Момышұлының кемелденген әскери маман болып қалыптасуына мынадай факторлар салмақты түрде әсер етті:

- бала шағынан адами және ұлттық құндылықтарды өзіне сіңіріп өсуі, соның салдарынан бойында елжандылық, еңбекқорлық, тиянақтылық, намысқорлық, білім алуға және үлкендерден үлгі-өнеге тұтуға құштарлық сынды қасиеттердің бойында қалыптасуы мен есейген жасында дамып тұруы;

- мерзімді әскери қызметін уақтылы және абыроймен өтеуі және оған қоса кіші командирлерді дайындау мен қайта дайындау курстарынан ойдағыдай өтуі;

- кәсіпқойлық әскери қызметінің соғысқа дейінгі уақытта тек элиталық әскери құрамалар қатарында басталып, үнемі жалғасып тұруы;

- әскери тағдырының алғашқы жылдарында оған Отаны мен өз ісіне барынша берілген, білікті де тәжірибелі әскери қайраткерлердің молынан кездесіп тұруы мен ұстаздық етуі (полковник П.В. Вахалов, полковник Д. Коваленко, комбриг Ф.К. Дотоль, майор И.М. Чистяков, полковник Круглов, т.б.);

- әскери карьерасында қатардағы жауынгерден полк штабы бастығының бірінші көмекшісі деңгейіне дейін өз еңбегімен, қисынды түрде және бірізді мансаптық жоғарылауы;

- қарулы күштердің әртүрлі бөлімшелері мен салаларында (артиллерия, жаяу әскер, кавалерия, тау атқыштары) елеулі немесе ұзақ уақыт бойы абыроймен қызмет етіп, бойына жан-жақты білім мен тәжірибе жинауы;

- әскери қызметінің командирлік те, штабтық та жұмысында елеулі мерзім бойы міндет атқаруы арқылы олардың мән-жайы мен оларға қойылатын талаптардан тереңінен хабардар болып, соғыс әрекеттерін жоспарлау, басқару, талдау жөнінде молынан құзыреттерді игеруі;

- әкесінен бастап барлық бауырлары мен жақындары тарапынан өзінің әскери борышын абыроймен орындауға барынша түсіністік пен тілектестік табуы.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Социальные и организационные проблемы военных реформ 20-30-х годов XX века // <http://xreferat.com/35/5191-1-social-nye-i-organizacionnye-problemy-voennyh-reform-20-30-h-godov-hh-veka.htm> (Жүгінүмерзімі - 25.09.2018).
- 2 Легендарный батыр. - М.: «Ленон», 2010. – 416 с.
- 3 Момыш-ұлы Б. Помкомвзвода Николай Редин // Момыш-ұлы Б. За нами Москва. Записки офицера. Изд. 6-е. – Алматы: «Жазушы», 1970. – 528 с.
- 4 Муханбеткалиев Х.С. Честь имею! – Уральск: ТОО «Полиграфсервис», 2012. – 200 с.
- 5 Момышұлы Б. Олар менің есімде. // [https://kitap.kz/books/olar_mening_esimde/read#epubcfi\(/6/2\[id1\]!/4/514/2/1:67](https://kitap.kz/books/olar_mening_esimde/read#epubcfi(/6/2[id1]!/4/514/2/1:67). (Жүгінү мерзімі – 25.09.2018).
- 6 Нұршайықов Ә. Ақиқат пен аңыз. Роман-диалог. Алматы: «Атамұра», 2004. – 400 б.
- 7 Чистяков И.М. Служим Отчизне. 2-е изд. - М.: Воениздат, 1985.- 288 с. // http://militera.lib.ru/memo/russian/chistyakov_im/02.html(Жүгінү мерзімі - 21.10.2018).
- 8 Момышұлы Бақытжан. Тарихтың түкпірінен сөз келгенде // Дала даналары / Құраст. ұжымы: Е. Әбен, Е. Дүйсенбайұлы, И. Тасмағамбетов/ - Алматы: Қазақстан даму институты, 2001. – 640 б.

РЕЗЮМЕ

В статье на основе анализа довоенного отрезка воинской службы Бауыржана Момыш-улы, определены факторы, существенно повлиявшие на его формирование к началу Великой Отечественной войны как зрелого профессионального военного специалиста.

RESUME

In this article on the basis of the analysis of the pre-war period of the military service of Bauyrzhan Momysh-uly there were determined the factors influencing the formation of the mature professional military specialist by the beginning of the Great Patriotic War.

УДК 314.1.011.(574) (043.3)

А.М. Жаркенова

Евразийский национальный
университет им. Л.Н. Гумилева,
д-р ист. наук, доцент

Этнический состав городского населения Северного Казахстана по переписям: 1959, 1970, 1979 и 1989 гг.

Аннотация

Одной из самых важных демографических характеристик является численность и удельный вес городского населения. В такой многонациональной стране как Казахстан горожане имеют значительную дифференциацию по этническому признаку. При этом этническая структура городского населения в 50-80-е годы находилась в процессе ускоренной динамики и имела серьезные различия в зависимости от региональных особенностей. Выявление особенностей динамики этнического состава городских жителей в Северном Казахстане и представляет цель настоящей статьи. Изучение проблемы проводилось на основе общеисторических и демографических методов путем сравнительно-сопоставительного анализа численности горожан 22 этнических групп по материалам переписей 1959, 1970, 1979 и 1989 годов. Результатом стало определение динамики городского населения в этническом разрезе, показавшем превалирование доли горожан у корейцев, литовцев, превышение 50 % порога у русских и крайне малый удельный вес отдельных этносов казахов среди городских жителей.

Ключевые слова: урбанизация, уровень урбанизированности, городское население, этническая дифференциация, этническая структура

Вторая половина XX века характеризуется ускорением процессов урбанизации в Казахстане. Из аграрной республики он превращается в индустриально-аграрную. В связи с продолжающейся индустриализацией, ростом новых городов растет численность городского населения в целом по Казахстану и во всех его регионах. В 1970 г. уровень урбанизации достиг 50,6 %, тогда впервые численность горожан превысила количество сельских жителей. Самыми урбанизированными по республике становятся Центральный и Восточный Казахстан. Северный Казахстан, хотя и показывал рост урбанизации, но, тем не менее, продолжал оставаться одним из наименее урбанизированных регионов. При

этом северные области имели свои особенности как по темпам роста численности городского населения, так и по его этнической структуре.

Как известно, этническая дифференциация характерна для всех демографических процессов. В Казахстане и в особенности в его Северном регионе она значительно превосходила дифференциацию по другим демографическим признакам и определяла связанные с ней территориальные различия. Одним из наиболее важных демографических показателей является численность и удельный вес городского населения. Ко второй половине XX в. Северный Казахстан по-прежнему относился к числу наименее урбанизированных, его области оставались преимущественно аграрными и подавляющая часть населения проживала в сельской местности. Затем в регионе начинается постепенный рост численности горожан.

Этническая дифференциация городского населения Северного Казахстана хорошо прослеживается по данным переписей населения, проведенных в 1959, 1970, 1979 и 1989 гг.

Целью исследования является выявление динамики этнической структуры городского населения Северного Казахстана по переписям 1959-1989 гг.

Анализ материалов переписей населения 1959, 1970, 1979, 1989 г. был осуществлен сравнительно-сопоставительным методом динамики этнической структуры городского населения Северного Казахстана.

В процессе исследования применялись историко-хронологический, историко-сравнительный методы, а также демографические методы – сопоставительный анализ переписей, таблично-статистический и графический анализ.

В силу отсутствия полных статистических данных не представляется возможным изучить этнический состав городского населения Северного Казахстана в послевоенный период, поэтому только данные переписи 1959 года дают такую возможность. Всесоюзная перепись 1959 г. была проведена через 20 лет после переписи 1939 г., ее результаты явились наиболее полными и достоверными по сравнению со всеми советскими переписями.

Перепись 1959 года показала некоторое увеличение численности городского населения в Северном Казахстане. Так, по сравнению с переписью 1939 г. доля горожан выросла почти в два раза. Однако, в сравнении со средними показателями по республике удельный вес городского населения в регионе был ниже на почти 11 пунктов. Регион был наименее урбанизированным в республике, большую часть его жителей составляли селяне.

В 1959 г. из 2 753 136 жителей региона лишь 856 136 являлись горожанами - всего 31%. Городское казахское население в Северном Казахстане по переписи 1959 г. составляло 94 458 из 512 352 общей численности казахов или чуть более пятой части. Городское русское население - 508 153 из 1 242 374 чел., или 45%. Уровень урбанизированности других этносов, в том числе европейских (украинцев, белорусов, немцев, поляков) также был невысоким. Этническая структура городского населения Северного Казахстана отличалась своеобразием, заключающееся в том, что этносы, обладающие высоким уровнем урбанизированности в других регионах республики, в нем имели гораздо более низкий уровень. Большинство представителей почти всех этносов региона проживали в сельской местности. Только татары имели выше 50% городского населения.

Численность городского и сельского населения по этническим группам в 1959 г. представлена в таблице 1 [1].

Таблица 1 - Городское и сельское население Северного Казахстана по национальному составу по переписи 1959 г.

Национальность	Северный Казахстан		
	Всего	город	село
Казахи	512 352	94 458	417 894
Русские	1 242 374	508 153	734 221
Украинцы	395 957	96 283	299 674
Белорусы	64 374	16 196	48 178
Молдаване	5 681	1 723	3 958
Мордва	8 644	2 505	6 139
Литовцы	5 188	1 726	3 462
Латыши	1 505	682	823
Эстонцы	1 017	496	521
Немцы	333 991	54 592	279 399
Поляки	40 382	6 139	34 243
Татары	50 009	28 317	21 692
Татары крымские	---	---	---
Башкиры	2 858	1 182	1 676
Удмурты	2 146	455	1 691
Чуваши	4 921	1 430	3 491
Азербайджанцы	1 319	657	662
Узбеки	1 629	941	688
Чеченцы	16 760	4 127	12 633
Ингуши	32 309	22 028	10 281
Корейцы	5 313	2 689	2 624
Китайцы	599	251	348
др. этносы	23 400	11 085	12 315
не указав. этнос	43	17	26
Всего	2 753 136	856 136	1 897 000

Перепись 1959 г. показала следующее распределение городского населения по областям. В Акмолинской области из 637 115 жителей, 257 699 являлись горожанами; в Кокчетавской наблюдалось соотношение 493 319 и 122 688; в Кустанайской – 710 690 и 187 776, в Павлодарской – 455 013 и 131 547; в Северо-Казахстанской – 456 999 и 156 426 человек.

Уровень урбанизированности по областям региона имел небольшие отличия. Так, наиболее урбанизированной областью в 1959 г. являлась Акмолинская – 40,45 %, а наименее – Кокчетавская – 24,87 %. На рисунке 1 представлена численность городского населения областей Северного Казахстана [2].

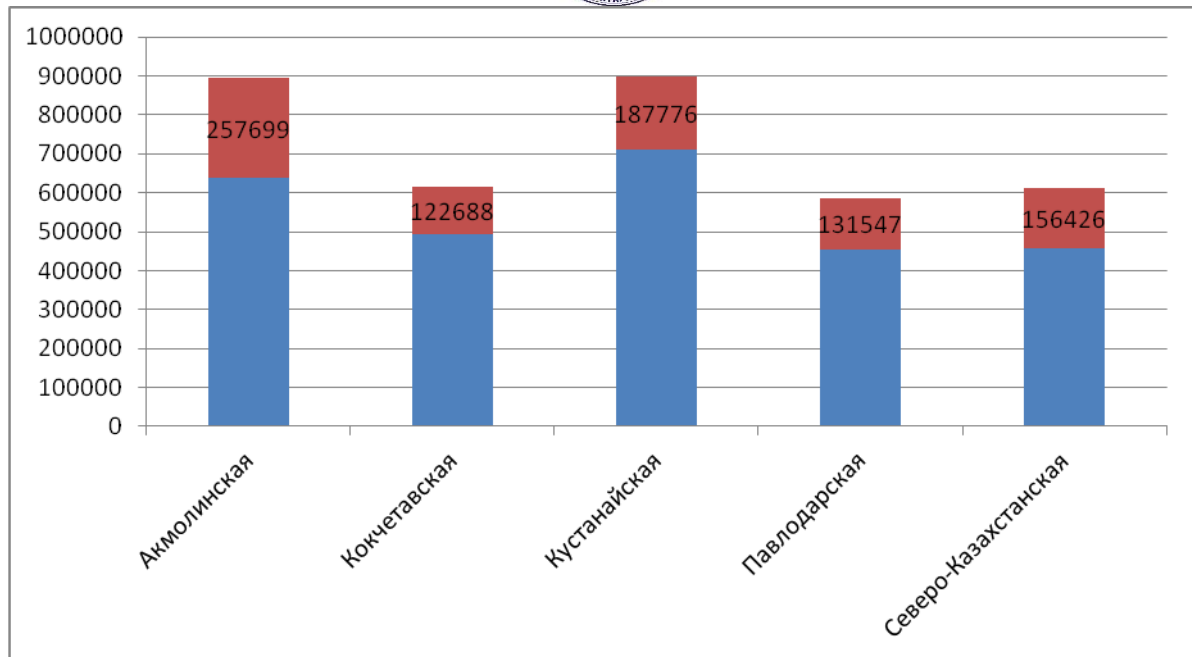

Рисунок 1 - Численность городского населения по областям Северного Казахстана в 1959 г.

Перелом намечился в 60-е г. в связи с продолжающимися процессами урбанизации, вызванной быстрыми темпами роста промышленного производства, уровень урбанизированности вырос в целом по республике и в северном регионе, в частности.

Толчком к росту численности горожан в Северном Казахстане явилось образование на его территории двух крупных промышленно-экономических районов - Павлодар - Экибастузского и Кустанайского. Для работы на промышленных предприятиях требовались значительные человеческие ресурсы, которые в массовом порядке прибывали почти из всех районов СССР. Но не только межреспубликанская миграция сыграла роль в росте численности населения в Павлодаре, Экибастузе, Ермаке (ныне Аксу), Кустанае, Рудном и других городах Северного Казахстана. Вторым, но не менее важным фактором, стала внутриреспубликанская миграция. Миграционный приток на промышленные стройки региона в 1962–1968 гг. практически сравнялся по размерам с совокупным миграционным показателем всех остальных регионов Казахстана.

Для привлечения рабочих и инженерно-технических кадров применялись различные формы мобилизации, такие как оргнабор, общественный призыв, организованное переселение семей, трудовое устройство демобилизованных, распределение выпускников вузов и средних специальных заведений. Так, «За 1959-1965 г. Соколово-Сарбайский горно-обогатительный комбинат принял 30 тыс. молодых людей со всего Союза. Только за 5 месяцев 1959 г. среди прибывших 2 060 человек выходцев из Казахстана насчитывалось 351 человек, или 17%, из Краснодарского края - 302, Ярославской области - 248, Челябинской - 159, Воронежской - 94, Горьковской - 43, Северной Осетии - 176, Литвы - 175, Белоруссии - 63» [3, 125].

География выхода мигрантов была обширной - из европейских республик Союза - России, Украины, Белоруссии, Молдавии и Литвы; из среднеазиатских республик - Узбекистана, Киргизии и Таджикистана, пополнивших городское население Северного Казахстана. Но позднее, в 1970 г., круг республик - доноров для роста городов региона сузился и происходил главным образом за счет РСФСР, Узбекистана и Туркмении.

В 1966-1970 гг. миграция в города региона в два раза превышала сельскую по всем областям за исключением Кокчетавской и Северо-Казакстанской. Наиболее высокими

показателями по миграции в городскую местность отличались Павлодарская и Целиноградская области, в которых проходило крупное промышленное строительство.

В 1970 г. Северный Казахстан занял первое место по масштабам внутриреспубликанской миграции, около трети миграционного потока приходилось на города региона, в особенности в Павлодар-Экибастузском и Кустанайском промышленных узлах.

В результате в 1970 г. уровень урбанизации в Северном Казахстане вырос до 41,9 % против 50,6% по республике. Рост по сравнению с 1959 г. составил 10 пунктов, то есть темпы роста городского населения были выше, чем в среднем по Казахстану.

Урбанизированность по этническому признаку не претерпела существенных изменений, по-прежнему большинство казахов, украинцев, белорусов и немцев проживало в сельской местности. Несколько повысилась доля горожан в русском населении - до 55,2 %. Наиболее урбанизированными этносами в регионе стали узбеки - 86,2, корейцы - 74,8, ингуши - 71,8, азербайджанцы - 65,7, китайцы - 57,7 и татары - 59,9 %. Любопытный факт, из 8 крымских татар, проживавших в регионе на 1970 г., все являлись горожанами. Особенность этнической структуры городского населения в Северном Казахстане заключалась на этот период в высокой урбанизированности восточных этносов и более низкой - европейских, несмотря на преобладание их по абсолютной численности. Переписи 1979 и 1989 г. зафиксировали рост городского населения в регионе до 47,3 и 52,6 %, соответственно. Однако, и в 1989 г. Северный Казахстан относился к группе с наименьшим уровнем урбанизации.

На первое место по уровню урбанизации выходит Павлодарская область, в которой имела самая развитая промышленность в регионе. «Наибольший рост городского населения за счет миграции имел место в г. Экибастузе в связи с развитием Павлодар-Экибастузского ТПК, где механический прирост повысился с 1975 г. по 1984 г. в 60 раз (с 137 человек до 8 247 человек)» [4, 136].

Темпы прироста городского населения за 30 лет выросли в северных областях в 1,4 - 2,2 раза, а в областных центрах в 1,8 - 4 раза, однако в 1989 г. лишь Целиноградская и Павлодарская области имели удельный вес городского населения на уровне и выше среднереспубликанского показателя.

В исследуемый период в Казахстане происходит сокращение разрыва в уровне урбанизированности основных этносов. Происходят изменения в численности горожан-казахов. Но в северных областях эти показатели согласно переписи 1970 г. были все же существенно меньше, чем в среднем по республике, и значительно отличались - от 5,6 % в Кустанайской до 12,4 % - в Павлодарской области. Тем не менее, к 1989 г. рост численности казахов-горожан произошел и в Северном регионе, но был гораздо ниже по сравнению с русскими и другими более урбанизированными этносами (в среднем около 15 %). Разрыв составлял от 40 до 50 %.

Однако, с конца 80-х г. появилась тенденция к быстрому выравниванию в уровне урбанизации русского и казахского этносов.

Уровень урбанизации в Казахстане в 1989 г. составил 57,1 %, в Северном регионе - 52,6 %, что по сравнению с 1959 г. показал рост на 21,6 пунктов, который был обеспечен промышленными стройками в Павлодар-Экибастузском и Кустанайском территориально-производственных комплексах.

В этническом разрезе городского населения произошли серьезные изменения, меняется структура этносов с наиболее высоким уровнем урбанизации. Так, в 1989 г. русские, украинцы, белорусы, немцы показали прирост городского населения. Наиболее высокие показатели были у русских, уровень урбанизации которых достиг 66,9 %. Существенно повысилась доля горожан среди украинцев и белорусов - 52,4 и 46,1, то есть к 1989 г. русские и украинцы в регионе стали составлять большинство горожан, их доля в составе городского населения поднялась до 68,9 %.

Среди казахов доля горожан также показала рост и составила 32,1 %. Интересно, что немцы, хотя и незначительно повысили удельный вес городского населения, но, тем не менее, уровень их урбанизации был одним из самых низких в регионе - чуть больше 37 %. Скорее всего, это было связано со структурой их хозяйственной деятельности, в которой преобладали занятые в зерновом секторе.

О численности городского и сельского населения по этносам в 1989 г. дает представление таблица 2 [5].

Таблица 2 - Городское и сельское население по этническим группам по Северному региону по переписи 1989 г.

Националь-ности	Казахская ССР			Северный Казахстан		
	все население	город	село	население региона	город	село
Казахская ССР	16 464 464	9 402 582	7 930 727	4 429 632	2 332 161	2 097 471
Казахи	6 534 616	2 506 306	4 028 310	1 075 686	345 546	730 140
Русские	6 227 549	4 823 238	1 404 311	2 044 277	1 366 945	677 332
Украинцы	896 240	584 824	311 416	452 726	238 428	214 298
Белорусы	182 601	112 445	70 156	100 664	47 561	53 103
Молдаване	33 098	19 675	13 423	15 069	6 902	8 167
Мордва	30 036	20 915	9 121	11 139	5 935	5 204
Литовцы	10 942	7 847	3 095	4 539	2 603	1 936
Латыши	3 373	2 554	819	1 196	721	475
Эстонцы	3 397	2 383	1 014	1 041	642	399
Немцы	957 518	469 803	487 715	450 711	167 057	283 654
Поляки	59 956	27 113	32 843	44 198	15 020	29 178
Татары	327 982	252 944	75 038	99 665	66 964	32 701
Татары крымские	3 169	829	2 340	323	97	226
Башкиры	41 847	26 970	14 877	20 277	9 267	11 010
Удмурты	15 855	8 241	7 614	9 261	3 465	5 796
Чуваши	22 305	15 366	6 939	9 636	4 892	4 744
Азербайджанцы	90 083	39 304	50 779	11 426	6 101	5 325
Узбеки	332 017	123 745	208 272	4 937	3 212	1 725
Чеченцы	49 507	21 075	28 432	10 617	2 621	7 996
Ингуши	19 914	14 758	5 156	11 819	7 781	4 038
Корейцы	103 315	86 977	16 338	8 470	6 848	1 622
Китайцы	3 731	2 725	1 006	566	349	217
др. этносы	515 292	232 464	282 828	30 666	23 181	7 485
не указав. этнос	121	81	40	32	20	12

По-прежнему наиболее урбанизированными этносами в Северном Казахстане являлись корейцы, узбеки и ингуши. Наибольший прирост показали татары - с 50 % в 1959 г. до 67,1 % в 1989 г. Период между переписями 1959 и 1989 г. показал рост численности городского населения - с 856 136 до 2 332 161 чел. или в 2,7 раза. Увеличилась абсолютная численность и удельный вес горожан среди всех этносов в Северном Казахстане. Так, по сравнению с 1959 г. казахи по переписи 1989 г. увеличили долю городского населения на 12 с лишним пунктов - с 20 до 32,1 %. Численность русских горожан выросла с 508 153 до 1 366 945 чел. - почти в 2,7 раза; украинцев - с 96

283 до 238 428 (2,5); белорусов - 16 196 до 47 561 (2,9). Повышение удельного веса горожан затронуло все европейские, азиатские и кавказские этносы. Динамика городского и сельского населения по этносам в 1959-1989 гг. приведена в таблице 3 [6].

Таблица 3 - Городское и сельское население по этническим группам по Северному региону по переписям 1959 и 1989 г.

Национальность	1959 г.			1989 г.		
	Всего	Город	Село	Всего	город	Село
Казахи	512 352	94 458	417 894	1 075 686	345 546	730 140
Русские	1 242 374	508 153	734 221	2 044 277	1 366 945	677 332
Украинцы	395 957	96 283	299 674	452 726	238 428	214 298
Белорусы	64 374	16 196	48 178	100 664	47 561	53 103
Молдаване	5 681	1 723	3 958	15 069	6 902	8 167
Мордва	8 644	2 505	6 139	11 139	5 935	5 204
Литовцы	5 188	1 726	3 462	4 539	2 603	1 936
Латыши	1 505	682	823	1 196	721	475
Эстонцы	1 017	496	521	1 041	642	399
Немцы	333 991	54 592	279 399	450 711	167 057	283 654
Поляки	40 382	6 139	34 243	44 198	15 020	29 178
Татары	50 009	28 317	21 692	99 665	66 964	32 701
Татары крымские	---	---	---	323	97	226
Башкиры	2 858	1 182	1 676	20 277	9 267	11 010
Удмурты	2 146	455	1 691	9 261	3 465	5 796
Чуваши	4 921	1 430	3 491	9 636	4 892	4 744
Азербайджанцы	1 319	657	662	11 426	6 101	5 325
Узбеки	1 629	941	688	4 937	3 212	1 725
Чеченцы	16 760	4 127	12 633	10 617	2 621	7 996
Ингуши	32 309	22 028	10 281	11 819	7 781	4 038
Корейцы	5 313	2 689	2 624	8 470	6 848	1 622
Китайцы	599	251	348	566	349	217
др. этносы	23 400	11 085	12 315	30 666	23 181	7 485
не указав. этнос	43	17	26	32	20	12
всего	2 753 136	856 136	1 897 000	4 429 632	2 332 161	2 097 471

Этнический состав городского населения в разрезе областей имел свои отличия. Наибольшая концентрация русских, украинцев и белорусов наблюдалась в городах Акмолинской, Павлодарской и Кустанайской областях. Большая часть казахов-горожан расселялась в городах Павлодарской области. Таким образом, установлено, что этническая структура городского населения в регионе во все периоды отличалась своеобразием, заключающимся в более низком уровне урбанизированности европейских этносов, преобладавших по абсолютной численности и высокой урбанизированности восточных (азиатских) национальностей, численность которых в абсолютных значениях серьезно уступала европейцам. Казахское городское население, хотя и показывало темпы прироста, но по преимуществу казахи оставались аграрным этносом.

Между переписями 1959 и 1989 г. происходили большие изменения в социально-демографическом развитии населения региона, обусловленные освоением целинных и залежных земель, бурным индустриальным развитием. При этом общий рост численности населения определялся, как механическим, так и естественным приростом. В результате этих процессов произошло увеличение численности городского и сельского населения

Северного Казахстана, темпы его роста значительно превосходили показатели не только по республике, но и в целом по всему Советскому Союзу.

Уровень урбанизированности Северного Казахстана увеличился с 31% в 1959 г. до 52,6% в 1989 г. При этом выросла урбанизированность всех областей, темпы которой были весьма высокими, но все же серьезно уступали показателям по республике. Причиной являлась аграрная специализация региона, ставшего основным производителем зерна в стране.

Расширилась национальная структура населения, ставшая еще более полиэтнической (свыше 30 национальностей) с существенным преобладанием русских, особенно в городах региона.

При этом русские стали более урбанизированными, перешагнув 50 % порог. Повысилась урбанизация украинцев, белорусов, литовцев и латышей. Литовцы стали по преимуществу городскими жителями, так, уровень их урбанизации в Целиноградской области превысил 72 %. Продолжалась урбанизация тюркских этносов - татар, башкир, азербайджанцев. А, к примеру, уровень урбанизации узбеков в той же Целиноградской области составил 73,8 %. Напротив доля казахского населения в составе городского населения приблизилась к минимальным отметкам - от 6 до 16 % в разных областях Северного Казахстана.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Статистический сборник по отдельным показателям всесоюзных переписей населения 1939, 1959, 1970, 1979, 1989 гг. [Электронный ресурс] // Министерство национальной экономики Республики Казахстан. Комитет по статистике. – Режим доступа: [stat.gov.kz>getImg?id=ESTAT094615](http://stat.gov.kz/getImg?id=ESTAT094615).
- 2 Всесоюзная перепись населения 1959 года. Городское и сельское население республик СССР по полу и национальности. СССР [Электронный ресурс] // Демоскоп Weekly. – Режим доступа: http://demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_59.php.
- 3 Асылбеков М.Х. Социально-демографические процессы в Казахстане, 1917–1980 / М.Х. Асылбеков, А.Б. Галиев. – Алма-Ата: Ғылым, 1991. – 192 с.
- 4 Жаркенова А.М. Миграционные процессы в Северном Казахстане в 1959 – 1989 гг. // Отечественная история. – Алматы, 2010. – № 4. – С. 133 – 138.
- 5 Всесоюзная перепись населения 1989 года. Распределение городского и сельского населения республик СССР по полу и национальности. СССР [Электронный ресурс] // Демоскоп Weekly. – Режим доступа: http://demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_89.php.
- 6 Всесоюзная перепись населения 1959 года. Городское и сельское население республик СССР по полу и национальности; Всесоюзная перепись населения 1989 года. Распределение городского и сельского населения республик СССР по полу и национальности.

ТҮЙІН

Солтүстік Қазақстандағы қала тұрғындарының этникалық құрамы динамикасының ерекшеліктерін анықтау осы мақаланың мақсатын білдіреді. Мәселені зерделеу жалпы тарихи, демографиялық әдістер негізінде 1959, 1970, 1979 және 1989 жылдардағы санақтар материалдары бойынша 22 этникалық топ болатын қала тұрғындары санын салыстырмалы, салғастырмалы талдау арқылы жүргізілді.

RESUME

Revealing of peculiarities of the dynamics of the ethnic structure of urban citizens in Northern Kazakhstan is the aim of this article. The study of the problem was done on the base of general historical and demographic methods by way of the comparative analysis of the number of the citizens of 22 ethnical groups on the materials of the census of 1959, 1970, 1979 and 1989.

УДК 929

Аннотация

В данной статье в контексте изучения отечественной истории рассматриваются исторические аспекты развития космонавтики на территории Казахстана. Раскрывается историография Национального центра космических исследований и технологий. Приводятся мнения ведущих специалистов, фактологически обосновавших оптимальную пригодность целого ряда местностей нашего государства для проведения астрономических наблюдений. Констатируется значимость результатов научно-исследовательской деятельности учреждений, проведенной под эгидой казахстанской академии наук как в советский период, так и в эпоху государственной независимости.

Ключевые слова: космонавтика, развитие космической деятельности, история Казахстана.

Д.А. Кенжебаев

Военно-инженерный институт
радиоэлектроники и связи,
доктор философии (PhD)

К вопросу об исследовании исторического опыта развития космонавтики на территории Казахстана

В истории начала и последующего развития космической деятельности на территории Казахстана историческими предпосылками сплелись воедино явления астрономического, военно-политического и физико-географического характера в совокупности своего проявления, на долгие годы определив средоточие реализации многих практических мероприятий в данной сфере. Общеизвестно констатируется, что основополагающим документом, предопределившим создание на территории Казахстана объектов военно-космической инфраструктуры, явилось постановление Совета Министров СССР № 956-408сс от 20 мая 1954 года «О разработке, изготовлении и испытаниях многоступенчатой баллистической ракеты с межконтинентальной дальностью полета 8 тысяч км и термоядерной головной частью массой до 5,5 тонны» [1, 7-8]. Именно необходимость выполнения указанных в данном документе требований и послужила отправной точкой для развертывания Научно-исследовательского испытательного полигона № 5, получившего с течением времени общемировую известность как космодром «Байконур» – космическая гавань Земли, «колыбель» космических первопроходцев.

В то же время, необходимо отметить, что космическая деятельность, будучи явлением научно-технического характера, обладает комплексной, многоаспектной сущностью и потому включает в состав своей инфраструктуры помимо космодрома и многие другие функционально взаимосвязанные объекты, при этом могущие иметь более раннее происхождение. В контексте сказанного резонно упомянуть, что в начальный период Великой Отечественной войны в Казахстан прибыла группа ученых из Москвы и Ленинграда с целью проведения наблюдений полного солнечного затмения, произошедшего 21 сентября 1941 года. Оптимальным местом размещения экспедиций были признаны окрестности Алма-Аты. В ходе работы ученых был получен представляющий научный интерес материал, однако возврат их на свои рабочие места был практически невозможен – в связи с началом ВОВ многочисленные учреждения Советского Союза в целях сохранения эвакуировались вглубь страны, подальше от боевых действий [2].

В этих условиях 10 октября 1941 года по результатам проведенной работы Совет Народных Комиссаров Казахской ССР принял постановление «Об итогах работы Комиссии Академии наук СССР по наблюдению солнечного затмения 21 сентября 1941 года и о дальнейших перспективах астрономической работы в Казахстане», в соответствии с которым было принято решение об организации при Казахском филиале Академии наук СССР на базе астрономического и физического оборудования Комиссии по наблюдению солнечного затмения и Института астрономии и физики Казахского государственного университета имени С.М. Кирова, первым директором, которого стал академик Василий Григорьевич Фесенков. Целью учреждения ставилось дальнейшее развитие астрономических исследований, имеющих исключительно оборонное значение [3].

Первоначально основные силы и средства учреждения составили сотрудники Пулковской обсерватории и Астрономического института имени П.К. Штернберга; а также оборудование и инструменты экспедиции АН СССР, Государственного университета г. Москвы, Главной астрономической обсерватории и Астрономического института АН СССР [4]. В 1942 году организуется Алма-Атинская ионосферная станция; в Казахстане начинают проводиться ионосферные исследования, результаты которых используются для организации дальней трансконтинентальной связи во время Великой Отечественной войны [5, 462].

В целях определения астрономических характеристик казахстанской территории Институтом астрономии и физики АН Казахской ССР в 1942-43 годах были проведены экспедиционные исследования ряда ее участков. Прозрачность атмосферы, качество звездных изображений и светимость ночного неба выявлялись в районе Бутаковки (в 20 км от Алма-Аты, на высоте 1800 м), в районах Ремизовки и Каменского плато (в 8 км от Алма-Аты, на высоте 1400 м) и на хребте Каратау – в районах Ачисая и Байджансая [6]. По результатам проведенных исследований учеными были сделаны заключения о природной уникальности атмосферы и ландшафта Казахской республики для производства астрономических наблюдений.

Доктору астрономии Гавриилу Адриановичу Тихову, в частности, принадлежат следующие слова: *«Наблюдения производились мною в августе месяце 1943 г. в Ачисае (Ак-Джар)... Уже первое непосредственное впечатление от ясного неба в Ачисае и в Байджансае было совершенно исключительным. Такое чистое небо, с такой глубиной сапфирности я видел очень редко, только на высоких горах. Кроме того небо в обоих местах поражало устойчивостью своей чистоты... Такого чистого сапфирного неба близ самого Солнца я никогда нигде не наблюдал»* [7].

Несколько позже, в 1947 году, рассматривая вопросы организации Казахской астрофизической обсерватории, В.Г. Фесенков отмечал: *«Казахская республика при своей обширной территории обладает многочисленными местами, пригодными для указанной*

цели. На хребте Каратау в районе Ачисая и Байджансая прозрачность атмосферы и синева неба значительно превосходят лучшие местности Европы и Америки. Однако первая Казахская обсерватория должна быть естественно расположена около крупного центра, каким является Алма-Ата с его университетом и многочисленными вузами. Условия местности в ближайших окрестностях Алма-Ата таковы, что уже на небольшом от нее расстоянии можно найти площадки, пригодные для строительства, совершенно свободные от городской пыли и обеспечивающие, кроме того, легкий доступ на еще большие высоты. Количество ясных дней в окрестностях Алма-Ата не очень велико, всего несколько более сотни, но распределение их по сезонам более равномерно, чем в других областях СССР» [8, 9]. Таким образом, была дана профессиональная оценка уникальности и оптимальной пригодности физико-географических и природно-климатических условий казахстанской территории для размещения специального оборудования и производства астрофизических наблюдений.

В 1947 году в Академии наук Казахской ССР был образован Сектор астроботаники, положивший собой начало становлению нового самостоятельного направления научных знаний, результаты которого явили собой как теоретическое, так и прикладное значение для развития астрономии в целом [9].

В 1950 году – выделением из Института астрономии и физики Академии наук КазССР организуется Астрофизический институт [10, 290].

В январе 1960 года Алматинская ионосферная станция из системы ИЗМИР (Институт земного магнетизма, ионосферы и распространения радиоволн Министерства связи СССР) передается в состав АН КазССР. На Президиум АН КазССР Постановлением Совета Министров СССР возлагается задача по развитию научно-исследовательских работ в области ионосферы, геомагнетизма и распространения радиоволн, для чего предусматривается создание на территории Казахстана трех комплексных ионосферных станций в городах Алма-Ата, Караганда и Новоказалинск. В целях координации данных работ, организации ионосферных исследований и подготовки научных кадров 24 марта 1961 года был создан Сектор ионосферы АН КазССР, заведующей которого назначена кандидат физико-математических наук М.П. Рудина [11].

3 апреля 1975 года Сектор ионосферы и Астрофизический институт из Отделения наук о Вселенной и о Земле передаются в Отделение физико-математических наук [12]. В 1983 году на базе соответствующего сектора был создан Институт ионосферы [13, 3-9]; в 1984 году в Астрофизическом институте – впервые получен снимок кометы Галлея [14, 472].

С распадом Советского Союза и обретением Республикой Казахстан государственной независимости данные учреждения планомерно влились в структуру космической отрасли Республики Казахстан. Так, 5 марта 2004 года путем слияния Республиканских государственных казенных предприятий «Институт космических исследований», «Астрофизический институт им. В.Г. Фесенкова» и «Институт ионосферы» в городе Алматы было образовано Республиканское государственное предприятие «Центр астрофизических исследований» [15]. 3 июня 2005 года АО «Национальная компания «Казкосмос» и РГП «Центр астрофизических исследований» Министерства образования и науки Республики Казахстан были определены поставщиками работ, имевшими «важное стратегическое значение по реализации Государственной программы «Развитие космической деятельности в Республике Казахстан на 2005-2007 годы»; сумма выделяемых государством ассигнований составила один миллиард девятьсот девяносто шесть миллионов девятьсот сорок шесть тысяч тенге [16]. На эти средства планировалось создать специальное конструкторско-технологическое бюро, разработать технико-экономическое обоснование создания универсальной космической платформы для обеспечения функционирования космического аппарата на низкой околоземной и геостационарных орбитах космической

техники, подготовить предложения по созданию и запуску национального геостационарного спутника связи непосредственного телевидения и предоставления интерактивных услуг мультимедиа, а также осуществить ряд других мероприятий.

В январе 2008 года в результате проведенной реорганизации РГП «Центр астрофизических исследований» – было создано АО «Национальный центр космических исследований и технологий» (АО «НЦКИТ»), структуру которого составили дочерние государственные предприятия «Институт ионосферы», «Институт космических исследований» и «Астрофизический институт имени В.Г. Фесенкова». Основным предметом деятельности вновь образованного акционерного общества было определено выполнение «научно-исследовательской, опытно-конструкторской и производственно-хозяйственной деятельности в области космических исследований и технологий» [17].

Годом позже состав Национального центра космических исследований и технологий пополнился вновь созданным ДТОО «Институт космической техники и технологий», направленным на выполнение научно-исследовательских и опытно-конструкторских работ, а также производство малых партий высокотехнологичной продукции космического профиля, в том числе и продукции двойного назначения [18].

Таким образом, научно-экспериментальная база АО «Национальный центр космических исследований и технологий» была образована следующими объектами: Тянь-Шанская высокогорная астрофизическая обсерватория, обсерватория астрофизических исследований, обсерватория «Асы» (Астрофизический институт им. В.Г. Фесенкова); радиополигон «Орбита» и экспедиционная база «Космостанция» (Институт ионосферы); Центр приема космической информации и Центр космического мониторинга (Институт космических исследований), а также Институт космической техники и технологий, совместная деятельность которых была нацелена на «концентрацию научно-технического потенциала и обеспечение координации фундаментальных и прикладных исследований в области космической техники и технологий» [19].

В процессе своего развития акционерное общество претерпело ряд реформаций, в ходе которых Институту космических исследований приказом Президента АО «НЦКИТ» от 12 января 2011 года № 01-П было присвоено имя академика Умирзака Махмутовича Султангазина – выдающегося научного и государственного деятеля, внесшего значительный вклад в развитие казахстанской науки и, в частности, в формирование и реализацию отечественных программ научных исследований и экспериментов на борту орбитального комплекса «Мир» и МКС, осуществленных космонавтами Т.О. Аубакировым и Т.А. Мусабаевым [20]; в 2014 году данное учреждение было объединено с АО «НЦКИТ» [21].

В рамках проведенных фундаментальных и прикладных научных исследований, а также выполненных опытно-конструкторских работ специалистами Национального центра космических исследований и технологий к 2014 году был реализован 91 проект в широком спектре научного познания, а именно: в области астрофизических исследований, физики солнечно-земных связей, наземно-космического геодинамического и геофизического мониторинга земной коры, исследования Земли из космоса, а также разработки космической техники, технологий и новых материалов (в числе которых выполнены ОКР по изготовлению комплектующих космических аппаратов, 50-ти базовых станций дифференциальной коррекции СВЧ, создание мобильных приемников и бортовых комплексов мониторинга перемещения транспорта, а также устройств сбора и передачи информации). Результаты осуществленного комплекса научно-исследовательских работ нашли свое применение в самых разных отраслях экономики нашего государства и, в том числе, в деятельности Министерства обороны Республики Казахстан (определение геомагнитных склонений и их годовых изменений на территории страны, а также оценка состояния возмущенности космического пространства в реальном времени) [22].

Кроме того, АО «НЦКИТ» вносит свой ощутимый вклад и в развитие общемировых знаний о космосе посредством участия в различных международных системах и предоставления получаемых на объектах Национального центра данных наблюдения, а так же, как результат проводимых фундаментальных исследований [23, 10-14].

Таким образом, констатируется, что развитие космонавтики на территории Казахстана представляет собой сложный исторический процесс, в котором органичным образом переплетены достижения мировой, советской и непосредственно казахстанской научной мысли. Учреждения, объединенные под эгидой академии наук Казахстана, в лице талантливых неординарных представителей различных отраслей науки, подчас возглавляя направления проводившихся научно-исследовательских работ, внесли весомую лепту в формирование базиса знаний, в дальнейшем послужившего основой для развития космической техники и технологий.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Космодром Байконур: 50 космических лет / под ред. Л.Т. Баранова. – Караганда: ПК «Рекслайд», 2005. – 504 с.
- 2 История института // <https://aphi.kz/ru/history> 22.04.2018.
- 3 Желтякова К.И. Из документов и материалов о деятельности казахского филиала Академии наук СССР в годы Великой Отечественной войны // Вестник Академии наук Казахской ССР. – 1975. – № 5. – С. 35-50.
- 4 ЦА НАН РК, ф. 31, оп. 1, л. 2.
- 5 Наука и техника СССР. 1917-1987. Хроника / под ред. Г.К. Скрябина и др. – М.: Наука, 1988. – 760 с.
- 6 Фесенков В.Г. Исследование астрономического климата в окрестностях Алма-Ата и на хребте Каратау // Известия АН КазССР. Серия астрономическая и физическая. – 1947. – В. 1.
- 7 Наблюдения прозрачности и чистоты атмосферы в районе горного хребта Каратау в 1943 г. // ЦА НАН РК. ф. 15, оп. 1, д. 51, св. 3, л. 1.
- 8 Фесенков В.Г. Об организации казахской астрофизической обсерватории // Известия АН КазССР. – 1947. – В. 1.
- 9 Кенжебаев Д.А. Г.А Тихов – основоположник астроботаники (на английском языке) // Известия НАН РК. Серия общественных и гуманитарных наук. – 2018. – № 2 (318). С. 103-108.
- 10 Наука Советского Казахстана (1920-1980 гг.) / под ред. А.М. Кунаева и др. – Алма-Ата: Наука, 1981. – 299 с.
- 11 Отчет о научно-исследовательской работе Сектора ионосферы АН КазССР за 1961 год // ЦА НАН РК ф. 2, оп. 23, д. 4, св. 1, л. 3.
- 12 Сессия общего собрания Академии наук Казахской ССР // Вестник Академии наук Казахской ССР. – 1975. – № 5. – С. 51-53.
- 13 Вестник АН КазССР. – 1983. – № 9.
- 14 Наука и техника СССР. 1917-1987. Хроника / под ред. Г.К. Скрябина и др. – М.: Наука, 1988. – 760 с.
- 15 Постановление Правительства Республики Казахстан. Вопросы некоторых республиканских государственных предприятий Министерства образования и науки Республики Казахстан: утв. 5 марта 2004 года, № 280 // http://adilet.zan.kz/rus/docs/P040000280_09.05.2018.
- 16 Постановление Правительства Республики Казахстан. О государственных закупках работ, имеющих важное стратегическое значение: утв. 3 июня 2005 года, № 558 // http://adilet.zan.kz/rus/docs/P050000558_#z0 09.05.2018.

- 17 Постановление Правительства Республики Казахстан. О реорганизации Республиканского государственного предприятия «Центр астрофизических исследований» Национального космического агентства Республики Казахстан и его дочерних государственных предприятий: утв. 22 января 2008 года, № 38 // http://adilet.zan.kz/rus/docs/P080000038_09.05.2018.
- 18 Об ИКТТ / ДТОО «Институт космической техники и технологий» // <http://www.istt.kz/ob-iktt> 09.05.2018.
- 19 Постановление Правительства Республики Казахстан. О Стратегическом плане Национального космического агентства Республики Казахстан на 2011-2015 годы: утв. 17 февраля 2011 года, № 151 // http://adilet.zan.kz/rus/docs/P1100000151_09.05.2018.
- 20 Институту космических исследований Казахстана присвоено имя его основателя - академика Умирзака Султангазина. МИА «Казинформ» // <http://www.inform.kz/rus/article/2351007> 09.05.2018.
- 21 О центре. «Институт космических исследований им. академика У.М. Султангазина» / АО «Национальный центр космических исследований и технологий» // <http://www.spaceres.kz/ru/category/history> 09.05.2018.
- 22 Жантаев Ж.Ш. Национальному центру космических исследований и технологий 10 лет // Космические исследования и технологии. – 2014. – № 1 (10). – С. 2-15.
- 23 Геодинамика и солнечно-земные связи / Институт ионосферы. – Алматы: ТОО «А-ТРИ ПРИНТ», 2013. – 293 с.

ТҮЙІН

Мақалада Қазақстан аумағындағы ғарышкерліктің тарихи даму аспектілері отандық тарихты зерделеу тұрғысында қарастырылған. Ұлттық орталықтың ғарыштық зерттеу мен технологиялары тарихнамасы ашып көрсетілген. Астрономиялық бақылауларды жүргізу үшін біздің мемлекетіміздің бірқатар елді мекендерінің оңтайлы жарамдылығы туралы жетекші мамандардың фактіге негізделген пікірлері келтірілген. Қазақстан Ғылым Академиясы қадағалауындағы мекемелердің жүргізген ғылыми-зерттеу жұмысында кеңестік кезеңдегі, сондай-ақ мемлекеттік тәуелсіздік дәуіріндегі нәтижелердің маңыздылығы дәйектелген.

RESUME

In this article in the context of studying of national history historical aspects of development of astronautics in the territory of Kazakhstan are considered. The historiography of the National center of space researches and technologies are revealed. Opinions of leading experts of the areas of our state which have proved optimum suitability for carrying out astronomical observations are given. The importance of results of the research activity of the institutions carried out under the auspices of the Kazakhstani Academy of Sciences both during the Soviet period, and during the era of the state independence is stated.

ӘОЖ 314.1

Аннотация

Мақалада отандық тарихнамада мазмұны толыққанды ашылмаған ХХ ғасырдың басындағы Торғай өңіріндегі ұлт-азаттық қозғалыстың кейбір проблемалары қарастырылады. Авторлар қозғалысты болдырмаудың, яғни мәселені шешудің басқа да мүмкіндіктері, ұлт-азаттық қозғалыс барысындағы белгілі бір тұлғалардың рөлі, ұлт-азаттық көтеріліс нәтижесінде халықтың арман-үміттерінің ақталуы сынды мәселелерге назар аударды.

Түйін сөздер: ұлт-азаттық қозғалыс, бостандық, алаш қайраткерлері.

Т. Әлібек

Қостанай мемлекеттік педагогикалық университеті,
тар. ғыл. канд., профессор

А. Күзембайұлы

Қостанай мемлекеттік педагогикалық университеті,
тар. ғыл. д-ры, профессор

Е. Әбіл

Қостанай мемлекеттік педагогикалық университеті,
тар. ғыл. д-ры, профессор

XX ғасырдың басында Торғайдағы ұлт-азаттық қозғалыстың кейбір проблемалары

2016 жылы Азия континентінде, бұрын-соңды тарихта көрініс таппаған, отаршылдыққа қарсы қозғалысқа 100 жыл толды. «Елу жылда ел жаңа, жүз жылда қазан», - дейді қазақ. Мұндағы айтайын дегеніміз, осы тарихи құбылысқа шынайы баға беру қажеттілігі туған сияқты. Қозғалыс төңкеріске ұласты, соның нәтижесінде Ресей империясының ұланғайыр территориясында Кеңес үкіметі орнады. Бұл проблема тек кеңестік тұрғыдан бағасын алды, сөйтіп академиялық тақырып саяси мәселелердің біріне айналды. 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалыс бір жақты зерттеле бастады. Қозғалыстың әрбір он жылдығында Торғайға экспедиция ұйымдастырылып, есепсіз деректік материалдар жинақталды, олардың көпшілігі жарияланды. Ә. Жанкелдин, А. Иманов жөнінде құжаттар жинағы жарық көрді. Өкініштісі, барлығы да тек кеңестік идеология тұрғысынан қарастырылды [1].

2015 жылдың 15 қыркүйегінде Мәскеу университетінде осынау қозғалыстың өзекті мәселелерін талқылауға арналған халықаралық ғылыми-теориялық конференция өтті. Конференция жұмысына Ресей, Қазақстан, Қырғызстан, Тәжікстан, Өзбекстан ғалымдары қатысты. Қырғызстанда ел президентінің жарлығымен қозғалыстың 100 жылдығына арналып өткізілетін іс-шаралардың арнайы бағдарламасы бекітілді [2].

Біз осы тақырып жөнінде ғылымда шешімін таппаған бірнеше мәселелерді анықтадық. Әлбетте, қозғалыстың сипаты талас тудырмайды. Дегенмен, «Азаттыққа жетудің баламалы жолы болды ма?» деген сұрақ тарихшыларды осы күнге дейін мазалайды. XX ғасырдың басында өткен заманның әдістерін пайдаланып бостандыққа жету мүмкін бе еді? Алаш қайраткерлері бұл мәселе бойынша үш топқа бөлінді. «Қазақ» газеті маңына топтасқандар қарулы көтеріліске қарсы болды. Неге? «Көтерілісті үкімет өзі ұйымдастырды» деген пікір бар. Осыған қаншалықты сенесіз? Мүмкін, бұл да бір отаршылдық саясаттың әдісі шығар? Құнарлы жерлерде орналасқан жергілікті халықты қырып тастап, жерді осындай жолмен босатып алу қажет болған шығар. «Көтерілісті ұйымдастырған неміс-түрік барлаушылары» деген де қауесет бар. Ол кезде бірінші дүниежүзілік соғыс жүріп жатты. Түркия Германияның одақтасы еді. Сол кездегі Түркістан генерал-губернаторы да, Сырдария облысының басшысы да неміс ұлтының өкілдері болды. Қозғалыс барысында қанша адам қаза болды? Егер көтеріліс болмаған жағдайда Қазақстан халқы 20 млн.-ға жуық болар еді деген де пікір бар. Торғайдағы қозғалыс барысының беймәлім тұстары көп. Алаш милициясы көтеріліс басшысы Амангелдіні неге өлім жазасына кесті? Әліби Жанкелдиннің рөлі қандай? Көтерілістің басқа басшылары жөнінде неге осы күнге дейін ауыз ашпаймыз? 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалысқа қатысып, қолға түскендер соты қандай жағдайда өтті? Міне, осындай сұрақтарға қазақ қауымы тарихшылардан жауап күтеді.

1916 жылғы қазақ даласындағы бас көтеру Азия және Африка континенттеріндегі ұлт-азаттық қозғалыстың ажырамас бөлігі екендігі бүгінгі күні толық дәлелденді. Оны Жетісу облысында: Ж. Мәмбетов, Ұ. Саурықов, С. Қанаев, Қ. Шорманов, Т. Бокин, Б. Әшекеев; Торғай облысында: Ә. Жанбосынов, А. Иманов, Ә. Жангелдин; Ақмола облысында Ә. Майкөтов; Бөкей даласында С. Меңдешов; Ақтөбе облысында Б. Алманов. Сырдария облысында Т. Рысқұлов басқарды деген түсінік кеңес тарихнамасында түбегейлі орын алды. Көтеріліске қазақ халқы ғана емес, қырғыз, дүнген, ұйғыр ағайындар да білек сыбана белсене қатынасты.

Отаршылдықтан құтылудың, азаттыққа жетудің қан төгіссіз басқа баламалы жолы болды ма? Осыған дейінгі қарулы қақтығыстар қандай нәтиже берді? XX ғасырдың басында өткен заманның әдістерін пайдаланып бостандыққа жету мүмкін бе еді? Міне осындай сұрақтар қазақ зиялыларын қатты ойландырды. XVIII-XIX ғасырларда Африка, Азия континенттерінде болған ұлт-азаттық қозғалыстардан сабақ ала отырып, қазақ оқығандарының бір тобы азаттыққа жетудің өркениетті жолын ұсынды. Үнді елінің саяси және қоғамдық қайраткері, үнді халқының ағылшын отарлауына қарсы күресінің басшысы Мохандас Карамчанд «Махатма» Ганди – бостандық алудың бейбіт түрін ұсынды. М.Ганди Оңтүстік Африкада жүргенде бейбіт жолмен қарсыласудың теориясы мен тактикасын белгілеп, оны «сать-яграха» (Шындық үшін тайсалма) деп атады [3].

Қазақ зиялылары қатарында неге бірлік болмады? Олар екіге бөлініп, революцияшыл радикалды бағыттағы Т. Бокин, Ә. Майкөтов, С. Сейфуллин, С. Меңдешев, Ә. Жангелдин сияқты тұлғалар тобы қарулы күрес жолын таңдады. Ал ұлттық-либералдық бағыттағы Алаш зиялылары Ә. Бөкейханов, М. Дулатұлы, А. Байтұрсынұлы бастаған топ елді қантөгістен сақтау үшін патша үкіметімен тіл табысу жолдарын іздеді, күрестің бейбіт, саяси әдістерін жақтады. 1916 жылғы көтерілістен кейін іле-шала жүргізілген жазалау шаралары, мыңдаған адамдардың қаза табуы бұл қауіптің орынды болғандығын растайды [4].

Бұл арада тағы бір мәселенің бетін ашып кету қажет. 1916 жылы қазақ зиялыларының көсемдерінің, яғни ұлт-азаттық қозғалысты бастаушылардың халық көтерілісіне көзқарасы қандай болды? Олар патшаға қарсы қарулы көтерілісті жақтаған жоқ. Өйткені құр қол халық патшаның талай жыл үйретілген, мұздай қаруланған әскеріне қарсылық көрсете алмай, тағы да қырғынға ұшырайтынын сезді. Бірақ оларға тасқыны тау суындай дүркіреген стихияны – халық көтерілісін тоқтату мүмкін болмады. «Қазақ»

газетінің: «ашық көтерілу қауіпті, одан да мобилизацияны кешеуілдетуді ұсынайық, жеңілдіктер сұрайық, ол екі ортада патша да бір жайлы болар» деген шақыруларын халық тыңдай қоймады. Бір сөзбен айтқанда, стихиялық халық көтерілісінен ұлт-азаттық қозғалыстың көсемдері бөлініп қалды. Өмір олардың болжамы дұрыс екендігін дәлелдеді.

Қазақ халқы тағы бір қырғынды басынан өткізді, ал 1917 жылы 27 ақпанда бас-аяғы бірнеше айдан кейін патша да тағынан құлады. Осындай жағдайды ескермей, кейбір зерттеушілер «болашақ «Алаш» партиясының өкілдері 1916 жылы патшаны жақтады, тіпті көтерілісті басып, жанышты» деген ұшқары пікірлерге дейін барды [5]. Алашордалықтардың көтеріліс кезіндегі тактикасын түсінбеді. Ал көтеріліс басылып, қазақ жігіттері майданға окоп қазуға жіберіле бастаған кезде, оларға бас-көз болып, кейін аман-есен оларды ауылға жеткізу қажет болған жағдайда Әлихан Бөкейхановтың өзі бастаған қазақ зиялылары (оқытушылар, заңгерлер т.б.) серіктерімен бірге майданға аттанды. Мұны нағыз патриотизм деп түсіну керек. Өйтпегенде, сауатсыз, орыс тілін білмейтін көптеген қазақ жігіттерінің елге аман оралуы екіталай еді.

XX ғасырдың басында Орталық Азия мен Қазақстанға қоныс аударған славян келімсектері арасында жер тапшылығы пайда болды. Үкіметтің «бос жатқан жерлерді» анықтау мақсатында ұйымдастырған статистикалық экспедициялары «әлі де пайдаланылмай жатқан жерлер бар» деген тезисті дәлелдеді. Шын мәнінде, игерілмеген жер жоқ еді. Оны отаршылдық аппараттың шенеуніктерінің өздері де мойындаған еді [6]. Осыған байланысты, кейбір зерттеушілер «шұрайлы жерлерді жергілікті халықтан босату үшін халық наразылығын қолдан жасады» деген болжам айтылуда. 1916 жылғы оқиғалардың алғашқы зерттеушілерінің бірі - Т.Рысқұловтың мәліметтері бойынша, жарты миллионнан астам қазақтың Қытайға қоныс аударғаны белгілі. Осының салдарынан Жаркент, Пржевальск, Лепсі, Верный, Пішпек уездері халқының саны кеміп кеткен. Түркістан өлкесін сол жылдары 7 млн. «жергілікті ұлт өкілдері» мен 540 мың орыстар мекендеді. Жетісудағы қазақтар мен қырғыздар туған жерін тастап Қытайға босып кеткен кезде олардың 2,5 млн. десятина шұрайлы жері орыс-казак әскерлеріне берілді.

Жоғарда айтылған Мәскеуде конференциясында 1916 жылғы қозғалысқа шет мемлекеттердің ықпалы болғандығы туралы болжамдар келтірілді. Ресей ғалымы Игорь Баринов Орталық Азияда Алмения саясаткерлерінің әсері болғандығын жөнінде айтса, Александр Васильев есімді бір тарихшы Осман империясы мұрағатынан көтеріліске дайындық кезінде түрік жансыздарының әрекеттерін дәлелдейтін құжаттардың бар екендігін тілге тиек етті [7]. Конференцияда Сергей Абашиннің «Советский кишлак между колониализмом и модернизацией» және Александр Васильевтің «Знамя и меч от Падишаха» атты монографиялары таныстырылды. Екеуі де түрік қарулы күштерінің бас штабының барлаушыларының Орталық Азия мен Қазақстандағы әрекеттері жөнінде жазылған. Ресей қарулы күштері бас штабына қарасты әскери Академиясы ғылыми-зерттеу институтының ғылыми қызметкері Елена Наземцева 1916-1917 жылдары орыс-қытай шекарасындағы оқиғаларға тоқталды [8].

Патшалық соттың, әскери жазалау күштерінің қысымынан көтеріліске қатысқан адамдардың бір бөлігі бас сауғалап, Шыңжаңға көшіп кетуге мәжбүр болды. Сонымен, 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалыс басып жанышталды. Патша Жарлығы бойынша Орталық Азия мен Қазақ өлкесінен 400 мың адамды, оның ішінде Қазақстанның далалық облыстарынан 100 мыңнан астам, Жетісудан 87 мың адам әскерге алу көзделген еді. Тек 1917 жылы 110 мың адам майданға, 10 адам Түркістанда қара жұмысқа алынды.

Ұлт-азаттық қозғалыс кезінде және жазалау нәтижесінде Қазақстан жеріндегі қазақтардың саны жарты миллионға жуық кеміді [8]. Қазақ өлкесінде – 446 мыңға; Орта Азияда – 121,7 мыңға; Астрахань губерниясында – 51,8 мыңға; Ресей империясында қазақтың саны – 617,5 мыңға кеміді. 1916 жылғы көтеріліс барысында Жетісуда көтеріліс жасаған ауылдардан 238 мың адам Қытайға ауып кетуге мәжбүр болған [9].

Қозғалыс басшыларының бірі – Амангелді батыр туралы да алып-қашпа әңгіме көп. Ол 1918 жылдың қазан айында партия қатарына өткен. 1919 жылы Торғай әскери комиссары болып тағайындалады [10]. 1919 жылдың 19 сәуірінде Алаш әскері Торғайда өз билігін орнатты да, Амангелдіні тұтқынға алды [11]. Ол орыстармен шайқаста шәйіт болмай, неге 18 жасар алаш милициясының вахмистрі Б. Сисекеновтің қолынан қаза тапты [12]. Торғайдағы алаш әскері штабының шешімімен Амангелді өлім жазасына кесілді. Неге? Оны өлімге қиятындай ол қандай қателік істеді? Халқының алдында қандай қылмыс жасап еді? Бұл әлі басы ашық мәселе. Амангелді батыр мен Әліби Жанкелдиннің қазақ тарихындағы рөлі жөнінде объективті құжаттар жеткіліксіз. Елде алып-қашпа қаңқу әңгімелер баршылық. Бірі оның себебін руаралық қақтығыспен байланыстырады. Екіншілері «Аманкелдіні қозғалысқа қатынаспаған ауылдарды тонады, малын тартып алды, әйелдерін зорлады» дейді. Амангелдінің тағдырына арнап мақала жазған академик М.Қ. Қозыбаев мұның себебін алаш қайраткерлері мен Амангелдінің 1919 жылы көктемде екі тарапта болғандығымен түсіндіреді. Бірі кеңес үкіметін құру үшін күрессе, екінші топ Колчак әскерінің жағында болатын [13]. Амангелді қазаға ұшыраған уақытта Ахмет Байтұрсын бастаған алаш қайраткерлері Москва қаласында В.И. Ленинмен келіссөз жүргізуде еді. «Кейде батырдың өлімін бір адамға артып қоюды әдетке айналдырғанбыз», - деп назаланады академик М.Қозыбаев [14].

Осы қозғалыс барысында Әліби Жанкелдиннің әрекетіне кеңес тарихнамасы үлкен баға береді. Осы шындыққа сәйкес келе ме? Көтеріліс кезінде ол қолына қару алып сарбаздар қатарында болды ма? Ғылымда шешімін таппаған мәселелердің бірі осы. Осы кезде көпшілігіміз ақпаратты интернет арқылы аламыз. Википедияда мынандай мәлімет бар, «1916 жылы партияның тапсырмасымен Қырымнан жасырын түрде Торғайға келген. Мақсаты - Амангелді екеуі қазақ жігіттерін қарулы көтеріліске көтеру. Бұл жерде олқанша уақыт болды? «Алиби Джангильдин приехав Тургайскую степи вместе с Амангельды Имановым принял активное участие в восстании 1916 года», - деп жазады профессор А.Б.Турсынбаев [15]. Ә.Жанкелдин өз естелігінде құжатта былай дейді: «О моем появлении было донесено тургайскому губернатору, и последний издал приказ – поймать меня живым или мертвым и доставить в Оренбург. Поэтому в начале 1917 года я был делегирован повстанцами против царизма в Бухару и пробыл там до февральской революции» [16].

Ақпан төңкерісінен кейін ол Петроградқа қайта кетеді. Одан қайтып келгеннен кейін Уақытша үкіметтің шешімімен ол екі айдай қамауда отырады. Түрмеден босай сала Петроградқа қайта кетеді. Сонда ол қай кезде көтерілісшілердің көсемі болып жүр деген сауал туындайды.

Кеңес заманында ол беделді басқарушы қызметтер атқарды. 1930 жылы Ырғыз шаруаларының кеңес үкіметне қарсы көтерілісін қанға бояп басуда Әліби Жанкелдиннің белсенділік көрсеткендігін белгілі тарихшы Талас Омарбеков құжаттарға сүйене отырып дәлелдеп берді [17]. 30-жылдары С. Садуақасов басқарған қазақ коммунистері Ф.И. Голощекин саясатына қарсы шыққанда Ә. Жанкелдин неге бұғып қалды [18]. Бұл кісінің өмірбаянында сұрақ тудырар тұстары көп-ақ. «Ана тілі» газетіне жарияланған Данабике Байқадамова естелігінде оны «орыстың баласы» деп жазады. 12 жасар Әліби Қостанай қаласындағы екі жылдық орыс-қазақ мектебінде оқығанда жергілікті отаршылдық әкімшілік басшысы Барабаштың үйінде жатады [19].

Кеңес тарихнамасында қозғалыстың бел ортасында жүрген, сөзімен де, ісімен де оған көмек көрсеткен кейбір тұлғалар көрініс таппады. Әбдіғапар, Кейкі батыр жөнінде біз не білеміз? Әбдіғапар Жанбосынұлы – ұлт-азаттық қозғалыстың Торғай даласындағы басшысы. 1870 жылы бұрынғы Торғай облысы (Торғай уезі) Қараторғай болысында ауқатты шаруаның отбасында дүниеге келген. 1919 жылдың 21 қарашасында қызылдар қолынан қаза тапты. Тілеулі батырдың ұрпағы. Арғы атасы Нияз би – Абылай ханның се-

німді серігі, әкесі Жанбосын (1847-1995) көп жылдар болыс болған. Көтеріліс басталғанда барлық жылқысын көтерілісшілерге бөліп берген [20].

Кейкі (Нұрмағамбет) Көкембайұлы (1871-1923) 1916 жылғы Торғай көтерілісінің батыры [21]. Орта жүз құрамындағы қыпшақ тайпасының құлан руынан шыққан. Көтеріліске белсенді қатынасқандардың бірі. Амангелді қызылдарды қолдағанда, ол қарсылығын тоқтатпаған. Халық арасында оның «сары орыстың - бәрі орыс» деген қанатты сөзі сақталған. Бұл екеуі де Амангелді қызмет еткен қызыл әскер қолынан қаза табады. Жұмбақ құбылыс?

1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалысқа қатынасып, қолға түскендер сот арқылы жазаланды. Бұлардың соты Уақытша үкімет билік құрған уақытта өтті. Мемлекеттік Думада 1916 ж. желтоқсанның 1-3-інде көтеріліс қанға тұншықтырылғаннан кейін әшкерелеп, патша үкіметін сынға алып, өткір сөз сөйлеген А. Керенский кейін өзі сол үкіметтің басшысы болғанда, оларды босату үшін қандай әрекеттерге барды. Жалпы, Сералы Ләпин сияқты қазақ қайраткерлері жазаланған қазақ жігіттеріне қандай құқықтық көмек берді? Міне, осындай проблемалар зерттеушісін әлі күтуде.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Рыскулов Т. Восстание туземцев в Туркестане. – Ташкент, 1926; Рыскулов Т. Еще о характеристике восстания 1919 года в Туркестане; Восстание 1916 года в Казахстане // Сб. документов. - Алма-Ата, 1937; Борьба за власть Советов в Кустанайских степях. – Кустанай, 1959; Восстание 1916 года в Средней Азии и Казахстане. - М., 1960; Алиби Джангильдин // Документы и материалы. - Алма-Ата, 1961; Турсунов Х. Восстание 1916 года в Средней Азии и Казахстане. – Ташкент, 1962; Покровский С.Н. Разгром иностранных военных интервентов и внутренней контрреволюций в Казахстане (1918-1920). - Алма-Ата: 1967. - 365 с.; Турсунбаев А.Б. Казахский аул в трех революциях. - Алма-Ата, 1967; Харлампович К.В. Восстание тургайских казах-киргизов. 1916-1917. - Кызыл-Орда; Аманкелді Иманов // Құжаттар мен материалдар жинағы. – Алматы, 1974; тағы басқалар.
- 2 <http://e-history.kz/ru/publications/view/1437> © e-history.kz
- 3 Махатма Ганди // <http://kk.wikipedia.org/wiki/>
- 4 Қараңыз: Қозыбаев М.Қ. Әмір Әбдіғашпр. Тарих зердесі. 2-том. - Алматы: «Ғылым», 1998. - 106-133 б.
- 5 Турсунбаев А.Б. Казахский аул в трех революциях. - Алма-Ата, 1967. - 123 б.
- 6 Құсайынұлы Қ. Қазақ шаруашылығы отаршылдық дәуірінде. «Дәнекер». – Алматы, 2001. - 97 б.
- 7 <http://e-history.kz/ru/publications/view/1437>
- 8 Бұл да сонда
- 9 Рыскулов Т.Р. Избранные труды. – Алматы: «Казахстан», 1984. - 214 б.
- 10 Иностранная военная интервенция и гражданская война в Средней Азии и Казахстане. Т.1. - Алма-Ата, 1963. - 314 б.
- 11 Гражданская война в Казахстане. Летопись событий. - Алма-Ата, 1974. - 120 б.
- 12 Қозыбаев М.Қ. Аманкелді батыр туралы ізденіс. Тұлғалар тұғыры. «ҚазАқпарат». – Алматы, 2009. - 224-229 б.
- 13 Қозыбаев М.Қ. Тағдыр тәлкегі. Тұлғалар тұғыры. – Алматы, 2009. - 228 б.
- 14 Аманкелді Иманов. Документы и материалы. – Алматы, 1974. - 123 б.
- 15 Турсунбаев А.Б. Казахский аул в трех революциях. - Алма-Ата, 1967. – 230 б.
- 16 Джангильдин, Алиби Тогжанович // <http://ru.wikipedia.org/wiki/>
- 17 Омарбеков Т. 20-30 жылдардағы Қазақстан қасыреті. – Алматы: «Санат», 1997. - 149 б.

- 18 Омарбеков Т. Зобалаң. – Алматы: «Санат», 1994. - 84 б.
- 19 Тихановский А. Костанайский губернатор Барабаш // Костанайский новости. – 2016. - 15 февраля.
- 20 Айбын. Энциклопедия / Бас ред. Б.Ө.Жақып. - Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 2011. - 880 б.
- 21 Шүкірұлы С. Кейкі батыр // <http://1referat.kz/tulgalar>

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются недостаточно освещенные проблемы истории национально-освободительного движения казахов начала XX века в Торгайском регионе. Авторы особо обращают внимание вопросам альтернативности восстанию, роли отдельных исторических личностей.

RESUME

The article deals with the problems of the history of the national liberation movement of the Kazakhs of the early XXth century in the Torgai region insufficiently covered in the national historiography. The authors draw attention to such questions as: whether there was an alternative to the uprising, what role of individuals was in the national liberation movement, whether the hope of the people justified the results of the uprising.

Ж.М. Джампеисова

Евразийский национальный
университет им. Л.Н.Гумилева,
канд. ист. наук, доцент

**Изучение империй:
новые теоретические
перспективы
исследований****Аннотация**

Статья посвящена рассмотрению современных теоретических подходов в изучении феномена империй. Автор обратился к идеям, предложенным известными специалистами в области империологии в последние годы и уже получивших популярность. Предложены к рассмотрению такие подходы как «концепт траектории», местные элиты как посредники, «сосуществование комбинаций различных правовых режимов» и другие.

Ключевые слова: империи, имперские траектории, колонизация, теоретические подходы, зарубежная историография.

На протяжении последних двадцати лет изучение империй стало достаточно востребованным исследовательским направлением. Многие историки обуславливают это явление современными размышлениями о тех испытаниях на прочность, которые проходят национальные государства, образовавшиеся в результате разрушения бывших империй и, в частности, сталкивающиеся с проблемами этнических и религиозных конфликтов. В этом контексте стал более активным анализ всех исторических форм государств и особенностей их политического и общественного устройства. Империи, вызывавшие чаще всего негативные ассоциации, связанные с экспансией, колониализмом и насилием, в последнее время также рассматриваются историками как источник размышлений о причинах их длительного существования в прошлом [1, 7-29].

Наиболее привлекательными для исследований в зарубежной историографии стали различные аспекты управления в империях, такие как административная, судебная, религиозная, языковая политики, и другие вопросы. С точки зрения осуществления своей политики в обозначенных направлениях, по утверждению Джейн Бурбанк и Фредерика Купера, империи различались между собой

[2,3-8]. В своем большом труде, затронувшего историю многих известных мировых империй, авторы попытались проанализировать различия и то общее, которое в них было, а также предложили возможные пути их дальнейшего изучения. Авторы предложили свое понимание особенностей управления империями, которые имели долго длившийся эффект. Например, стратегия Китая, по их мнению, опиралась на лояльное чиновничество, в то время как в Риме полагались на граждан, по меньшей мере, в теории [2, 4-5]. Другой пример – об особенностях складывания империй в эпоху «морских открытий». Также европейские завоевания они связывают с тремя условиями: высококачественной продукцией, которая циркулировала в зоне китайского влияния, препятствиями, порожденными доминированием Османской империей в восточном Средиземноморье, и неспособностью мелких правителей в западной Евразии восстановить римское единство. По мнению отмеченных авторов, глобальные изменения во власти, доминировавшие в регионе, привели европейских мореплавателей в Азию. Другими словами, различные причины были условиями для создания империй. Это может привлечь наше внимание и к особенностям каждой из них.

Возвращаясь к вопросу о причинах относительной длительности империй, многие из которых имели многовековую историю, историки размышляют о принципах, отличавших империи от национальных государств. Империи, упомянутые авторами, определяются как большие политические образования, по природе экспансионистские, но концепт управления которых предполагал, что завоеванные территории могут управляться по-разному. Национальные государства же, по их определению, основываются на идее единого народа на единой территории, утверждающие себя как уникальные политические сообщества [2, 8]. При этом авторами подчеркивается, что они никоим образом не хотят сделать из этого понимания некую типологию, наоборот, нужно использовать эти модели как возможность взглянуть на государственные образования как на разные виды политических возможностей, напряжений и конфликтов.

В своей недавней работе «Империя и трансформация. Политика отличия» [3] Джейн Бурбанк подчеркнула, как важно принимать во внимание исторический контекст, который изменяется в силу различных практик. Она отмечает, что империи не были постоянными, они были склонны к разделению, реконфигурации и упадку. В связи с этим для более пристального изучения империй Джейн Бурбанк использует термин «траектория», который предоставляет возможность изучения их через призму исторических изменений. Концепт «траектории», по ее мнению, помогает предложить анализ модификации стратегий управления и конкуренции с другими империями. С ее точки зрения, способность к адаптации к текущим политическим практикам давали империям гибкость, которая была важна для сохранения их власти. Столкновения и конкуренция между империями заставляли их двигаться в разных направлениях. Такие вызовы стимулировали, по мнению Джейн Бурбанк, технологические и идеологические изобретения [3, 11-33].

Характерной чертой империй, как считается, было создание механизмов взаимоотношений колониальных властей с местным населением. Обычно это выражалось в сотрудничестве с местными элитами, которые позволяли колониальным властям обеспечивать контроль над завоеванной территорией [4; 2]. Сформировалась достаточно обширная историография об имперской активности по созданию механизмов взаимодействия с местными элитами. Однако, в последнее время все больший интерес привлекает изучение политического поведения самих местных посредников в новой имперской ситуации [4, 622].

Работа Яна Кембелла, посвященная изучению производства знания о казахской степи чиновниками Российской империи, особо останавливает внимание на изучении роли интеллектуальной казахской элиты как посредников между империей и кочевниками. По мнению автора книги, казахские интеллектуальные медиаторы не

сопротивлялись, абсолютно не поддерживали имперское правление, а участвовали в производстве знания о степи, влияя на этот процесс. Они сотрудничали с колониальным режимом и, в то же время, преследовали свои цели [5, 7]. Ян Кембелл пришел к мнению, что подчиненные медиаторы могли, как принимать колониальные категории, так и находиться в процессе диалога, в котором обе стороны участвовали в равной степени [5, 11]. С этой точки зрения, японский ученый Тетзу Акияма, в свою очередь, рассмотрел значение манапов как медиаторов у киргизских кочевников, которые вошли в управление Туркестанского генерал-губернаторства Российской империи после реформ 1867-1868 гг. Тетзу Акияма считает, что колониальные чиновники вынуждены были считаться с ними, так как они имели большое влияние на кочевников почти до конца колониального периода [6, 625-649].

В недавней публикации японский специалист Уяма Томохико также отметил небольшое количество научных работ, обращающих внимание на роль местного населения в практиках управления колониальными территориями. Он проделал сравнительный анализ стратегий местных элит в отношении российских имперских властей, влиянием местного населения в отношении британской политики, также населения восточного Туркестана на китайскую имперскую политику. Он пришел к заключению, что империи создавали свои управляющие системы совместно с подчиненным населением. Согласно мнению У. Томохико, как местное население, так и империи имели свои собственные тактики. В каждом случае результаты были отличающимися друг от друга [7, 99-118]. Такой факт является примером плодотворного компаративного подхода в изучении связей между империями и местными народами.

К вышеперечисленным подходам, важным дополнением являются утверждения Фредерика Купера [8] о важности изучения сосуществования и комбинации различных правовых режимов в управлении империями, которые давали им гибкость и продолжительность существования.

В целом, обозначенные подходы в изучении империй предоставляют ученым новые перспективы в исследовании не только метрополий, но и многих новых аспектов в истории народов, которые были включены в имперское пространство.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Новая имперская история постсоветского пространства. под. ред. Герасимов И., Глебов С., Каплуновский, Могильнер М., Семенов А. Центр исследований Национализма и Империй. - Казань, 2004.
- 2 Burbank Jane, Cooper Frederic. Empires in world history. Power and the politics of difference, Princeton University press, 2010.
- 3 Jane Burbank. Empire and transformation: the politics of difference // Comparing Modern Empires. Imperial rule and decolonization in the changing world order // Slavic Eurasian Studies, Hokkaido University. – Japan. – 2018. - № 33.
- 4 Isabelle Ohayon. Mediators of the Empire in Central Asia (1820-1928) // Cahiers du Monde Russe. Mediateurs d'empire en Asie central (1820-1928). 56/4, octobre-decembre 2015.
- 5 Ian W Campbell. Knowledge and the ends of Empire. Kazakh Intermediaries and Russian Rule on the Steppe, 1731-1971. Cornell University Press, Ithaca and London, 2017, 273 p.
- 6 Tetsu Akiyama. Why was Russian direct rule over Kyrgyz nomads dependent on tribal chieftains “manaps”? // Cahiers du Monde Russe. Mediateurs d'empire en Asie central (1820-1928). 56/4, octobre-decembre, 2015.
- 7 Tomohiko Y. Comparing Modern Empires. Invitation, Adaptation, and Resistance to Empires: Cases of Central Asia // Comparing Modern Empires. Imperial rule and

- decolonization in the changing world order // Slavic Eurasian Studies, Hokkaido University. – Japan. – 2018. - № 33.
- 8 Cooper Frederick. Colonialism in question. Theory, knowledge, history. University of California Press, Berkeley, Los Angeles, London; University of California Press Ltd. - London, England, 2005.

ТҮЙІН

Мақала империя феноменін зерттеудегі қазіргі заманғы теориялық көзқарастарды қарастыруға арналған. Автор империология саласындағы атақты мамандармен соңғы жылдары ұсынылған немесе бұрын таралып үлгерген негізгі идеяларды қарастырған. "Траектория концепциясы", жергілікті элиталар, әртүрлі құқықтық режимдердің өмір сүруі және тағы да көзқарастар ұсынылған.

RESUME

The article is devoted to the consideration of the theoretical approaches on the empires' phenomena studies. The author referred to the ideas offered by well-known specialists in the field of imperiology in the last few years which were well-received in academic circles. The following approaches such as "concept of trajectory", local elites as intermediaries, "combinations of various legal regimes coexistence" were considered.

УДК 93 (574)

Ж.О. ХасеноваЕвразийский национальный
университет им. Л.Н. Гумилева,
докторант PhD

Неизвестные страницы «Дела Кажгали Джумалиева» (к репрессиям и реабилитации национальной интеллигенции в период «Оттепели»)

Аннотация

В статье анализируются обстоятельства политического преследования и реабилитации в послевоенные годы Кажгали Джумалиевича Джумалиева. На основе архивных материалов и опубликованных источников рассматриваются причины, механизм репрессий, начало реабилитационной политики Советского государства после смерти Сталина.

Ключевые слова: СССР, Казахская ССР, сталинский патриотизм, аресты, репрессии, амнистия, реабилитация, оттепель.

После завершения Великой Отечественной войны советские люди ожидали поворота страны к демократии и социальным программам. Однако сталинское руководство в целях обуздания эйфории в умонастроении народа-победителя усилило контроль над духовной жизнью страны, что выразилось в принятии серии директивных документов по идеологическим вопросам, суть которых сводилась к решению следующих основных задач - вытеснению из общественного сознания представлений и морали «старого мира» («пережитков» феодализма и буржуазного строя – Х.Ж.), а также окончательному утверждению в обществе сталинской концепции советского патриотизма, предполагавшей безусловную преданность коммунистическим идеалам и безоговорочное признание русского народа «наиболее выдающейся нацией» из всех, входящих в СССР. С этих позиций ревизии подверглись труды ученых-гуманитариев за последние два десятилетия. Развернувшаяся кампания знаменовала собой начало нового витка политических репрессий.

ЦК КП Казахстана отреагировал на это принятием ряда постановлений, знаковым из которых было «О грубых политических ошибках в работе Института языка и литературы АН КазССР» от 1 февраля 1947 г., давшее старт заказным статьям с выявлением идеологических ошибок учёных-гуманитариев. Следом были обвинены в отклонениях от

канонов ленинизма-сталинизма, в национализме, в затушевывании классовой борьбы в ауле и идеализации феодального прошлого А. Маргулан, М. Ауэзов, А. Тажибаев, П. Галузо, Е. Исмаилов, А. Коныратбаев, Б. Кенжебаев и другие, подвергшиеся репрессиям - от увольнений с работы до арестов и судебных преследований.

Жертвой репрессий стал и Джумалиев Кажгали – член-корреспондент АН КазССР, доктор филологии, писатель, поэт, драматург, автор множества крупных художественных, научных трудов и учебников, один из составителей текста Гимна СССР. В вину ему была вменена националистическая пропаганда в изданных трудах, а также оценка им характера «реакционного» движения Кенесары как национально-освободительного [1, 123-124]. Бесконечные обсуждения и осуждение его на публичных мероприятиях и в печати вылились по сути в шельмование. В 1951 г. он был исключен из КПСС за националистические ошибки в учебниках для средних школ [2, л. 39], лишился работы, а вскоре против него было возбуждено уголовное дело.

Арест его состоялся 9 марта 1953 г. Длившееся два с половиной месяца следствие установило, что Джумалиев К., «будучи выходцем из социально чуждой байской среды, на почве своей враждебности к существующему в СССР политическому строю, пользуясь своим положением научного работника, преподавателя, автора ряда учебников по казахской литературе, писателя и поэта, на протяжении ряда лет проводил антисоветскую националистическую работу. В своих учебниках, научных «трудах», лекциях, отдельных литературных произведениях, статьях и выступлениях пропагандировал буржуазно-националистические идеи. Сознательно извращал, фальсифицировал исторические факты, отрицал прогрессивное значение присоединения Казахстана к России, распространял и протаскивал в литературу реакционные антирусские идеи и взгляды ярых врагов русского и казахского народов. Несмотря на указания и решения директивных органов до последнего времени отстаивал и продолжал пропагандировать свои буржуазно-националистические взгляды по ряду вопросов истории Казахской литературы. Кроме того, среди своих знакомых высказывал антисоветские националистические суждения, возводил клевету на национальную политику Коммунистической партии и Советского правительства, клеветнически отзывался о русском народе, восхвалял разоблаченных буржуазных националистов. Хранил на квартире антисоветскую литературу и пользовался ею в своей практической деятельности» [2, л. 11].

Материалы по «Делу Джумалиева» насыщены дыханием эпохи - страхом, переживанием и болью людей, травматической памятью свидетелей, которые, в потугах уберечь от всяких подозрений себя и своих близких, давали ложные показания против коллеги, приятеля и даже друга. Полагаем, что извращенное тоталитаризмом само понимание ценности человеческой жизни привело к массовому психозу всех участников этой жестокой драмы.

27 мая 1953 г. К. Джумалиев был осужден Верховным Судом КазССР на 25 лет заключения в исправительно-трудовом лагере с поражением в избирательных правах еще на 5 лет. В июле он был этапирован в Озерный лагерь на ст. Тайшет Красноярской железной дороги [2, л. 1-2, 10]. Анализ надзорного производства (начато 13.08.1953 г. и окончено 27.02.1956 г.) позволяет проследить все фазы отбытия им наказания до самой реабилитации [2].

События в центре в первом полугодии после смерти Сталина уже источали сигналы о начале смягчения репрессивной системы. Поэтому его жена - Александра Ивановна Малина – 1 сентября 1953 г. обращается к секретарю ЦК КПСС Н.С. Хрущеву с заявлением о пересмотре дела мужа в связи с тем, что в процессе предварительного и судебного следствия по нему не были приняты во внимание обстоятельства, полностью его реабилитирующие [2, л. 4]. Она указывает, что муж в своих трудах в отношении Едыге, Кенесары, Наурызбая и других деятелей ханского периода придерживался общепринятых тогда позитивных оценок, характерных и для ряда других авторов,

включая секретарей ЦК КП(б) Казахстана Ж. Шаяхметова и И. Омарова [2, л. 5]. Далее она обращает внимание на то, что в известной статье Павла Кузнецова «Величание вместо критики», ставшей для ее мужа по сути «обвинительным заключением», жесткой развернутой критике за аналогичные идейные отклонения от марксистского подхода были подвергнуты и другие авторы, но уголовному преследованию подвергся почему-то только К. Джумалиев [2, л. 6]. И, наконец, она упоминает, что еще до возбуждения уголовного дела ее муж осознал свои заблуждения и внес исправления в новое издание учебника по литературе для 8-9 классов средней школы, но уже «ему запретили ставить свою фамилию, как автора».

8 сентября 1953 г. заявление Малиной А.И. было взято на контроль и направлено для рассмотрения Генпрокурору СССР Р.А. Руденко. Далее генпрокуратура письмом от 14 сентября 1953 г. на имя прокурора по спецделам Казахской ССР Чурбанова А.П. запросило для просмотра в порядке надзора архивно-следственное дело Джумалиева К.Д. и мотивированное заключение об обоснованности приговора суда. Высылку документов было рекомендовано не задерживать, поскольку «о результатах проверки дела необходимо сообщить в ЦК КПСС» [2, л. 7].

Во исполнение поручения Генпрокуратуры СССР дело Джумалиева Кажгали было повторно изучено помощником прокурора КазССР по спецделам Тимофеевым и им же 9 октября 1953 г. составлено мотивированное заключение о степени обоснованности приговора. В нем акцентируется внимание на двух обстоятельствах. Во-первых, на предварительном следствии и суде К. Джумалиев полностью признал вину, что подтверждено конкретными выдержками из протоколов с его показаниями, сопровождавшимися ссылками на обстоятельства, подтолкнувшие его к идейным заблуждениям. Во-вторых, доводы К. Джумалиева, смягчающие его вину, были опровергнуты материалами допрошенных в суде свидетелей, среди которых названы Исмаилов Е., Абдукадыров К., Есбатыров Д., Байкадамов Б., Юсупов Ш., Салмурзина М., Иманжанов М., Сарсекеев М., Сахариев Б., Габдулин Н., Нуркатов А., Гумарова М. и Искаков А. Упомянутыми обстоятельствами, по мнению составителя заключения, вполне доказывается националистическая деятельность ученого и отсутствие «каких-либо оснований к снижению меры наказания», а по сему предлагается «жалобу оставить без удовлетворения» [2, л. 18].

Позиция казахстанской прокуратуры проистекала не только из того, что с ее участием К. Джумалиев был осужден на длительный срок как ярый националист всего лишь четыре месяца назад. Думается, что на нее в немалой мере повлияла и общественно-политическая ситуация в республике, которая к осени 1953 г. даже ожесточилась. По-прежнему из оборота изымались произведения писателей и ученых как содержавшие «националистические» идеи.

В июне в «Казахстанской правде» с идейных позиций подвергся разгрому роман М. Ауэзова об Абае. В августе бюро ЦК опять усмотрело в работе Института языка и литературы АН КазССР «серьезные ошибки, свидетельствующие о том, что многие в институте не освободились до конца от влияния «нового учения» Н.Я. Марра. В конце того же месяца ЦК наложил запрет на книгу с речами «врагов партии и народа» уже постсталинского разоблачения - Берии и Вознесенского [3, 88-90].

В центре же страны к осени уже проступали признаки грядущей «оттепели»: было прекращено «Дело врачей» и реабилитированы его фигуранты, арестован Л.П. Берия как один из главных организаторов массовых политических репрессий и возбуждены дела против десятков близких к нему генералов и полковников, началась масштабная чистка в правоохранительных органах по признакам причастности сотрудников к массовым репрессиям и нарушениям соцзаконности.

В этих условиях позиция по «Делу Джумалиева» в центре оказалась более мягкой. В заключении прокурора отдела по спецделам Генпрокуратуры СССР от 27 октября 1953 г.

было отмечено, что преступление Джумалиева доказано, однако наказание ему определено крайне суровое. Исходя из этого, в документе было внесено предложение о снижении наказания с 25 лет до 10 лет лишения свободы, учитывая, что ранее он не был судим и что до 1951 г. в казахстанской историографии не было правильного представления о характере движения Кенесары [2, л. 21]. Затем Генпрокуратурой СССР 26 ноября 1953 г. был внесен протест в Судебную Коллегию по уголовным делам Верховного суда СССР, в котором значилось: «...руководствуясь ст. 16 Закона о судостроительстве СССР, прошу приговор Верховного суда Казахской ССР в отношении Джумалиева изменить. Мера наказания Джумалиеву снизить с 25 лет ИТЛ до 10 лет лишения свободы» [2, л. 23]. 16 декабря 1953 г., соглашаясь с протестом, Судебная Коллегия по уголовным делам Верховного суда СССР изменила приговор Верховного суда Казахской ССР от 26-27 мая 1953 г., снизив наказание до 10 лет исправительно-трудовых лагерей, а в остальной части приговор оставлен без изменения [2, л. 26].

В следующем году оттепельные явления в центре страны проявились еще четче. Воспользовавшись ситуацией, выдающийся историк, академик и член ЦК КПСС А.М. Панкратова, пробившись на прием к Н.С. Хрущеву, добилась пересмотра дела Ермухана Бекмаханова, в результате чего он 16 февраля 1954 г. был освобожден из мест заключения.

Это вселило в осужденного по тем же мотивам К. Джумалиева надежды и на его скорое освобождение. Поэтому 4 августа 1954 г. он подает заявление о пересмотре своего дела на имя Предсовмина СССР Г.М. Маленкова. Однако долгое время ответа на него не получает.

К осени этого года существенные сдвиги произошли и в общественно-политической ситуации в Казахстане. В сентябре Первый секретарь ЦК КП республики П.К. Пономаренко на III съезде писателей Казахстана осудил недавнюю кампанию по борьбе с национализмом и положил тем самым начало реабилитации ее жертв [4, с. 86.]. Вернулись в республику и приступили к своей профессиональной деятельности подвергавшиеся до этого гонениям ученый К. Сатбаев, писатель М. Ауэзов, прекратились нападки на композитора А. Жубанова. Атмосфера в научном и творческом мире заметно разряжалась.

Окрыленный этим событием К. Джумалиев 5 февраля 1955 г. обращается к Генеральному прокурору СССР Р.А. Руденко с просьбой о содействии в его полной реабилитации [2, л. 80]. Но уже всего через неделю, а именно 12 февраля 1955 г., направляет просьбу об объективном пересмотре дела на имя Первого Секретаря ЦК КПСС Н.С. Хрущева. В нем он пишет: «...я никакого преступления перед партией и советским государством не совершал и не мог совершить, как сын безграмотного степняка-кочевника, ставший ученым лишь благодаря Великой Октябрьской революции, благодаря Коммунистической партии и ее национальной политике» [2, л. 67]. 10 марта 1955 г. он также шлет в правительство СССР запрос о движении своего заявления семимесячной давности на имя Г.М. Маленкова [2, л. 83].

Не получив ответов на обращения, 25 июля 1955 г. К. Джумалиев направляет заявление на имя Генерального прокурора СССР и Помощника Первого Секретаря ЦК КПСС: «прошло уже 5 месяцев, но я до сих пор ниоткуда не получил никаких извещений о судьбе моего заявления» [2, л. 84], «убедительным образом прошу Вас не отказать в любезности ответить: получено ли мое заявление Первым Секретарем ЦК КПСС и когда и куда оно направлено» [2, л. 87].

8 августа К. Джумалиев вновь пишет заявление на имя Генерального прокурора СССР с просьбой сообщить «о получении заявления» от 25 февраля 1955 г. В нем утверждается, что им получено извещение из прокуратуры Казахской ССР с сообщением о том, что это заявление еще не попало в руки Руденко, оно направлено Генеральному прокурору СССР 17 июня 1955 г. за № 5.1552-ж [2, л. 103].

30 августа 1955 г. К. Джумалиев направляет заявление на имя Председателя Президиума Верховного Совета СССР К.Е. Ворошилова [2, л. 93]. Текст его интересен тем, что вместе с обоснованием своей невиновности, автор достаточно уверенно и настойчиво утверждает: «Но все эти ошибки ничего общего не имеют с преступлением против Советской власти. Это дает мне право просить Вашего содействия о справедливом пересмотре моего дела» [2, л. 100 об.].

Между тем выясняется, что его обращения ход все же был дан, хотя об этом заявителя своевременно не извещали. Еще 1 апреля 1955 г. был внесен протест Генерального прокурора СССР Р.А. Руденко, в котором значилось следующее: «По делу не установлено, что Джумалиев, излагая националистические взгляды с целью разжигания неприязни между казахским и русским народами, руководствовался контрреволюционным умыслом, а в его действиях содержится состав преступления, предусмотренный ст. 59-7 УК РСФСР. На основании изложенного, руководствуясь ст. 16 Закона о судостроительстве СССР, союзных и автономных республик, - прошу приговор Верховного суда Казахской ССР от 26-27 мая 1953 г. и определение судебной коллегии по уголовным делам Верховного суда СССР от 16 декабря 1953 г. в отношении Джумалиева Кажгали изменить: состав преступления, совершенного Джумалиевым, переквалифицировать со ст. 58-10 ч.2 на ст. 59-7 УК РСФСР, по которой меру наказания определить 5 лет ИТЛ; на основании Указа от 27 марта 1953 г. «Об амнистии» с освобождением от дальнейшего наказания со снятием судимости» [2, л. 35]. Далее 30 июня 1955 г. прокурор отдела по спецделам Генпрокуратуры СССР советник юстиции Земцев направил письмо начальнику спецчасти г. Тайшет Иркутской области, в котором просил «объявить заключенному Джумалиеву Кажигалию (л.д. Т-920), 1907 г.р. о том, что Генеральным прокурором СССР Р.А. Руденко в Пленум Верховного суда СССР внесен протест на предмет изменения приговора. О результатах рассмотрения дела в суде сообщим дополнительно» [2, л. 81].

21 сентября, 30 октября, 13 ноября 1955 г. и 30 января 1956 г., ожидая решения Пленума Верховного суда СССР, К. Джумалиев пишет письма Земцеву, просит «учесть психологию заключенного (больного), который днем и ночью ожидает освобождения» [2, л. 106 об.].

16 февраля 1956 г. за № 03/1132с-54 было принято постановление Пленума Верховного суда СССР под председательством заместителя председателя Верховного суда СССР В.А. Успенского: «Отменить приговор Верховного суда Казахской ССР от 27 мая 1953 года и определение Судебной Коллегии Верховного суда СССР от 16 декабря 1953 года в отношении Джумалиева Кажгали и за отсутствием в его действиях состава преступления, дело производством прекратить. Джумалиева по настоящему делу из-под стражи освободить» [2, л. 113-113 об.].

21 февраля 1956 г. в общий отдел ЦК КПСС было направлено письмо со следующим сообщением о решении Пленума Верховного суда СССР от 16 февраля 1956 г.: «Джумалиев реабилитирован. О результатах рассмотрения заявителем сообщено» [2, л. 108]. К сожалению, в этом деле [2] мы не увидели справку о реабилитации Кажима Джумалиева. Надо полагать, что она, наверняка находится в личном деле осужденного, доступ к которому в Казахстане пока не открыт.

В этот же день, 21 февраля 1956 г., прокурор отдела по спецделам Генпрокуратуры СССР младший советник юстиции Журавлева направила письмо начальнику спецчасти лагеря с просьбой «сообщить заключенному Джумалиеву Кажгали... о том, что 16 февраля 1956 года Пленум Верховного суда СССР дело, по которому он осужден Верховным судом Казахской ССР от 26-27 мая 1953 г. к 10 годам ИТЛ, рассмотрел и прекратил. Джумалиев реабилитирован» [2, л. 109]. Точно такое же письмо направлено и супруге Джумалиева – Малиной Александре Ивановне по адресу г. Алма-Ата, ул. Комсомольская, 29, кв. 4. [2, л. 111].

Борьба за свободу, честь и достоинство супругов ознаменовалась победой. Справедливость восторжествовала. Однако реальное освобождение пришло гораздо позже. Об этом свидетельствует заявление Джумалиева К. на имя прокурора отдела по спецделам Генпрокуратуры СССР Журавлевой от 16 марта 1956 г.: «5 марта сего года мной было получено извещение ...о том, что мое дело...прекращено и я реабилитирован. Но до сих пор я не освобожден. Спецчасть нашего л/п мотивирует это тем, что еще не поступило определение Верховного суда СССР» [2, л. 112]. Несложно представить, как было мучительно пребывать в стенах лагеря К. Джумалиеву, когда официально он уже был оправдан и реабилитирован. Постановление Пленума Верховного суда СССР поступило в лагерь только 31 марта 1956 г. Рукой Журавлевой написано: «...адрес я им дала новый» [2, л. 112]. К. Джумалиеву понадобилось еще почти два месяца, прежде чем он покинет Ангарлаг.

После возвращения на родину Джумалиев был восстановлен в должности, приступил к любимой работе, творчеству. В эти годы им написан труд «Жайсаң жандар», в котором представлены творческие портреты С. Мендешова, С. Сейфуллина, Б. Майлина, И. Жансугурова, С. Асфендиярова, К. Сатпаева и др. В 1958-1960 гг. им написаны фундаментальные труды - «Қазақ эпосы мен әдебиеті тарихының мәселелері» в 2 томах и «Әдебиет тарихы», в 1964 г. выходит 2-е издание «Әдебиет теориясы». В последние годы жизни академик К. Джумалиев занимался проблемами литературного стиля, результатом чего стала книга «Стиль – өнер ерекшелігі». И, конечно же, большую часть своей жизни К.Д. Джумалиев посвятил преподавательской деятельности, внёс большой вклад в подготовку специалистов в области литературоведения. Счастливы его ученики, которым повезло слушать его лекции, читать его книги, стихи, пьесы, учиться у Джумалиева профессиональному мастерству.

К сожалению, тяжелые испытания, выпавшие на долю К. Джумалиева в Ангарлаге, не прошли для него даром. Подорванное здоровье ученого не выдержало. 23 декабря 1968 г. К. Джумалиева не стало. Но память о нем и его творческое наследие живы в народе.

Благодарные потомки совместным решением городского маслихата и акимата г. Уральска за № 6-26 от 31 марта 2008 г. присвоили имя академика К. Джумалиева одной из улиц п. Зачаганск, г. Уральска.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 58-10. Надзорные производства Прокуратуры СССР по делам об антисоветской агитации и пропаганде. Март 1953-1991. Аннотированный каталог. Под ред. В.А. Козлова и С.В. Мироненко; сост. О.В. Эдельман. – М.: МФД, 1999. - 944 с. (Россия. XX век. документы).
- 2 Государственный архив Российской Федерации, ф. 8131, оп. 31, д. 39829.
- 3 Аманбаев А.Ж. Казахстан на кануне «оттепели»: изменения в духовной сфере // Народы Евразии: культура и общество. Третий Международный научный форум: тезисы докладов и сообщений. – Астана: Изд-во ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, 2004. – 264 с.
- 4 Аманбаев А.Ж. «Оттепель» как явление эпохи позднего тоталитаризма: теоретико-методологический аспект проблемы // Вестник Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева. – 2004. - № 4. – С. 84–90.

ТҮЙІН

Мақалада соғыстан кейінгі жылдары Қажығали Жұмалиұлы Жұмалиевтің саяси қуғын-сүргінге ұшырауы мен ақталуы сияқты жәйттер талдауға алынған. Мұрағат материалдары мен жарық көрген деректер негізінде саяси қуғын-сүргіннің себептері мен жүзеге асырылу механизмі, сонымен қатар Сталиннің қайтыс болуынан кейінгі кеңес мемлекеті реабилитациялық саясатының басталуы ашып көрсетілген.

RESUME

The article is devoted to the analysis of the circumstances of political persecution and rehabilitation in the post-war years Kazhgali Dzhumalievich Dzhumaliev, based on archival materials and published sources. The causes and the mechanism of repression, the beginning of the rehabilitation policy of the Soviet state after the death of Stalin are considered.

Аннотация

В статье дается характеристика исконных ремесел в повседневной жизни кочевников казахской степи. Автор обратил внимание на отдельные виды ремесел и их значимость в хозяйственной жизни населения.

Ключевые слова: ремесло, казахский народ, обработка кожи, выделка сукна, орнамент.

К.В. Джумагалиева

Казахский агротехнический университет им. С.Сейфуллина, канд. ист. наук, старший преподаватель

Казахские традиционные ремесла в повседневной жизни народа

Казахский народ испокон веков занимался различными промыслами и ремеслами. В последнее время многие исследователи заинтересовались данной проблематикой. О развитии промыслов и ремесел среди кочевников-казахов писали многие. Среди таких авторов следует упомянуть первых русских исследователей, посетивших казахскую степь в XVIII – XIX вв. Одним из первых был Г. Колмогоров, описавший увиденные им домашние промыслы, получившие распространение у казахского народа. Г.В.Колмогоров отмечал, что портное, сапожное, шорное ремесла большей частью распространены среди беднейших казахов. Выделкой овчин, мерлушек на шубы, козлиных шкур на шаровары выполняли исключительно женщины [1, 4]. А в работе М. Красовского дается описание не только традиционного хозяйства, но и некоторых ремесел. Особое внимание автор обратил на обработку и изготовление кошмы, а также применяемые национальные орнаменты [2, 31,140].

Особенности и начало формирования традиционных ремесел казахского народа нашло отражение в работах знаменитых исследователей Ш. Валиханова [3], Л.Н. Гумилева [4], Х.А. Аргынбаева [5], А. Маргулана [6], С. Кенжеахметулы [7] и др.

Начиная с XIX века, промыслы начали носить индивидуальный характер во многих произведениях и изделиях можно было увидеть самобытность и мастерство авторов. А у некоторых мастеров были уже свои школы

изготовления изделий не только на продажу, но и на заказ. Этот факт отмечают в своих научных трудах М. Омирбекова [8], У. Джаксыбеков [9] и др.

Многие ремесленники украшали свои изделия разнообразными орнаментами. По ним можно определить привязанности каждого из авторов. Орнаментальное искусство придавало не только изящество и демонстрировало красоту изделия, но отражало национальные традиции казахского народа. О видах орнаментов, их значимости, особенностях в ремесленном производстве писали С. Касиманов [10], К.Ж. Амиргазин [11], М.Ш. Омирбекова [12] и др.

В систематизацию и глубокое изучение народных промыслов особый вклад внес известный этнограф Казахстана М.С. Муқанов [13]. Его последователями можно назвать Т.К. Басенова [14], Н.А. Оразбаеву [15], Н. Ибраеву [16], Ш.Ж. Тохтабаеву [17].

Имеющиеся исторические исследования по истории казахского ремесла являются бесценным материалом в изучении народного прикладного искусства. Данные труды содействуют расширению и углублению наших знаний по истории отдельных страниц материального производства казахского народа.

В силу кочевого образа жизниномадам приходилось восполнять и воспроизводить все необходимое для повседневной жизни своими руками. Скотоводство позволяло народу выделывать ремесленные изделия, удовлетворявшие насущные потребности населения. Особенно активно ремесло начинает развиваться во второй половине XIX века и носит не только обменный, а больше товарный характер. Первоначально ремеслом у казахов занималось преимущественно мужское население, но постепенно произошло разделение на мужские и женские виды [18, 11-13].

Вторая половина XIX столетия характеризуется для Казахстана ростом товарно-денежных отношений. Промыслы и ремесла являются не только источником дополнительного дохода для населения, но, по сути, становятся отдельным направлением повседневной жизнедеятельности казахского населения. Часть изделий изготавливались мастерами с учетом спроса на рынке, для собственного заработка. Еще в большем количестве производилось для повседневного обихода. Спрос российского рынка на отдельные изделия из кожи, кошмы, шкур для кавалерийских частей и армии привели к стимулированию ремесленно-промыслового хозяйства у казахов. Казахские ремесленники проявили мастерство в изготовлении арчаков к седлам. Из войлока делали потники для лошадей, а также кожаные элементы конской сбруи: подпруги, узды, нагрудники, подхвостники, кожаные седла и т.п. [19, 158].

В связи с этим резко возрос спрос на кожевенное сырье. Данное обстоятельство приводит к активизации кожевенного промысла. Для развития промысла у казахов сырья было вполне достаточно. Они обрабатывали коровьи, телячьи, конские, бараньи, верблюжьи кожи. Мастера-кожевники приобретали материал либо у заказчиков, или покупали на оптовых базарах и ярмарках. Закуп в большом объеме делали в период сезонных забоев скота на бойнях. Часть предприимчивых скупщиков закупали сырье в казахских аулах. Обычно покупалась кожа на глаз или по весу [20, 300]. Так, в 1911 г. кожа продавалась партиями при забое скота по 1 руб. 70 коп. с пуда мяса. В справке о ценах на сырую кожу указывалось: «Бычина и яловка мороженая продаются пакетами недельного засола за пуд 13 руб. 50 коп. Такая же, но двухнедельного засола, за пуд 14 руб. 50 коп. Парная кожа партиями, за пуд 11 руб.» [21, л. 156-157.].

Кожевенных дел мастера, перекупщики предъявляли высокий спрос и требования к качеству сырья. Принимались во внимание величина шкур, толщина сырой кожи, отсутствие в ней прорезей. Учитывался также сезон забоя скота. Более ценным считалось кожевенное сырье осеннего и зимнего забоя. Летом кожа была тоньше и стоила она намного дешевле [22, л. 74].

Огромное внимание уделялось способам снятия шкуры. На рынках можно было встретить шкуры, имевшие мелкие порезы. Министр внутренних дел, генерал-адъютант Закревский отметил, что кожи портят мясники, использующие ножи [23, л. 3-4; 24, 56].

Обработкой шкур занимались в таких городах, как Семипалатинск, Усть-Каменогорск, Омск, Оренбург, Верный, Тараз, Ак Мечеть (Кызылорда). Из кожи в большом объеме изготавливали разнообразные предметы. Это была одежда и элементы ее отделки, обувь, пояса. Одежду шили в основном женщины. У любого казаха можно было увидеть тон (шубу), дакы, жаргак (тулуп). Большая часть населения предпочитали, пошитые из шкуры волка, лисы, хорька и др. ішік, одна из разновидностей шубы. Эти изделия шились шерстью вовнутрь, снаружи обшивались плотной материей – шекпен, сукном – шуга. Обязательным был пошив и меховых шапок – борік. Одежду казахи хранили в специальных кожаных сундуках.

При кочевом образе жизни наиболее приемлемыми оказались кожаные сосуды. Эта посуда служила как для изготовления продуктов из молока, так и для перевозки их на длительное расстояние. Наиболее распространенными были саба, мес, торсык суйретпе. Для изготовления ведер применяли кожи крупного скота.

В некоторых домах можно было увидеть целые настенные панно из остатков кожи. Для предметов прикладного искусства использовали кожи лошадей, коров и верблюдов. Перед применением их тщательно обрабатывали и очищали от жира и шерсти. Особенно высоко ценились изделия на которых мастера употребляли тиснение, с помощью штампов на коже. Этим занимались только мужчины.

Особое положение и заметную роль играли сапожники – етікші. Для шитья обуви мастера использовали специальную толстую кожу. Обработывалась она, как правило кустарным способом. Этот вид кожи назывался – кон. Более состоятельные мастера предпочитали кожи, изготовленные фабричным методом, болгары. Кожаная обувь была нескольких видов: сапоги – етік, ичиги – мәсі, калоши – кебіс. Детали кожаных сосудов и сапог сшивались сухожилиями – тарамыс. У казахов ремни и пояса мог мастерить любой взрослый мужчина. Но для плетения плетки требовалось особое мастерство. Этим занимались только - орімші. Для плетения плетки – камшы использовали от 3-4 ремешков до 24-32 [25, 11-13].

Шкуры животных от волоса кочевники очищали с помощью специального раствора (малма, іі). Эти растворы казахи получали из перебродивших кисломолочных напитков, таких как айран, іркіт [26, 272-273]. В других регионах Казахстана для чистки шкур от шерсти применяли насыщенный раствор соли или пересыпали их солью и оставляли их преть. Через определенный промежуток времени удаляли волос со шкуры [24, 57].

Особое значение приобретает производство из войлока. Это ремесло требовало от мастериц особого таланта, художественного мастерства и навыков. Основным сырьем выступала шерсть. В изготовлении войлока участвовала вся молодежь. Каждый из них выполнял определенный вид работы. Одни заготавливали шерсть, другие раскладывали ее на специальные циновки и опрыскивали горячей водой. Третьи утрамбовывали до получения готового войлока. Войлок был необходим казахам в первую очередь для покрытия его на жилище казахов – юрты. В повседневной жизни казахи из него шили одежду, головные уборы, обувь, элементы убранства для лошадей. Широкое распространение получил текемет, узорчатый войлок. Стены юрты население украшало специальными войлочными коврами (сырмақ, тұскиіз) [27, 136].

Казахские ремесленники занимались также ткачеством и ковроделием. Для изготовления своих изделий мастера использовали овечью, верблюжью и козью шерсть. Они изготавливали узорные полосы и ленты, паласы – алаша, ворсовые ковры, попоны для лошадей. Особого мастерства требовало изготовление ковров. Большие по размеру ковры ткали сразу несколько человек. Наибольшее распространение получили алаша. Их стелили на пол, ими драпировали стены юрты. Все ковровые изделия украшались

орнаментом. При этом применяли различные краски. Наиболее доминирующими цветами были мареново - красный и индигово – синий. Краски получали мастерицы из различных растений [13, 61].

На особом положении находились мастера, занимавшиеся изготовлением ювелирных изделий. Казахские зергерлеры (ювелиры-Д.К.) создавали уникальные произведения искусства. Изделия изготавливались из серебра и золота. Металл приобретали на рынках Восточного Туркестана или в Средней Азии. Профессионализм мастеров проявился именно в ювелирном искусстве. Особенностью ювелирного ремесла среди казахских мастеров было то, что в отличие от европейских у них не было цеховой привязанности. Каждый мастер работал индивидуально. У них были свои мастерские (шеберхана) или небольшие магазины. Некоторые летом работали под открытым небом. Некоторые мастера выполняли свои работы в становищах султанов, биев [17, 228].

Украшения женщин соответствовали их возрасту. Начиная с рождения девочки, девушки, женщины носили определенные ювелирные изделия. Они подчеркивали их статус, положение в обществе. Каждый регион Казахстана отличался в изготовлении таких изделий. По некоторым из них можно было определить отношения между свекровью и невесткой. Если первая принимала и относилась к жене своего сына как к дочери, то в подарок от матери невестки получала «құдағи жүзік». Эта традиция существовала на территории Западного Казахстана. Серьги же в ушах девочки говорили о том, что она уже засватана.

Помимо этого многие украшения соответствовали с конкретными видами костюма и наряда. Зергеры творили из золота и серебра украшения, которые потрясали своей красотой, изяществом и мастерством. Не удивительно, что работы казахских мастеров-ремесленников демонстрировались на выставках. Так в 1867 году состоялась Русская этнографическая выставка в Москве, на которой были представлены впервые ювелирные изделия казахских мастеров. В последующем украшения казахов были продемонстрированы на Антропологической выставке в Москве 1879 году, на Всероссийской промышленно-художественной выставке в 1896 г. в Нижнем Новгороде. Одной из первых об участии казахских мастеров в выставках изложила Л.К.Полтарацкая. Она проанализировала и дала характеристику отдельным ювелирным украшениям казахов [28, 585]

Отличительные особенности ювелирных украшений Западного Казахстана первым описал Р.Карутц [29, 133-134]. Интерес вызывает альбом, в котором также представлены украшения данного региона, составленный Т.К.Басеновым. О значимости и уникальности мастерства Мангышлакских ремесленников написал Востров В.В. [30, 161-162].

Таким образом, промысловые занятия казахов занимали третье место после скотоводства и земледелия. Традиционные домашние промыслы кочевников затрагивали все стороны хозяйства и повседневной жизни. Трудно определить границы распространения ремесленного производства у казахов. Условия кочевого и полукочевого образа жизни требовали обеспечения всем необходимым для снабжения хозяйства предметами повседневного спроса.

В последнее десятилетие в Казахстане можно наблюдать возрождение традиционных казахских ремесел. Возможно, это обеспечит подъем и процветание современного сельского региона. Развитие народных ремесел расширяет возможности по воспитанию и формированию современной молодежи. Промысел может стать средством улучшения материального положения и заработка [31].

Изучение и пропаганда народного искусства способствуют сохранению культурного богатства – залога развития современного искусства, духовности общественного сознания и в целом поднятия имиджа нашей Республики. Каждый из нас ответственен за сохранение и возрождение нашего общего богатства, и лишь совместными усилиями можно оживить то, что тысячелетиями бережно передавалось из рук в руки.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Колмогоров Г.О промышленности и торговле в киргизских степях Сибирского ведомства. – М., 2012. – 38 с.
- 2 Красовский М. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального Штаба. Область сибирских киргизов. Часть 2. – 504 с.
- 3 Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений, т.1. - Алма-Ата: АН Каз ССР, 1961. – 776 с.
- 4 Гумилев Л.Н. *Из истории Евразии.* – М., *Изд-во Искусство, 1993.* – 80 с.
- 5 Арғынбаев Х. Қазақ халқының қолөнері. – Алматы, 1987. – 128 б.
- 6 Маргулан А.Х. Казахское народное прикладное искусство. – Алма-Ата: Онер. Т. 1., 1986. – 256 с. Т. 2., 1987. – 288 с. Т. 3., 1987. – 288 с.
- 7 Кенжеахметулы С. Традиции и обряды казахского народа. – Алматы: ОАО «Алматыкітап», 2004. – 284с.
- 8 Омирбекова М.Ш. Традиционная культура казахов. – Алматы: Алматыкітап, 2004. – 106 с.
- 9 Джаксыбеков У. По следам легенды о золотой домбре: [Об истории и этнографии каз. народа]. - Алма-Ата: Онер, 1990. – 301 с.
- 10 Касиманов С. Қазақ халқының қолөнері. – Алматы: «Қазақстан», 1969. – 248 б.
- 11 Амиргазин К.Ж., Удалов С.Р. Формирование компетенций в процессе обучения декоративно-прикладному искусству // Омский научный вестник. - 2012. - №2 (106). – С.223-225.
- 12 Омирбекова М.Ш. Энциклопедия. Казахские орнаменты. – Алматы: Алматыкітап, 2005. – 284 с.
- 13 Муканов М.С. Казахские домашние художественные ремесла. - Алма-Ата: Изд. «Қазақстан», 1979. – 122 с.
- 14 Басенов Т.К. Прикладное искусство Казахстана. - Алма-Ата: Казгослитиздат, 1958. – 46 с.
- 15 Оразбаева Н.А. Народное декоративно-прикладное искусство казахов. - Л.: Аврора, 1970. – 208 с.
- 16 Ибраева К.Т. Казахский орнамент. – Алматы: Онер, 1994. – 128 с.
- 17 Тохтабаева Ш.Ж. Серебряный путь казахских мастеров. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – 474 с.
- 18 Барманкулова Б. Пространство степи в пространстве искусства Казахстана // Культура кочевников на рубеже веков (XIX-XX, XX-XXI вв.): Проблемы генезиса и трансформации. – Алматы, 1995.
- 19 Семенова Т.С. Народное искусство и его проблемы. – М.: Советский художник, 1977. – 264 с.
- 20 Джумагалиева К.В. Традиционное кожевенное производство казахского народа // Вестник ЕНУ. - 2015. - № 3. – С. 295-302.
- 21 Государственный архив Оренбургской области (далее ГАОО), Ф.6., оп. 3., д. 3231.
- 22 Центральный государственный архив Республики Казахстан (далее ЦГА РК). Ф. 369. Оп. 1., Д. 10408.
- 23 ЦГА РК. Ф. 4. Оп. 1. Д. 291.
- 24 Джумагалиева К.В., Краснова М.Н. Использование соли в хозяйственной жизни казахского народа // Вестник Чувашского государственного университета им. Д.Ульянова, №4. – Чебоксары, 2016. – С. 53-59.
- 25 *Казахи. Историко-этнографическое исследование.* – Алматы: Казахстан, 1995. – 352с.
- 26 Масанов Э.А. Из истории ремесла казахов // СЭ. - 1958. - № 5. – С. 31-49.
- 27 Шаханова Н. Мир традиционной культуры казахов (этнографические очерки). – Алматы: Қазақстан, 1998. – 184 с.

- 28 Полторацкая Л.К. Поездка по китайской границе от Алтая до Тарбагатая // Русский вестник. – 1871. – Т. 93. - № 6. – С. 580-661.
- 29 Карутц Р. Среди киргизов и туркменов на Мангышлак / пер. Е. Петри. - СПб.: Изд. А.Ф. Девриена, 1810. VI. – 188 с.
- 30 Востров В.В. Новые материалы по этнографии казахов-адаевцев. Новые материалы по древней и средневековой истории Казахстана. ТИИАЭ АН Каз ССР. т.8. – Алма-Ата: 1960. – С. 158-176.
- 31 Арынов К.К. О популярности видов прикладного ремесла казахского народа // <http://repository.enu.kz/handle/123456789/5060>.

ТҮЙІН

Мақалада қазақ даласындағы көшпелілердің күнделікті өміріндегі төл колөнердің сипаттамасы беріледі. Автор тұрғындардың шаруашылық өміріндегі колөнердің кейбір түрлері мен олардың маңыздылығына назар аударған.

RESUME

In the article the author gives the characteristic of primordial crafts in everyday life of nomads of the Kazakh steppe. The author paid attention to separate types of crafts and their importance in economic life of the population.

А.К. Курмашев

Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева, докторант PhD

Д.К. Ахмедьянова

Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева, канд. полит. наук, доцент

Становление зоны, свободной от ядерного оружия, в Центральной Азии

Аннотация

В Декларации, принятой на саммите глав государств Центральной Азии 28 февраля 1997 года в Алматы, нашло свое отражение стремление создать в Центральной Азии зону, свободную от ядерного оружия (ЦАЗСЯО). Однако, чтобы преодолеть путь от декларации к реальному воплощению в жизнь этой идеи на договорно-правовой основе, понадобился длительный промежуток времени, прежде чем договор был подписан, ратифицирован и вступил в силу. Данная статья в исторической динамике раскрывает основные этапы становления ЦАЗСЯО, а также причины возникших противоречий.

Ключевые слова: ЦАЗСЯО, ядерные державы, внешняя политика Казахстана.

Существуют разные географические и исторические толкования региона Центральной Азии, но наиболее устойчивым в международном обиходе стало понимание Центральной Азии как региона, включающего в себя пять бывших советских азиатских республик - Казахстана, Кыргызстана, Узбекистана, Таджикистана и Туркменистана.

Их объединяет не только географическое соседство, но и историческое прошлое, связанное с длительным нахождением в составе Российской империи, а затем - СССР, и общность проблем переходного постсоветского периода и интеграции в мировое сообщество. Неизменной задачей для всех пяти независимых государств Центральной Азии оставалось обеспечение устойчивого развития, стабильности и региональной безопасности.

Политика Казахстана в области разоружения и нераспространения оружия массового уничтожения (ОМУ) определяется внешнеполитическим курсом Республики, в основе которого находятся принципы приверженности упрочению международной безопасности, развития сотрудничества между государствами, повышения роли международных организаций в урегулировании глобальных проблем и конфликтов.

Первым шагом Казахстана, заложившим основу будущей политики нераспространения, стало закрытие Семипалатинского ядерного испытательного полигона еще в период существования СССР - 29 августа 1991 года. Это был первый в мировой истории случай закрытия ядерного полигона по воле народа.

13 декабря 1993 г. Верховный Совет Республики Казахстан ратифицировал Договор о нераспространении ядерного оружия (ДНЯО). Присоединение Казахстана к ДНЯО явилось важным этапом в реализации внешнеполитического курса страны. Став членом ДНЯО, Казахстан строго придерживается обязательств в связи с Договором, в соответствии с которым он имеет неядерный статус [1].

На заре независимости Казахстана еще одним важнейшим шагом к укреплению региональной безопасности стало создание в Центральной Азии зоны, свободной от ядерного оружия. По своей значимости оно было еще одним весомым вкладом в обеспечение глобальной и региональной безопасности после вывоза оставшегося в наследство от распавшегося СССР ядерного оружия с территории Казахстана и присоединения государств Центральной Азии к Договору о нераспространении ядерного оружия в качестве безъядерных государств.

Казахстан, будучи государством, обладающим развитой урановой промышленностью, ядерными реакторами и некоторыми другими видами ядерных технологий, подписал соответствующее соглашение с МАГАТЭ и по сей день активно участвует в обеспечении международного режима нераспространения ядерных технологий и материалов. На этот же путь встали и другие государства Центральной Азии [2].

Идея Центральноазиатской зоны, свободной от ядерного оружия, (ЦАЗСЯО) восходит к инициативе Монголии 1992 года, объявившей себя зоной, свободной от ядерного оружия (ЗСЯО). В рамках данной инициативы она также призвала создать региональную ЗСЯО [3]. Первое официальное предложение ЦАЗСЯО было сделано Президентом Узбекистана Исламом Каримовым на 48-й сессии Генеральной Ассамблеи ООН в 1993 году [4]. Дополнительные предложения Узбекистана и Кыргызстана последовали в 1994-1996 годах, однако ни одно из них не продвинулось вперед из-за отсутствия регионального консенсуса по данному вопросу. Решающий шаг был сделан 28 февраля 1997 года, когда пять президентов стран Центральной Азии опубликовали Алматинскую декларацию, одобряющую создание ЦАЗСЯО [5]. Эксперты из всех пяти центральноазиатских государств (Казахстан, Кыргызстан, Таджикистан, Туркменистан и Узбекистан) согласовали текст договора о создании в Центральной Азии зоны, свободной от ядерного оружия, на совещании в Самарканде в Узбекистане с 25 - 27 сентября 2002 года. Соглашение заняло около пяти лет переговоров, начавшихся в 1997 году. 8 февраля 2005 года пять государств Центральной Азии приняли окончательный текст договора на встрече в Ташкенте (Узбекистан).

Создание зоны, свободной от ядерного оружия, в Центральной Азии также означало создание «островка» разоружения в беспокойном регионе мира, где ядерные амбиции зашкаливают, а опасности распространения довольно значимы. Например, Центральная Азия граничит с двумя признанными ядерными державами (Россия и Китай) и находится в непосредственной близости от двух других стран, обладающих ядерным оружием (Индия и Пакистан). Ядерный кандидат - Иран также находится рядом [6]. Кроме того, ЦАЗСЯО должна способствовать более эффективному патрулированию установленных маршрутов контрабанды наркотиков, исходящих из соседнего Афганистана, так как некоторые могут быть использованы для перемещения ядерного материала.

Вместе с тем, в более широком плане, создание зоны, свободной от ядерного оружия в Центральной Азии, является практическим шагом на пути к миру, свободному от ядерного оружия.

Поэтому весьма удивительно, что, несмотря на все эти преимущества, усилия по созданию зоны, свободной от ядерного оружия, в Центральной Азии были трудными, сталкиваясь с множеством препятствий на этом пути. В общей сложности потребовалось 15 лет, чтобы эта зона стала официальной [7].

Хотя заявления ядерных держав (США, Россия, Великобритания, Китай и Франция), всеобъемлюще поддерживают теоретические идеи, связанные с отказом от ядерного оружия, согласование деталей обеспечения безопасности в данных регионах вызывает много противоречий как между странами-инициаторами, так и между ядерными державами. Из трех активных зон, свободных от ядерного оружия (Латинская Америка и Карибский бассейн, южная часть Тихого океана и Юго-Восточная Азия), только зона Латинской Америки и Карибского бассейна получила поддержку от всех пяти ядерных государств [5]. Ни одна из ядерных держав не может наложить вето на договор о создании зоны, свободной от ядерного оружия. Но участие в юридически обязывающих договорах не угрожать и не атаковать такие зоны своим ядерным оружием (подписывая соответствующие протоколы к договорам), требует дополнительного осмысления, так как это может нарушить баланс интересов между ядерными державами в данном регионе.

Принимая во внимание отсутствие стремления ядерных держав к поддержке предыдущих договоров о зоне, свободной от ядерного оружия, государства Центральной Азии вовлекли пять ядерных государств в данный процесс задолго до подписания окончательного проекта соглашения. Несмотря на то, что они смогли обеспечить поддержку России и Китая, Вашингтон, Лондон и Париж были активны в своем возражении вплоть до принятия окончательного текста.

В частности, они возражали против двух частей договора - положения, регулирующие перевозку ядерного оружия и материалов через зону, которая, по их мнению, была недостаточно ясной. А также, влияние Центрально-Азиатской зоны, свободной от ядерного оружия, на Договор о коллективной безопасности и Договор о Содружестве Независимых Государств от 1992 года, подписанного Казахстаном, Кыргызстаном, Таджикистаном, Узбекистаном, Арменией, Белоруссией и Россией, в рамках которых каждая из этих стран предлагала всю «необходимую помощь, в том числе военную [помощь]», если один из них окажется под атакой [8].

В целях решения сложившихся противоречий в интерпретации текста договора центральноазиатские республики использовали такие осторожные формулировки, что позволили им сохранить и оборонное соглашение, и не допускали каких-либо действий, которые бы противоречили основным принципам зоны, свободной от ядерного оружия (т.е. развертывание ядерного оружия на их территории).

Так, в соответствии с договором государства Центральной Азии обязуются не исследовать, не разрабатывать, не изготавливать, не накапливать, не приобретать, не обладать или не иметь никакого контроля над каким-либо ядерным оружием или другим ядерным взрывным устройством; не искать и не получать помощь в любом из вышеперечисленных; или не помогать в таких действиях или поощрять их. Получение, хранение, складирование, установка или другая форма владения любым ядерным оружием или ядерным взрывным устройством на территории государств-членов не допускается. Каждая сторона обязуется не проводить испытания ядерного оружия или любой другой ядерный взрыв и предотвращать любой такой ядерный взрыв в любом месте, находящемся под его контролем [7]. Государства-члены соглашаются заключить с Международным агентством по атомной энергии (МАГАТЭ) и обеспечить соблюдение Соглашения о гарантиях и Дополнительного протокола в течение 18 месяцев после вступления договора в силу. Стороны также должны ввести экспортный контроль, по которому они не будут экспортировать источник или какой-либо специальный расщепляющийся материал или связанное с ним оборудование в любое государство, не обладающее ядерным оружием, которое не заключало соглашение о всеобъемлющих гарантиях МАГАТЭ и

Дополнительный протокол. Кроме того, государства соглашаются поддерживать физическую защиту ядерных материалов, объектов и оборудования, которые указаны в рекомендациях и основных принципах МАГАТЭ, предусмотрены Конвенцией о физической защите ядерного материала. Договор не затрагивает прав и обязательств сторон по другим международным договорам, заключенным до вступления в силу ЦАЗСЯО. Необходимо отметить, что данная статья также стала предметом спора между государствами Центральной Азии и некоторыми государствами, обладающими ядерным оружием.

Несколько особенностей делают Центрально-Азиатскую зону, свободную от ядерного оружия, важным фактором, способствующим разоружению и международной безопасности. Во-первых, после окончания холодной войны Казахстан обладал многочисленными советскими ядерными вооружениями в своих границах, и в той или иной степени каждая из центральноазиатских республик располагала компонентами советского ядерного комплекса на своей территории. Хотя они отказались от всех аспектов этих программ, зона, свободная от ядерного оружия, обязывает их выполнять дополнительные обязанности и обязательства в области разоружения, включая присоединение к Дополнительному протоколу Международного агентства по атомной энергии, Договору о всеобъемлющем запрещении ядерных испытаний и Конвенции о физической защите ядерного материала.

Таким образом, зона, свободная от ядерного оружия, в Центральной Азии, поддерживаемая всеми пятью ядерными державами, призвана дать импульс ядерному разоружению и в других регионах.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Министерство иностранных дел РК. Разоружение и ядерное нераспространение // <http://www.mfa.kz/ru/content-view/razoruzhenie-i-yadernoe-nerasprostranenie>
- 2 Касенов У.Т. Безопасность Центральной Азии: национальные, региональные и глобальные проблемы. – Алматы: Университет «Кайнар», 1998. – С. 245-248.
- 3 ПИР-Центр. Безъядерный статус Монголии <http://pircenter.org/sections/33-bezyadernyj-status-mongolii>
- 4 Trend News Agency. Инициатива Президента Узбекистана о создании Зоны, свободной от ядерного оружия в Центральной Азии, воплотилась в реальность // <https://www.trend.az/casia/uzbekistan/2279457.html>
- 5 Идрисов Е.Новый шаг к региональной и глобальной безопасности // Казахстанская Правда. <http://www.kazpravda.kz/news/politika/novii-shag-k-regionalnoi-i-globalnoi-bezopasnosti/?print=yes>
- 6 КасеноваТ. The struggle for a nuclear-weapon-free zone in Central Asia // Bulletin of Atomic Scientists. <https://thebulletin.org/struggle-nuclear-weapon-free-zone-central-asia>
- 7 Электронное Правительство РК. О ратификации Договора о зоне, свободной от ядерного оружия, в Центральной Азии // https://egov.kz/cms/ru/law/list/Z090000120_
- 8 Договор о коллективной безопасности от 15 мая 1992 года // http://www.odkb-csto.org/documents/detail.php?ELEMENT_ID=126

ТҮЙІН

1997 жылғы 28 ақпандағы Алматыда Орталық Азия мемлекеттерінің басшылары саммитіндегі декларация Орталық Азиядағы ядролық қарудан бос аймақ (ОАЯҚБА) құру үмітін жариялаған болатын. Дегенмен бұл идеяны декларациядан келісімдік-құқықтық негіздегі шынайы

іске асыру үшін келісімге қол қойылып, ратификацияланып, іске енгізілуіне дейін ұзақ уақыт қажет болды. Бұл мақалада тарихи динамикасында ОАЯҚБА қалыптасуының негізгі кезеңдері мен арадағы қайшылықтар себептерінің мәнін ашу мақсат етілген.

RESUME

The Declaration, adopted at the Summit of Heads of the State of Central Asia on February 28, 1997 in Almaty, reflected the desire to create a nuclear-weapon-free zone in Central Asia (CANWFZ). However, to overcome the path from the declaration to the actual implementation of this idea on a contractual and legal basis, it took a long time before the agreement was signed, ratified and entered into force. This article reveals the main stages of the formation of the CANWFZ, and the causes of the contradictions that have arisen on the way.

УДК 94. (574.25) 08

М.С. Амрина

Е.А. Бөкетов атындағы
Қарағанды мемлекеттік
университеті,
тар. ғыл. канд., доцент

З.Е. Колумбаева

«Туран-Астана» университеті,
тар. ғыл. канд., профессор

**ХІХ ғ. соңы мен –
ХХ ғ. басындағы
Павлодар оязының
рулық құрылымы
(Ф.А. Щербина
экспедициясы
мәліметтері бойынша...)**

Аннотация

Авторлар осы мақалада статистикалық дереккөздерді, соның ішінде, «Қырғыздардың (қазақтардың) жерді пайдалануы материалдарын ХІХ ғ. соңы ХХ ғ. басындағы Қазақстан тарихы бойынша тарихи дереккөз ретінде қарастырады. Қазақ халқының біртұтас тарихымен және Ф.А. Щербин экспедициясының отырықшылықтың дамуы мен Павлодар оязының тайналық рулары туралы деректерін зерттеумен байланысты мәселелердің Қазақстан тарихнамасындағы ерекше рөліне назар аударады. Авторлар қазақ халқы этногенезін зерттеудің бір қырын көрсетуге тырысқан.

Түйін сөздер: статистика, экспедиция, дерек, тарихи сана, реформа, жерді пайдалану, отарлау, аграрлық реформа, далалық өлке, ояздар, жерді жалға беру, зерттеу принципі, зерттеу әдісі, қоныстану, рулық құрылым, аренда.

ХІХ ғ. аяғы мен ХХғ. басы патша үкіметінің арнайы статистикалық, экономикалық және жергілікті ғылыми, қоғамдық-географиялық экспедициялар ұйымдастыру арқылы Қазақстанды қарқынды түрде зерттеуімен сипатталады. Осы кездегі статистикалық-экономикалық зерттеулер мен тексерулер қазақтардың құнарлы игерілген жерлерін, артық жерлер, бос жатқан жерлер деп, қоныстану қорына тартып алу мақсатында жүргізіледі. Осындай мағынадағы статистикалық мәліметтердің жарыққа шығуы патша өкіметінің қоныстандыру саясатының құрамдас бөліктерінің бірі болып табылады.

Кез келген халықтың төл тарихының табиғи негізін тарихи деректер құрайды. Бірақ та бұл деректің өзін шикі түрінде пайдалану, тарихты бұрмалауға алып келетіні анық. Қазақ халқының толыққанды іргелі тарихын жазу үшін, ең алдымен, сол тарихтың негізін құрайтын деректермен жұмыс жүргізе білу қажет.

ХІХ ғасырдың екінші жартысы мен ХХ ғасырдың басында Ресейдің Қазақстанды отарлау үрдісі бұрын болмаған жаңа сатыға көтеріліп, патша өкіметі жүргізген әкімшілік реформалары

қазақ елінің дербестігін жойып жібергенді. Бұл реформалармен қоса қазақ жерін қазаққа «артық» деп қоныс аударушы келімсектерге ғылыми тұрғыда негіздеу науқаны басталды. Аграрлық саясаттағы зерттеу жұмыстары Ақмола, Семей, Орал-Торғай, Сырдария, Жетісу облыстарында барынша қарқынды түрде жүргізілді. Бұл өңірлерден жинақталған материалдар өңделіп, сұрыпталып, «Қырғыздардың (қазақтардың) жерді пайдалану материалдары...» деген атпен жарияланды. Қазақстан жерін отарлау тарихының дерек көзі ретінде «Қырғыздардың (қазақтардың) жерді пайдалану материалдарын...» талдау арқылы тарихымыздың әлі де болса толығымен зерттелмеген тұстарын айқындауға бүгінгі таңда зор мүмкіндіктер беріліп отыр.

Зерттеуші Т.П. Волкова Ф.А. Щербина экспедициясының жинаған материалдарын алғаш рет толыққанды деректанулық талдаудан өткізген зерттеушілердің бірі. Ол «Қырғыздардың (қазақтардың) жерді пайдалану материалдарының...» ақпараттық мүмкіндіктерін қарастыра отырып, бұл дерек мәліметтерінің шынайылығы мен оларды пайдалану әдісін жасады. Ол өзінің 1982 жылы қорғаған «Материалы по киргизскому (казахскому) землепользованию, собранные и разработанные по исследованию степных областей» атты диссертациялық жұмысында деректегі статистикалық мәліметтерге корреляциялық талдау жүргізді [1]. Онда екі деректегі коэффициенттерді корреляция арқылы салыстыру жүргізілді. Т.П. Волкова «Қырғыздардың (қазақтардың) жерді пайдалану материалдары...» дерек көзіндегі сандық жағынан шынайы мәліметтер күмән келтіретін мәліметтерден көп болғанын дәлелдеп, бұл деректің жалпы тұтастай шынайылығы жоғары деп қорытынды жасаған болатын.

Тәуелсіздігімізді алғаннан кейінгі кезеңде «Қырғыздардың (қазақтардың) жерді пайдалану материалдары...» дерек көзіне аса үлкен қызығушылықтар пайда бола бастады. 2002 ж. зерттеуші Г.Ә. Ерменбетова «XX ғасырдың басындағы қазақ ауылындағы жер қатынасын зерттеуде В.Кузнецов экспедициясының материалдары» тақырыбында кандидаттық диссертация қорғады. Автор диссертацияда Ф.А. Щербина мен В.В. Кузнецов экспедицияларының көрсеткіштерін салыстырып, корреляциялық талдау арқылы статистикалық мәліметтердің дұрыстығын тексерген болатын. Бұл еңбек тарих ғылымында тұңғыш рет В.Кузнецов экспедициясының жинаған материалдарын математикалық әдіспен зерттелуімен де құнды [2]. 2009 жылы зерттеуші Н.Тасилова «Қырғыздардағы жер пайдалану материалдары ...» қазақ қоғамының рулық-тайпалық құрылымы тарихының дерек көзі ретінде (XIX ғ.соңы мен XX ғ. басы) тақырыбында кандидаттық диссертация қорғады [3]. Зерттеуші автор XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында жарық көрген «Қырғыздардың (қазақтардың) жер пайдалану материалдарын...» дәстүрлі қазақ қоғамының рулық-тайпалық құрылымының дерек көзі ретінде қарастырып, алғаш рет бұл деректің қарастырылып отырған кезеңдегі қазақ ру-тайпаларын зерттеудің дерек көзі ретіндегі маңызы мен ерекшеліктері айқындаған. Сонымен қатар «Қырғыздардың (қазақтардың) жер пайдалану материалдарындағы...» рулық-тайпалық құрылымдар туралы деректердің пайда болу объективтілігі мен тарихи жағдайы анықталып, әртүрлі белгілеріне қарай сыныпталды.

Ф.А. Щербина үкіметтің экспедицияның алдына қойған мақсаттарына толық келісті. Дегенмен, ол бұл мақсаттан асып, қазақ шаруашылығын жан-жақты зерттеуге қол жеткізді. Статистикалық жұмыстардың мақсаты мен міндетін ол былай деп тұжырымдады: «зерттеудің негізгі міндетін мына анықтамалар құрады, бір жағынан нақтылы табиғи, шаруашылық жағдайдағы қырғыздардың қажеттілігін өтейтін жер көлемін анықтау, ал екінші жағынан, жердің қалған артық бөлігін қоныс аударушылардың қажетіне жеткізу». Бұл үшін, - деп көрсетеді Ф.А. Щербина, экспедиция мынаны анықтау қажет:

«1. Белгіленген міндеттерді шешуге мүмкіндік туғызатын шаруашылық пен тұрғылықты халық санын анықтау;

2. Қырғыздардың орташа отбасына қажетті азық-түлік пен өзге де қажеттіліктерінің көлемін анықтау, осы бойынша оны қанағаттандыруға қажеттілікті көрсету;

3. Көшпелі халықтың тұрмысын қамтамасыз ететін басты шаруашылық фактор мал саны ерекшелігін анықтау;

4. Қырғыздардың жерді пайдалану ерекшелігі немесе тұрғылықты халықтың жерге қатынасы;

5. Әр түрлі жайылымдардың сапалық ерекшелігі».

Ф.А.Щербинаның айтуынша, бағдарлама мақсаты: «шаруашылықтың, тұрғылықты халықтың, малдың жеке шаруашылық ауылға байланысты кешенді есебін жүргізу, екіншіден, осы ауылдарды қауымға біріктіре отырып, жайылымдардың әр түрін қандай ауданда, қандай ұзақ мерзімде пайдаланғандығын; шаруашылықтың құрамын, отбасының азық-түлік және басқа қажеттіліктермен қамтамасыз етуіне арналған бюджеттік есептерін анықтау, әр болысқа қатысты шаруашылық жағдайына, әрі табиғи-тарихи белгілеріне сипаттама беру» мәселелері болды [1, 42-47].

Қазақ халқының этникалық тарихы – тарихи өзекті мәселелердің ішіндегі ең маңыздысы, ең күрделісі деп қарастыруымызға болады. Қазақ халқының шығу тегі, оның ру-тайпалық құрамы мен қоныстану тарихын зерттеуге үлес қосқан қазақ өлкесінің далалық облыстарына зерттеу жүргізген Ф.А. Щербина экспедициясы. Бұл экспедиция зерттеулерінің нәтижесінде 1903-1905 жылдар аралығында Воронеж қаласында жалпы көлемі 13 том болып шығарылған «Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные экспедицией по исследованию степных областей» деп аталатын танымдық, дерекнамалық мәні зор жинақ бар. Көп томдық бұл еңбек ХХ ғасырдың басына қарай жинақталған. Бұл мақалада кең көлемді зерттеуді қажет ететін мәселенің бірі ретінде экспедиция «Қырғыздардың (қазақтардың) жерді пайдалану материалдарының...» Павлодар оязына арналған IV томындағы Павлодар оязын қоныстану тарихына, ояздың рулық құрылымына тоқталмақпыз.

Ф.А. Щербина экспедициясы Семей облысының Павлодар оязын 1897 жылдың екінші жартысында зерттеген. Зерттеушілердің Ә.Н. Бөкейхан бастаған ғылыми тобы Павлодар оязының Алтыбай және Қызылтау болыстарына жасақталған болатынды. Ғылыми жұмыстардан кейін Ә.Н. Бөкейхан Павлодар оязы қазақтарының шежіресі, ояздың қоныстану тарихын және өзі зерттеп шыққан Алтыбай мен Қызылтау болыстары шаруашылығының ғылыми сипаттамасын жазып, өңдеп, баспаға дайындап берген. Соның нәтижесінде 1903 жылы Воронеж қаласынан жарық көрген «Материалдардың» Павлодар оязына қатысты IV томында аталған ояздың тарихи-географиялық жайы, ондағы мекендеген қазақтардың рулық құрылымы, тұрмыс-тіршілігі, патша үкіметінің қарқынды жүргізген саясатының нәтижесінде оязда қоныстанған орыс шаруаларының, поселкелерінің тұрмыс-жайы, жалпы ояздың шаруашылық құрылымы туралы жан-жақты кең көлемді мәліметтер жинақталған. Еңбек бірнеше бөлімдерден құралған. Еңбектің соңында бюджеттік статистикалық мәліметтері бар кестелер берілген [4, 61-65].

«Семей облысы, Қарқаралы уезі» деген атпен экспедиция «Материалдарының...» VI томы 1905 жылы Санкт-Петербург қаласында жарық көрген. Осы VI томның «Кіріспе сөзін» жазғанда Л. Чермактың: «Материалдарды саралауға Ә.Н. Бөкейхан, И.Ф. Гусев және мен қатыстым. Қауымдық ауылдық топтарға қатысты қосымшаларды, рулық схемаларды, табиғи-тарихи аудандарды анықтау және суреттеу, көшіп-қонудың кестесін жасау, қырғыз (қазақ) сөздерін алфавиттік жүйеде топтау... қырғыздардағы жерді пайдалану картасын құрастыру жұмысы Ә.Н. Бөкейхан белсенділігімен атқарылды» деген сөзінен кейін, кітапқа енген жұмыстардың басым көпшілігінің негізгісін Әлихан Бөкейханның жазғандығына көз жеткіземіз. Ә. Бөкейхан жоғарыда аталған 4 уезде жиналған материалдар негізінде қазақтың жер қоғамдастығы мәселесін де қарастырған. Халқымыздың әрбір жүз, руының өз мекені, қыстау-жайлауы, өзен-суы, яғни әрбір жер судың тұрақты иесі болғандығы белгілі.

Міне, осыдан кейін Ә.Бөкейхан қазақ қоғамының жүздік, рулық құрылымын терең зерттеп, қазақ руларының шежіресін жазады. Осы уезге көшіп келген келімсектердің егін шаруашылығын зерттеп, оның тиімсіздігін көрсетеді. Экспедиция қорытындыларына сүйене отырып, патша үкіметінің қоныстандыру саясатына табанды қарсылық көрсетеді. Зерттеу жұмыстарының нәтижелері қазақ даласының егін шаруашылығынан гөрі, мал шаруашылығына көбірек икем екендігін, ол өкіметтің қоныстандыру саясаты, Дала өлкесінің табиғатына, жер-суына және ежелден қалыптасқан дәстүрлі шаруашылығына өтелместей нұқсан келтіретіндігін дәлелдеп шықты. Бұл мәселеге қатысты ой-тұжырымдарды біз Ә.Н. Бөкейханның шығармалар жинағынан кездестіреміз. Ал Ә.Н. Бөкейханның осы экспедиция құрамындағы қызметі патша үкіметінің саясатына қатысты көп мәселелердің жауабын табуға кең мүмкіндік береді деп есептейміз.

Ендігі кезекте «Павлодар оязының жалпы сипаттамасына» тоқталсақ Семей облысының 5 оязының ішіндегі ең шеткі солтүстігінде орналасқан Павлодар оязы шығысында Алтай таулы округі жерлерімен; солтүстігінде Том губерниясының Қайың оязымен және Ақмола облысының Омбы оязымен; батысында Ақмола облысымен, оңтүстігінде Қарқаралы оязымен, оңтүстік шығысында Семей оязымен шектеседі. Ояз 16 болыстан құрылған; Ақкөл, Ақбеттау, Ақсу, Алакөл, Алтыбай, Атағазы, Баянауыл, Далба, Қарамола, Қызылағаш, Қызылтау, Маралды, Тереңкөл, Майкөл, Шақшан, Ұрық.

Ертіс өзені оязды 2 бөлікке бөледі: оң жағалауындағы 10-20 верст жер юрталық бөліктермен әскери запас жерлер және Сібір казак әскерінің офицерлік участкілері болып табылады, ал сол жағалауында 10 верстік белдеу өтеді. Ал оң жағалауында орыс поселкелері мен станциялары орналасқан Павлодар оязының жері әскери күштердің ортасында қалғанын байқау қиын емес. Семей облыстық басқармасының мәліметі бойынша, облыстың кеңістігі 422246,2 кв. верст, оның ішінде Павлодар оязының үлесіне 103788,2 кв. верст жер тиеді. Павлодар оязы облыстағы ең ірі ояз, облыстың барлық территориясының 4/1 бөлігін алғанымен, ояз көлемін нақты анықтау мүмкін болмағандығын айтып өтеді.

Казак әскерлерінің жерін қоспағанда, ояз қырғыздарының пайдалануына небәрі 9147425 десятина жер бар. Сонда бір шаруашылыққа 415 десятина жер келеді, бұл басқа ояздармен салыстырғанда төмен көрсеткіш, себебі омбылық қырғыздарға 536 десятинадан келсе, ал көкшетаулық шаруашылыққа 428 десятинадан келгендіктен деп көрсетеді.

Осы кітаптың соңғы тарауында «Павлодар оязын қоныстану тарихы» деген бөлім бар. Осы бөлімнің алғы сөзінде осы экспедицияны басқарушы және басылымды шығарушы Ф.А. Щербина «Павлодар оязын қоныстану тарихы» оның рулық құрылымы, Алтыбай, Қызылтау болыстарының сипаттамасын жазған Ә.Н. Бөкейхан деп көрсеткен [5, 5-6].

Енді Павлодар оязын қоныстану тарихы мәселесіне тоқталмақпыз, себебі бұл сұрақ өз кезегінде патша үкіметінің отаршылдық саясатының мәнін ашуға мүмкіндік береді деп есептейміз. Өздерінің атамекенінде қазақтардың рулық құрылымының бірлігіне тиген соққының нәтижесінде рулардың тұтастығынан айырылуы, өз жерлерін жалға алуы, рулардың ыдырай бастауына жол ашқан бұл аймақтағы үрдістердің мәнін ашу үшін, ең алдымен осы өлкені мекендеген ру-тайпалардың өткеніне, экспедициядағы жинақталған мәліметтер арқылы шолу жасауды өзіміздің бұл аспектідегі негізгі міндетімізге жатқыздық.

Павлодар оязын қоныстанған рулардың көпшілігі Арғын руынан, араларында тек аз ғана Қыпшақ пен Найман руларының аталары кездеседі. Қыпшақ руының аталары ояздың терістігінде Ертіс өзенінің оң және сол жағалауында аздаған жерлерді мекендеген, ал Найман руының аталары ояздың әр жерлерінде басқа рулардың ішіне араласа орналасқан. Ояздың басқа жерлерінің бәрін Арғын руларының аталары мекендеген. Көптеген аталарға бөлінетін Арғын оязда Мейрам, Бәсентин, Қанжығалы және Уақ, Керей аталарымен орналасқан. Осы әр рулар, кейбірі аттары ғана болмаса, бәрі біртұтас территорияны алып

жатыр. Бұл бізге рулар келіп қоныстанған кезде қазақтардың үлкен ру топтарымен қоныстанғандығын көрсетеді және бәрі бірге қоныстанған. Қазақ руларына қатысты мәліметтерді қарастырсақ, Павлодар оязын қоныстану туралы аңыздар ауызша айтылып жетіп, ең әрісі ХҮІІІ ғасырдың аяғымен ХІХ ғасырдың басымен шектеледі. Әңгімені Сүйіндік руынан бастайық. Ақбеттау және Далба болыстарының рулары Айдаболдың жеті руының ұрпақтары. Айдабол өзі Тәшкен маңында өмір сүріп сонда өлген. Айдаболдың кіші ұлының немересі Олжабай батыр. Ол Абылай ханға қызмет еткен. Бұдан 160 жылдай бұрын, 1730 жылдары Баянауыл тауларына келіп қоныстанған. Бұл жерлерден Олжабай батыр қалмақтарды кездестіріп, көп жылғы күрестен кейін қазақтар оларды оңтүстікке қарай ығыстырған. Олардың қалмақтармен қақтығысын қырғыздардың ақын-жыраулары ерекше жырлайды және «ержүрек батыр Олжабай мен оның айбынды ханы Абылайдың» атымен байланыстырады. Қалмақтарды қуып шыққаннан кейін Айдабол руы Олжабайдың басшылығымен ең жақын деген жерлері Баянауыл мен Далба тауларына қоныстанған деп көрсете келе Павлодар оязын ХҮІІІ ғасырдың басына дейін Ертіс бойына оңтүстік пен батыстан екі лекпен келген қазақ рулары келіп қоныстанған деп тұжырымдайды. Осы аталған Павлодар оязы территориясындағы қырғыздар мен қалмақтардың арасындағы күрестің мәңгілік ескерткіші ретінде Шідерті өзенінің жоғарғы ағысындағы, ояздың оңтүстік-батыс бөлігіндегі Шүршітқырған мекені және ояздың оңтүстік шығысындағы Қалмаққырған тауы белгілі. «Шүршіт» деп көбінесе қырғыздар қытайлықтарды атаған, дегенмен бұл атауды қалмақтарға қатысты да айтқан. «Шүршітқырған» және «Қалмаққырған» мағынасына қарай аударған кезде қалмақ әскерінің жеңіліске ұшырағандығын білдіреді. Экспедиция мәліметтеріне қарап отырсақ, Олжабай батыр шыққан Айдабол ең жақсы жерлерді Баянауыл мен Далба тауларын иеленген. Олжабайдың өзі Жасыбай көлінің бойындағы Баян тауларын жайлаған. Олжабаймен бірге ояздың иеліктерінде Айдаболдың өзге де ұрпақтары өмір сүрген. Мысалы, халық арасында сақталған ауызша мұраға сүйенсек олардың ұрпағы Тілеу Қарақаралы өңірін жайлаған, кейін өз руластарымен бірігу мақсатында оларға жылжыған. Жолда Айдаболдың шөбересі, Олжабайдың замандасы Еламанмен кездесіп, демалуға тоқтаған. Кейін екі ру өзара туыстасып, кішіордалықтар Тілеудің ұрпақтары Айдаболдың арасында түпкілікті қалған. Бұл ХІХ ғасырдың алғашқы жартысына қатысты [5, 7].

Оязды қоныстану жөніндегі тағы бір мәліметтерді Далба болысының жазбаларынан кездестіреміз. ... Айдаболдан тарайтын Аққозы мен Қарақозы аталарының шабындықтарын Қожа деген жерден жинадық. Жер аты Қожа Абылайханның үлкен ұлы Уәлиханның бейігіне байланысты қойылған. Ол ХҮІІІ ғасырдың ортасында өлген. ХҮІІІ ғасырдың аяғында Құлболды мен Қанжығалы руларының арасында Ереймен тауы бойында жайлауда отырғанда жер үшін болған дауда Қанжығалы руының 4 жігіті қаза болады. Қазақтың Айдабол руының атақты биі Шоң Ереймен тауларын Қанжығалыға қаза болғандардың құны ретінде кесіп береді. Осы уақыттан бастап Қанжығалы рулары өз қыстауларын Ереймен тауларында сала бастайды. Айдабол руы туралы айтарымыз осы. Кейіннен Айдабол ұрпақтары ояздың басқа жерлерін мекендей бастаған. Олжабайдың ұрпақтары өздерінің жерін Баянауыл станциясын салу үшін алып қойғаннан кейін Далба тауларына ығысқан. Ақкелін және Баянауыл болыстарының көбін Құлболдының замандасы Сүйіндіктің асырап алған баласы Қаржастың ұрпақтары, олар Далба, Ақбеттау, Қызылтау және біразы Қарамола болыстарын мекендейді. Атақты Мұса Шормановтың арғы атасы Сәти Түркістаннан қайтқанда қыстауын Қызылтау тауына салған, содан бері ол жер Сәти атымен «Сәтитас» деп аталып кеткен, осыдан Сәти өзінің Қаржас, Құлболды, Жанболды және Орманшы, халық арасында Төртұл деп аталып кеткен руластарымен жаз жайлауға Ақмола оязының терістігіне дейін жайлап отырған. Оған белгі сол Ақмола оязында жерленген Төртұлдың билері Итемген мен Мамайдың аталарымен аталған көлдер. Қаржастың аталары бұл жерлерге бұдан 100-150 жылдай бұрын, яғни ХҮІІІ

ғасырдың орта кезінде Ақбеттау және Далба болыстарына Айдабол руынан 10 жылдай ғана кейін келіп қоныс тепкен [5, 8-10].

Құлболдының шөберелері Телембет, Наурыз, Ақыл, Сексен және Даниярдың бесінші аталары Түркістаннан келіп Қызылтау тауын қоныстанғанда, олар бұл жерде Керей, Уақ және Қарауыл руларының кейбір аталары мекендеп отырған үстіне келеді. Бұлар Құлболды руы келмей тұрып ақ басқа жаққа кеткен. Айдабол мен Құлболды Баянауыл, Далба, Қызылтау тауларын қыстап, жайлауға алыс солтүстікке Көкшетау оязының жеріне дейін көшіп отырған. Көкшетау жеріндегі бір көл Айдаболдың атақты биі Торайғырдың атымен Торайғыр көлі деп аталған. Құлболдының баласы Қабылан өз ағасы Ақбурадан бөлініп, қазіргі тұрған жеріне бұдан жүз жылдай бұрын келіп орналасқан. Шідерті өзенінің бойында баяғыдан Сүйіндік аталарының жайлауында Тұрсынхан төре бұдан жүз жылдай бұрын қыстау салған. Оның бейіті сол жерде. Құлболды рулары Қызылтау тауларына келген кезде Қақсал руларының аталары да дәл сол сәттерде келген, олардың біразы Павлодар оязында тұрақтап, көбі Атбасар оязы, Есіл өзеніне қарай кеткен.

Сонымен жоғарыда айтылған дерек мәліметтерін қорытындылай келе, мынадай тұжырымға келуге болады. Павлодар оязын XVIII ғасырдың басынан аяғына дейін Ертіс бойына оңтүстігінен және батысынан екі лекпен келген қазақ рулары қоныстанған. Түркістаннан шыққанда алдарынан Бәсентин руы жүріп, Ертістің бойына XVII ғасырда аяғында-ақ қоныстанған. Қазір олар Алтыбай, Ақсу, Алқакөл және Маралды болыстарын қоныстанған. Бәсентиін руынан кейін Сүйіндік және Бегендік рулары Павлодар оязының оңтүстік таулы жерлеріне келіп орналасқан. Қазір онда Ақкелін, Ақбеттау, Баянауыл, Қызылтау, Атақозы және Қарамола болыстары бар. Бегендік-Сүйіндік руларымен бір уақытта Қанжығалы руы да келген, қазір олар Ақкөл және Шақшан болыстарында, Ертіс пен таулы аудандар арасына, яғни Бәсентиін мен Бегендік-Сүйіндік руларының ортасына орналасқан. Қазір Қызылағаш және Ұрық болыстарында аталары бар Қыпшақтар, Қызылағаш және Тереңкөл болыстарындағы Керей руы, Тереңкөл болысындағы Уақтар Ертіске батыстан келген. Бұл рулардың ояздың ішінде қоныстануы, XIX ғасыр бойы жалғасып жылдамдатылып іске асқан. Таулы жерлерде қоныстану халық санының өсуіне байланысты. Таудан шығып батысқа және солтүстікке Нұра мен Есіл, Өлеңті мен Шідерті бойындағы жайлауларды игеруге әкелді. Ертіс бойынан жер алған қазақтар жер тарлығынан Ертістің екі жағасындағы далаларға көше бастаған. Өлеңті мен Шідерті және Ертіс өңіріндегі далаларда орналасқан жаңа қыстауларды шаруашылық және қоғамдық мүдделері бірлескен барлық рулардың аталарының ұрпақтары салған.

Ертіс бойынан шыққандардың қыстауларын айтқанда, олардың жерді жалға алуы, қазақтардың рулық құрылымының бірлігіне тиген соққы болды, ал Шідерті мен Өлеңті бойындағы жаңа қыстауларды да қазақтың әр руларынан жиналғандар салған. Мұның өзі рулар тұтастығына түсе бастаған жарықшақ еді. Ояздың таулы аудандарындағыдай таза бір рулардан тұратын руларды, біз бұл жерден таба алмаймыз, қазақтардың ояз ішінде араласа орналасуы рулардың ыдырай бастауына жол ашқан.

Дегенмен, Ф.А. Щербина экспедициясы нәтижесінде жарық көрген бұл томдағы «Павлодар оязын қоныстану тарихы» XIX ғасырдың аяғы мен-XX ғасырдың басындағы жартылай отырықшы қалыпқа көшкен қазақ ауылдарының әлі де болса, көшпелі дәстүрлі шаруашылығымен өзіндік болмыс-бітімін сақтап қалғандығын көрсетумен қоса Ресейдің бұл аймақтағы жүргізген саясатынан хабардар беретін басты дерек көзі болып табылады.

Қазақтардың этникалық құрамы мен қоныстануы туралы мәселе қазақ халқының этногенезі проблемасын шешудің құрамдас бір бөлігі болып табылады. Олай болса, Ф.А.Щербина экспедициясы жүргізген зерттеулер бойынша «Павлодар оязын қоныстану тарихын» зерттеу, оның деректік мәнін ашу қазақ руларына қатысты көп мәселенің бетін ашуға көмектеседі. Бұл еңбек Орта жүздің Павлодар оязын қоныстанған руларына қатысты жан-жақты мәліметтерімен құнды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Волкова Т.П. Материалы по киргизскому (казахскому) землепользованию, собранные и разработанные экспедицией по исследованию степных областей. Автореф. дисс. канд. ист. наук. - М., 1982.
- 2 Ерменбетова Г.Ә. XX ғасырдың басындағы қазақ ауылындағы жер қатынасын зерттеуде В. Кузнецов экспедициясының материалдары. Тарих ғыл. канд. ғылыми дәр. алу үшін дайын. дисс. авторефераты. – Алматы, 2009. - 29 б.
- 3 Тасилова Н. «Қырғыздардағы жер пайдалану материалдары ...» қазақ қоғамының рулық-тайпалық құрылымы тарихының дерек көзі ретінде (XIX ғ.соңы мен XX ғ. басы). Тарих ғылымының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты. – Алматы, 2009. - 29 б.
- 4 Бөкейхан Ә.Н. Таңдамалы. - Алматы, 1995. - 298 б.
- 5 Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные экспедицией по исследованию степных областей под руководством Ф.А.Щербины. Семипалатинская область. Павлодарский уезд. – Т. IV. – Воронеж, 1903. - 762 с.

РЕЗЮМЕ

Авторы в данной статье рассматривают статистические источники, в том числе «Материалы по киргизскому землепользованию...» как исторический источник по истории Казахстана конца XIX- нач. XX века. Уделяется внимание на особую роль в историографии Казахстана вопросов, связанных с единой этнической историей казахского народа, и изучению данных экспедиции Ф.А.Щербина по развитию оседлости и о племенных родах Павлодарского уезда. Авторы попытались показать одну из сторон исследования этногенеза казахского народа.

RESUME

In the article the authors consider statistical sources, particularly “The materials on Kyrgyz land-use...” as a historical source on History of Kazakhstan of the end of the XIXth- the beginning of the XXth century. The attention of the author is paid to the essential role on historiography of Kazakhstan connected with unicom ethnical history of the Kazakh nation and also with the researches of F.A. Sherbin’s expedition on developing the settled way of life and tribes of the sorts of Pavlodar’s district . The authors tried to show one of the sides of researches of ethnogenesis of the Kazakh nation.

К.М. Ильясова

Евразийский национальный университет им.Л.Н. Гумилева,
канд. ист. наук, ассоц. профессор

С.А. Багдатова

Институт истории государства
КН МОН РК,
канд. ист. наук

Концепция развития новой столицы Казахстана

Аннотация

В статье характеризуется история создания Генерального плана развития нового Правительственного центра г. Астаны. Показана историческая эволюция Генплана города, проведение первого международного конкурса в годы независимости. Ключевые этапы проведения конкурса, воздействие концептуальных подходов известных архитекторов на формирование архитектурного облика будущего мегаполиса характеризуются на фундаментальной основе систематизированных архивных документов и материалов.

Ключевые слова: новая столица, Акмолинск, генеральный план, международный конкурс, архитектура, Кисе Курокава, концепция, градостроительство.

Астана – новая столица, стала символом суверенного Казахстана в третьем тысячелетии. Решение задачи национального масштаба, созидание столицы связано с именем Президента Казахстана Н.А. Назарбаева. Стратегическое мышление Главы государства определило перспективную линию развития страны на долгосрочный период, перенос столицы явился началом новой эпохи в истории страны. Характеризуя внутреннюю логику и механизм принятия данного решения, Н.А. Назарбаев подчеркивал: «проект новой столицы был исключительно своевременным, следовало, не затягивая «отслоить старое от нового», создать динамичный образ нового Казахстана» [1, 123-124].

Согласно историческим данным первый генеральный план Акмолинского укрепления был разработан в 1840 году. В 1862 году Акмолинск получил статус города. Спустя век в 1957 году был принят новый Генеральный план развития города Акмолинска, разработанный проектным институтом «Казгорсельпроект». В марте 1961 года Акмолинск был переименован в Целиноград. В 1962 году группой ленинградских архитекторов института «Горстройпроект» под руководством Г.Я. Гладштейна был разработан новый Генеральный план развития г. Целинограда, в его основу была заложена зона

структурированности ландшафта города за счет создания функциональных зон, включавших жилые, административные, общественные и промышленные объекты [2, 145]. Отметим, что город планировался в качестве центра Целинного края.

В эпоху социализма последний генеральный план для города Астаны (Целинограда) был разработан в 1987 году государственным проектным институтом «Казгипроград», где было уточнено, что стратегический вектор дальнейшего расширения городской территории будет реализовываться в восточном направлении. Обширные участки на левом берегу Ишима предполагалось использовать под индивидуальное строительство, постройку ряда оздоровительно-развлекательных комплексов и расширения парковых зон [2, с.146].

В годы независимости, в ноябре 1995 года, был объявлен первый конкурс на разработку концепции Генплана Акмолы в качестве будущего центра государства. Срок подачи заявок составлял один месяц. 13 декабря 1995 г. жюри приступило к рассмотрению 17 проектов [3, л.17]. «На все про все времени отводилось ровно месяц. И, как и следовало ожидать, 13 (несчастливое число) декабря 1995 года жюри конкурса приступило к рассмотрению 17 проектов, практически не отвечающих требованиям конкурса и собственно замысла», - вспоминает Глава государства [2, 147].

Одним из факторов, требующих внимания, являлось быстрое изменение демографической ситуации, так в архивном документе «Краткая информация о сложившемся состоянии г. Акмолы» отмечалось: «Размещение новой столицы государства на пересечении важнейших международных трансконтинентальных связей, наличие здесь «Специальной экономической зоны», налоговых, таможенных льгот для строительства и развития различных видов производств, окажет влияние на активный рост города. Это приведет к значительной миграции населения страны в новую столицу и в срок до 2005 года можно ожидать увеличения численности населения города до 600 тысяч человек. Исторический пример переноса столицы Казахстана из города Кызыл-Орда в город Алматы позволяет убедиться во взрывном характере роста города. За 50 лет, в течение которых Алматы была столицей, численность ее возросла в 6 раз, несмотря на отдаленность магистральных транспортных коммуникаций и отсутствие достаточной сырьевой базы для развития промышленности» [3, лл.18-27]. *(*Текст архивного документа представлен без изменений, в оригинале. В качестве пояснения: 3 марта 1927 г. ЦИК и СНК КазАССР приняли Постановление о переносе из Кызыл-Орды в г. Алма-Ату столицы КазАССР. Алма-Ата (Алматы) являлась столицей Казахстана в 1927-1997 гг. - авт.).*

Таким образом, перед правительством встала важная задача – тщательно проработать возможные перспективы развития новой столицы и на данной основе разработать современный генеральный план развития города Акмолы и зоны его влияния». Подчеркивалось, что город развивается, растет его территория, так 6 мая 1998 года был опубликован Указ Президента РК, согласно которому были образованы самостоятельные столичные административные районы: «Сары-Арка» и «Алматы». Учитывая важность решаемой задачи, а также прошлый неудачный опыт, руководство Казахстана решило провести второй теперь уже открытый международный конкурс на эскиз-идею генерального плана развития нового центра молодой столицы Казахстана – города Акмолы, привлечь для ее решения опыт ведущих специалистов разных стран мира [2, 147]. Во введении к программе Международного конкурса указывалось: «Одной из основных проблем является правильный выбор направления территориального развития города и размещение в общей структуре будущего города административного и делового центров новой столицы, а также архитектурно-образное решение застройки этих центров. Несмотря на локальность последней задачи, она, на современном этапе развития города, является одной из важнейших. В поиске образа нового центра города Акмолы необходимо

найти решение, соответствующее статусу столицы Республики Казахстан, учитывающее природно-климатические факторы и национальные особенности» [3, лл. 9-15].

Кроме того, в эскиз-идее проекта должны были учитываться «...все последние тенденции в архитектуре и строительстве, а также новаторские разработки, способные придать столице молодого государства облик города будущего. В связи с этим Глава государства одним из основных требований к застройщикам определил их высокую компетентность, мировую известность. Кроме этого, сами проекты должны были исходить от архитекторов с мировым именем» [4]. В мае 1998 года в порядок оформления конкурса были внесены изменения в связи с переименованием его в г. Астана, участникам конкурса было объявлено: «Доводим до вашего сведения, что в соответствии с Указом Президента Республики Казахстан от 6 мая 1998 года город Акмола переименован. Новое название столицы Республики Казахстан – город Астана. В связи с этим просим при оформлении проекта данного конкурса, а также в почтовом адресе внести соответствующие изменения в название города» [3, лл.9-15].

Официальными языками конкурса были признаны русский и английский. Сроки проведения предполагались с 8 мая – даты окончания приема заявок и их предварительной регистрации до 30 сентября, когда предполагалась процедура рассмотрения доклада жюри в Правительстве РК и определение победителя конкурса [3, лл. 2-15]. Организаторы особо концентрировали внимание участников конкурса на решение на стадии эскиз-идеи – детальной планировки административного и делового центров. «В составе административного центра необходимо предусмотреть размещение: официальной резиденции Президента Республики Казахстан; Администрации Президента; Парламента; Правительства; Верховного суда; двадцати зданий основных государственных органов и учреждений Республик Казахстан; главной административной площади для проведения торжественных мероприятий и официальных церемоний; другие необходимые объекты и элементы инфраструктуры по расчету, а также по усмотрению авторов. В составе делового центра должно быть предусмотрено размещение всех объектов, необходимых для полноценного функционирования делового центра города Акмолы, подтвержденных расчетами авторов» [3, лл.9-15].

Интерес к конкурсу проявили 50 участников из стран зарубежья и СНГ. Всего было прислано 40 заявок. Из них – 9 представляли Казахстан, 5- Россию, 3- Чехию, 2- Беларусь, Украину, Пакистан, Кыргызстан, Италию, Болгарию. По одной заявке прислали коллективы из Японии, Австралии, Узбекистана, Германии, Франции, США, Южной Кореи, Великобритании, Латвии, Польши и ОАЭ. Все проекты участников были выставлены в Конгресс-холле, где каждый желающий мог с ними ознакомиться [5, л.5].

В целях определения победителя правительственная комиссия во главе с А.Р. Джаксыбековым создала Экспертный совет из 5 человек: А.И. Виноградов (Москва, Россия) – председатель Экспертного совета, заслуженный архитектор РФ, член-корреспондент Российской академии архитектуры и строительных наук и Международной академии архитектуры, иностранный член Академии градостроительства и территориального планирования Германии; А.К. Капанов (Алматы, Казахстан) – заслуженный архитектор РК, Лауреат Государственной премии СССР; Н.И. Садыков (Самарканд, Узбекистан) – заслуженный архитектор Узбекистана, доктор архитектуры, профессор; А.В. Фисенко (Алматы, Казахстан) – главный специалист по градостроительной экологии ГПИ «Казгипроград», архитектор; В.Л. Швец (Алматы, Казахстан) – главный специалист по транспорту Центра генплана и градостроительного кадастра Департамента архитектуры и градостроительства г. Алматы, инженер [5, лл.5-6].

Первое заседание жюри конкурса состоялось 22 сентября 1998 г., где Экспертный совет выделил 3 проекта и вынес их на рассмотрение жюри. При этом Совет обосновывал свой выбор следующими критериями: направление развития города на восток, ограниченное развитие на юг, сохранение резервных территорий в юго-западном

направлении [6, л.3]. Отметим, что решение Совета носило лишь рекомендательный характер для членов жюри конкурса. 24 сентября 1998 года в результате открытого голосования членов жюри в Правительство РК и Администрацию Президента было представлено три лучших проекта из Японии, России и Казахстана для принятия окончательного решения и выявления победителя [7, л.7].

6 октября 1998 г. Президент Республики Казахстан Н.А. Назарбаев распределил проекты участников в следующем порядке: Kisho Kurokawa architect&associates (Архитектор Кисе Курокава и партнеры, Япония) – 1 место; проектно-строительная компания «Ак-Орда» (Республика Казахстан) – 2 место; Центральный научно-исследовательский институт проектирования и градостроительства при Российской академии архитектуры и строительства (Российская Федерация) – 3 место [5, лл.5-6].

Победителем конкурса стал проект известного японского архитектора Кисе Курокава (Kisho Kurokawa), который приступил к строительству столицы в стиле «Hi-tech». Это была совершенно другая архитектура, архитектура нового XXI века. Проект гениального зодчего соответствовал «динамичному характеру развития современного города», «стиранию черт провинциализма в его облике», в то же время, он опирался на культурно-исторический потенциал столицы, бережно сохраняя черты исторического прошлого. Именно тогда во многом была заложена история становления архитектурного и градостроительного облика города Астаны. Авторы проекта подчеркивали: «Двадцатый век был эрой главенства механистического принципа, двадцать первый век будет эпохой перехода к Принципу Жизни. Концепция главенства жизненного принципа выражается ключевыми словами – метаболизм, обновление, симбиоз, экология и глобальная окружающая среда» [8, л.135]. Уникальность архитектурного облика новой столицы подчеркивают современные исследователи: «Астана представляет собой пример городского пространства, в котором последовательно осуществляется радикальный уход от исторической предзаданности...Проект японского архитектора (Кисе Курокава), победивший в конкурсе на создание генерального плана Астаны, - свидетельство стремления к активному включению национального пространства в мировой контекст»[9].

В целом, концептуальная линия проекта базируется на трех ключевых выражениях, присущих космогонической теории архитектурной мысли д-ра Курокава: «симбиоз», «метаболический город» и «абстрактный символизм». «Симбиоз» в данном случае относится к «новым, творческим отношениям», рожденным в результате конкурентной и напряженной борьбы, «позитивный характер отношений, при которых участникам этих отношений необходимо взаимопонимание, несмотря на противоположные начала». «Концепция метаболического города» базируется на методе линейного функционального зонирования, согласно которой урбанизированный вид жизни параллельно уживается с природой, что тем самым освобождает город от рамок, ограниченных ростом его различных структур. Такая концепция прямо противоположна теории концентричного города. «Абстрактный символизм» - один из методов архитектурного проектирования, использующего «абстрактные формы и геометрические фигуры». Такие формы и фигуры связаны с «космологиями различных культур, где они появились». По мнению д-ра Курокава, абстрактный символизм будет «новым направлением архитектурного стиля в двадцать первом веке» [10, лл.18-29].

Таким образом, наиболее важные концепции, предложенные д-ром Курокава для развития г. Астаны, следующие: 1). Создание симбиотического города, приемлемого для образа новой столицы Казахстана. *Симбиоз старого и нового образов города.* Застройка нового города определена на левобережной территории реки Ишим. Вместе с тем, предполагается, что существующая инфраструктура будет эксплуатироваться (восстанавливаться) по мере возможности, что позволит старому и новому частям города сосуществовать в полном гармоничном сочетании. Такой подход позволит сэкономить расходы на развитие, а также ускорить темпы развития новой столицы. *Симбиоз природы*

и города. Для большинства городов сохранение зеленых насаждений в сочетании с созданием городских инфраструктур с множеством различных зон отдыха представляется существенным и общепринятым подходом и является одним из важнейших аспектов в области градостроительства с точки зрения мировой практики. Поэтому гармоничное сосуществование природы, наряду с эффектом урбанизации, будет рассматриваться как основной принцип застройки нового города. 2). Формулирование гибкого плана развития города на основе концепции метаболической урбанизации, в сочетании с линейным методом функционального зонирования. Для того, чтобы развитие Астаны происходило планомерно и гибко, будет применен линейный метод (планировочного) зонирования города, что позволит создать метаболический тип города (по принципу динамичного роста и изменчивости при одновременном сочетании долговременных структур с недолговременными заменяемыми элементами, как систем расселения, так и архитектурных ансамблей) [10, лл.139-144].

Ведущие отечественные архитекторы, проводившие экспертизу проекта, представили «Сводное заключение комплексной градостроительной экспертизы №2-114/2001 от 14 мая 2001 года по проекту «Генеральный план развития города Астана». Разработчик: Исследовательская группа Японского агентства по Международному сотрудничеству – ЯАМС, в составе: «Kisho Kurokawa architect&associates» Японский центр международного развития. Эксперты отметили основной мейнстрим Генерального плана японского архитектора Кисе Курокава – создание города на главенстве жизненных принципов «метаболизм, обновление, симбиоз, экология и глобальная окружающая среда» [11, лл.7-12].

Концепцию генерального плана в краткой форме можно изложить следующим образом:

Пункт	Содержание
Симбиоз между прошлым и настоящим	Максимальное сохранение и использование существующих зданий
Симбиоз с природой	Расширение города по обе стороны р. Ишим
Симбиоз различных культур	Формирование международного города, обеспечивающего гармоничное сосуществование различных религий и этносов
Симбиоз между технологиями и традициями	Объединение традиционализма и будущих технологий посредством «абстрактного символизма» через абстрагирование традиционных архитектурных дизайнов
Стимулирование развития нового сельского хозяйства	Внедрение новых видов сельского хозяйства стратегического значения
Симбиоз между пешеходами и автомобилями	Создание безопасности в городе посредством устройства сети зеленых насаждений и пешеходных дорог
Линейное зонирование	Применение гибкой системы линейного зонирования, адаптированной к дальнейшему расширению города
Ось городского развития района	Определение оси дальнейшего развития города от железнодорожного вокзала, через существующий центр города, в южном направлении до соединения с новым городским центром на левом берегу р. Ишим
Речной городок	Расширяемые жилые районы, состоящие из кластеров домов вдоль р. Ишим, которые позволят расселить растущее городское население
Система циркуляции по кольцевым дорогам	Введение 3-х кольцевых дорог, опоясывающих существующие и новые районы города, для обеспечения системы циркуляции транспорта
Вторичное использование	Вторичное использование очищенных сточных вод в

очищенных сточных вод	сельском и лесном хозяйстве
Эколес	Формирование Эколеса, увлажняемого за счет осадков, позволяющего смягчить городскую нагрузку на окружающую среду
Экологически чистое сельскохозяйственное производство	Развитие нового пригородного сельского хозяйства на городских окраинах
Рециркуляция дождевой воды	Использование проницаемого покрытия тротуаров для рециркуляции дождевой воды
Управление отходами, ориентированное на вторичное использование	При управлении отходами ориентироваться на их переработку с последующим вторичным использованием
Симбиоз города и села	Развитие агропромышленного комплекса в г. Астане и инфраструктуры сельского хозяйства на территории вокруг него в целях снабжения столицы продуктами питания и поднятия уровня жизни сельского населения

**Национальный архив Республики Казахстан
Ф. 90. Оп. 1. Д. 74. л.14.*

Президент Республики Казахстан Нурсултан Назарбаев в своей книге «В сердце Евразии», следующим образом характеризует концепцию Кисе Курокавы: «Генеральный план по Курокаве, декларирующий радиально-кольцевую композицию города и динамичность ее форм, импонирует мне во многом тем, что он учитывает наше национальное чувство динамизма, доставшееся нам от кочевых предков и специфическим ландшафтом центральной части города, стилистически напоминающим мне контуры древних кочевых стоянок номадов» [2, 149-151]. 5 июня 2001 года Генеральный план г.Астаны, разработанный исследовательской группой Японского агентства по международному сотрудничеству, «KishoKurokawaarchitect&associates», был утвержден Постановлением Правительства Республики Казахстан.

При знакомстве с проектом Кисе Курокавы, закономерно появляется интерес к личности выдающегося архитектора, который в 1960 году вместе с группой сторонников, среди которых были такие известные архитекторы, как Киенори Кикутакаэ, Фумихико Махи, Кэндзо Танге основал новое направление в архитектуре – метаболизм. Метаболисты воспринимали город, как живой организм, в котором происходят свои биологические процессы. Они считали, что архитектура не должна быть статичной, так как со временем ее элементы изнашиваются и их необходимо заменять другими новыми деталями. В своих творениях метаболисты обращались к истокам японской традиционной архитектуры, для которой всегда было свойственно стремление к гармонии с Природой [12]. Послужной список именитого архитектора сплошь и рядом состоит из шедевров современной архитектуры и градостроительных концепций, воплощенных в камне: Национальный этнологический музей в Осаке (Япония), Башня корпорации «Сони», Японо-германский центр в Берлине, отель «Витоша» в Болгарии, Японский национальный кукольный театр «Бунраку», музеи науки, современного искусства и этнографии в Хиросиме, Вакаяме, Нагойе и многое-многое другое, вошедшее в золотой фонд архитектурных достижений человечества [2, 147].

Создание Концепции Генерального плана развития нового центра столицы, способствовало превращению провинциального города советского стиля в современную столицу, содействовало осуществлению конкретных программ превращения Астаны в культурный, политический центр Евразийского пространства, в «необычную и уникальную столицу мира». Градообразующей основой архитектурного развития, стал Генеральный план японского архитектора Кисе Курокавы, предвосхитивший процесс

превращения Астаны в крупнейший мегаполис, будущий глобальный город современности.

Однако, время не стоит на месте, уже на первых порах стало ясно, что рассчитанный до 2030 года «...замысел японского архитектурного гения не совсем вписывается в рамки той столицы, какую по моему замыслу заслуживала наша устремленная в будущее страна. Я дал распоряжение доработать предложенный проект, придать ему должный масштаб и перспективу», - подчеркивал Глава государства [1, 190].

За последние годы Генплан столицы корректировался отечественными специалистами, в связи с демографическими изменениями, транспортными проблемами. Вносились коррективы в Генеральный план столицы в связи со строительством выставочного комплекса ЕХРО, нового железнодорожного вокзала «Нұрлы жол», необходимостью обеспечения этих объектов инженерной инфраструктурой и подъездными путями, возведением дополнительного терминала аэропорта, разработкой проектов развития крупнейшей Астанинской агломерации. Город стал своего рода архитектурным, градостроительным объектом для ведущих отечественных и зарубежных архитекторов.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

- 1 Назарбаев Н. Эра независимости. - Астана, 2017. - 508 с.
- 2 Назарбаев Н.А. В сердце Евразии. – Алматы: Атамұра, 2005. – 192 с.
- 3 Национальный архив Республики Казахстан, ф. 51.оп.1. д.7.
- 4 Королев А. Развитие Астаны в первую очередь предусматривает решение социальных вопросов. - Электронный ресурс. -URL:<https://liter.kz/ru>. [дата обращения: 20.05.2018].
- 5 Национальный архив Республики Казахстан, ф. 90. оп.1. д.14.
- 6 Национальный архив Республики Казахстан, ф.51. оп.1. д.5.
- 7 Национальный архив Республики Казахстан, ф.90.оп.1. д.60.
- 8 Национальный архив Республики Казахстан, ф.90.оп.1. д.42.
- 9 Бекус Н., Медеуова К. Смена эпох, как смена столиц: Астана глобальный центр. - Электронный ресурс. - URL:<http://www.nlobooks.ru/node/1581>[дата обращения 07.04.2017].
- 10 Национальный архив Республики Казахстан, ф.90.оп.1. д.50.
- 11 Национальный архив Республики Казахстан, ф.90.оп.1. д.74.
- 12 Багулин С. Икона эпохи: Кисе Курокава. - Электронный ресурс. - URL: <http://www.lookatme.ru/mag/people/icon/197169-kurokawa>[дата обращения: 06.05.2017].

ТҮЙІН

Мақалада астананы көшіру үдерісінің алғашқы кезеңінде мемлекет тарапынан қолға алынған нақты іс-шаралар және оларды жүзеге асыру барысы мұрағат құжаттары негізінде беріледі. Қаланың бас жоспарының эскиз-идеясына жарияланған халықаралық конкурс және оның нәтижелері, аймақтың табиғи-климаттық ерекшелігі, қаланың архитектуралық құрылысы мәселелері жан-жақты қарастырылады.

RESUME

The article is based on a representative set of archival documents. In the article there were characterized key events in the initial stage of the transfer of the capital. In the article there was shown the history of the international competition for the creation of a sketch-idea of the Master Plan for the Development of the Capital, and the influence of natural and climatic conditions on the formation of the architectural appearance of the new capital.

А.А. Турунтаева

Л.Н. Гумилев атындағы
Еуразия ұлттық университеті,
тар. ғыл. канд., доцент

К.Ж. Жанзакова

Л.Н. Гумилев атындағы
Еуразия ұлттық университеті,
магистрант

**Посткеңестік
кеңістіктегі
ұлтаралық
қақтығыстардың
сипаты, себептері
мен салдары****Аннотация**

Мақалада посткеңестік кеңістіктегі ұлттық негізінде орын алған шиеленістердің шығу тарихы, себептері мен салдары зерттеледі. Бұрынғы КСРО-ның батыс аймағындағы, кавказ республикаларындағы және Орталық Азия мемлекеттеріндегі ұлтаралық қақтығыстарды зерттеу негізінде авторлар барлық даулардың ортақ факторларын ашуға тырысады. Авторлар ұлтаралық келіспеушіліктерге әкелетін себептерін сараптайды.

Түйін сөздер: КСРО, қақтығыс, ұлттық азшылық, этнос, сепаратизм, ұлтаралық шиеленіс, шекара.

XX ғасырдың соңы бүкіл әлемдегі ұлтаралық қақтығыстардың өршуімен ерекшеленді. Өткен ғасырдағы соғыс нәтижесінде өзгертілген дүниежүзілік карта, отарлық жүйенің жойылуы мен империяларының құлдырауы 1980-1990-шы жылдардағы қоғамның ұлттық негізіндегі қарсылықтардың күшеюіне алып келді.

Қандай да болмасын мемлекет ішіндегі қақтығыс сол мемлекеттің экономикалық, әлеуметтік және саяси жағдайына ауыр соққы береді. Дүниежүзінде полиэтникалық мемлекеттердің көптігін ескере отырып, әрбір ұлтаралық шиеленіс бүкіл әлем қауымдастығының тұрақтылығына және бейбітшілігіне қауіп төндіреді. Осыған байланысты болашақта этникалық шиеленістерді болжау, олардың алдын алу мен болдыртпау, мемлекеттік және халықаралық бейбітшілікті сақтау мақсатында ұлтаралық қақтығыстарды тереңінен зерттеу кез келген мемлекеттің негізгі мақсаттарының бірі болып табылады. Этникалық қақтығыстарға әсер ететін мынандай факторларды атап көрсетуге болады: аймақтың ұлттық құрамы, тұрғылықты аймақтың түрі, әлеуметтік жағдай, білім деңгейі, саяси ұстанымдар.

Өткен ғасырдағы ұлтаралық шиеленістер толқыны бұрынғы Кеңес Одағының республикаларына да таралды. Ұлтаралық араздықтар бұрыннан пайда болғанымен де, тек

XX-шы ғасырдың аяғында ғана ірі қантөгісті қақтығыстарға айналды. 1980-ші жылдары М.С. Горбачев таңдаған жаңа саяси бағыт қоғамда бұрыннан қалыптасқан наразылықтарды одан бетер ашып көрсетті. Мемлекеттің біртұтастығын сақтау мен шиеленістерді реттеуге бағытталған бірнеше іс-шаралар өткізілсе де, ол нәтижесін бермеді.

Кеңес Одағы ыдырағаннан кейін дүниежүзінде 15 жаңа тәуелсіз мемлекет пайда болды. Жаңа мемлекеттердің пайда болуы тек этникалық негізіндегі қақтығыстармен ғана емес, сонымен қатар сепаратизм мен ирредентизм тұрғысындағы қақтығыстармен ерекшеленді.

Этнотерриториалдық шиеленістер көп жағдайларда бұрында бөлінген этностардың қайта бірігуімен байланысты болды. Осы типтегі қақтығыстарға Таулы Қарабах, Оңтүстік Осетия, Әзірбайжандағы лезгиндердің қозғалысын жатқызуға болады. Сонымен қатар осы типке депортацияланған ұлттардың территориялды құқықтарын қайта қалпына келтіруге байланысты болған қақтығыстар жатады. Оған Пригородный ауданы үшін осетин мен ингуштар арасындағы дау, Ресей мен ТМД немістерінің Поволжьедегі мемлекеттілігін қайта қалпына келтіруге бағытталған қозғалысы жатады.

Посткеңестік кеңістікте орын алған қақтығыстарға алып келген тағы бір себеп – ұлттық азшылықтардың өздерінің тәуелсіз мемлекетін құруға және болашағын анықтау құқығын алу талпынысы. Осындай конфликтілерге грузин-абхаз, оңтүстік Осетия, приднестрлік және т.б. жатады.

Этникалық қақтығыстардың пайда болуында және өршуінде әлеуметтік-психологиялық себептердің, қоғамда таралған стереотиптердің мен пікірлердің рөлі зор [1, 237]. Кеңес Одағы кезеңінде ешқандай ұлтаралық шиеленістер туралы ашық айтылмады. Үкімет бірыңғай кеңестік халық құруды мақсат етті. Алайда жүйе ыдырай бастаған кезінде барлық өткір мәселелер ашылды. КСРО-ны бірыңғай тең жүйеге айналдыруға бағытталған көптеген іс-әрекеттер жасалынса да, шындығында, Кеңес Одағындағы республикалардың және ұлттардың даму деңгейі мен өмір сүру жағдайлары мүлдем әртүрлі сатыда тұрды. Экономикалық және әлеуметтік теңгерімінің бұзылуы халық арасындағы сенімнің жоғалуына алып келді. XX-шы ғасырдың соңғы онжылдықтарында кеңестік қоғамның жартысында өзін қандай да бір нақты этностың бір бөлшегі ретінде санау сезімі күшейді. Яғни 80-90-шы жылдары кеңестік халқының этникалық сана-сезім деңгейі жоғарылай бастады.

Көптеген ұлтаралық қақтығыстар қоғамда белгілі бір этникалық топтың орны өзгерген жағдайда туындайды [2, 95]. Бұрынғы Кеңес Одағы республикаларындағы иерархиялық жүйедегі әлеуметтік рөлдердің бөлінуі өте күрделі сипатқа ие болды. Кеңестік билік жылдарында одақтық республикаларда титулды ұлттардан құралған мықты этникалық элиталар мен кландар қалыптасты. Ұлттық интеллигенция мен титулды емес ұлт өкілдерінің арасында жұмыс орындары, негізінен басқармалық саласында бәсекелестік жоғарылай бастады. Кландық саясат әлеуметтік тепе-теңдік принциптеріне қайшы келді. Заң алдында барлық азаматтардың теңдігі негізінде болуы тиіс ашық бәсекелестік таңдаудың орнына, кадрлер ұлттық ерекшелігіне байланысты таңдалды. Жоғарыда көрсетілген мысал тек жұмыспен қамтамасыз етуде ғана емес, басқа салаларда да көрініс тапты. Осындай жағдай болашақ ұлтаралық шиеленістерге итермеледі.

1988-1991 жылдар аралығында КСРО территориясында 150-ге жуық ұлттық негіздегі шиеленістер жанданды. Посткеңестік кеңістікте орын алған ұлтаралық қақтығыстар 3 формада жүзеге асты.

Біріншісі – бүкіл территорияда кенеттен орын алған қақтығыстар. Оларға Таулы Қарабах, Жаңа Өзен, Армениядағы шиеленістер жатады. Осы конфликтілер жаппай халықтың қатысуымен жүзеге асты. Нәтижесінде халықтағы ұлттық негізіндегі қастық пен қарсылық сезімдері анық көрінді.

Қақтығыстардың екінші түрі алғашқы шиеленістердің жалғасы ретінде орын алды. Ұзаққа созылған келіспеушіліктер ұйымдастырылған сипатқа ие бола бастады. Яғни халық арасында ұлттық азаттық үшін күресуге бағытталған топтар мен «боевиктер» құрыла бастады. Дәл осылай Таулы Қарабах қақтығысы Армения мен Әзірбайжан арасындағы ұзаққа созылған соғысқа айналды. Преднеустровье мен Шешенстандағы оқиғалар да осындай сипатқа ие болды.

Ал ұлтаралық қақтығыстардың үшінші формасы халық арасындағы ұлттық сезімдердің оянуымен ерекшеленді. Бүкіл территорияда митингтер, акциялар, демонстрациялар өткізілді. Сонымен қатар халық дауыс беру мен жаңа заңдарды бекіту шараларын ұйымдастырды [3, 49].

Барлық үш сипаттағы болған шиеленістерді халық арасындағы ұлттық бірлік және ынтымақтастық сезімдері, ұлттық құқықтарды шектетеуге деген қарсылықтарды біріктірді.

КСРО аймағындағы ең ірі ұлтаралық қақтығыстардың бірі – Таулы Қарабахтағы орын алған оқиғалар болып табылады. Оның тарихы көптеген жылдар бұрын бастау алады. Аталған жерде бірнеше рет қантөгісті қақтығыстар жанданды. Кавказдағы революциядан кейін үш бөлек мемлекет пайда болды: Әзірбайжан, Армения және Грузия. Таулы Қарабах Әзірбайжанға кіргенімен де, оның халқының көп бөлігін армяндар құрады. Территориалды келіспеушіліктермен қатар, шиеленіске армяндар мен әзірбайжандар арасындағы ертеден келе жатқан тарихи-мәдени бәсекелестікке әкелді.

Жалпы Кеңес Одағы ыдырағаннан кейін Кавказда 5 қарулы қақтығыс орын алды. Олар: жоғарыда айтылған армян-әзірбайжан арасындағы Таулы Қарабах үшін шиеленіс, грузин-осетин мен грузин-абхаз қақтығыстары, және де Ресей ішінде болған осетин-ингуш пен ресей-шешен шиеленістері. Кавказ территориясында 3 мойындалмаған жаңа мемлекет пайда болды: Таулы Қарабах, Абхазия, Оңтүстік Осетия [4, 125].

Ұлттық негізіндегі келіспеушіліктер сонымен қатар бұрынғы Кеңес Одағының батыс аудандарында да орын алды. Соның бірі – Молдавиядағы Преднеустровье мәселесі. Преднеустрлік қақтығыс ыдыраған КСРО аймағындағы орын алған басқа қақтығыстарға ұқсас болғанымен де, өзінің ерекшеліктері болды. Молдавия мен мойындалмаған Преднеустрлік Молдавия Республикасы арасындағы этникалық, әлеуметтік, экономикалық наразылықтар КСРО ыдырауынан ұзақ уақыт бұрын басталды. 1989-шы жылы Молдавия мен Румынияның бірігуі туралы келіссөздер жүргізілген кезде, Днестрдің шығыс жағалауын қоныстанған славяндар тәуелсіз Преднеустрлік Молдавия Республикасының құрылуын жариялады. Осы қадам 1992-ші жылғы Преднеустровьедегі соғысқа алып келді. Қаруланған күрес ұзаққа созылмағанымен де құрбандар саны өте көп болды. Шиеленістің негізгі себептеріне келетін болсақ, ол Молдавияның қоғамдық өмірдегі, мәдениеттегі, тілдегі румындандыру саясатын жүргізуі болып табылды.

Преднеустровьедегі қарулы қақтығысты тек қана ресейлік әскерді енгізгеннен кейін тоқтатты. 1992-ші жылы соғыстың нәтижесінде 1000 адам қаза тапты, 4500-ға жуығы жарақат алды. Алайда көптеген эксперттердің пікірі бойынша, адам шығыны одан да көп болды. 1992-ші жылғы 1-ші тамыздан бастап қақтығыс бейбіт келіссөздер арқылы шешіле бастады. Алайда ЕҚЫҰ, Ресей Федерациясы мен Украинаның делдалдығы арқылы да Преднеустровьенің мәртебесі әлі анықталмаған. Екі жақтың позициялары мүлдем сәйкес келмейді. Преднеустровье Молдавияны миллиондаған қарызы, экономиканың төмен деңгейі үшін кінәлайды, ал Молдавия үшін Преднеустровье Республикасы контрабанда тасымалдаушы болып табылады.

Орталық Азиядағы орын алған ең ірі ұлтаралық қақтығыстардың бірі – Ош шиеленісі болып табылады. Ош қақтығысының негізінде анық әлеуметтік-экономикалық себептер жатты. Өзбектерге қарағанда, қырғыздар дәстүрлі түрде егіншілікпен емес, мал шаруашылығымен айналысты [5, 41]. Сондықтан да мал шаруашылығы дағдарысқа жатпай ұшыраған кезде оларды ауылдық аймақтарда ұстап тұратын ешқандай фактор болған жоқ. Нәтижесінде қырғыздардың қалаларға миграциясы өте белсенді түрде өтіп

жатты. 1980-ші жылдардың аяғында Қырғыз КСР-нің қалаларында пәтерлері, қалада қажет болатын мамандығы мен жұмысы жоқ қырғыздардың саны күрт көбейді. 1989-шы жылы Қырғызстанда Бишкек пен басқа да ірі қалалардың айналасында жерді талап еткен бірнеше ұйымдар пайда болды. Ош қаласында осындай ұйым «Ош аймағы» деп аталды. 90-шы жылдың 7 мамыры күнінде ұйым мүшелері қала сыртындағы Ленин колхозын беруді талап етті. Атап кетсек, сол колхоздың тұрғындарының көп бөлігін өзбектер құрады. Жауап ретінде өзбектер өз автономиясын құру мен өзбек тіліне мемлекеттік тіл мәртебесін беруді талап етті. 4-ші маусымда алаңда өзбектер мен қырғыздар құраған үлкен топтар жиналды. Полиция құрамалары халықты тарату үшін қару қолданды. Осыдан кейін Ош қаласында жаппай тәртіпсіздіктер, өзбектердің үйлерін өрттеу басталды. Тәртіпсіздіктер сонымен қатар басқа да қырғыз қалаларында орын алды. Тек екі күннен кейін ғана кеңестік әскер кіргізіліп, шиеленісті тоқтатты.

1989-шы жылы Тәжікстанның Исфарин ауданының тәжік тұрғындары мен Қырғызстанның Баткен ауданының қырғыз тұрғындары арасында жерді бөлісу негізінде қақтығыс болды. Келіспеушіліктер 1991-ші жылға дейін жалғасып, екі кеңестік мемлекет арасындағы ашық қарулы соғысқа айналу қаупіне дейін жетті. Шиеленіс өзінің шарықтау шегіне 1990-шы жылы ақпан айында жетті. Сол кезде Душанбеде армян босқындарына пәтер беру туралы әңгімелер жүре бастады. Осы әңгімелердің нәтижесінде ірі жаппай тәртіпсіздіктерге айналған митингілер басталды. Халықты тоқтату мақсатымен қалаға әскери бөлімшелер мен танкілер кіргізілді. Тек соның нәтижесінде ғана қақтығысты тоқтатуға мүмкін болды.

Сол кездегі Орталық Азия аймағында шекаралардың нақты белгіленбеуі, халықтың аралас қоныстануы көптеген түсініспеушіліктерге әкелді. Орталық Азия аймағының мемлекеттерінде ұлтаралық қақтығыстар біркелкі таралған жоқ. Ең «конфликтіліті» республикаларға Қырғызстан, Өзбекстан, Тәжікстан жатады. КСРО ыдырағаннан кейін осы республикалардан орыс және басқа да жергілікті ұлтты құрамаған этностардың эмиграциясы күшейді. Ал Қазақстан мен Түркіменстанда ірі ұлтаралық қақтығыстар болмағандықтан, осындай тенденция байқалмады. Бүгінгі таңда да Орталық Азия аймағындағы ұлтаралық қатынастар тұрақсыз болып келеді. Шекаралық келіспеушіліктер аймақтағы тұрақтылыққа қауіп төндіреді. Ұлтаралық қатынастарды реттеу мәселесі Орталық Азияның барлық мемлекеттерінің белсенді түрде араласуын талап етеді [6, 16].

КСРО кезінде одақтас республикалар арасында туындайтын барлық ұлттық негізіндегі келіспеушіліктер мен даулар бірден тоқтатылып жатты. Олардың дамуына жол берілмеді. Алайда Кеңес Одағы ыдырағаннан кейін 70 жыл бойы жиналған үлкен наразылықтар анықтала бастады. Өткен ғасырдың 80-90-шы жылдары кеңестік жастар арасында ұлттық сана-сезім ояна бастады, ұлттық идентификация үрдісі жанданды. Осы үрдіс әлі күнге дейін жүріп жатыр. Бұрынғы Кеңестік Республика халықтары үшін өзінің ұлттық тілі мен ерекшелігін сақтап қалу қазір басты мақсат болып табылады. Осылайша аймақтағы туындап жатқан ұлтаралық шиеленістердің бір себебі осында.

ТМД мемлекеттеріндегі қазіргі ұлтаралық қатынастар жағдайы әрбір жеке мемлекет пен жалпы одаққа үлкен зиян келтіруі мүмкін. Ешқандай шаралар қолданылмаса жергілікті деңгейдегі ұлтаралық даулар ірі қантөгісті соғыстарға әкелуі мүмкін. КСРО ыдырағанына тым көп уақыт болған жоқ, сондықтан да халықтағы ұлттық наразылықтар мен сезімдер әлі де болса ашық. Посткеңестік аймақтағы ең басты мәселе – қауіпсіздік пен тұрақтылық. Сол себептен барлық мемлекеттер бірігіп этносаралық қақтығыстар мәселесін шешуге міндетті. Аймақтағы қақтығыстарды болжау, алдын алу мен тоқтату – әрбір мемлекет үкіметінің басты мақсаты.

Тәжірибе көрсеткендей, даулы аймақта қайтадан бейбітшілікті орнату үшін өте ірі саяси жұмысты жүргізу қажет. Ол превентивті дипломатия, дағдарыстарды реттеу, жергілікті қайта қалпына келтіру, бітімгершілік және тағы басқа іс шараларды қамтиды.

Сонымен қатар тағы бір маңызды шарт – этникалық азшылықтарға қолдау көрсететін сепаратистік ұйымдардың ықпалын жою.

Осылайша, Кеңес Одағы ыдырағаннан кейін біз ұлттық негізінде жанданған мемлекетаралық та, мемлекетішілік те қақтығыстарды көрдік. Қақтығыстар халықтың қиын әлеуметтік пен экономикалық жағдаймен күрделенді. Толығымен анықталмаған шекаралар, аралас ауылдар мен елді мекендер, трансшекаралық өзендер, өзара тәуелді өнеркәсіп ұлтаралық шиеленістерді туындатты. Енді ғана тәуелсіздігін алған жас мемлекеттер ірі жанжалдарды бірден қолға ала алмады.

Посткеңестік кеңістіктегі ұлтаралық қақтығыстар бүгінгі таңда да зерттеу тақырыбы ретінде өзекті болып табылады, себебі шешілмеген даулар жаңа қақтығыстарға алып келуі мүмкін. Бұрынғы тәжірибені қолданып, болашақта осындай соғыстардың қайталуына жол бермеу біздің басты міндетіміз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Здравомыслов А.Г. Социология конфликта. - Москва, 2004. - 317 с.
- 2 Зенгхаас Д. К цивилизационной форме конфликта // Этнополитический конфликт: пути трансформации: Настольная книга Бергховского центра. - М.: Наука, 2007. - 126с.
- 3 Романова Н.В. Основы этнополитологии. - Алматы, 2001. – 217 с.
- 4 Авксентьев В.А. Стабильность и конфликт в российском приграничье: Этнополитические процессы в Сибири и на Кавказе. - М., 2005. – 319 с.
- 5 Амираев Р.У., Артыкбаев М.Т. Политические конфликты: теория и практика. - Бишкек, 2005. – 214 с.
- 6 Калмырзаев А.С. Нация и человек. – Алматы, 1992. – 129 с.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются история и причины межэтнических конфликтов на постсоветском пространстве. Статья подготовлена на основе опубликованных источников и материалов.

RESUME

The authors of the article examine the history and causes of interethnic conflicts in the post-Soviet space. The article is prepared on the basis of written materials.

А.Ш. Аккулев

Евразийский гуманитарный институт,
канд. юрид. наук, доцент

Некоторые вопросы реализации социальной справедливости, как цели уголовного наказания**Аннотация**

В рассматриваемой статье автор, основываясь на исследовании норм действующего законодательства Республики Казахстан, мнений различных точек зрения, предпринимает попытку обоснования необходимости расширения, механизмов реализации цели «восстановления социальной справедливости» путем внесения соответствующих изменений и дополнений в уголовное и уголовно-исполнительное законодательство страны.

Ключевые слова: восстановление социальной справедливости, возмещение ущерба потерпевшим, цели наказания, цели уголовно-исполнительного законодательства.

Уголовный и Уголовно-исполнительный Кодексы Республики Казахстан (далее соответственно – УК и УИК) в качестве одной из целей наказания и применения уголовно-исполнительного законодательства определяют «восстановление социальной справедливости».

В Комментарий к Уголовному Кодексу Российской Федерации под редакцией В.М. Лебедева и Ю.И. Стручкова отмечено, что, реализуя цель достижения социальной справедливости, наказание должно обеспечить возможность возмещения причиненного вреда и в возможных пределах – соразмерность лишения или ограничения прав и свобод осужденного страданиями потерпевшего, которые он вынужденно претерпел вследствие совершенного преступления [1, 99].

В Комментарий к Уголовному Кодексу Казахстана под редакцией И.И. Рогова и С.М. Рахметова указывается, что наличие такой цели вытекает из одного из важнейших признаков уголовного законодательства: принципа справедливости. «Восстановление социальной справедливости» означает соразмерность между характером и степенью общественной опасности преступлений и суровостью наказания, а также возможно полное и адекватное восстановление нарушенных интересов личности, общества и государства [2, 97].

В Комментарий к Уголовному кодексу Казахстана под редакцией И.Ш. Борчасвили указано, что государство, применяя наказание к осужденному восстанавливает социальную справедливость по отношению к обществу в целом и потерпевшему в частности..... То есть, данная цель направлена на восстановление погрязших общественных отношений и интересов личности, общества и государства [3, 109].

Как видно, цель восстановления социальной справедливости включает в себя два взаимосвязанных компонента, а именно, адекватную оценку государством совершенного преступления в виде соразмерной, справедливой реакции на нее и восстановление нарушенных интересов, выражающейся как в моральном, так и возможно полном материальном возмещении причиненного преступлением вреда.

Между тем, на наш взгляд, действующее уголовное, уголовно-исполнительное законодательство через призму «восстановления социальной справедливости» характеризуется недоработанностью, когда наказание, преследуя цель восстановить социальную справедливость, не предусматривает достаточных механизмов, в том числе и мотивации для этого. Роль поощрительных норм, являющихся правовой основой для достижения данной цели, значительным образом занижена. И как следствие, осужденные далеко не всегда стремятся к возмещению нанесенного вреда, не говоря уже о встрече с потерпевшими и принесении им личного извинения, что широко практикуется в других странах.

Так, необходимо обратить особое внимание на отсутствие прямого законодательного установления обязанностей загладить причиненный ущерб при назначении и отбывании наказания в виде ограничения свободы (ст. 44 УК РК), условного осуждения (ст. 63 УК РК), при применении которых суд устанавливает осужденному целый ряд иных обязанностей и ограничений. И не секрет, что эти меры уголовно-правовой ответственности выступают на сегодня основной альтернативой лишению свободы и достаточно широко применяются.

Также следует усилить механизм реализации восстановления социальной справедливости путем включения в качестве обязательного условия возмещение вреда при решении вопроса об освобождении от уголовной ответственности с установлением поручительства (ст. 69 УК РК). При этом, по нашему мнению, суммы, внесенные в качестве поручительства, в случаях, когда потерпевшим выступает физическое лицо, следует перечислять на счет непосредственно потерпевшему.

Либо, в соответствии с ч.1 ст. 72 УК РК лицо может быть условно-досрочно освобождено от отбывания наказания в виде лишения свободы только в случае полного им возмещения нанесенного ущерба. Однако, из каких средств осужденный, содержащийся в местах лишения свободы, будет полностью возмещать ущерб, если только порядка 45% [4] из трудоспособных осужденных имеют оплачиваемую работу, и то размер этой оплаты в среднем приравнен к размеру минимальной заработной платы (ст.120 УИК РК). Аналогичное требование установлено и при решении вопроса о замене неотбытой части наказания в виде лишения свободы на более мягкий вид наказания (ст. 73 УК РК). Между тем, как нам представляется, следовало бы усилить мотивацию осужденных, расширив возможность возмещения ущерба уже после условно-досрочного освобождения и замены на более мягкий вид наказания, при условии, например, что половину ущерба осужденный уже возместил и не возмещение остатка ущерба в течение определенного судом времени влечет возвращение осужденного в места лишения свободы. Это позволило бы значительным образом усилить и исправительный компонент указанных институтов. Поскольку именно институт условно-досрочного освобождения и замены на более мягкий вид наказания являются основными стимуляторами позитивного поведения основной массы осужденных в местах лишения свободы.

В качестве альтернативы следует обратить внимание также на то, что в практике деятельности уголовно-исполнительной системы недостаточно иницируется, а в

судебной практике недостаточно применяется ст. 73 УК РК «Замена неотбытой части наказания более мягким видом наказания». Так, в 2012 году было освобождено из исправительных учреждений всего по строке «другие причины» (в том числе и по замене лишения свободы на более мягкий вид наказания) - 1139, в то же время из исправительных учреждений условно-досрочно освобождено 5393 человек, в 2013г. – 1135/4152, 2014г.- 1964/4849 [4].

При этом, как показывает практика, после условно-досрочного освобождения, большинство осужденных, несмотря на возложение на них в соответствии со ст. 169 УИК РК судом обязанности принимать меры по возмещению ущерба, не выполняют должным образом данную обязанность, а в законодательстве нет эффективных механизмов принудить их к этому. Поэтому, с позиции восстановления социальной справедливости полагаем целесообразным в отношении лиц, имеющих непогашенный ущерб в начале применять статью 73 УК РК. Находясь хоть и на свободе, но в режиме ее ограничения, такие осужденные будут и дальше стремиться не попасть в места лишения свободы. Следовательно, будут хоть и вынужденно, но выполнять возложенные судом обязанности, в том числе возмещать ущерб потерпевшей стороне (на свободе у них больше для этого возможностей).

Также следует заострить внимание на вопросе применения амнистии. Как известно, периодическое применение амнистии с такой же периодичностью поднимает в стране волну общественного негодования. К примеру, получают широкий общественный резонанс случаи, когда виновные в дорожно-транспортных происшествиях с причинением смерти пешеходам освобождались от уголовной ответственности на основании амнистии, при этом родственникам жертв трагедии не приносились даже элементарные извинения, не говоря уже о возмещении материального ущерба, что полностью противоречит смыслу восстановления социальной справедливости. В связи с чем, законодателю следует пересмотреть условия амнистии, акцентировав внимание на возмещении ущерба лицом, совершившим уголовное правонарушение.

Дополнительно необходимо отметить, что с позиции интересов пенитенциарной системы отсутствие или неэффективность стимулирующих и поощрительных механизмов в законодательстве напрямую способствует повышенному нарушению осужденными правил внутреннего распорядка исправительного учреждения и слабой управляемости ими. Так, если в 2010 году по ст. 428 Уголовного кодекса РК за злостное неповиновение законным требованиям администрации уголовно-исполнительного учреждения было привлечено 40 осужденных, отбывающих лишение свободы, в 2011 г. – 63, в 2012 г. - 107, 2013 г. - 145, 2014 г. – 207, в 2015 г. - 97. И это при общем уменьшении их численности за указанный период более чем на 15 тысяч человек [4].

При этом следует подчеркнуть, что все вышеизложенное относится к возмещению материального ущерба, хотя по сути своей никак не относится к возмещению морального ущерба. Между тем, возмещение морального ущерба, является полноценной составляющей цели восстановления социальной справедливости. Если до провозглашения приговора преступник еще как-то старается загладить причиненный вред, в том числе и моральный, и в соответствии с уголовным законом избежать наказания или смягчить его, то после вступления приговора в законную силу его заинтересованность в сотрудничестве с потерпевшим резко снижается. При поступлении в места лишения свободы его сознание заполняют совсем другие приоритеты, связанные с адаптацией к жизни в новых условиях, установлением межличностных отношений с другими осужденными и интеграцией в тюремную субкультуру. Со временем он все меньше задумывается о моральной стороне своего преступления, перестает осознавать зло, причиненное другому человеку, и все больше начинает считать себя жертвой обстоятельств и уголовного правосудия. И не секрет, что пенитенциарные учреждения создают идеальные условия для дальнейшего

отчуждения правонарушителей от потерпевших, и в целом, от законопослушного общества.

В рассматриваемом контексте можно сказать, что законодатель не предусмотрел практически никаких механизмов возмещения морального ущерба, привязав его полностью к возмещению материального ущерба.

Думается, что вышеуказанные недостатки вполне устранимы и законодатель может предусмотреть, а где-то и усилить во всех возможных случаях механизм возмещения ущерба. Однако, как мы полагаем, вопрос стоит гораздо шире – оправдано ли применение рассматриваемой цели в уголовном и уголовно-исполнительном законодательстве вообще. Достижима ли она? Способствует ли она верному принятию решения? Не заставляет ли она усомниться в действенности уголовного правосудия в целом? Поскольку анализ юридической составляющей цели «восстановление социальной справедливости» вызывает вопросы, на которые сложно дать однозначный ответ.

Между тем, например, по законодательству Белоруссии (ст. 44 УК РБ) целями уголовной ответственности признает «исправление лица, совершившего преступление, и предупреждение совершения преступления как осужденным, так и другими лицами», а в ч. 2 этой же статьи устанавливает, что «уголовная ответственность призвана способствовать восстановлению социальной справедливости».

То есть, законодатель Белоруссии, на наш взгляд, верно не стал «восстановление социальной справедливости» обозначать в качестве одной из целей уголовной ответственности. И, кроме того, не закрепляет его в такой категоричной форме как: «восстановление социальной справедливости», а верно обозначает более мягкий, достижимый императив, указывая о «способствовании восстановлению социальной справедливости». Более того, законодатель Белоруссии не ставит перед уголовно-исполнительным законодательством страны целей вообще, а определяет задачи, вытекающие из целей наказания, что также заслуживает, на наш взгляд, внимания.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Комментарий к УК РФ. – М., 2002. – 937 с.
- 2 Комментарий к УК РК. – Алматы, 1999. - 867 с.
- 3 Комментарий к УК РК. – Караганда, 1999. - 951 с.
- 4 Приложение 1 к приказу КУИС МЮ РК от 24 июня 2008 года № 55-ОД.

ТҮЙІН

Мақалада автор Қазақстан Республикасының қолданыстағы заңнамасының нормаларын, әртүрлі көзқарастардың пікірлерін негізге ала отырып, елдегі қылмыстық және қылмыстық атқару заңнамасына тиісті өзгерістер мен толықтырулар енгізу арқылы әлеуметтік әділеттілікті қалпына келтіру мақсатына жету механизмін және кеңейту қажеттілігін дәлелдеуді мақсат еткен жасайды.

RESUME

In this article the author based on the research of the current laws of the Republic of Kazakhstan and opinions of various points of view, makes an attempt to substantiate the need for expansion, mechanisms for achieving the goal of “restoring social justice” by making appropriate changes and additions to the country's criminal executive legislation.

Аннотация

Мақала Германия Федеративтік Республикасының әкімшілік әділет жүйесінің ерекшеліктерін, әкімшілік әділет шеңберіндегі дауларды шешу бойынша жоғарғы сот инстанциялары болып табылатын Федералдық сот палатасы, Федералдық әкімшілік, Федералдық қаржы, Федералдық еңбек және Федералдық әлеуметтік сот жүйесін зерттеуге арналған.

Түйін сөздер: әкімшілік әділет, әкімшілік сот, әкімшілік трибунал, көпшілік-құқықтық даулар.

Қ.Р. Балабиев

М. Сапарбаев атындағы
Оңтүстік Қазақстан
гуманитарлық институты,
заң ғыл. д-ры, профессор

Германияның әкімшілік әділет жүйесінің ерекшеліктері

Германия Федеративтік Республикасы құрылымдық әкімшілік әділет жүйесі қалыптасқан мемлекеттің үлгісі болып табылады. 1863 жылы мамандырылған әкімшілік-соттық бақылау жүзеге асырылып, XIX ғасырдың бірінші жартысында Германияда тәуелсіз әкімшілік әділет жүйесі қалыптасты.

Германия тұлғаның құқығын жария басқарудың заңсыз әрекетінен толыққанды қорғауды бекіткен құқықтық мемлекет. Мемлекеттік жария басқару органдары тарапынан құқығы бұзылған азамат Конституцияның 19-бабының 4-тармағына сілтеме жасай отырып, бекітілген құқықтық тәртіп бойынша әкімшіліктің әрекетін шағымдауға, яғни сот инстанцияларына талап арыз беру құқығына ие [1].

Германия Федеративтік Республикасында жария басқарудың заңдылығы басқарудың маңызды қағидаты болып табылады. Осы қағидатқа сәйкес заң шығарушы билік басқаруды заңға бағындыра отырып, жария басқару іс-әрекетінің заңмен негізделуін талап етеді. Басқарудың заңдылық қағидаты бойынша өзгелердің, оның ішінде үшінші тұлғалардың мүдделеріне ықпал ететін жария басқарудың әрбір іс-шарасы қолданыстағы құқық жүйесіне сәйкес болуға міндетті [2].

О.В. Кривельская пікірінше, Германия Федеративтік Республикасындағы әкімшілік әділет – кең бейінді құбылыс.

Біріншіден, әкімшілік әділетті барлық сот жүйесі шеңберінде қызмет атқарып, сот төрелігін

жүзеге асыратын, жария басқару органының (атқарушы билік органы, жергілікті өзін-өзі басқару органы) және лауазымды тұлғаның заңсыз іс-әрекетінен жеке тұлғаның субъективті құқығы мен заңды мүддесін қорғайтын жалпы және арнайы юрисдикция әкімшілік сотының әрекеті ретінде қарастыруға болады.

Екіншіден, Германияның әкімшілік әділеті жалпы және арнаулы юрисдикциялық әкімшілік соттың арнайы іс-жүргізу объектісінде жария басқару органдары мен жеке тұлға арасындағы конституциялық сипатсыздауды жария-құқықтық шешуді жүзеге асырудың ерекше тәртібі.

Үшіншіден, Германияның әкімшілік әділеті-конституциялық сипатсыз жария-құқықтық дауды қарайтын арнаулы және жалпы юрисдикциялық әкімшілік сот жүйесі.

Төртіншіден, Германияның әкімшілік әділетін құқықтық құралдар, қағидаттар мен механизмдер жиынтығынан тұратын, жария басқару органы мен лауазымды тұлғаның заңсыз іс-әрекетінен жеке тұлғаның құқығын қорғайтын қорғау институты деп анықтауға болады [3].

Германияда «әкімшілік іс жүргізу» түсінігінің кең мағынада әкімшілік органның қызмет атқару, алуан түрлі акт пен шешім қабылдау процедуралары ретінде қарастырылатынын ескеру қажет, ол Германияның 1976 жылы 25 мамырдағы «Әкімшілік процедуралар туралы» Федералдық заңымен (кейінгі өзгертулер мен толықтырулармен) реттелген.

ГФР-дің 23 мамыр 1949 жылғы Негізгі заңының (кейінгі өзгертулер мен толықтырулармен) 19-бабы, 4-тармағына сәйкес мемлекеттік билік органы тарапынан құқығы бұзылған тұлға сотқа жүгінуге құқылы. Басқа соттылық анықталмағандықтан, кәдуілгі (жалпықуыну) сот тәртібі қолданылады.

ГФР-дің әкімшілік әділет соты жария әкімшілік іс-әрекетінің заңдылығын қамтамасыз ету міндеттері жүктелген сот билігі органының жүйесі [4].

Сот билігінің жүйесі елдің федеративтік құрылуына байланысты өте күрделі, соған байланысты әділеттің алты тармағы қалыптасқан:

- конституциялық;
- жалпы;
- әкімшілік;
- қаржы;
- еңбек;
- әлеуметтік.

Германияда жалпы әкімшілік, қаржы, еңбек және әлеуметтік юрисдикция салаларында сот төрелігін орындау үшін (сот жүйесі тармақтарының сәйкес құрылымы мен өкілеттігі) қосымша арнаулы құқықтық мәртебесі федералдық заңмен реттелген (ГФР-дің Негізгі заңының 95-бабы, 1-тармағы), жоғарғы сот инстанциясы ретінде: Жоғарғы федералдық сот (Федералдық сот палатасы), Федералдық әкімшілік, Федералдық қаржы, Федералдық еңбек және Федералдық әлеуметтік сот құрылған [5].

Германияның әкімшілік әділет жүйесі әкімшілік сот ісін жүргізуде келесі мақсаттарға қол жеткізеді:

- азаматтардың субъективті жария құқығын қорғау (яғни, мемлекетке қатысы бойынша жеке тұлғаның құқықтары);
- әкімшілікті объективті қадағалау (сонымен қатар оны жеке талап нәтижесі ретінде қарастыруға болады);
- құқықтық мемлекеттің талаптарын сақтау;
- заңнаманы жетілдіру және техника, экономика, әлеуметтік салаларындағы өзгерістерді ескере отырып қолдану;
- құқықтық тұрақтылықты қолдау.

Әкімшілік сот жүйесі Германияда үш баспалдақты құрылымнан тұрады:

- жерлер әкімшілік соты;

- жерлер Жоғарғы әкімшілік соты (кейде Жоғарғы әкімшілік соты немесе Әкімшілік сот палаталары деп аталынады);
- федералдық әкімшілік соты.

Германияның әрбір федерация субъектiсiнде (жер деп аталатын, қазiргi уақытта саны 16-ға жеткен) әкімшілік әділет шеңберіндегі дауды шешуде бiрiнші инстанция ретiнде бiр немесе бiрнеше жерлер Әкімшілік соты iс-әрекеттi жүзеге асырады. Федерацияның барлық субъектiлерiнде жерлердiң Жоғарғы әкімшілік соты (Берлин және Бранденбург жерлерi үшін бiртұтас Жоғарғы әкімшілік соты iс-әрекет атқарады) құрылған.

Әкімшілік әділет органдары жүйесiнде Федералдық әкімшілік сот жоғарғы инстанция рөлiн атқарады. Германияның әкімшілік сотышет мемлекеттерде жүзеге асырылған әкімшілік трибуналдың (квazисоттық органы) ғана емес, сонымен бiрге құрамына бiр кәсiпқой судья, кейде бiрнеше кәсiпқой емес судья кiретiн, сот төрелiгiн атқаратын тәуелсiз орган болып табылатынын ескеру маңызды:

- төмен сатыдағы жерлер әкімшілік сотында (бiрiнші инстанция) шешiмдi құрамы үш кәсiпқой және екі кәсiпқой емес судьядан тұратын коллегиялды палата қабылдайды;
- орта деңгейде жерлер (екiнші инстанция) Жоғарғы әкімшілік сотында (Әкімшілік сот палаталарында) шешiм үш кәсiпқой судьядан тұратын палатамен қабылданады;
- жоғарғы деңгейде (соңғы инстанция) Федералдық әкімшілік сотында шешiм қабылдайтын сенат бес кәсiпқой судьядан тұрады.

Германияның 21 қаңтар 1960 жылы қабылданған «Әкімшілік сот iсiн жүргiзу туралы» Федералдық заңы Әкімшілік соттың құрылу, ұйымдастырылу мен функциясын атқаруды реттеушi кең бейiндi нормативтiк құқықтық акт болып есептеледi. Германияның «Әкімшілік сот iсiн жүргiзу туралы» Федералдық заңының §1 маңызды кепiлдiгi ретiнде әкімшілік соттың әкімшілік органдардан және басқа да сот жүйесi тармақтарынан тәуелсiздiк қағидаты бекiтiлген. Қарастырылып отырған заңның §3 Әкімшілік соттың, жерлердiң Жоғарғы әкімшілік сотын құруға, iс-әрекетiн тоқтатуға байланысты нормалары бар. Дегенмен, әкімшілік әділет саласында жерлердiң кең өкiлеттiлiгiне көңiл аудару қажет. ГФР–дiң шеңберiнде мемлекеттiң федеративтi құрылу ерекшелiктерi әсерiнен жер бiрiктiрiлген квазимемлекеттiк құрылым ретiнде қарастырылады.

Германияның «Әкімшілік сот iсiн жүргiзу туралы» Федералдық заңының §45 бекiтуiмен әкімшілік-құқықтық iс жүргiзуге сәйкес, жер Әкімшілік соттың бiрiнші инстанциясы ретiнде өзi қарауға құқылы барлық дауларды шешедi. Қолданыстағы заңнамаға сәйкес жария-құқықтық даулар басқа сотпен қаралуға жатпаса («Әкімшілік сот iсiн жүргiзу туралы» Федералдық заңның §40, 1 бөлiмi), жалпы ереже бойынша конституциялық сипатсыз барлық жария-құқықтық дауларды әкімшілік сот қарайды.

Даудың бастауы болып табылатын жария-құқықтық қатынастың маңызды сипатына қатысушы тараптардың бiрiнiң жария билiкпен бағыныстылық қатынаста болу фактiсi жатады. Жария билiктi тасымалдаушы ретiнде iс-әрекетi жария құқықпен реттелетiн федерация, мемлекетке ұқсастырылып құрылған жер, қауым, бiрлестiктер, мекемелер мен институттар қарастырылады.

Конституциялық дауларға (Федералдық конституциялық сотқа немесе жерлердiң Конституциялық сотына соттылы) федералдық немесе жер конституциялық құқығымен байланысты даулар жатады. Германияның конституциялық құқығы шеңберiнде тек қана конституциялық органдар арасында, яғни негiзгi заң ұйғарымымен құрылған органдар арасында қатынас жүзеге асырылады, бiрақ азамат пен мемлекет арасында ешқандай қарым-қатынас болмайды.

Жерлердiң жоғарғы әкімшілік соты апелляциялық iс жүргiзу тәртiбi негiзiнде (нақты мән-жайға және құқық мәселесiне қолданысты iстердi қайта қарайды) бiрiнші

инстанцияның әкімшілік соты қабылдаған (Германияның «Әкімшілік сот ісін жүргізу туралы» Федералдық заңы, §46) сот актіне берілген шағымды қарайды. Сонымен бірге, атом энергиясы мен ядролық отынды пайдаланудың кейбір аспектісі; қоқысты жою кәсіпорны, электр станциясы құрылысын жүргізу, пайдалану және қайта жаңғырту; кернеуі 110 киловольт және одан жоғары әуе жолы жоғары вольттық желілердің, газ құбырларының құрылысын жүргізу, пайдалану және қайта жаңғырту бойынша жоспарды бекіту процедурасы; федералдық көлік жолы, әуежай мен федералдық су жолының құрылысы немесе қайта жаңғырту жоспарын бекіту процедурасымен байланысты (Германияның «Әкімшілік сот ісін жүргізу туралы» Федералдық заңы, §48) даулар бойынша әкімшілік соттың бірінші инстанциясы ретінде іс-әрекет атқарады.

Федералдық әкімшілік сот бірінші кезекте кассациялық инстанция (тек құқық мәселелеріне қатысты істерді қайта қарайды) бола тұрып, «Әкімшілік сот ісін жүргізу туралы» Федералдық заңның §48 сәйкес бірінші және екінші инстанциялары әкімшілік сотының сот актісіне түскен шағымды қарайды. Германияның Федералдық әкімшілік соты бірінші және соңғы инстанция болып табылатын заңның §50 мазмұны даулар тізбелерінен тұрады:

- федерация мен жер немесе жерлер арасындағы конституциялық сипатсыз жария-құқықтық даулар;
- ішкі істер министрінің азаматтардың бірлестіктері мен жиналыстарына тыйым салуына қатысты талап арыз;
- барлау іс-әрекеті мен мемлекет қауіпсіздігіне, тұлғаны мемлекеттен тыс шығаруға байланысты даулар;
- федералдық маңызы бар теміржол, көлік жолы және басқа көлік қатынасы мәселелері бойынша істер жатады.

Германияның әділет жүйесінің (Жерлердің жоғарғы әкімшілік соттары және Федералдық әкімшілік соты) екі жоғарғы буынының бірінші инстанциясында істі қарау бойынша құзыреті субъектілік-заттылық қағидат негізінде анықталады. Тура олардың құзыретіне жатқызылмаған іс бірінші инстанцияның басқа әкімшілік сотымен қаралуға міндетті. Германияның әкімшілік сотында қолданылатын іс жүргізу аса формальды немесе күрделі емес. Мысалы, дау жер Әкімшілік сотымен қаралған жағдайда корғаушының іс жүргізуге қатыспауына болады, дау жерлер Жоғарғы әкімшілік сотында немесе Федералдық әкімшілік сотында қаралса, корғаушы іс жүргізуге қатысуға міндетті.

Германияда әкімшілік іс жүргізудің шешуші ерекшелігі – соттың жетекші рөл атқаратындығында. Азаматтық іс жүргізуде айғақты жинау мен ұсыну тараптар міндеті болып, сот келтірген айғақты қараумен шектелсе, әкімшілік іс жүргізуде істі тура шешу үшін сот айғақтарды табу мен толықтыру бойынша бастаманы өз қолына алады. Мұндай құқықтық реттеу жария құқық қатынастан туындайтын дауды әділ шешуге ықпал жасайды.

Әкімшілік сот дауды шешуде әкімшілік акт, шешімнің жария билік орган әрекеттілігінің немесе әрекетсіздігінің заңдылығы туралы ғана мәселелерді қарауға құқылы болып, бірақ оның мақсат сәйкестілігі немесе орындылығын қарауға құқығының болмауы–Германияның әкімшілік әділет жүйесінің ерекшелігі.

Германияда жалпы әкімшілік әділет жүйесіне кіретін әкімшілік соттардан тыс басқа да соттар іс-әрекет атқарады:

- әлеуметтік сот – мемлекеттік әлеуметтік сақтандыру саласында, медициналық немесе әлеуметтік көмек көрсету, жәрдемақы мен зейнетақы төлемдерін төлеуге қатысты дауларды шешеді, әкімшілік сот сияқты үш буынды құрылымнан тұрады:
  - әлеуметтік сот (даулардың басым көпшілігі бойынша бірінші инстанция);
  - жерлер әлеуметтік соты (бірінші инстанция ретінде ең күрделі істерді қарауды, сонымен бірге төмен сатыдағы соттың сот актісін қайта қарауды жүзеге асырады);

- Федералдық әлеуметтік сот (әлеуметтік заңнаманың орындалуын бақылау бойынша жоғарғы сот инстанциясы).
- Қаржы соты - қаржы органдарының қатысуымен салық төлеу, алым, баж төлемімен байланысты істерді қарайды. Германияның қаржы сотының жүйесі екі буынды:
  - Жерлер қаржы соты (бірінші инстанция);
  - Федералдық қаржы соты (кассациялық инстанция болып табылатын төменгі сатыдағы қаржы сотының сот актісінің дұрыстығын тексереді);
- Федералдық патент соты – Германияның әділет жүйесінің мамандандырылған органдары қатарына жатады. Оның құзыретіне жария-құқықтық сипатты даулар, Германия ведомствосының пайдалы үлгілер мен өнеркәсіп үлгілерінің патенті және сауда белгісі бойынша қабылдаған шешімге берілген талапарыз, қорғалуға тиісті өсімдіктерге қатысты сұрыптарды сынақтан өткізу бойынша Федералдық ведомстволық комитеттің шешімдері кіреді.
- Федералдық еңбек соты – 19 жерлер Жоғарғы соты, 124 сотқұзыретіне кәсіподақ пен жұмыс берушілер, жеке кәсіпкерлер, жеке кәсіпкерлер мен қызметшілер арасындағы еңбек даулары бойынша істі қарау жатады.

Жалпы юрисдикция соты Германияның 1961 жылы 8 қыркүйекте қабылданған «Сот билігі туралы» (кейінгі өзгертулер мен толықтырулармен) және Германияның 1950 жылы 12 қыркүйекте қабылданған Азаматтық іс жүргізу кодекс ережелерін жетекшілікке ала отырып, әкімшілік әділет шеңберінде жеке даулар категорияларын шешуді жүзеге асыра алады:

- азаматтық іс жүргізу бойынша сот монополияға қарсы органның әкімшілік актінің заңдылығын анықтауға және мемлекеттік органның заңсыз іс-әрекетінің нәтижесінде келтірілген залалдың орнын өтеуге байланысты жер заңында тиісті нұсқау болған жағдайда – жер заңнамасын қолдануға байланысты жария-құқықтық дауларды шешеді.
- қылмыстық іс жүргізу бойынша сотқа кейбір даулар бойынша, мысалы, әкімшілік органның айыпшұл салу жазасын қолдануға байланысты мәселені қарауда шешім қабылдау құқығы берілген.

Әкімшілік соттың маңызы мен ықпалының барған сайын арта бастағаны сот юрисдикция үрдісінің артуымен тікелей байланысты. Мұның мысалы ретінде 2002 ж. жүзеге асырылған тәртіптік соттың (оның құзыретіне мемлекеттік азаматтық қызметкерлердің қатысуымен тәртіптік істі қарау жататын) реформасын келтіруге болады, оның нәтижесінде Федералдық тәртіптік сот жойылып, оның өкілеті тиісті коллегиядан құрылған әкімшілік сотқа өтті.

Негізгі заңның 96-бабы өнеркәсіп меншіктерін құқықтық қорғау бойынша Федерацияның федералдық сотты құру және әскери күштер үшін-әскери-қылмыстық соттарды ұйымдастыруын бекітеді. Төтенше соттарды құруға жол берілмейді [6].

Германияда әкімшілік органдардың қызметіне бақылау жасау тәуелсіз сот арқылы жүргізіледі. Бұл жүйе құрылымының ерекшелігі ГФР-дің демократиялық және әлеуметтік федеративтік мемлекет ретінде дамуына байланысты. Конституцияның 30-бабы жер функцияларын «мемлекеттік өкілеттілікті және мемлекеттік міндеттерді шешу жер ісі, Негізгі заңда басқа реттеу түрлері қарастырылмаған» деп анықтайды. Осы анықтамаға байланысты заңнама саласында, әкімшілік басқару және сот төрелігінде жер өкілеттерге ие. Германияның Федералдық конституциялық сотының маңыздылығы конституциялық тәртіпті қорғаумен айқындалып, конституциялық органдардан дербес және тәуелсіз Федерация соты болып табылады.

Федералдық конституциялық сот 16 судьядан тұрады, екі палатаға (сенат) бөлінеді. Судьялардың жартысын (сегіз) – Бундестаг, жартысын – Бундесрат сайлайды. Федералдық конституциялық сотқа тек заңгерлер мүше бола алады. Судьяның өкілет мерзімі – 12 жыл,

68 жасқа жетумен шектеледі. Сайланған судьяны лауазымға Федералдық президент бекітеді. Федералдық конституциялық сот төмендегі істерді қарайды:

1. Жоғарғы федералдық органдардың немесе қатысушылардың құқық мөлшерлеріне және міндеттеріне байланысты даулар бойынша заңға түсінік беру;
2. Мемлекеттік биліктің федералдық органдарының немесе жерлер нормативтік құқықтық актілерінің Негізгі заңға, жерлер құқығының федералдық құқыққа сәйкестігі;
3. Федерация және субъектілердің құзыреттері туралы даулар;
4. Федерация мен жер арасындағы жария-құқықтық сипатты даулар;
5. Негізгі заңның 93-бабына сәйкес Федералдық конституциялық сотқа жатқызылған басқа істер [7].

Германияның әкімшілік әділет жүйесі заңнамаға сәйкес келмейтін акт, шешім, әкімшілік ұйғарымдардан, жария билік органдардың жария-құқықтық келісімшарт пен жеке тұлғаға қатысты әрекеттерінен (мысалы, мүгедек жүргізушілерге арналған автокөлікті қою орнынан көлікті эвакуациялау) азаматтарды және ұйымдарды тиімді құқықтық қорғауға кепілдік береді.

Германияның әкімшілік әділет жүйесінің әкімшілік соты конституциялық-құқықтық сипатты даулардан басқа азаматтардың түрлі мемлекеттік органдарға бағытталған жария-құқықтық талаптарына, мемлекеттік қызметкерлерге, әкімшілік бірліктерге (қала және қауым) қатысты дауларды қарайды; шерулерге, қоршаған ортаны қорғауға, саяси пана беруге байланысты дауларды Негізгі заңның 95-бабына сәйкес шешеді.

Сонымен, әкімшілік әділет институтын жетілдіру әрбір мемлекеттің демократиялық құрылысына қолдау көрсетуде маңызды рөл атқарады, өйткені әкімшілік әділет жеке тұлғаларды мемлекеттік басқару органдарының, өзін-өзі басқару органдарының озбырлығынан қорғаудың тиімді құралы.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Иванов А.А. Административное право зарубежных стран. - М., 2007. - С. 38.
- 2 Козырин А.Н. Административное право зарубежных стран. - М., 1996. - С.124.
- 3 Кривельская О.В. Административная юстиция в Федеративной Республике Германии: диссертация кандидата юридических наук:12 00 14 /Моск.гос.ин-т международ. отношен. – М., 2004.
- 4 Козырин А.Н. Административное право зарубежных стран. - М., 1996. - С.123.
- 5 Основной закон ФРГ//Федеративная Республика Германии. Конституция и законодательные акты. Пер.с нем. //Под ред. Ю.П.Урьяса. - Прогресс, 1991.
- 6 Основной закон ФРГ//Федеративная Республика Германии. Конституция и законодательные акты. Пер.с нем. //Под ред.Ю.П.Урьяса. - Прогресс, 1991.
- 7 Козырин А.Н. Административное право зарубежных стран. - М., 1996. - С.124.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются особенности системы административного права Федеративной Республики Германии. Работа опирается на фундаментальные письменные труды.

RESUME

The author of the article examines the features of administrative justice of the German Federal Republic. The present article is prepared on the basis of written sources.

М.Ы. Жүкібай

Евразийский гуманитарный институт,
канд. экон. наук, профессор

Состояние и развитие человеческого капитала Казахстана

Аннотация

Статья посвящена изучению научных трудов ученых-экономистов, практических материалов, представленных экспертами ключевых министерств и гражданского общества на конференциях и симпозиумах Республики. Автор на основе исследований фактического материала показал, что в Казахстане в рейтинге по ИЧР 2016 года по сравнению с 2015 годом по отдельным показателям индекса прослеживается положительная динамика, хотя в глобальном индексе конкурентоспособности у нас имеются более слабые позиции.

Ключевые слова: человеческий капитал, индекс человеческого развития, производительность труда, рухани жаңғыру, конкурентоспособность человека, сферы образования, здравоохранения и социального обеспечения.

Человеческий капитал – основа конкурентоспособности и одна из ключевых составляющих национального богатства. Под человеческим капиталом надо понимать запас здоровья, знаний, навыков, способностей, мотиваций, которые при целесообразном использовании генерируют новую стоимость и поток доходов, содействуют росту производительности труда и эффективности производства и тем самым росту заработков данного человека.

Это не метафора, а термин современной экономической теории. Как и любые другие инвестиции, вложение в него предполагает, что человек жертвует чем-то меньшим сегодня, ради того, чтобы получить что-то большее завтра. Естественно, что так он будет поступать лишь в том случае, если уверен, что его вложения окупятся и вернутся к нему с отдачей.

Что может оказать влияние на рост человеческого капитала? Со стороны государства – это прежде всего увеличение расходов на образование и повышение квалификации, здравоохранение, улучшение жилищных и других условий жизни населения.

При расчете Индекса человеческого развития (ИЧР) измеряются уровень жизни, грамотности, образованности, долголетия населения, состояние медицинского обслуживания и производства ВВП на душу населения.

В свою очередь доходы от человеческого капитала весьма разнообразны. Они могут принимать как денежную, так и не денежную форму. Их можно отнести по времени в будущее или получать прямо сейчас. Их может получать сам носитель человеческого капитала или же другие лица, а также общество в целом.

8 июня 2017 года в Астане: в "Назарбаев Университете" состоялась презентация Глобального, Регионального и Национального отчетов о человеческом развитии за 2016 год с участием представителей Парламента РК, ключевых министерств и ведомств, представителей академического сообщества и гражданского общества. Отчеты были представлены экспертами из Штаб-квартиры и Стамбульского регионального Хаба Программы Развития Организации Объединенных Наций (ПРООН).

Эксперты прояснили, что индекс человеческого развития является комбинированным показателем, характеризующим развитие человека в странах и регионах мира. Этот показатель ежегодно рассчитывается экспертами ПРООН для сравнения и измерения уровня жизни между странами путем сопоставления таких показателей, как ожидаемая продолжительность жизни, уровень образованности и уровень жизни.

В рейтинге по ИЧР 2016 года Казахстан занял 56-е место как в 2015 году и находится в категории стран с высоким уровнем человеческого развития. В сравнении с 2015 годом, по отдельным показателям индекса прослеживается положительная динамика:

- показатель продолжительности жизни составил 69,6 лет (в 2015 году - 69,4 лет);
- среднее количество лет, потраченных на обучение - 11,7 лет (в 2015 году – 11,4 лет);
- валовый национальный доход на душу населения достиг 22 093 \$, вместо 20 876 \$ 2015 г.

В свете прогрессирующей значительности концепции человеческого развития, отчеты с каждым разом охватывают все более важные области устойчивости, такие, как неравенство, расширение прав и возможностей в широком смысле. По словам экспертов, показатель измерения человеческого развития позволяет определить направления реформ в области политики развития и стать эффективным инструментом для разработчиков законов и концепций. В связи с этим, презентация отчетов предоставила экспертную платформу для стимулирования всесторонней дискуссии достижений в области развития человека и проблем, существующих как на глобальном, так и на региональном и национальном уровнях.

В настоящее время рейтинг стран делится на четыре большие категории, исходя из их ИЧР [1]:

- страны с очень высоким уровнем развития (0,949-0,800) или с 1 по 51 место;
- страны с высоким уровнем развития (0,799-0,701) или с 52 по 105 место;
- страны со средним уровнем развития (0,700-0,550) или со 106 по 147 место;
- страны с низким уровнем развития (0,549-0,350) или со 148 по 188 место.

Из государств бывшего СССР высокий уровень ИЧР: в Беларуси (52), Казахстане (56), Грузии (70), Азербайджане (78), Украине (84), Армении (84), Узбекистане (105).

Другие постсоветские государства включены в группу стран со средним уровнем развития: Молдова (107 место – самый низкий показатель в Европе), Туркменистан (111), Кыргызстан (120), Таджикистан (129).

Из всех государств бывшего СССР страны Балтии смогли войти в группу с очень высоким уровнем человеческого развития: Эстония занимает 30 место, Литва – 37, Латвия – 44 и Россия – 49 место.

Таким образом на сегодняшний день Казахстан входит в число стран с высоким уровнем ИЧР, тем не менее, в списке из 188 стран мы располагаемся в середине его первой половины.

В условиях расширяющихся процессов глобализации мирового экономического пространства возможности государства по наиболее полному удовлетворению возрастающих общественных потребностей, в первую очередь, определяются уровнем развития человеческого капитала.

Новые тенденции развития Республики Казахстан, связанные с переходом к инновационной экономике, повышение интеллектуальной активности в рамках отдельных фирм и организаций — все это требует разработки и реализации соответствующей государственной политики. Только высокоэффективная государственная политика в области человеческого развития, возведенная в ранг государственной парадигмы, способна стать тем локомотивом, который выведет страну на новые рубежи, открывающие перед ней широкие перспективы устойчивого экономического роста в будущем [2].

Человеческий капитал в широком смысле — это интенсивный производительный фактор экономического развития, развития общества и семьи, включающий образованную часть трудовых ресурсов, знания, инструментарий интеллектуального и управленческого труда, среду обитания и трудовой деятельности, обеспечивающие эффективное и рациональное функционирование человеческого капитала как производительного фактора развития.

Развитие науки, формирование информационного общества на передний план в качестве составляющих сложного интенсивного фактора развития — человеческого капитала — выдвинули знания, образование, здоровье, качество жизни населения и самих ведущих специалистов, определяющих креативность и инновационность национальных экономик.

Экономическая категория «человеческий капитал» формировалась постепенно. И на первом этапе состав человеческого капитала включал небольшое число составляющих — воспитание, образование, знания, здоровье. Причем длительное время человеческий капитал считался только социальным фактором развития, то есть затратным фактором, с точки зрения теории роста экономики. Считалось, что инвестиции в воспитание, в образование являются непроизводительными, затратными. Во второй половине XX столетия отношение к человеческому капиталу и образованию постепенно кардинально изменилось.

Важнейшей составляющей человеческого капитала является труд, его качество и производительность. Качество труда, в свою очередь, определяется ментальностью населения и качеством жизни. Энергопотребление казахстанской продукции вдвое-втрое в зависимости отрасли выше, чем в странах с эффективными производствами. А производительность труда в несколько раз ниже, чем в развитых странах. Низкопроизводительный и некачественный труд существенно снижает накопленный казахстанский человеческий капитал, снижает его качество.

Таким образом, на сегодняшний день Казахстану необходима четкая масштабная программа по формированию качественного человеческого капитала дифференцированного уровня квалификации, как на макро-, так и на микроуровне. Она должна представлять собой структурный элемент общей экономической политики страны и носить комплексный характер.

Решение наиболее актуальных задач в экономике невозможно без создания передовой, гибкой к изменениям системы образования, эффективной и устойчивой, в том числе и в финансовом отношении, системы здравоохранения, совершенствования механизмов качественной продуктивной занятости, развития массового

предпринимательства - в общем, всего того, от чего и зависит качество человеческого капитала.

Экономисты рассматривают человеческий капитал как фактор производства, рост которого напрямую влияет на динамику ВВП. Однако это свойственно не всем экономикам, а только тем, которые специалисты называют инновационными экономиками, экономиками знаний. Тогда как в казахстанской экономике, которую можно отнести к индустриально-ресурсным, вес человеческого капитала пока незначителен. ВВП больше зависит от уровня добычи и мирового спроса на ресурсные товары. И эту модель можно эксплуатировать до тех пор, пока есть ресурсы и пока есть спрос на них.

Почему при его росте доходы населения и уровень жизни стоят на месте? Разве это не должно происходить синхронно?

Между перечисленными показателями нет линейной зависимости, как нет ее между выручкой и фондом оплаты труда. ВВП — это совокупность товаров и услуг, произведенных на территории страны, в денежном выражении. Среднедушевой доход — это зарплаты, пенсии, пособия, средства, получаемые от предпринимательской деятельности.

Работодатели повышают зарплаты, а государство — социальные выплаты ровно настолько, насколько они могут, насколько первому диктуют состояние экономики и рынок труда, а второму — размер и структура бюджетных расходов, а также видение дальнейшей экономической политики.

Об оценке нынешнего состояния человеческого капитала в Казахстане, можно сослаться на четыре группы источников.

Первая — отчеты международных организаций. Согласно этим данным, ситуация с развитием человеческого капитала в Казахстане является относительно благополучной.

Вторая группа источников — те, по которым отчитывается государство. Это, к примеру, показатели средней ожидаемой продолжительности жизни, младенческой смертности. Согласно этим данным, мы выглядим достаточно позитивно.

Третья группа — показатели, косвенно отражающие изменения в сфере человеческого капитала. Расходы на образование и здравоохранение в структуре бюджета в 2007 году находились на уровне соответственно 16,9% и 11,2% от всех расходов, а в 2017-м — 14,8% и 9,0%. Доля НИОКР в ВВП, по данным Всемирного банка, находится на уровне 0,16%, тогда как в РФ она составляет 1,13%, в среднем в мире - 2,23%, в США — 2,79%.

Четвертая группа источников — анализ казахстанских экспертов. Как раз они описывают ситуацию критически. Независимые эксперты, знакомые с ситуацией в системе образования, говорят о том, что она переживает серьезный кризис. Производственники — о том, что квалификация кадров во многих отраслях находится на низком уровне, включая функциональные навыки, знание оборудования, на котором приходится работать и т.п.

В Казахстане много программ, направленных на повышение качества жизни, но их сложно назвать эффективными. Почему реформы в этой сфере постоянно буксуют?

Если исходить из того, что все госпрограммы так или иначе нацелены на повышение качества жизни населения, то можно сказать, что таких программ действительно много. На самом же деле каждая из них решает более или менее узкий круг вопросов.

К примеру, программа развития продуктивной занятости ставит цель создать рабочие места в «светлом» секторе экономики, вытащить большую часть населения и экономики из тени. Программа развития агропромышленного комплекса направлена на решение проблем аграриев, которых у нас в общей сложности 1,2 млн. человек. Программа индустриально-инновационного развития выполняет задачу диверсификации экономики, создания несырьевых производств с высокой добавленной стоимостью, повышения производительности труда. Реформы в образовании должны обеспечить эту «новую экономику» соответствующими кадрами.

У каждой из программ свой инструментарий, и далеко не все из них буксуют. Если говорить об общей проблеме, то можно отметить, что программы в некоторых случаях реализуются непоследовательно, часто происходит смена курса, во главу угла ставится скорость освоения средств, а не общая результативность.

Программа «Рухани жаңғыру» – идеологическая программа, задачей которой является национальное строительство. И насколько можно судить из официальных источников, работает она хорошо: идет очень активное освоение средств по основным направлениям программы, определены новые лица страны, сакральные места на ее карте и так далее.

В контексте темы, касающейся человеческого капитала, можно сказать лишь то, что в этой программе содержится очень важный посыл, связывающий экономическое измерение проблемы и политическое: «Особенность завтрашнего дня в том, что именно конкурентоспособность человека, а не наличие минеральных ресурсов, становится фактором успеха нации» [3].

Говоря о конкурентоспособности, основой которой является человеческий капитал, Глава государства подчеркнул, что нация должна предложить что-то выигрышное по цене и качеству на региональных и глобальных рынках. На наш взгляд, Президент говорит о конкурентоспособности в широком контексте, а если рассматривать в узком – экономическом, то конкурентоспособность — это возможность продать свой продукт или услугу при прочих равных условиях дешевле, чем конкурент. Весь вопрос в том, на каких рынках и с какими конкурентами мы играем.

9 ноября 2017 года проведен XIV Форум межрегионального сотрудничества Казахстана и России в г. Челябинске. Это основа экономического взаимодействия, которое, несмотря на трудности, растет [4].

Сегодняшняя тема - человеческого капитала - в центре внимания наших государств, она приобретает особую важность в условиях стремительно развивающихся технологий, в том числе цифровых. До 2030 года, по прогнозам экспертов, в различных сферах исчезнут порядка 60 профессий, одновременно появятся более 180 новых профессий.

Президент Казахстана Н.А. Назарбаев сказал - важно усилить работу по всем основным компонентам человеческого капитала - это прежде всего образование, здравоохранение, развитие рынка труда, система социальной защиты.

В сфере образования особый акцент будет сделан на обеспечение доступности и повышение качества образования. В Казахстане начали поэтапный переход на обновлённое содержание школьного образования, соответствующее международным стандартам. Основой для этого стали 20 передовых интеллектуальных школ, которые построены по особому проекту в каждом областном центре нашей страны.

Большое значение придаётся техническому профессиональному образованию. Вступил новый проект «Бесплатное профтехобразование и дуальное обучение».

В системе высшего образования осуществляется поэтапное расширение академической управленческой самостоятельности вузов согласно новому закону по этому поводу.

Партнёрство с ведущими зарубежными вузами транслирует передовые программы образования внутри нашей страны. На его базе формируется система научных исследований мирового класса, реализуется президентская программа «Болашак», по которой, начиная с 1994 года, направляются в лучшие вузы из страны до пяти тысяч человек. Десятки тысяч обученных там людей вернулись и работают в разных отраслях нашей экономики.

Ведётся активная работа по цифровизации процесса образования.

Президент Казахстана Н.А. Назарбаев подчеркнул возможность использования потенциала таких инновационных кластеров, как Назарбаев Университет, Парк

инновационных технологий, российский центр «Сколково» и других научно-исследовательских структур.

Остановимся на основных направлениях в финансировании, соответственно по трем сферам человеческого капитала на предстоящие три года [5].

На развитие системы образования и науки в проекте бюджета на 2018-2020 годы предусмотрены 1 123,1 млрд. тенге, из них на 2018 год - 340,6 млрд. тенге.

В планируемом трехлетнем периоде предлагается расширить существующий «пилотный проект» по внедрению подушевого финансирования в сфере среднего образования. Так, с сентября 2018 года предусматривается переход всех 85 школ г. Астана. В 2019 году к проекту будет подключен г. Алматы с 239 школами. С 2020 года планируется повсеместное внедрение подушевого финансирования во всех полнокомплектных школах страны. Их количество 3 981.

По сфере здравоохранения. Последние 10 лет в Казахстане отмечается положительная динамика основных показателей здоровья населения. Ожидаемая продолжительность жизни за 10 лет выросла на 6 лет - 72,5 года. Общая смертность снизилась на 28 процентов, материнская - в 3,5 раза.

В системе здравоохранения внедряются цифровые технологии - это ввод электронных паспортов здоровья, создание интегрированной информационной системы, использование больших данных и персонализация медицины. Важно обеспечить обмен опытом в области цифровизации здравоохранения и развитие общей сети телемедицины. Следует продолжить работу по формированию общего рынка лекарственных средств и медицинских изделий, а также выработать единые, согласованные позиции в этой сфере и устранить барьеры для свободного перемещения фармацевтической продукции.

Расходы на систему здравоохранения на 2018-2020 годы составят 3 342,5 млрд. тенге, из них в 2018 году - 1 070,3 млрд. тенге.

Их рост в основном связан с усилением гарантированного объема бесплатной медицинской помощи в целях качественного перехода на обязательное социальное медицинское страхование.

По рынку труда и системе социальной защиты в Казахстане также есть немало направлений для совместной работы, в рамках ЕАЭС решено создать общий рынок труда. Наибольшая доля в общем объеме расходов республиканского бюджета приходится на социальный блок. Она возрастает с 44,6% в 2018 году до 47,4% в 2020 году. В денежном выражении они составят 13 401 млрд. тенге, в том числе на 2018 год - 4 108,6 млрд. тенге.

Основной объем этого блока расходов приходится на социальное обеспечение и оказание социальной помощи гражданам страны. В планируемом периоде на данное направление предусматривается 8 707,5 млрд. тенге. Из них в 2018 году 2 612,9 млрд. тенге с ростом к текущему году на 473 млрд. тенге или на 22,1%. При этом, основную долю указанных расходов составляют социальные выплаты. На их финансирование в трехлетнем периоде будет направлено 8 508,7 млрд. тенге, из них в 2018 году - 2 547,9 млрд. тенге. Также будет ориентирована на оптимизацию социальной помощи через усиление ее адресного характера.

Главным ресурсом Третьей модернизации является человеческий капитал. От уровня образованности общества, его твердой гражданской позиции, образа жизни зависит будущее всей страны.

В среднесрочной перспективе основные усилия будут направлены на создание качественного человеческого капитала через изменение роли систем образования, здравоохранения и сферы социального обеспечения.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Индекс человеческого развития // Источник: Материал из Википедии: https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%98%D0%BD%D0%B4%D0%B5%D0%BA%D1%81_%D1%87%D0%B5%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%B5%D1%87%D0%B5%D1%81%D0%BA%D0%BE%D0%B3%D0%BE_%D1%80%D0%B0%D0%B7%D0%B2%D0%B8%D1%82%D0%B8%D1%8F
- 2 К вопросу о повышении качества человеческого капитала в Казахстане // Источник: <http://www.kazportal.kz/k-voprosu-o-povyishenii-kachestva-chelovecheskogo-kapitala-v-kazahstane/>
- 3 Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания // Казахстанская правда. - 13 апреля 2017 г.
- 4 Новый этап сотрудничества. // Литер. - 10 ноября 2017 г.
- 5 Прогноз социально-экономического развития Республики Казахстан на 2018-2022 годы // http://economy.gov.kz/ru/kategorii/prognoz-socialno-ekonomicheskogo-razvitiya-na-2018-2022-gody?theme_version=mobile

ТҮЙІН

Мақалада ҚР-дың ғалым-экономистері мен тиісті министрліктер өкілдерінің ғылыми негізде жасаған сараптамалық талдауларын зерттеудің нәтижесінде Адам дамуының индексі көрсеткішінің кейбір өзекті проблемалары қарастырылады.

RESUME

In this article some of the topical issues of the Human Development Index are being considered as a result of an expert review of science-based analysts from the scientists and economists of the Republic of Kazakhstan.

Аннотация

В статье рассматриваются педагогические условия формирования правовой компетентности студентов технического факультета вуза. Приводится обобщенная характеристика содержания обучения правовым дисциплинам и целесообразность использования правовых задач.

Ключевые слова: правовая компетентность, педагогические условия, профессиональная деятельность, студент технического факультета.

Т.К. Мусалимов

Казахский агротехнический университет им. С. Сейфуллина, д-р пед. наук, профессор

Б.Б. Бермухамбетова

Казахский агротехнический университет им. С. Сейфуллина, докторант PhD

В.А. Барков

Гродненский государственный университет им. Я. Купалы, д-р пед. наук, профессор

О педагогических условиях формирования правовой компетентности студентов технического факультета вуза

К подготовке квалифицированных кадров современное общество ставит свои требования. Специалист должен обладать следующими способностями: действовать самостоятельно, принимать правовые решения, гибко приспосабливаться к изменяющимся условиям, как в работе, так и жизни, придерживаться высоких нравственных качеств. Приоритеты высшего образования изменились в сторону подготовки не просто квалифицированного специалиста в области своей профессиональной сферы. Высшее учебное заведение должно готовить специалиста, который умеет мыслить критически, может увидеть существующие и возникающие проблемы, предложить методы их рационального решения, понимать, как и когда получаемые знания могут быть применены в профессиональной деятельности.

В государственных образовательных стандартах и стратегических документах выделены требования к выпускнику образовательного учреждения. Перед казахстанскими вузами поставлены следующие задачи:

- обеспечение кадрами с высшим и послевузовским образованием, соответствующими потребностям индустриально-инновационного развития страны;
- подготовка высококвалифицированных научных и научно-педагогических кадров и др.;
- обеспечение интеграции в европейскую зону высшего образования;
- доля выпускников вузов, прошедших независимую оценку квалификации в сообществе

работодателей с первого раза, от общего количества принявших участие должна увеличиться с 0 % в 2010 г. до 80 % в 2020 г. [1, 20-21, 24].

Формирование и развитие правовой компетентности будущих инженеров необходимо для решения разной формы правовых задач и ситуаций в организациях технического профиля (предприятия, заводы, фабрики). Продуктивное формирование правовой компетентности студентов технического факультета вуза зависит от совокупности педагогических условий.

Анализ модульных образовательных программ специальностей технического факультета вуза показал, что на правовую подготовку студентов технического факультета вуза выделяется 1-3 кредитов (дисциплины общего характера «Основы экономики и права», «Основы антикоррупционной культуры»). Это не позволяет в полной мере сформировать правовую компетентность студента, которая необходима для будущего высококвалифицированного специалиста. Для сравнения, на экономическом факультете выделяется 3-5 кредитов, которые включают правовые дисциплины, как общего цикла, так и специального цикла.

Современное общество ставит следующие требования в области правовых знаний:

- знание и соблюдение правовых стандартов;
- знание и соблюдение трудового права;
- знание и соблюдение административного права;
- знание экологических требований;
- знание и соблюдение норм гражданского права; и т.д.

Результат профессиональной деятельности выпускника технического факультета вуза зависит не только от его высокой профессиональной компетенции, но и от чувства личной ответственности, умения принимать правильные решения, умения видеть в любом человеке личность, который имеет такие же права и обязанности, как он сам.

Т.И.Туркот в своей работе «Педагогика высшей школы» придерживается идеи Витвицкой С.С., что реализация общественного идеала и задач национального воспитания студентов в высших учебных заведениях может осуществляться следующими средствами:

- воспитание будущих специалистов на образцах жизнедеятельности авторитетных, высококвалифицированных людей, носителей высокой общей мировоззренческой, политической, профессиональной, правовой, интеллектуальной, социально-психологической, эмоциональной, эстетической, физической и экологической культуры.
- создание необходимых условий для свободного развития личности студента, его мышления и общей культуры, путем привлечения к различным видам творческой деятельности (учебно-исследовательской, технической, культурно-просветительских, правоохранительной и др.); [2, модуль 22].

Одной из самых важных особенностей учебного процесса в современном вузе есть его направленность на профессиональную подготовку будущих специалистов. Роль правовых знаний для студентов технического факультета вуза определяет поиск педагогических условий по формированию правовой компетентности.

Н.М. Духанина предлагает следующие педагогические условия, которые могут обеспечить достижение поставленных педагогических целей:

- *организационные* (организация учебного процесса с использованием активных форм и методов обучения согласно специфике дисциплин предметной подготовки);
- *методические* (методы и формы обучения);
- *методико-инструментальные* (применение инновационных методов, модульной системы обучения);
- *содержательные* (актуальность и целесообразный выбор содержания обучения, разработка рабочих программ, методическое и дидактическое обеспечение учебных дисциплин предметной подготовки);

- *содержательно-целевые* (построение учебного процесса на основе системного анализа профессиональной деятельности, актуализация субъективного профессионального опыта студентов и его привлечение к содержанию подготовки, соответствие требованиям и основным положениям личностно-ориентированного обучения);

- *материально-технические* (применение новых информационных технологий, соблюдение санитарно-гигиенических требований в процессе их использования);

- *мотивационные* (профессиональное самопознание студентов, систематическая диагностика уровня развития профессиональных способностей, презентация своих достижений);

- *личностные* (субъектно-субъектные отношения между преподавателем и студентом, с учетом индивидуально-возрастных особенностей студентов) [2, 103-105].

Анализ модульных образовательных программ, syllabusов, учебно-методические комплексы дисциплин, компетентностные модели выпускников, содержание обучения, методы обучения и др. мы пришли к выводу, о необходимости определить конкретные педагогические условия формирования правовой компетентности студентов технического факультета вуза. Исходя из специфики подготовки студентов технического факультета мы выделили педагогические условия, которые могут обеспечить развитие правовой компетенции в профессиональной подготовке студентов:

- 1) *организационные* (образовательная среда)
- 2) *содержательно-целевые* (содержание обучения)
- 3) *методические* (формы и методы обучения).

Важную роль в воспитании правовой культуры, поддержания правовых установок и нравственных ценностей играет организация образовательной среды. Именно в образовательной среде педагог и студент реализуют нормы права, на основе которых происходит формирование правового поведения участников учебно-воспитательного процесса.

Выпускники технического факультета вуза должны осознавать необходимость получения знаний в области права. Понимание того, что его деятельность (выпускник технического факультета) является разновидностью экономической деятельности государства и требует обязательности усвоения правовых норм.

Профессиональная деятельность выпускника технического факультета вуза многофункциональна. Это технология производства, управление и руководство предприятием, охрана и безопасность труда, деятельность в области экономики и т.д. Следовательно, правовое обучение должно соответствовать этим требованиям. К сожалению, количество часов на изучение правовых дисциплин на техническом факультете является минимальным и поэтому невозможно полное изучение всех отраслей права и специальных правовых норм. Мы думаем, что будет целесообразно выделять разделы правовых норм, которые связаны с профессиональной деятельностью. Также, вопросы по разъяснению правовых понятий и правовых норм в области профессиональной деятельности должны быть включены в содержание специальных дисциплин.

Активизация учебной деятельности зависит от форм и методов обучения. В рамках реализации данного условия нужно использовать активные формы обучения: решение правовых задач, деловые игры, правовые дебаты, и т.д. Огромную роль в восприятии учебного материала и формирования ценностного отношения к праву как к необходимому регулятору их профессиональной деятельности играют активные формы обучения. Особо хотелось бы отметить роль и значение правовых задач. Правовые задачи имеют цель - решение проблемных ситуаций, которые связаны как с профессиональной деятельностью, так и с личной. Решение правовых задач активизирует развитие знаний в сфере

профессиональной деятельности и правовой области, самостоятельный анализ материала, поиск правильного решения.

Таким образом, с помощью таких форм обучения мы развиваем у студента способность анализировать ситуацию и принимать правильное решение, обрабатывать информацию и делать критически осмысленные выводы, способность выслушать собеседника (в будущем коллегу, починенного, руководителя). Использование именно таких форм обучения дает возможность студентам оценить свои знания и действия, уважать мнение другого человека.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Государственная программа развития образования Республики Казахстан на 2011 – 2020 годы. Утверждена приказом Президента РК от 7.12.2010, №1118.
- 2 Туркот Т.И. Педагогика высшей школы. Studbooks.net. 2015. Модуль 22.
- 3 Духанина Н.М. Педагогические условия: сущность, проблемы, виды и функции // Историко-педагогические исследования. - К.: Изд-во НПУ им. М.П.Драгоманова, 2011. - Выпуск 5. - С. 103-105.

ТҮЙІН

Мақалада жоғары оқу орнының техникалық мамандық студенттерінің құқықтық құзыреттілігін қалыптастырудағы педагогикалық негіздер қарастырылады. Құқықтық пәндердің оқыту мазмұнына жалпылама сипаттау мен құқықтық тапсырмалары қолданудың тиімділігі көрсетіледі.

RESUME

The authors of the article discuss the pedagogical conditions of the formation of the legal competence of students of the technical faculty of the university. A generalized description of the content of training in legal disciplines and the usefulness of using legal tasks are given.

А.А. Ергазина

Актыобинский университет
им. С. Баишева,
канд. пед. наук, доцент

Эвристические методы обучения как эффективный способ формирования социальной ответственности будущего педагога

Аннотация

В статье рассматриваются вопросы формирования социальной ответственности будущего педагога и использования эвристических методов как инструментария формирования исследуемого феномена. Раскрывается сущность эвристических методов в философской, психологической и педагогической литературе. Непременным достоинством всех эвристических методов является развитие личностных качеств, рефлексии, самостоятельности и социальной ответственности будущего педагога, что отвечает требованиям, предъявляемым к выпускникам педагогических специальностей.

Ключевые слова: социальная ответственность, будущий педагог, эвристические методы обучения, рефлексия, интеркультурная деятельность.

Концептуальный статус и содержание социальной ответственности существенно меняется в современном педагогическом знании, усиливается инициативный характер социальной ответственности, механизм ее функционирования и, как следствие, социальная ответственность из социального действия превращается в этическое основание человеческого поведения. В этом контексте становится необходимым осмысление ситуации подготовки нового педагога, его социальной ответственности, которая несет в себе влияние уровня притязаний к качеству жизни, напряженности, переоценки идеалов, норм ценностей, что влияет на изменение социальных практик, форм образовательной деятельности, методов обучения.

К настоящему времени накоплен обширный научный фонд, раскрывающий многообразие методов обучения, которых насчитывается более пятидесяти. В состав эвристических методов входит набор различных операций, для которых характерны развивающие формы мыслительного действия, включающие сравнения, сопоставления, анализ, синтез, логические связи, оценку нового качества состояния и выявления путей решения поставленных задач.

Деятельность преподавателя при использовании эвристических методов не ограничивается традиционной подготовкой к занятию и требует творческого подхода, поиска более интересных и проблемных заданий. В деятельности студентов присутствует рефлексия, самостоятельность, преобладает произвольное запоминание материала, что развивает интуитивные процедуры деятельности студентов в решении схожих творческих задач.

Ученые рассматривают как эвристическую такую деятельность человека, которая приводит к решению сложной, творческой задачи, а также эвристическими считают и специфические приемы, которые человек сформировал у себя в ходе решения одних задач и более или менее сознательно переносит на решение других задач.

Как считает В.И. Андреев, можно выделить две большие группы методов: *логические* и *эвристические*. К первым относятся логические правила анализа, сравнения, обобщения, классификации, индукции и дедукции [1].

Эвристические методы – это система эвристических правил деятельности педагога (методы преподавания) и деятельности обучающегося (методы учения), разработанные с учетом закономерностей и принципов педагогического управления и самоуправления в целях развития интуитивных процедур деятельности учащихся в решении творческих задач.

Согласно видам эвристической образовательной деятельности А.В. Хуторской выделяет когнитивные, оргдеятельностные и креативные методы эвристического обучения [2] (таблица 1).

Таблица 1 - Методы эвристического обучения (По А.В. Хуторскому)

<i>Методы эвристического обучения</i>		
<i>Когнитивные</i>	<i>Креативные</i>	<i>Оргдеятельностные</i>
Методы наук	Интуитивные методы	Методы учеников
Методы учебных предметов	Алгоритмические методы	Методы учителя
Межпредметные методы	Эвристики	Административные методы

Рассмотрим особенности всех, существующих на сегодня в педагогике эвристических методов обучения.

К когнитивным методам эвристического обучения относится *метод вживания*, опирающийся на эмпатию, означающую «вчувствование» человека в состояние другого объекта. «Представьте себе, что вы... Что вы чувствуете? Что вы видите? Куда движетесь?». Данный метод эффективен, поскольку задействует обычно используемые возможности обучающихся.

Метод смыслового видения. Одновременная концентрация на образовательном объекте своего зрения и «пытливо настроенного» разума позволяет понять первопричину объекта, заключенную в нем идею, то есть внутреннюю сущность объекта. Упражнения по целенаправленному применению данного метода приводят к развитию у обучающихся таких познавательных качеств, как интуиция, озарение, инсайт.

Метод образного видения – эмоционально-образное исследование объекта: проговорить, записать, нарисовать результаты своего исследования, глядя на слово, знак или реальный объект.

Метод символического видения заключается в отыскании или построении обучающимся связей между объектом и его символом. Важно как обучающиеся объясняют и толкуют затем созданные ими символы.

Метод эвристических вопросов разработан древнеримским педагогом и оратором Квинтилианом. Для отыскания сведений о каком-либо событии или объекте задаются семь

ключевых вопросов: кто? что? зачем? где? чем? как? когда? Ответы на данные вопросы и их всевозможные сочетания порождают необычные идеи и решения относительно исследуемого объекта.

Метод сравнения применяется для сравнения версий разных учеников, их версий с культурно-историческими аналогами, которые формулировали великие ученые, философы, богословы, при сравнении различных аналогов между собой.

Метод эвристического наблюдения. Обучающиеся, осуществляющие наблюдение, получают собственный результат, включающий: информационный результат наблюдения; примененный способ наблюдения; комплекс личных действий и ощущений, сопровождавших наблюдение. Степень творчества обучающегося в ходе его наблюдения определяется новизной полученных результатов по сравнению с уже имеющимися у него ранее.

Метод фактов. Осознанное владение обучающимися физическими органами чувств требует последовательного развития в дальнейшей познавательной деятельности. Это относится к такому этапу познания, как поиск фактов, отличие их от нефактов.

Метод эвристического исследования. Обучающимся предлагается самостоятельно исследовать заданный объект по плану: цели исследования – план работы – факты об объекте – платы, рисунки опытов, новые факты – возникшие вопросы и проблемы – версии ответов, гипотезы – рефлексивные суждения, осознанные способы деятельности и результаты – выводы.

Метод конструирования понятий. Формирование у обучающихся изучаемых понятий начинается с актуализации уже имеющихся у них представлений. Сопоставляя и обсуждая их представления о понятии, преподаватель помогает достроить их до некоторых культурных форм, затем знакомит с их формулировками из книг. Различные записанные в тетрадах формулировки являются условием личностного самоопределения обучающихся.

Метод конструирования правил. Изучаемые в общеобразовательных курсах правила могут быть созданы, «открыты» обучающимися.

Метод гипотез. Преподаватель предлагает задание – сконструировать версии ответов на поставленный вопрос или проблему. Обучающиеся предлагают исходные позиции или точки зрения на проблему, усваивают разнонаучный подход к конструированию гипотез. Затем они учатся полно и четко формулировать варианты своих ответов на вопрос, опираясь на логику и интуицию.

Метод прогнозирования отличается от метода гипотез тем, что применяется к реальному или планируемому процессу.

Метод ошибок. Данный метод предполагает изменение устоявшегося негативного отношения к ошибкам, замену его на конструктивное использование ошибок для углубления образовательных процессов.

Метод конструирования теорий. Данный метод заключается в развитии образовательного процесса в следующей последовательности теоретических обобщений: факты – вопросы о них – гипотезы ответов – построение теоретической модели – следствия модели – доказательства модели – применение модели – сопоставление модели с культурными аналогами.

К оргдеятельностным методам относятся следующие:

Методы ученического целеполагания: выбор обучающимися целей из предложенного учителем набора; классификация составленных ими целей с последующей детализацией; обсуждение ученических целей на реалистичность их достижимости; конструирование учениками целей с помощью заданных алгоритмов; составление обучающимися собственных таксономии образовательных целей и задач; формулирование целей на основе результатов рефлексии; соотношение индивидуальных и

коллективных целей, целей обучающегося, преподавателя, учебного заведения; разработка ценностных норм и положений в учебном заведении.

Методы создания образовательных программ. Создание индивидуальных образовательных программ требует от обучающихся владения комплексом методов: смысловым видением предмета своих занятий; установлением главных целей и направлений деятельности; отбором изучаемых вопросов и тем методом самоопределения в их многообразии; методом планирования условий для достижения своих целей; методом адекватной самооценки и рефлексии.

Методы нормотворчества. Разработка учениками норм индивидуальной и коллективной деятельности – эвристический процесс, который требует применения методологических методов: рефлексии деятельности, определения ее элементов, установление субъектов деятельности и их функциональных прав, задание организационных и тематических рамок, формирование правил и законов.

Методы самоорганизации обучения: работа с учебником, первоисточниками, приборами реальными объектами; решение задач, выполнение упражнений; изготовление моделей, поделок; творческие исследования и др.

Методы взаимообучения. Обучающиеся в парах, группах или на коллективных занятиях выполняют функции преподавателя, применяя доступный им набор педагогических методов.

Метод рецензий. Умение критически взглянуть на образовательный продукт товарища, его устный ответ, на материал учебника, просмотренный видеofilm, проанализировать их содержание, выделить главные моменты – необходимые условия самоопределения обучающихся.

Методы контроля эвристической деятельности. В эвристическом обучении образовательный продукт обучающегося оценивается по степени отличия от заданного, то есть чем больше научно и культурно значимого отличия от известного продукта удастся добиться обучающемуся, тем выше оценка продуктивности его образования.

Методы рефлексии. Организация осознания обучающимися собственной деятельности имеет два основных вида: текущая рефлексия, осуществляемая по ходу учебного процесса; итоговая рефлексия, завершающая логически или тематически замкнутый период деятельности.

Методы самооценки. Самооценка обучающегося вытекает из итоговой рефлексии и завершает оргдеятельностный образовательный цикл.

Метод проектов. Этот метод широко распространен в американских и японских школах. Смысл его в том, что школьники индивидуально или по группам за определенное время выполняют познавательную, исследовательскую, конструкторскую или иную работу по заданной теме. Их задача – получить новый продукт, решить научную, техническую или иную проблему.

Креативные методы обучения ориентированы на создание обучающимися личного образовательного продукта.

Одним из самых распространенных методов обучения является *эвристическая беседа*. В.Я. Ляудис отмечает, что «эвристическая беседа – это прием конструирования определенного образа мыслей путем преобразования точек зрения индивида в условиях совместного исследования проблемы. Эвристическая беседа позволяет наиболее полно продемонстрировать различные аспекты управления процессом формирования у студентов всех структурных компонентов анализа и решения проблемы. Диалогизация проблемной ситуации в эвристической беседе – это своеобразный прием, рассчитанный на перестройку внутреннего плана действия, образа мышления и личностной позиции субъекта мышления» [3].

Эвристическая беседа необходима для создания особой интеллектуальной ситуации, особого прецедента – размышления студентов над основами собственного понимания социальной ответственности, своей будущей профессиональной деятельности.

Методический смысл ведения эвристической беседы заключается в достижении особой дидактической цели, а именно в том, чтобы повернуть студентов к новой рефлексивной позиции по отношению к собственным способам осмысления знания в учебном предмете.

Только на основе информации, добытой в диалоге с аудиторией, преподаватель сможет адресоваться к явным и неявным для самих студентов допущениям и позициям и в диалоге с носителями разных позиций достигнет сопоставления подходов, поможет осознать иные возможности решения, добиться того «схватывания» проблемы, которое откроет путь к новым способам ее решения.

Метод и термин «*мозговой штурм*» и «*мозговая атака*» предложены американским ученым А.Ф. Осборном как улучшенный вариант эвристического диалога Сократа с широким использованием свободных ассоциаций, одновременным созданием психоэвристического климата в малых группах для повышения эффективности решения творческих и особенно изобретательских задач.

Метод многомерных матриц. Этот метод среди исследователей и изобретателей известен как метод «морфологического ящика» или метод «морфологического анализа». Данный метод базируется на принципе системного анализа новых связей и отношений, которые проявляются в процессе матричного анализа исследуемой проблемы.

Метод инверсии представляет собой один из эвристических методов, ориентированный на поиск идей решения творческой задачи в новых, неожиданных направлениях, чаще всего противоположных традиционным взглядам и убеждениям, которые диктуются формальной логикой и здравым смыслом.

Автором *метода синектики* является Дж. Гордон (США). Сам термин «синектика» обозначает объединение разнородных элементов.

Метод «Если бы...». Обучающимся предлагается составить описание или нарисовать картину о том, что произойдет, если в мире что-либо изменится. Метод образной картины воссоздает такое состояние обучающегося, когда восприятие и понимание изучаемого объекта как бы сливаются, происходит его целостное, нерасчлененное видение.

Метод гипербололизации. Увеличивается или уменьшается объект познания, его отдельные части или качества.

Метод агглютинации. Преподаватель предлагает соединить несоединимые в реальности качества, свойства, части и изобразить их.

Метод придумывания – это способ создания неизвестного обучающимся ранее продукта в результате их определенных умственных действий.

Когнитивные методы более других способствуют формированию и развитию содержательного компонента опыта интеркультурной деятельности – формирование знаний о природе своей и другой личности, о рефлексии; особенностях своей и другой культуры.

Оргдеятельностные методы эвристической деятельности в основном влияют на развитие мотивационного компонента социальной ответственности: вырабатывая умения рефлексивной деятельности, умения оценивать события и в зависимости от этого вырабатывать адекватную линию своего поведения (деятельностный компонент) и формируя знания студента о способах организации интеркультурной деятельности, способствующего формированию опыта интеркультурной деятельности (содержательный компонент), они формируют отношения – ответственность, осознанность, направленность, активность к своей и другой жизни.

Креативные методы направлены на формирование деятельностного компонента социальной ответственности будущего педагога, развивая умения вступления в диалог, умение адекватно оценивать события и в зависимости от этого вырабатывать оптимальную линию интеркультурного поведения.

Поясним, что под социальной ответственностью мы понимаем «интегративное качество и показатель сформированности персонального сознания личности, формирующихся в процессе образования и интеркультурной деятельности, определяющее поведение человека на основе осознания им социальных и культурных норм, нравственных ценностей общества, побуждающее субъекта к успешной социально-ориентированной жизнедеятельности на основе самоопределения, самоактуализации в интеркультурной деятельности и осознанное отношение к своим решениям, действиям и поступкам» [4]. Социальная ответственность как категория педагогики включает знания, способы получения знаний, умения использовать знания как критерий выбора правильного действия в условиях неопределенности, опыт интеркультурной деятельности и ценности. Критериями сформированности социальной ответственности в интеркультурной деятельности выступают мотивационно-ценностный, когнитивный и деятельностно-рефлексивный.

Итак, мы приходим к выводу, что неперенным достоинством всех эвристических методов является развитие личностных качеств, рефлексии, самостоятельности студента, возможность их применения на всех этапах обучения, а именно это и отвечало нашим требованиям, предъявляемым к методам, для формирования социальной ответственности будущего педагога. Анализ педагогической возможности эвристических методов обучения позволил прийти к выводу об их личностно-развивающем потенциале. Считаем, что когнитивные, оргдеятельностные и креативные методы эвристического обучения направлены на формирование интеркультурных знаний, умений, навыков, морально-этических аспектов отношений, т.е. всех составляющих компонентов социальной ответственности. Важным является то, что эвристические методы всегда способствуют постановке проблем. А именно с проблемы начинается формирование социальной ответственности будущего педагога.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Андреев В.И. Эвристика для творческого саморазвития. – Казань, 1994. – 247 с.
- 2 Хуторской А.В. Дидактическая эвристика. Теория и технология креативного обучения. – М.: Изд-во МГУ, 2003. – С. 331.
- 3 Ляудис В.Я. Методика преподавания психологии: Учебное пособие. 3-е изд., испр. и доп. - М.: Изд-во УРАО, 2000. - 128 с.
- 4 Ергазина А.А. Стратегические условия формирования социальной ответственности студента университета в интеркультурной деятельности // Современные проблемы науки и образования. – 2016. – № 5 (Электронный журнал); URL: <http://www.science-education.ru/ru/article/view?id=25403> (дата обращения: 15.01.2018).

ТҮЙІН

Мақалада болашақ педагогтің әлеуметтік жауапкершілігін қалыптастыру мәселелері және оны жетілдірудегі эвристикалық әдісті қолдану жолдары қарастырылған.

RESUME

The article deals with the formation of the social responsibility of the future teacher and the use of heuristic methods as a tool for the formation of the phenomenon under study.

А.Г. Шаушенова

С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, техн. ғыл. канд., аға оқытушы

М.Б. Оңғарбаева

Тараз инновациялық-гуманитарлық университеті, пед. ғыл. канд.

С.Ж. Бузаубекова

Тараз инновациялық-гуманитарлық университеті, педагогика және психология магистрі

Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар негізінде білім беру құзыреттілігін қалыптастыру

Аннотация

Мақала болашақ мамандар үшін университетте білім алу процесінде ақпараттық құзыреттілікті қалыптастырудың маңыздылығына арналған.

Авторлармен жоғары оқу орындарында ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдану ақпараттық-коммуникациялық технологияны тек қана кәсіби қызметте қолдануды ғана емес, сандық ғасырда өмір сүретін жастар үшін, қажетті танымдық мүмкіндіктерін дамытуға жол ашатындығы көрсетілген. Білім жүйесінде жаңа ақпараттық технологияларды қолдану арқылы пайда болған «ақпараттық құзыреттілік» терминіне анықтама беріліп, оның қалыптасу жолдары көрсетілген.

Қазіргі кезде өзінің кәсіби іс-әрекеті барысында графикалық кескіндерді пайдаланбайтын маманды атау қиын. Инженерлік графика пәнін оқытуда студенттердің ақпараттық-коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастыру бұған дейін дәстүрлі қолмен сызуда тек плакаттар, әдебиеттермен негізделіп келсе, курсты қазіргі заман технологиялары тұрғысында дамыту үшін студенттерге инновациялық технологияларды қолдану бойынша оқыту ұсынылған. Инновациялық технологияларды студенттердің ақпараттық-коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастыруда қолдану әдістері пән салалары бойынша нақты және жалпы мәліметтерді ұсыну конструкциялық құралы ретінде қарастырылған.

Кейбір арнайы бағдарламаларды студенттерді оқыту жүйесінде қолдану, сондай-ақ, осы бағдарламалардың ерекшеліктерін өз бетімен зерттеу, оларды шығармашылық жобаларды әзірлеуде, бейне-презентацияларды құруда, жария сөз сөйлеуде қолдану ақпараттық құзыреттілікті дамытуға әкеледі. Теориялық және практикалық материалдарды талдау негізінде студенттердің табысты кәсіптік қызметі үшін университетте оқуға арналған ақпараттық-коммуникациялық технологиялар элементтерін қолдану қажеттілігі, жоғары оқу орнында студенттерді кәсіби іс-әрекетке дайындауда ақпараттық-коммуникациялық технологияларды пайдаланудың маңыздылығы көрсетілген.

Түйін сөздер: ақпараттық-коммуникациялық технологиялар (АКТ), ақпараттық құзыреттілік, білімді ақпараттандыру, инженерлік графика, арнайы бағдарламалар, кәсіби іс-әрекет.

Қазіргі заман талабына сай адамдардың мәлімет алмасуына, қарым-қатынасына ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың кеңінен қолданысқа еніп, жылдам дамып келе жатқан кезеңінде ақпараттық қоғамды қалыптастыру қажетті шартқа айналып отыр. Ақпараттық қоғамның негізгі талабы – студенттерге ақпараттық білім негіздерін беру, логикалық ойлау-құрылымдық қабілеттерін дамыту, ақпараттық технологияны пайдалану дағдыларын қалыптастыру және білім алушы әлеуметінің ақпараттық сауатты болып өсуі мен ғасыр ағымына бейімделе білуге тәрбиелеу, яғни ақпараттық қоғамға бейімдеу.

Болашақ ақпараттық технологиялар мамандарын даярлауда, олардың жалпы танымын, құзыреттілігін дамытатын, жеке тұлғалық қасиеттерін қалыптастыруда елеулі рөл атқаратын оқу түрлерінің, техникалық-технологиялық құралдарды қолдану маңызды шарттардың бірі. «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру атты» мақаласында ҚР Президенті бүгінгі күнде жеке адам ғана емес, бүкіл тұтас халық бірігіп бәсекелік қабілетті арттырған жағдайда ғана табысқа жету мүмкіндігі болатынын атап өтті. Болашақта ұлттың табысты болуы тек табиғи байлыққа ғана байланысты емес, жеке адамдардың бәсекелік қабілеттілігімен де айқындалады [1].

Ақпараттық технология – қазіргі компьютерлік техника негізінде ақпаратты жинау, сақтау, өңдеу және тасымалдау істерін қамтамасыз ететін математикалық және кибернетикалық тәсілдер мен қазіргі техникалық құралдар жиыны.

Болашақ маманның жұмысының нәтижелі болуының ең маңызды шарты - оның кәсіби дайындығының сапасы. Болашақ кәсіби қызметке студенттердің дайындығына жоғары деңгейде кепілдік беретін сапалы білім қоғамдағы дамудың ағымдағы және перспективалық міндеттеріне сәйкес келетін білім деңгейіне байланысты анықталады. Білімді, бәсекеге қабілетті мамандарды даярлауда жоғары білім маңызды рөл атқарады.

Қазіргі уақытта ақпараттандыру адам өмірінің барлық салаларына енуде. Білім беруде ақпараттандыру процесі болашақ мамандардың кәсіби қызметін меңгеруге және қолдануға қажетті барлық жаңа мүмкіндіктерді ашады, бұл білім берудің маңызды міндеті болып табылады. Университетте оқу үрдісінде ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдану АКТ-ны тек қана кәсіби қызметте қолдануды ғана емес, сандық ғасырда өмір сүретін жастар үшін, қажетті танымдық мүмкіндіктерін дамытуға жол ашады. Білім жүйесінде жаңа ақпараттық технологияларды қолдану арқылы жаңа терминдер мен ұғымдар пайда болды, олардың бірі әртүрлі түсініктемелерге ие «ақпараттық құзыреттілік» термині.

«Құзыреттілік» ұғымы өткен ғасырдың 60-70 жылдары, ал батыста 1980-шы жылдардың соңында, отандық әдебиетте 1980-шы жылдардың соңында пайда болды. 1970-1980 жылдары Құрама Штаттар құзыреттілік тәсілі негізінде мамандарды тәрбиелеу тұжырымдамасын әзірлеуге көп көңіл бөлінді. Сонымен қатар, арнайы бағыт қалыптастырылды, ол бағыт жалпы және кәсіби білімге құзыретті көзқараспен қарап, оның шеңберінде педагогикалық қызметте құзыреттілік тәсілдің мүмкіндіктері зерттеледі де, құзыреттілік негізінде педагогикалық қызметті бағалауға әрекет жасалды және «ақпараттық құзыреттілік» термині қалыптасты. О.Б. Зайцева тұжырымдаманың жалпы түсіндірмесін - ақпараттық құзыреттілікті «теориялық білімді, инновациялық технологиялар саласындағы практикалық дағдыларды және жеке қасиеттердің белгілі бір жиынтығын негізге ала отырып, кешенді жеке психологиялық білім» ретінде сипаттайды. А.Л. Семенов ақпараттық құзыреттілігін «жаңа сауаттылық» ретінде анықтайды, ол адамның ақпараттың белсенді дербес өңделу дағдыларын, техникалық құралдарды пайдалана отырып, күтпеген жағдайларға түбегейлі жаңа шешімдер қабылдауды қамтиды. С.В. Тришина ақпараттық құзыреттілікті әртүрлі қызмет салаларында оңтайлы шешімдерді әзірлеуге, қабылдауға, болжауға және іске асыруға мүмкіндік беретін белгілі бір пәндік білім түріне іріктеу, ассимиляция, өңдеу, трансформациялау және генерациялау

үрдістерін бейнелеу нәтижесі болып табылатын «адамның интегративті сапасы» ретінде анықтайды.

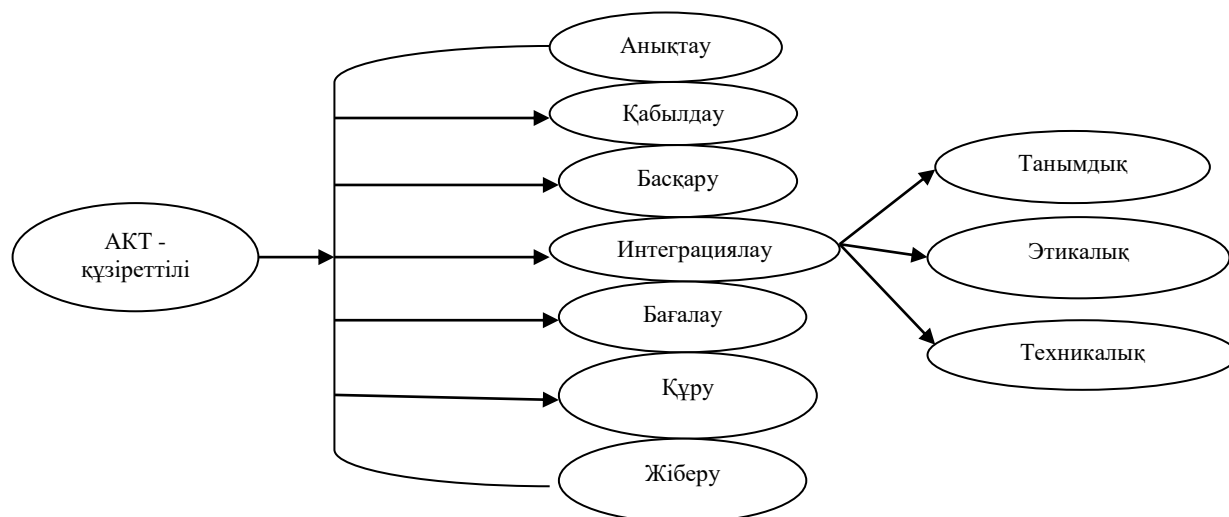
Құзыреттілік тұжырымдамасына сұраныс артып келеді, өйткені университетте оқитын студенттердің білімі, дағдылары, икемділігі болашақтағы табысты кәсіби қызмет үшін жеткіліксіз деп есептеледі. Білімнің құзыреттілігі мен нәтижесі оқу процесін нығайтатын жаңа ұғымдар.

Алайда, біліктілік жоғалып кетпейді, бірақ құзыреттілік құрылымындағы негізгі топтардың бірі ретінде өтеді.

Әдебиеттердегі негізгі құзыреттілік классификациясын қорытындылай отырып, жоғарыда аталған пәндердің білім беру нәтижелерінің келесі топтарын ажыратуға болады, яғни құзыреттіліктің негізі:

- коммуникативті (мәтіндерді түсіну, ақпаратпен жұмыс, сөйлеу, жазу мәтіндері);
- ақпараттық технологиялар (компьютер - Интернет, электрондық пошта, бағдарламалау және т.б.);
- зерттеу (жаратылыстану-ғылыми және гуманитарлық зерттеу әдістері);
- жобалар (ойды дамыту және жобаларды іске асыруға қатысу);
- сандармен жұмыс (есептеулер, практикалық есептерді шешу үшін математикалық әдістерді қолдану);
- ұйымдастыру (мақсаттарға қол жеткізу үшін халықтың қызметін үйлестіру);
- топтық жұмыс жасау (ортақ мақсатқа қол жеткізу процесінде басқалармен өзара әрекеттесу);
- оқуға қабілеті (жоспарлау, рефлексия, өзін-өзі бағалау, тақырып бойынша өзіндік жұмыс, түрлі көздерден ақпарат іздеу және т.б.);
- дара қабілеттерін көрсету (жеке тұлғаның күшті және әлсіз жақтарын, сипатын, жеке қасиеттеріне бейімделуді, өзін қабылдауды және т.б.);
- мәселелерді шешу.

Төмендегі 1-суретте ақпараттық-коммуникациялық технологиялар құзыреттілігінің бөлінуі көрсетілген.

Сурет 1 – АКТ құзыреттілігі

Коммуникативтік құзыреттілікті қалыптастыру ойын технологиялары, пікірталастар, кейс-стади технологиялары көмегімен сатылай жүргізіледі. Негізгі біліктілікті қалыптастыруда оқу-әдістемелік кешендер мен оқу құралдары маңызды рөл атқарады. Сабақ өткізу кезінде оқытушылар электрондық оқулықтар мен оқу құралдарының бірнеше түрлерін, оқытудың көзбен шолып байқау құралдарын, мультимедиялық технологияларды

пайдаланады. Нәтиженің өзгеруі: бітіруші тек «білімді» ғана емес, сондай-ақ «білікті» де болуы білім беруді жаңартудың барынша маңызды буыны болып табылады, сондықтан құзыреттілікті қолдану қажеттігі еш күмән тудырмайды.

2-суретте ақпараттық-коммуникативтік құзыреттілікті қалыптастыру жолдары бейнеленген.

Сурет 2 – Ақпараттық-коммуникативтік құзыреттілікті қалыптастыру жолдары

Заманауи технологияларды білім беру жүйесінің сапасын арттыруда қолдану, бүгінгі болашақ жастардың оқу орындарының қабырғасынан бастап бәсекелестікке белсенді, өз бетімен шешім қабылдай алатын, өз тағдырына және отбасымен қоғамның алдында жауапкершілікті сезінетіндей тұлғаны дайындап шығару болып табылады.

Болашақ жоғары оқу орнын бітіруші түлек - құзыреттілік кілтіне ие тұлға. Бітіруші түлектің құзыреттілігін қалыптастыру - кез келген жоғары оқу орнының басты тапсырмасы. Сондықтан жоғары оқу орындарының оқытушылары тек қана дәстүрлі оқыту тәсілдерін қолданып қана қоймай, оның шешімін табуда, оқыту барысында ақпараттық-коммуникативтік технологияларды қолдану болып табылады [2].

Ақпараттық құзыреттілік - бір нәрсені меңгерген білімімен, жан-жақты ойлауымен таразылау.

Бұл тұлғаның бірнеше сұрақтарға өмірлік ұстаныммен жетістікке жетуді меңгертеді.

Ақпараттық құзыреттілік кілті - кәсіби және кәсіби емес саладағы адамның жан-жақты қажеттілігін шешудегі жаңаша заманауи көзқараста оның «жетістікке жету кілті».

Білім алушыға ақпараттық құзыреттілігін көтеру мақсатында мұғалім бұл мәселеде кәсіби біліктілікке ие болуы тиіс және бұл, біздің ойымызша, бүгінгі күні өзекті мәселе болып табылады. Ақпараттандыру заманында компьютерлік техниканы, интернетті, компьютерлік желіні, электрондық және телекоммуникациялық құралдарды, интерактивті құралдарды, электрондық оқулықтарды оқу үрдісіне тиімді пайдалану арқылы білім сапасын көтеру, ақпараттанған қоғам қажеттілігін қанағаттандыруда білім беру саласындағы басты міндеттер болып табылады. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңында да еліміздің білім беру жүйесінің басты міндеттері атап көрсетілген. Онда білім беру жүйесін ақпараттандыру, білім беру саласында жаңа технологияны енгізу, бүкіләлемдік коммуникация желісіне шығу, жаңаша оқыту үрдісін ақпараттандыру қазіргі

қоғамды ақпараттандыру үрдісінің бағыты болып табылады. Барлық арнайы ақпараттық-техникалық құралдарды (ЭЕМ, аудио, бейнефильм, кино) қолданатын технологияларды тәжірибеде ақпараттық технологиялар деп атайды. Әрине, алдымен жаңа ақпараттық технологияларға көшпей тұрып, оқу- тәрбие үрдісінде білім беруді ақпараттандыру мүмкін емес.

Жоғары оқу орындарында инженерлік графика сабақтарында студенттердің ақпараттық құзыреттілігін қалыптастыру мәселелерін қарастырайық. Ол үшін мынаған көңіл бөлу керек: студенттердің білім деңгейлерін шығармашылық деңгейге дейін жеткізу мақсатындағы іс-әрекеттердің бірі, графикалық тапсырмаларды бірізділікпен орындауды ойластыру; графикалық тапсырмаларды студенттердің қабілетіне, пәнге деген сүйіспеншілігіне байланысты оқуға қойылатын талаптарын басшылыққа ала отырып орындау; графикалық тапсырмаларды түрлендіре отырып, жеңілден күрделіге қарай, орындауға тиімді тәсілдерін үйрету; бір сабақтың өзінде бірнеше графикалық тапсырмаларды ұсынып, таңдап орындауды студенттің өз қалауына қалдыру; ең тиімді тәсілдердің бірі - тапсырмаларды жүйеге бөліп, студенттердің біліміне, қабілетіне байланысты ұсыну; дәстүрлі техникада орындалған графикалық сызбаларды компьютерлік бағдарламалардың көмегімен (AutoCAD, Компас) графикалық сызба жұмыстарын байланыстыра орындауға баулу.

Инженерлік графика сабағында студенттердің ақпараттық-коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастыруда ақпараттар арасынан керектісін іздеуге және сонымен өз саласында жұмыс істеуге бағытталған ақпараттық-білім беру ортасында тиімді пайдалана білуі қажет. Инженерлік графикадағы кәсіби ақпараттық бағдарламалар - кез келген маманның кәсіби талаптарын жүзеге асыра алатын, оның өз мәселелерін басқа бағдарламалармен (ArchiCAD, 3Dmax, CorelDraw) байланыстыра және талқылауына мүмкіндік беретін қазіргі компьютерлік техника және коммуникациялық байланыс құралдарына негіздей, графикалық жұмыстарды орындауға бейімдей отырып, студенттердің білімін, дағдысын және іскерлігін дамытады.

Инженерлік графика сабағында студенттердің ақпараттық-коммуникативтік құзыреттілігі - бұл ақпараттық технологиялардың көмегімен өз бетімен графикалық сызбалардың сауатты орындалуын іздену, сараптау, таңдау, өңдеу және қажетті ақпаратты беру.

Инженерлік графика пәнінің басты талабы - сабақтың сапасын арттыра отырып, сабақ түрлері мен әдістерін танымдылық, білімділік деңгейге жеткізу. Осы мақсатта инженерлік графика пәні оқытушылары сабақ өту әдістерін толықтырып, әр уақытта ізденісте болады. Қазіргі уақыт талабына сай оқытушылар инновациялық технологияларды қолданып, аудиториялық сабақтарды жанаша ұйымдастырып, өзіндік тың ізденістерге талпынып отыру керек. Сабақ өткізу барысында студенттерге дәстүрлі техникаларды заманауи техникамен алмастырып, студенттердің сабаққа қызығуын арттырып, сабақ беру әдісінің тиімді түрлерін пайдалану тиіс.

Қазіргі кезде өзінің кәсіби іс-әрекеті барысында графикалық кескіндерді пайдаланбайтын маманды атау қиын. Мәселен, дәрігердің өзі атласта келтірілген немесе әр түрлі медициналық аппаратураның экранында пайда болатын адамның ішкі органдарының кескіндерін түсінуі, рентген сәулесі арқылы алынған суреттерді талдай білуі керек.

Егер инженерлік графика пәнін оқытуда студенттердің ақпараттық-коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастыру бұған дейін дәстүрлі қолмен сызуда тек плакаттар, әдебиеттермен негізделіп келсе, курсты қазіргі заман технологиялары тұрғысында дамыту үшін студенттерге инновациялық технологияларды қолдану бойынша оқыту ұсынылады. Инновациялық технологияларды студенттердің ақпараттық-коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастыруда қолдану әдістері пән салалары бойынша нақты және жалпы мәліметтерді ұсыну конструкциялық құралы ретінде қарастырылады.

Жоғары оқу орындарында инженерлік графиканы оқыту үрдісінде студенттердің ақпараттық-коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастыруда инновациялық технологияларды қолдану негізінде кәсіби оқыту іс-әрекетінің мазмұны студенттің графикалық танымдық және кеңістіктік іс-әрекетінің бөлінбейтін компоненті ретінде, ол мынадай іс-әрекеттің жинағы болып табылады:

- заттардың жазықтықта орналасуын анықтау;
- заттарды оқу және құрастыру;
- графикалық жұмысты орындауда қойылған мақсатқа жетудің көрсеткіштері мен деңгейлерін анықтау;
- тапсырманың әрбір кезеңінде сызбаны орындау түрлерін тиімді және жүйелі қолдану.

Инженерлік графика пәнін оқытуда студенттердің ақпараттық-коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастыру, инновациялық технологияларды қолдану негізінде студенттердің кәсіби техникалық білімге бейімдей оқыту әдістемесінің негізгі мақсаты - олардың ақпараттық мәдениетін дамыту, болашақ мамандардың техникалық даярлығының кәсіби деңгейге жетуін қамтамасыз ету.

Қазіргі таңда инженерлік графика пәнін оқытуда оқытушының оқушыларға түсіндіретін тақырыбының толық меңгерілуінде инновациялық технологиялардың нақты деңгейін анықтау мақсатында инженерлік графика пәні оқулықтарына, оқу-әдістемелік құралдарға, инженерлік графика пәнін оқыту жүйесіндегі пәндердің бағдарламалары мен оқу, оқу-әдістемелік құралдарына талдау жасай отырып, компьютерлік бағдарламалардың қолданылуын сабақтың бірізділікпен көрсетілуіне негіздеп орындау.

Ақпараттық-педагогикалық құзыреттілік білім берудегі заманауи ақпараттық технологияларды меңгеруді, кәсіби, әдістемелік және жалпы мәдени білімдердің және тәжірибелік дағдылардың жиынтығына негізделген.

Қазіргі таңда әлеуметтік жағынан қорғанған адам – ол технология ауысуына және нарық талабына сай терең білімді, әрі жан-жақты адам. Қазіргі кәсіптік білім жүйесінің ерекшелігі тек білімнен қаруландырып қана қоймай, өздігінен кәсіптік білім алуды дамыта отырып, үздіксіз өз бетінше өрлеуіне қажеттілік тудыру. Қорыта айтқанда, кәсіптік оқытуда АКТ-ны қолдану - адамға үздіксіз оқуға, білім алуға, жан-жақты білімді, бәсекеге қабілетті маман даярлауда үлкен ықпал етеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Назарбаев Н. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру // Егемен Қазақстан. – 2017. - № 70 (29051). – 12 сәуір.
- 2 Дружилов С.А. Индивидуальный ресурс профессионального развития как необходимое условие становления профессионализма человека // Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. - 2010. - № 5. - С. 145–148.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена вопросу необходимости формирования информационной компетенции у будущего специалиста в процессе обучения в высшем учебном заведении. Применение информационно-коммуникационных технологий в вузе способствует формированию навыков не только в профессиональной среде, но и развитию познавательных способностей обучающихся в современном цифровом мире.

RESUME

The article is devoted to the question of the need to form the information competence of a future specialist in the process of studying at a higher educational institution. The application of information and communication technologies in the university promotes the formation of the skills of applying information and communication technologies not only in the professional environment, but also in the development of the cognitive abilities of students in the modern digital world.

UDK 811.111:17.023.36

S. Meiramova

S. Seifullin Kazakh Agrotechnical
University,
Candidate of Pedagogical Science

S. Nurysheva

Teacher of the Associated School
of UNESCO,
Master of Pedagogical Science

Kellen Kiambati

Karatina University,
Doctor of Philosophy (PhD)

Conceptualization of the trilingualism notion in Kazakhstan

Annotation

The authors of this article consider the concept of trilingualism in the educational sphere of Kazakhstan and present a number of the state documents, where the importance of mastering the Kazakh, Russian and English languages by Kazakhstan citizens is noted, which will make the state competitive on the world stage.

Key words: policy of trilingualism, globalization, development of education, state programs, language skills.

The objective reality of world society of the end of the 20th – the beginning of the 21st centuries is globalization of world economy, strengthening of the integration processes of various aspects of activity of the states. Globalization of economy also affects in the structure of national economies presence of the foreign companies. Therefore, the current situation causes adequate changes in the educational policy of our state which the national education systems can't develop without integration into the world educational space. The Republic of Kazakhstan keeps in line with the whole world, using in an education system all the best of world practice for formation of the society founded on knowledge.

Language policy in Kazakhstan is a way of integration of Kazakhstan to the world community. Today in the Kazakhstani society the policy of the trilingualism is directed to the development of the Kazakh, Russian and English languages by Kazakhstani citizens. The policy of the trilingualism does not demand to forget the native language; on the contrary, it puts Kazakh at the first place. The purpose which is set by our state is in formation of the national model of the competitive multilevel education integrated into the world educational space and in satisfying the needs of the personality and society.

In Kazakhstan the Concept of development of the foreign-language education which from positions of a new methodological approach defines the purposes and content of the foreign-language education according to the international standards - the all-European competences of foreign language skills representing the system of levels of proficiency

in language and the system of the description of these levels with the use of the uniform system of concepts which can be used for the description of any system of certification, and, therefore, any program of training since the statement of tasks – purposes of training was developed and finishing with the competences reached the result of training [1].

The Concept of development of the Kazakhstani education has laid the foundation for the development of the educational policy till 2015 according to which the Kazakhstani education system has to "provide the full quality, competitive education focused on the result which is possible for reaching, developing basic competences: trilingualism, Eurasian multiculturalism, communicativeness" [2, 214]. The presidential decree of the Republic of Kazakhstan of June 29, 2011 No. 110 was approved by the State Program of development and functioning of languages in the Republic of Kazakhstan for 2011-2020 in which main objectives, tasks and the directions of language policy of the state are set [3].

Subjects of the educational process at learning of a foreign language first of all are students and teachers. The relations of the student and the teacher are under construction on the basis of cooperation, respect of the identity of the student and providing freedom of development to it according to specific features. The important role of the organization and maintenance of the educational process is played by also educational and methodical services of higher education institution [4, 228-229].

The purpose of management of the educational process in conditions of trilingualism can be formulated as increase in management efficiency that, in turn, leads to more effective assimilation of knowledge, skills and allows to intensify the process of training in a foreign language and to achieve for a rather small amount of hours good results both in the language plan, and in respect of managing and self-government by the training process.

The basic principles of management of the educational process in the conditions of trilingualism are as follows:

- democratization and humanization of training;
- systematicity and integrity in management;
- rational combination of centralization and decentralization;
- interrelation of one-man management and collective nature;
- scientific validity of management;
- objectivity, completeness and regularity of providing information.

Content of the educational process in the conditions of trilingualism submits, first of all, the normative documents describing competences which the pupil needs to acquire and also the concrete language material which is subject to assimilation in certain terms such as: state educational standard, curriculum, standard training program, educational and methodical complex and the training working program of this discipline.

The "Law on languages in the Republic of Kazakhstan" adopted on July 11, 1997 establishes legal bases of functioning of languages in the Republic of Kazakhstan, obligations of the state in creation of the conditions for their studying and development, provides equal respect for all, without exception, to the languages used in our country. The legislation on languages is meant for the citizens of the Republic of Kazakhstan, to the foreigners and persons without citizenship who are constantly living in the Republic of Kazakhstan [2, 215].

Thus, in the first years of formation of sovereignty and independence our state showed respect and tolerance for all ethnic groups living in the territory of our country and resolutely expressed the need in the development of languages and the cultures of all people inhabiting our Republic.

By the decree of the President of the Republic of Kazakhstan No. 110 of June 29, 2011 the state program of development and functioning of languages in the Republic of Kazakhstan for 2011-2020 is developed. The fourth direction of the program is creating favorable conditions for the development of the linguistic capital. One of key components of the lexical capital of Kazakhstani citizens is knowledge of foreign languages as a means of business and international

communication. Within this task preservation of the wide educational space of the process of training in foreign languages is provided. Expansion of international cooperation for interaction with the foreign-language culture assumes holding cultural events within intergovernmental agreements: Culture Days of foreign states, exhibitions, display art and documentaries in the original language. The program purpose is the harmonious language policy providing full-scale functioning of a state language as the most important factor of strengthening the national unity for preservation of languages of all ethnos living in Kazakhstan [5].

Analyzing the tasks, it is possible to draw a conclusion that the main emphasis is put on the next points: improvement and standardization of methodology of training in the state language; development of the infrastructure of training and stimulation of the training process in the state language; increase in prestige and demand of using a state language; improvement and systematization of the lexical fund of the Kazakhs; preservation of functioning of Russian in the communicative language space; maintaining language variety in Kazakhstan; studying English and other foreign languages.

The concrete results were achieved for the reporting period during 2014-2016 (the second stage), including the actually reached target indicators and the indicators of results with intermediate values. Target indicators:

- a share of the population of the Republic who know English (by 2014 - 10%, by 2017 - 22%, by 2020 - 25%).

According to the information of the Ministry of Culture and Sport, the plan of 16,8%, the actual level on this indicator following the results of 2015 was 21%. Besides, in Astana within preparation for the international specialized exhibition "EXPO-2017", - English in the sphere of social service was studied by 450 listeners, including 9 healthcare institutions - 260 listeners, 8 cultural institutions - 131 listeners, 16 sports facilities where 59 listeners attended the English language courses.

In general, monitoring of the State program has shown the following: achievement of target indicators is defined on the basis of sociological researches and surveys conducted by the MCS. Thus, assessment of achievement of the main indicators and the state program's indicators is carried out by the developer. At the same time, independent assessment of achievements of the indicator of the State program is carried out only once in 3 years according to the Technique of the state programs approved by the order of MNE of February 4, 2016 No. 58. Thus, it is necessary to study the issue of introducing annual independent assessment of the achievement of the indicators of the State Program [6].

In the Concept of the foreign-language formation of the Republic of Kazakhstan (S.S. Kunanbayeva and others) it is noted that the integration processes which are intensively developing in the last decade, the growth of professional and academic exchanges, deepening of the international cooperation stimulated development of foreign-language education [1, 2]. The analysis of the Concept convinces of legitimacy of withdrawing of a group of the authors that in modern conditions the foreign language acquires the status of the effective instrument of forming an intellectual potential of the society which becomes one of the main resources of the development of the new state at this historical stage.

"Trinity of languages", offered by the President of the Republic of Kazakhstan N.A. Nazarbayev according to whom development of Kazakh as a state language, Russian as the language of international communication and English as the language of successful integration into global economy is necessary. Development of this project is connected with cooperation and integration of our state into the world educational space which is one of the main directions in the policy of Kazakhstan and development of a foreign policy of the country [7].

The cultural project "Trinity of Languages" aims at ensuring multicultural and spiritual growth of the nation, strengthening of the role of a state language as a factor of strengthening of the Kazakhstani statehood and also the Russian and English languages. Formation of multicultural orientation of the personality is caused by the integration process, aspiration to

create the society in which the interpersonal and interethnic relations are cultivated. In such situation the native language is perceived as the major value.

Real basis for implementation of the cultural project "Trinity of Languages" offered by the President of the Republic of Kazakhstan N.A. Nazarbayev is the "Concept of development of polylingual education in the Republic of Kazakhstan" developed by a group of scientists of the E.A. Buketov Karaganda state university (E.K. Kubeev, L.A. Shkutina, B.A. Zhetpisbayeva, L.S. Syrymbetova, B.Zh. Zhankina) [8]. The basis of the development of this Concept was formed by the awareness of the social importance of language education by the authors "as the state, social, personal value and need of strengthening of the consolidating role and expansion of the sphere of functioning of Kazakh as state, Russian as the language of international communication and English as the language of successful integration into global economy" [8, 2].

The purpose of the Concept is development of strategy and tactics of realization of the ideas of multilingualism within a new paradigm of formation of the Republic of Kazakhstan. According to the purpose scientists have defined the following tasks: analysis of conditions and opportunities of a modern education system for the realization of the idea of trinity of languages; definition of the priority directions of the development of polylingual education [8, 9].

Thus, studying and analysing the key directions of language policy of our state, its core idea shows that following its general line guarantees equal and free development of languages, and, therefore, the cultures of all ethnic groups living in the territory of our state. Now the knowledge of several languages in our country is considered as a necessary component of cultural development of the personality, and the multilingualism is recognized as an obligatory component of professionalism of the modern expert and, thereby, a necessary component of modern higher education.

LIST OF REFERENCES

- 1 Kunanbayeva S.S. Concept of the development of foreign-language formation of the Republic of Kazakhstan / S.S. Kunanbayeva, M.K. Karmysova, A.M. Ivanova, T.D. Arenova, B.S. Zhumagulova, T.D. Kuznetsova, S.K. Abdygapparova. - Almaty: Publishing house of KAZUMO and MYa of Abylay-khan, 2004. – 27 p.
- 2 Law "About Languages in the Republic of Kazakhstan". Collection of acts: "10 years of the Constitution of the Republic of Kazakhstan Law" / Sost. G. Sapargaliyev. - Almaty: Zhetyzhargy, 2005. – 214-221 p.
- 3 Nazarbayev N.A. The decree of the President of the Republic of Kazakhstan of June 29, 2011 No. 110 "About the State program of functioning and development of languages for 2011 - 2020".
- 4 <http://economy.gov.kz/ru/pages/proekt-zaklyucheniya-po-monitoringu-realizacii-gosudarstvennoy-programmy-razvitiya-i>
- 5 <http://prokuror.gov.kz/rus/dokumenty/gosudarstvennyy-yazyk/o-gosudarstvennoy-programme-razvitiya-i-funkcionirovaniya-yazykov-v>
- 6 Constitution of the Republic of Kazakhstan. Collection of acts: "10 years of the Constitution of the Republic of Kazakhstan Law" / G. Sapargaliyev. Almaty: Zhetyzhargy, 2005. – 5-65 p.
- 7 Cultural project "Trinity of Languages" / Evening Almaty. - 2004. March 1.
- 8 Kubeev E.K. The concept of development of polylingual education in the Republic of Kazakhstan / E.K. Kubeev, L.A. Shkutina, B.A. Zhetpisbayeva, L.S. Syrymbetova, B.Zh. Zhankina. Karaganda: Publishing house HAG, 2008. – 19 p.
- 9 Passov E.I. Program concept of communicative foreign-language education [Text] / E.I. Passov. M.: Education, 2000. – 228-229 p.

ТҮЙІН

Мақалада Қазақстандағы білім саласындағы үш тілділік ұғымы қарастырылады. Мұнда қазақстандықтар үшін қазақ, орыс, ағылшын тілдерін меңгеру маңыздылығы ұсынылған кейбір мемлекеттік құжаттар көрсетілген. Ол әлемдік аренада мемлекеттің бәсекеге қабілеттілігін арттырады.

РЕЗЮМЕ

Данная статья рассматривает понятие трехязычия в образовательной сфере Казахстана. В ней представлен ряд государственных документов, где отмечается важность освоения казахстанцами казахского, русского и английского языков, что повысит конкурентоспособность государства на мировой арене.

Д.В. Лепешев

Кокшетауский университет
им. А. Мырзахметова,
канд. пед. наук, профессор,
академик АПНК

В.В. Захлебаева

Кокшетауский университет
им. А. Мырзахметова,
магистр педагогических наук

Современные тенденции формирования и развития духовного обновления молодежи Казахстана

Аннотация

Статья подготовлена и финансируется из средств государственного научного гранта Комитета науки МОН РК по проекту ИРН АРО5132539 на тему: «Юногика: теория и практика молодежной работы в условиях модернизации общественного сознания» в рамках специализированной программы 5. Научные основы «Мәңгілік ел» (образование XXI века, фундаментальные и прикладные исследования в области гуманитарных наук): 5.3 Фундаментальные и прикладные исследования проблем модернизации общественного сознания: 5.3.1. Новое гуманитарное знание.

В представленной статье авторы рассматривают современные тенденции развития молодежной политики в Республике Казахстан как основы формирования и развития духовного обновления молодежи. В ходе представленного анализа авторы раскрывают проблемные направления и предлагают новые.

Ключевые слова: молодежь, духовно-нравственное обновление, воспитание, культура.

Развитие и процветание любого государства, в том числе и Казахстана, может быть успешным лишь при активном участии в этом процессе подрастающего поколения. Духовно-нравственное воспитание молодого поколения приобретает в современных условиях особенно большое значение, так как одновременно с социальными и экономическими преобразованиями в нашей стране идет интенсивный процесс возвращения человека новой формации - гражданина XXI века.

Реализация иницированных в программной статье Президента Нурсултана Назарбаева «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания» векторных направлений духовного обновления позволит казахстанцам стать «Единой нацией сильных и ответственных людей».

Духовное обновление – это продолжение реформ, поэтапно проводимых в стране. Глава государства отмечает важнейшую миссию

духовной модернизации, указывает на необходимость укрепления в сознании народа общенациональных святынь: «Первое условие модернизации нового типа – это сохранение своей культуры, собственного национального кода» [1].

Духовное обновление сознания – это формирование нравственной позиции во взаимодействии с людьми, определение своего отношения к религии, своих возможностей в эстетической деятельности. Основным регулятором этих отношений – нравственность каждого из нас, те моральные нормы, которые и определяют наше поведение.

Сегодня, в Казахстане сохраняются стабильность, национальное согласие и гражданский мир. Курс на укрепление дружбы между народами совпадает с желанием казахстанцев решительно двигаться вперед по пути обновления, экономических реформ и духовного возрождения.

«Воспитание детей – это огромные инвестиции в будущее», – подчеркнул лидер нации Н.А. Назарбаев в своем Послании народу Казахстана «Стратегия «Казахстан-2050»: Новый политический курс состоявшегося государства» [2]. Будущее нашей страны напрямую зависит от воспитания наших детей, от ценностей, которые мы им прививаем сегодня.

Духовно-нравственное воспитание молодежи является ведущим компонентом системы всестороннего развития личности. В современных условиях необходимо воспитание у молодого поколения потребности к освоению ценностей общечеловеческой и национальной культуры, к осознанию общечеловеческих норм гуманизма. Мы должны воспитывать молодежь в духе солидарности, национального согласия, уважения и почитания культуры, традиций и языка своего народа и других этносов [3].

Считаем, что гуманизм всегда был одним из основных принципов духовно-нравственного воспитания, направленного на развитие одного из главных качеств личности. На основе этого принципа осуществляется современное воспитание уважения к человеку как к высшей ценности общества, развиваются чувства достоинства, гордости и чести.

По мнению ученого Тәжібаева С.Ғ. [4], гуманизм проявляется в признании непримиримости интересов борющихся классов в борьбе против различных форм унижения и порабощения человека, расовой дискриминации, национального гнета, неравноправия, против всех проявлений человеконенавистничества. Он содержит в себе проявление человечности, увековеченной в определенных нормах общежития: сострадание горю человека, готовность помочь в беде, защитить от насилия или оскорбления и др.

На современном этапе трансформации казахстанского общества молодежь как особая демографическая группа представляет собой объединение разрозненных социальных групп, отличающихся духовными, нравственными взглядами, ценностными ориентациями, личностным стремлением, материальной обеспеченностью и другими социальными параметрами.

Цель государственной политики заключается в том, чтобы творческую, инновационную энергию молодежи воплотить в мощную созидательную силу общества. Данная задача может быть выполнена только в результате продуманной целостной государственной молодежной политики, разработанной на основе выявления основных закономерностей процессов, происходящих в молодежной среде, анализа и обобщения, научных выводов и рекомендаций. Все это определяет актуальность рассматриваемой нами темы, ее значимости для реализации стратегических задач суверенного Казахстана в области формирования и развития духовного обновления молодежи.

Отметим, что Государственная молодежная политика является одним из приоритетных направлений в деятельности многих стран. Основным нормативным правовым документом, регулирующим сферу отношений государства и молодежи в Республике Казахстан, является Закон «О государственной молодежной политике в

Республике Казахстан» № 581 от 7 июля 2004 года, в котором определены его цели, задачи, направления, а также механизмы государственной поддержки молодежи, ее социальные и политические права. Государственная молодежная политика в Республике Казахстан осуществляется в целях создания социально-экономических, правовых, организационных условий и гарантий для духовного, культурного, образовательного, профессионального становления физического развития молодежи, раскрытия ее творческого потенциала в интересах всего общества. Целью Закона «О государственной молодежной политике в Республике Казахстан», согласно ст. 3, является создание социально-экономических, правовых, организационных условий и гарантий для духовного, культурного, образовательного, профессионального становления и физического развития молодежи, раскрытия её творческого потенциала в интересах всего общества. Действующее законодательство о государственной молодежной политике выделило также основные задачи, среди которых защита прав и законных интересов молодежи; предоставление помощи и социальных услуг молодежи; реализация социально-значимых инициатив молодежи. В главе 2 Закона РК «О государственной молодежной политике» закреплены основные направления реализации молодежной политики в РК, а также гарантии в сфере труда и занятости, содействие в решении жилищных проблем, государственной поддержке предпринимательской деятельности молодежи. Государственная молодежная политика в Республике Казахстан в сфере труда и занятости осуществляется посредством реализации программ занятости молодежи, развития общественных работ и обучения молодежи на курсах профессиональной подготовки и повышения квалификации.

Основными направлениями государственной молодежной политики в Республике Казахстан является содействие духовного обновления молодежи. Вовлечение молодежи в данного рода сферу деятельности является актуальным направлением развития духовного обновления молодежи не только в Казахстане, но и по всему миру. В последнее время вопросам молодежного обновления не уделяется особого внимания. Работа в этом направлении в основном ограничивается собственным желанием молодых людей в процессе формирования и развития духовного обновления молодежи [5].

Подводя предварительный итог, можно сделать вывод, что специальное национальное законодательство в области молодежной политики – общепринятая мировая практика, эффективный инструмент формирования государственной молодежной политики в области формирования и развития духовного обновления молодежи.

Именно для этого в нашей стране создаются специальные программы, направленные на формирование духовного обновления молодежи. Так, например, Государственная программа «Культурное наследие» была разработана по инициативе Президента Казахстана Н. Назарбаева. В 2003 году в Послании народу Казахстана Глава государства поручил разработать специальную программу, направленную на создание целостной системы изучения огромного культурного наследия Казахстана, полноценного фонда гуманитарного образования на государственном языке, обеспечение воссоздания историко-культурных и архитектурных памятников, обобщение многовекового опыта национальной литературы и письменности. Цели «Культурного наследия» – изучение, восстановление и сохранение историко-культурного наследия страны, возрождение историко-культурных традиций, пропаганда культурного наследия Казахстана за рубежом [6].

Программа реализуется по нескольким направлениям:

- воссоздание историко-культурных и архитектурных памятников, имеющих особое значение для национальной культуры;
- археологические исследования;
- научные работы в области культурного наследия казахского народа;

- обобщение многовекового опыта национальной литературы и письменности, создание развернутых художественных и научных серий.

Впервые после обретения независимости в Казахстане в рамках программы «Культурное наследие» начато создание полноценного фонда гуманитарного образования на казахском языке. Издано 537 наименований книг тиражом более полутора миллиона экземпляров, среди которых уникальные серии по истории, археологии, этнографии, новые энциклопедические словари.

Проведены глубокие исследования музыки средних веков, в частности таких жанров, как кюи, исторические песни. Выпущена Антология казахской традиционной музыки «Мәңгілік сарын: қазақтың 1000 күйі, 1000 әні». Это грандиозный по масштабу и беспрецедентный в истории национальной культуры труд по сбору, подготовке, обработке, реставрации, оцифровке и выпуску CD-дисков произведений казахской традиционной музыки в аутентичном исполнении.

Успешно осуществлены зарубежные проекты – реставрация мавзолея Султана Аз-Захир Бейбарса в Дамаске, мечети Султана Бейбарса в Каире, строительство историко-культурного центра и мавзолея Аль-Фараби в Дамаске.

В программе «Культурное наследие» реализуются мероприятия, направленные на развитие туристического кластера (паломнический туризм, историко-археологический туризм). Рекомендации археологов применяются при разработке туристских маршрутов.

Ежегодно проводится порядка 200 мероприятий, направленных на популяризацию историко-культурного наследия в стране и за рубежом.

О масштабности проекта говорит тот факт, что в нем задействован весь интеллектуальный потенциал современного Казахстана: академические институты литературы и искусства, философии, истории и этнографии, языкознания и т.д., Национальная библиотека, высшие учебные заведения страны.

Став беспрецедентной в истории Казахстана гуманитарной акцией, программа «Культурное наследие» открыла богатства национальной духовной сокровищницы казахстанского народа всему миру.

В целях обладания молодых людей знаниями об устройстве и механизмах функционирования молодежной политики в мире и в Казахстане возможно следует практиковать введение спецкурсов в высших учебных заведениях. Мы согласны с мнением, высказанным в рамках рассмотрения темы «Развитие и укрепление патриотизма молодежи Казахстана через призму образовательной системы» на Круглом столе в Мажилисе по поводу преподавания истории Казахстана в вузах страны. Было предложено внедрить в учебный план высших учебных заведений страны изучение современной политической истории Казахстана. Преподавание данного предмета, по мнению участников Круглого стола, должно быть ориентировано на формирование государственного самосознания, духовного развития и идеи государственности с акцентом на ее политическую составляющую.

Таким образом, духовная составляющая молодежной политики в Казахстане находится в русле мировых подходов, однако ее эффективность зависит от практики обновления. Требуется определение реальных механизмов реализации молодежной политики. Отраднее, что в Казахстане существуют тенденции к превращению молодежной политики в одну из приоритетных направлений государственной деятельности. Однако требуется дальнейшее совершенствование молодежной политики с учетом современных условий на основе концептуального подхода, включая развитие законодательства в этой области. Требуется постоянная корректировка молодежной политики в соответствии с вызовами времени.

Жилбаев Ж.О. обращает внимание на то, что имеются острые проблемы и противоречия, которые наносят неоспоримый урон в формировании духовно-нравственного воспитания молодого поколения. Он считает, что существенные

социально-экономические преобразования в стране и мире, навязывание массовой культуры в условиях глобализации и вестернизации, универсализация обычаев и традиции обострили ряд проблем в сфере воспитания подрастающего поколения:

- отсутствие единой системы духовно-нравственных и культурных ценностей;
- несформированность представлений у молодежи о себе как субъекте казахстанского общества;
- утрата некоторых национальных и культурных традиций;
- отсутствие способностей противостоять стрессовым и деструктивным внешним влияниям;
- снижение воспитательного воздействия Института семьи;
- духовное и нравственное обеднение части социума;
- проблемы социального сиротства, девиантного поведения, суицида среди молодых людей и т.д. [7].

Вместе с тем, беспокоит слабое научно-методическое обеспечение воспитательного процесса и недостаточный уровень профессионализма педагогов в области воспитания подрастающего поколения казахстанцев. В результате наблюдается медленное внедрение инновационных технологий духовно-нравственного воспитания и ценностей народной педагогики в молодежной среде.

Успешное решение проблем связано с выполнением таких стратегических задач духовно-нравственного воспитания молодёжи, как:

1. Консолидация потенциала семьи, школы и социума в развитии духовно-нравственного воспитания подрастающего поколения граждан Казахстана в современных условиях;

2. Использование потенциала содержательного и деятельностного аспектов целостного педагогического процесса. Задача развития интеллектуально-творческой, духовно-нравственной личности и становления гражданина, патриота должна быть связана, в первую очередь, с укреплением мотивации учения. Эта задача реализуется посредством обновления содержания учебных дисциплин и внедрения новых учебных курсов, ориентированных на социализацию и развитие национального самосознания учащихся, также через использование инновационных психотехнологий развития, актуализацию научно-исследовательской деятельности обучающихся.

3. Создание социального воспитательного пространства в организациях образования, как специально организованной педагогической сферы, структурированной системы педагогических факторов и условий становления национального самосознания личности.

4. Организация психолого-педагогического сопровождения профессионально-личностного развития обучающихся, оказание помощи в раскрытии их потребностей и способностей, содействующих самоутверждению и самореализации в будущем, а также совершенствование работы сети служб социально-психологической помощи.

5. Актуализация деятельности межнациональных молодежных общественных объединений как среды общения различных этнических групп, приобщения к ценностям культуры, нормам поведения и взаимоотношений в многонациональной среде.

Еще одной из современных проблем является Институт семейного воспитания, который является главным условием развития и трансляции духовно-нравственных ценностей народа. В семье происходит формирование нравственного сознания, усвоение социальных норм, моральных требований и образцов поведения, которое во многом определяется ее моральным обликом.

Сегодня семейное воспитание вносит весомый вклад в дело возрождения интеллектуального, духовного и нравственно-культурного потенциала нации. В то же время необходима модернизация воспитательной стратегии семьи с учетом имеющихся в этой сфере недостатков и упущений.

Их можно объединить в следующие группы:

Первое. С точки зрения *норм духовно-нравственного поведения* в семьях нередко ведется нездоровый образ жизни, имеют место насилие, отчужденность членов семьи друг от друга. Все это приводит к падению нравственности и морального здоровья подрастающего поколения. Происходит пропаганда жестокости, приобщение детей и подростков к курению, алкоголю и наркотикам.

Еще одна группа недостатков заключается в том, что в семьях нередко *духовно-нравственные и национальные ценности* отходят на второй план. Наблюдается ослабление традиционных устоев семьи - почитание родителей, ответственность родителей за судьбу своих детей и, в свою очередь, долг детей перед родителями и т.д.

В семейном воспитании недостаточно учитывается специфика этнического фактора и религиозной ситуации. Этим пытаются воспользоваться различные силы, желающие навязать обществу идеологические и религиозные нормы, идущие вразрез с нашими традициями и казахстанским законодательством.

Создание целостного пространства духовно-нравственного воспитания детей, определяющего урочную, внеурочную и внешкольную деятельность, будет осуществляться на основе социально-педагогического партнерства с: общественными организациями и традиционными религиозными объединениями; учреждениями дополнительного образования, культуры и спорта; средствами массовой информации; индивидуальными особенностями, потребностей обучающихся и их родителей.

Сохранение и развитие духовной культуры немыслимо без соответствующего психолого-педагогического прогресса. Чем эффективнее процесс воспитания, тем выше духовный рост отдельной личности и народа в целом.

В патриотическом и духовно-нравственном воспитании учащихся большую роль играют выездные поездки, волонтерство, социальные акции, интеллектуальные игры и др.

Выделение критериев оценивания многогранного процесса духовно-нравственного воспитания личности является сложным. На основе изучения научно-педагогической литературы и практического опыта выделяется ряд критериев, таких, как:

- принятие и соблюдение общепринятых норм морали;
- внутренняя свобода выбора поведения и принятия нравственного решения;
- *автономность, верность убеждениям и самому себе как духовной и социально ответственной личности;*
- *активное духовное противостояние безнравственности;*
- *гибкость нравственного мышления, способность к ломке моральных догм, запретов, стереотипов, к ценностной переориентации на основе истины и правды жизни;*
- *осознание духовно-нравственных ценностей мировых религий;*
- *стремление к коллективности как единственному средству распространения и утверждения в людях нравственного начала.*

Обновление содержания и развитие духовно-нравственного воспитания должно обеспечить:

- формирование нравственного сознания (нравственный идеал, нравственные и этические ценности, нормы и др.);
- развитие нравственных чувств и качеств: гуманизм, совесть, честь, долг, товарищество, доброта, стыд и т.д.;
- формирование нравственного поведения и нравственного опыта;
- воспитание гражданина и патриота своей Родины;
- формирование умения давать нравственную оценку происходящего в окружающем мире и предпринимать шаги для его позитивного изменения.

Охарактеризуем содержание некоторых основных моральных качеств, формирование которых является задачей нравственного воспитания.

Это качество предполагает любовь к Отечеству, готовность к его защите, труд на благо Отечества, неразрывную связь с идеями дружбы народов, непримиримость к любым проявлениям национализма, приверженность к народной культуре, знание национальных традиций, национальное достоинство, гордость и честь. В моральном облике любого человека эти проявления находят свое воплощение в воспитании гражданственности. В ней выражена самая высокая мотивация поведения, определяемая общественным долгом. Гражданский долг стимулирует социальную активность человека во всех сферах его жизнедеятельности и, прежде всего, в защите интересов своей Родины, в честном выполнении своих гражданских обязанностей, в труде, в общественной деятельности.

В системе межнациональных отношений в центре внимания школы всегда находится проблема единства казахстанского народа, истоками которого является многонациональная культура, устанавливающиеся экономические связи, обеспечивающие духовное развитие всех народов, населяющих территорию нашей республики, ближнего и дальнего зарубежья.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Бисенов К. Обновление духовного содержания // Казахстанская правда от 11 октября 2017 [Электронный ресурс] <http://www.kazpravda.kz/fresh/view/osnovi-duhovnogo-obnovleniya/>
- 2 Назарбаев Н.А. Послание народу Казахстана «Стратегия «Казахстан-2050»: Новый политический курс состоявшегося государства». – Астана, 2015. – 386 с.
- 3 Джанабаева Р.А., Оналбеков Е.С., Касенова С.А. Духовно-нравственное воспитание в современных школах Казахстана [Электронный ресурс] http://www.rusnauka.com/8_NMIW_2012/Pedagogica/3_104284.doc.htm
- 4 Тәжібаева С.Ф. Мектепте тәрбие жұмысын ұйымдастыру әдістемесі. Оқу құралы. Алматы, 2007. - 359 б.
- 5 Мукашев Т.Т. Молодежная политика как составная часть государственной социальной политики. – Астана: Академия государственной службы при Президенте РК, 2002.
- 6 Зайниева Л.Ю. Государственная молодежная политика: Казахстан в контексте мирового опыта. – Алматы: Дайк-пресс, 2006.
- 7 Жилбаев Ж.О. Стратегия развития духовно-нравственного воспитания личности в Республике Казахстан в условиях обновления содержания образования //Материалы республиканской научно-практической конференции «Стратегия развития духовно-нравственного воспитания личности в Республике Казахстан» 29 ноября 2013 г. [Электронный ресурс] <https://nao.kz/blogs/view/2/194>

ТҮЙІН

Мақалада автор Қазақстан Республикасындағы жастар саясатының қазіргі даму үрдісінің бүгінгі жайы жастарды рухани жаңғыртудың қалыптастыру мен дамытудың негізі ретінде қарастырады. Авторлар ұсынылған талдамалар барысында проблемалы бағытты көрсетіп, жаңа бағытты ұсынады.

RESUME

In the article the authors consider the current state of the problem of modern trends in the development of youth policy in the Republic of Kazakhstan as the basis for the formation and development of spiritual renewal of youth. In the course of the presented analysis the authors present problem directions and suggest new directions.

УДК 378.2

А.Е. Жумабаева

Казахский национальный педагогический университет им. Абая,
д-р пед. наук, профессор

А.А. Кдырбаева

Казахский национальный педагогический университет им. Абая,
канд. физ.-мат. наук, профессор

А.Ы. Сафаргалиева

Казахский национальный педагогический университет им. Абая, канд. пед. наук,
старший преподаватель

Теоретическое обоснование особенностей подготовки будущих учителей начальных классов в условиях полиязычия**Аннотация**

В статье рассматриваются вопросы подготовки будущих учителей начальных классов к профессиональной деятельности в условиях полиязычия. Немаловажной задачей в связи с обновлением содержания образования и новой парадигмы языкового образования является проблема кадрового обеспечения, подготовки педагогов новой формации, которая направлена на реализацию развития языковых и профессиональных способностей будущих специалистов. Подготовка будущих учителей начальных классов должна соответствовать современным образовательным требованиям формирования специалистов нового уровня, имеющих высокую профессиональную компетентность и конкурентоспособный уровень квалификации.

В статье подчеркиваются приоритеты языкового образования и принципы формирования языковой личности в полиязычной образовательной среде Казахстана; предпринимается попытка теоретического обоснования и определения общих требований, уровней, показателей, критериев подготовки педагогов начального уровня образования с позиции триединства языков.

Ключевые слова: теоретическое обоснование, требования, уровни, показатели, критерии, подготовка, полиязычное образование, межкультурная связь.

Государственная программа развития образования Республики Казахстан на 2011 - 2020 годы, утвержденная Указом Президента Республики Казахстан от 7 декабря 2010 года № 1118 и государственные образовательные стандарты высшего образования ориентированы на академическую и профессиональную мобильность будущих специалистов в условиях поликультурного общества. В связи с этим подготовка к полиязычной и межкультурной коммуникациям лиц, обучающихся в вузе, предполагает формирование лингвистических компетенций и их применение в различных видах

профессиональной деятельности. Такую подготовку возможно организовать за счет вариативной части учебного цикла, предусмотренной для расширения и углубления знаний, умений и навыков для успешной профессиональной деятельности и (или) продолжения профессионального образования. От преподавателей педагогических вузов сегодня требуется применение нового подхода к овладению профессиональными умениями, за счет которых формируется профессиональная полиязычная личность.

Министерством образования и науки Казахстана были сделаны конкретные шаги по внедрению трехязычного образования в вузах страны: реформируются стандарты образования, открыты специальные отделения и специальные группы, где преподавание некоторых базовых и профилирующих дисциплин ведется на трех языках, увеличен объем кредитов на изучение языков в Государственных общеобразовательных стандартах, что позволило студентам третьего года обучения в объеме 2-х кредитов изучать дополнительно дисциплины «Профессиональный казахский язык», «Профессиональный русский язык» и «Профессионально-ориентированный английский язык», введенные в перечень дисциплин обязательного компонента. В процессе изучения этих дисциплин обучающиеся приобретают междисциплинарные, терминологические и межкультурные навыки, необходимые в их профессии [1; 2].

Изучение работы педагогических вузов по подготовке будущих специалистов начального образования к профессиональной деятельности показал, что основными компонентами данной педагогической системы являлись: цель, задачи, закономерности, принципы, основные направления деятельности, организованные формы, методы обучения и воспитания, средства и результат. Систематизирующий элемент этой модели – цель, которая может быть конкретизирована целым рядом педагогических задач [3].

Проведенный нами анализ научной литературы, результатов практической деятельности специализированных кафедр педагогики и методики начального обучения, обеспечивающих полиязыковую подготовку в высшей школе, показал, что уже предпринимаются попытки моделировать образовательную среду для образовательных целей.

Однако нами не обнаружено ни одного исследования, связанного с созданием образовательной среды такого типа, которая учитывала бы формирование оптимальных условий обучения межкультурной коммуникации будущих учителей начальных классов. Отсюда вытекает необходимость научного обоснования системы педагогических условий, реализация которых способствовала бы этому.

В докторской диссертации казахстанского ученого Б.А. Жетписбаевой [4] рассмотрены методологические аспекты полиязычного образования, выстроена теоретическая база концептуализации полиязычного образования. Это стало возможным благодаря выявлению факторов и оснований актуализации полиязычного образования в Казахстане. По мнению автора работы, историко-педагогическими предпосылками зарождения и становления теории и практики полиязычного образования являются глобальные интеграционные процессы, требующие поиска универсальных средств лингвокультурной коммуникации. В частности, отмечается, что вхождение английского языка в лингвокоммуникативное пространство казахстанского общества потребовало его институционального изучения в объеме, необходимом для интеграции в мировую экономику. А объявление государственного статуса казахского языка и реальный уровень его функционального употребления обусловили его приоритетность в системе образования. Другой немаловажный фактор – исторически сложившийся, естественный для казахстанской языковой ситуации русско-казахский билингвизм обусловил высокий уровень разработанности научно-методической базы обучения русскому языку как родному и как неродному. Выявление и понимание этих факторов позволило автору сформулировать ряд ключевых понятий: 1) полиязыковая личность – активный носитель нескольких языков, в структурном плане представляющий собой: личность речевую,

личность коммуникативную, личность словарную, или этносемантическую – симбиоз мировоззренческих установок, ценностных направленностей, поведенческого опыта, интегрирован в лексической системе нескольких языков; 2) полиязычное образование – это процесс формирования полиязыковой личности на основе одновременного овладения несколькими языками как фрагментом социально значимого опыта человечества; полиязычное образование – это целенаправленный, организуемый, нормируемый триединный процесс обучения, воспитания, развития индивида как полиязыковой личности. На основании структурно- функционального и лингвистического подходов автор делает вывод о том, что в качестве теории полиязычного образования может выступить этнолингводидактика, целью которой является обслуживание практики полиязычного образования. В работе также определен объект, предмет, принципы и задачи данной теории. Исследование Б.А. Жетписбаевой открывает перспективы для фундаментальных научных и прикладных разработок в области полиязычного образования, научного обоснования современных инновационных стратегий развития языкового образования в целом.

В течение последних лет основные ориентации в образовании и в подготовке специалистов в вузах существенно изменились. Большое внимание исследователи стали уделять изучению компетенций и возможностям их применения с целью дополнить профессиональные знания для улучшения качественных характеристик специалистов и их конкурентоспособности на мировом рынке труда. При этом разрабатываемые программы подготовки носят, как правило, универсальный характер, применяются обособленно от других программ обучения, без учета специфики специальности.

Концептуальные основы подготовки специалистов начального образования с позиций триединства языков еще не рассматривались ни в одном исследовании и представляются актуальной проблемой современной высшей школы. Действительно, потребность общества в полиязычных учителях начальных классов обуславливает необходимость перехода к новому качеству образовательной среды, в которой субъекты образовательного процесса максимально активны и вовлечены в процесс полиязычной профессиональной коммуникации.

Потребность в быстром и качественном изменении условий подготовки будущих учителей начальных классов в высшей школе к полиязычной профессиональной коммуникации создает предпосылки для качественного обновления теоретической и практической базы образовательного процесса. Такой переход становится возможным благодаря созданию адекватных педагогических условий за счет моделирования особой образовательной среды.

В современных условиях глобализирующегося общества модернизация профессиональной подготовки будущего педагога начального образования к работе в условиях полиязычной среды в РК, отвечающей вызовам времени, является одной из ключевых задач Программы развития специальности «Педагогика и методика начального обучения» Казахского национального педагогического университета имени Абая, поставившего цель в ближайшее время создать образовательную среду нового типа, научное и профессионально маркированное пространство. Такую среду следует моделировать, соблюдая определенные условия, которые могут быть реализованы с учетом интеграционных тенденций развития информационного общества, а также современных данных когнитивной науки о когнитивном потенциале личности, находящейся в условиях полиязычного образовательного процесса и лингвосоциокультурной среды.

В Институте педагогики и психологии КазНПУ имени Абая имеется определенный опыт подготовки учителей начальных классов с дополнительной специализацией «Учитель начальных классов, учитель английского языка в начальных классах». Выпускники данной специальности еще с 2006 года преподают английский язык в

начальных классах. Однако такие группы были малочисленны, так как немногие студенты в должной степени владели базовыми знаниями языковой системы и общеупотребительным английским языком в рамках школьной программы. В 2006 году было всего 5 таких выпускников, в 2007 году – 4, в 2008 и 2009 годах – 6, в 2010, 2011, 2012 годах – по 8 человек. С 2013 года количество студентов специальности ПМНО в полиязычных группах заметно увеличилось. Так, например, в 2015 – 2016 учебном году на русском отделении было 11 человек, на казахском отделении – 47. Нами был проведен социологический опрос студентов, направленный на изучение следующих показателей:

- 1) уровень учебной мотивации обучающихся;
- 2) удовлетворенность выбором специальности;
- 3) удовлетворенность качеством организации учебного процесса.

Анализ первичных данных показал, что в анкетировании приняли участие студенты с высокой учебной мотивацией. Средний балл респондентов составил от 3,7 до 4,0. Большинство студентов (95%) выбор профессии осуществили осознанно, на примере или по совету родителей, а также своих учителей. По результатам анкетирования 70% студентов удовлетворены получаемыми знаниями и полагают, что они в основном соответствуют задачам их будущей профессиональной деятельности.

74% респондентов изъявили желание повысить свой уровень английского языка и убеждены в том, что полиязычный специалист имеет больше возможностей для трудоустройства

Для оценки развития полиязычного образования были сформулированы вопросы о дополнительных занятиях языками.

90% студентов отметили, что особенность изучения языков как учебных дисциплин заключается в обучении коммуникативной деятельности, т.е. освоение навыков общения на этом языке и овладение необходимым лексико-грамматическим минимумом, а также применение этих знаний в коммуникативных целях.

Для успешного внедрения полиязычия разработаны типовые программы для специальности 5В010200 – «Педагогика и методика начального обучения» по профессиональному казахскому, русскому, английскому языкам. Профессиональный русский язык – это особая функциональная разновидность литературного языка, обслуживающая профессиональную сферу общения. Программа предназначена для тех, кто изучает русский язык в качестве языка межнационального общения. Русский для казахоязычных, казахский для русскоязычных и иностранный язык для обеих категорий студентов стал в полной мере осознаваться как средство общения, средство взаимопонимания специалистов в конкретной сфере деятельности, средство приобщения к иной национальной культуре и как важное средство для развития интеллектуальных способностей студентов, их общеобразовательного потенциала. Целью вышеназванных программ является реализация полиязычного образования, направленного на подготовку высококвалифицированных конкурентоспособных специалистов педагогических специальностей, обладающих языковой компетенцией на основе параллельного овладения казахским, русским и английским языками, мобильных в международном образовательном пространстве и на рынке труда.

Глобальные изменения как в Казахстане, так и во всем мире изменили роль иностранного языка в системе образования, и из простого учебного предмета он превратился в базовый элемент современной образовательной системы, в средство достижения профессиональной реализации личности. Наряду с этим направлением в процессе подготовки педагога начального образования с полиязыковой специализацией оформляется тенденция интегративного обучения, т.е. использование материала из различных учебных дисциплин, основанное на сочетании, взаимодействии и взаимосодействии положений системно-целостного, компетентностного, полилингвального и личностно-деятельностного подходов в образовании. Говоря об

интеграции языковой и профессиональной подготовки, мы имеем в виду и то, что овладение иностранным языком рассматривается как приобретение коммуникативной компетенции, то есть умения грамотно использовать языковые средства в соответствии с ситуацией общения, а также обеспечивает возможность знакомства с зарубежными достижениями в профессиональной области.

Таким образом, в нашем исследовании мы полагаем, что общими требованиями подготовки педагогов начального образования к работе в полиязыковой среде являются следующие:

- 1) создание поддерживающей образовательной среды как фактора, влияющего на реализацию трехязычного образования;
- 2) создание консультативного совета для педагогического и психологического сопровождения процесса подготовки будущих учителей начального образования;
- 3) создание методического обеспечения процесса подготовки педагогов по специальностям 5B010200 (6M010200; 6D010200) – Педагогика и методика начального обучения;
- 4) интеграция в сферу профессиональной деятельности: развитие у обучающихся практических навыков использования государственного, русского и английского языков для профессионального общения по своей будущей специальности в сфере педагогики и методики начального обучения;
- 5) стимулирование процесса обучения государственному, русскому и английскому языкам для подготовки полиязычной личности;
- 6) способность к самообразованию;
- 7) способность работать в исследовательском направлении;
- 8) умение представлять себя и свою культуру в условиях иноязычного общения.

Практика и результаты научных исследований свидетельствуют о том, что студенты – выпускники специальности «Педагогика и методика начального обучения» владеют вторым (неродным) языком обучения на коммуникативно-достаточном уровне, но при этом не способны стать субъектом коммуникации в процессе обучающей педагогической деятельности. Одной из причин такого положения являются существующие программы подготовки учителей начальных классов в вузе, в которых преобладающее место отводится педагогической подготовке и недостаточно внимания уделяется лингвистической подготовке на неродном языке для реализации межкультурного аспекта обучения языкам.

Формирование у студентов готовности к полиязычной коммуникации рассматривается нами как целостный процесс взаимодействия субъектов (преподавателей и студентов), основанный на специально организуемой и сознательно осуществляемой педагогической деятельности, направленной на формирование в единстве структурных и функциональных компонентов готовности к межкультурной коммуникации. Данный процесс является органической частью процесса профессиональной подготовки будущих учителей начальных классов.

Структурные компоненты готовности отражают весь спектр современных требований к качеству подготовленности личности не только к полиязычному общению, но и выполнению социального заказа общества в условиях межкультурного образования и включают комплекс компетенций: лингвистической (знание словарных единиц и грамматических правил), социолингвистической (способность выбирать и использовать адекватные языковые формы и средства в зависимости от цели и ситуации общения), социокультурной (знание культурных особенностей носителей языка, их привычек, традиций, норм этикета), дискурсивной (способность понимать и строить различные виды коммуникативных высказываний), стратегической (использование вербальных и невербальных средств, к которым прибегает человек в случае сбоя в коммуникации) и

социальной (умение и желание взаимодействовать с другими, уверенность в общении и способность поддержать его и помочь партнеру).

В качестве функциональных компонентов готовности к полиязычной коммуникации выступают личностно-мотивационный, когнитивный и прагматический. Личностно-мотивационный компонент полиязычной и межкультурной коммуникаций характеризует степень нравственно-психологической готовности будущего педагога к профессиональной деятельности. Он отражает интерес к межкультурному взаимодействию, степень удовлетворенности его результатами, уровень коммуникабельности и уверенности в общении, уровень развития мотивации к педагогической деятельности и стремление к самосовершенствованию, и формированию своей профессиональной компетентности. Когнитивный компонент полиязычной и межкультурной коммуникаций отражает информированность о сущности и содержании межкультурной коммуникации и соответствующей педагогической деятельности, о требованиях к личности преподавателя, а также уровень знаний (общепедагогических, методических, специально-предметных), необходимых для эффективной межкультурной коммуникации и профессионально-педагогической деятельности по формированию готовности учащихся. Прагматический компонент полиязычной и межкультурной коммуникаций составляют лингвистические и профессионально-педагогические умения и навыки, которыми должен владеть сам будущий учитель начальных классов для реализации функций профессиональной коммуникации и формирования данной готовности у учащихся.

Факторный компонент позволяет более точно, с учетом конкретной педагогической ситуации, сформулировать основные положения, цели и задачи, определить стратегию развития процесса. Процесс формирования готовности к полиязычной коммуникации детерминирован двумя группами факторов: внешними факторами, образующими социально-культурный фон системы языкового образования (социально-экономические, политические, этнокультурные, социально-педагогические и общеметодические факторы); внутренними факторами, определяющими специфику и возможность конкретного процесса, направленного на формирование у студентов вуза готовности к межкультурной коммуникации (индивидуальные факторы и лингводидактическая среда).

Анализ исследований в области средо-ориентированного обучения (М.М. Кларин, Б.А. Жетписбаева, В.А. Ясвин и др.) позволяет нам рассматривать лингводидактическую среду как разновидность образовательной среды, как систему влияний и условий формирования личности по заданному образцу, а также возможностей для ее развития, содержащихся в социальном и пространственно-предметном окружении [5]. С учетом этого мы рассматриваем лингводидактическую среду как совокупность условий, реализация которых обеспечивает эффективность процесса формирования у студентов готовности к межкультурной коммуникации.

Функциональный компонент формирования готовности к полиязычной коммуникации позволяет выделить основные функции, обеспечивающие развитие процесса формирования у будущих учителей начальных классов готовности к межкультурной коммуникации: общепедагогические (образовательная, развивающая и воспитательная) и специфические (культурологическая, коммуникативная и функция самореализации).

Основным компонентом процесса формирования у студентов готовности к полиязычной и межкультурной коммуникациям является процессуальный компонент, который включает целевой, содержательный, организационно-методический и результативный блоки. Целевой блок характеризует цель и задачи исследуемого процесса формирования готовности к межкультурной коммуникации. В качестве цели исследуемого процесса выступает формирование у студентов в единстве структурных и функциональных компонентов готовности к межкультурной коммуникации. Данная цель конкретизируется в познавательных, деятельностных и мотивационных задачах.

Содержательный блок процесса формирования готовности к полиязычной и межкультурной коммуникации у будущих учителей начальных классов отражает его принципы и содержание. Совокупность принципов включает общепедагогические и специфические принципы, отражающие его особенности: диалога культур и цивилизаций, интегративности.

Содержание исследуемого процесса может быть представлено тремя аспектами: когнитивным, прагматическим и мотивационным. Когнитивный аспект содержательного блока отражает деятельность по обеспечению студентов социокультурными, психолого-педагогическими, методическими, лингвистическими знаниями о межкультурной коммуникации, деятельности учителя начальных классов. Прагматический аспект содержательного блока предусматривает развитие практических умений и навыков межкультурного взаимодействия речевых партнеров, как в условиях межличностного общения в родной языковой среде, так и в инофонной аутентичной (естественной) языковой среде. Мотивационный аспект содержательного блока предполагает осуществление деятельности по развитию интереса студентов к межкультурной коммуникации и педагогической деятельности учителя начальных классов. Этот процесс предполагает применение широкого арсенала методов и образовательных технологий, средств и форм взаимодействия, которые представлены в организационно-методическом блоке процесса формирования готовности к межкультурной коммуникации у будущих учителей начальных классов. Результативный блок предполагает проведение анализа результатов, выявление отклонений от намеченной цели и причин их возникновения, внесение необходимых корректив.

Специфика объекта нашего исследования обусловила необходимость выделения совокупности условий, образующих лингводидактическую среду, которая становится определяющим фактором в процессе формирования у студентов университета готовности к полиязычной и межкультурной коммуникациям.

В качестве первого условия мы определили актуализацию (перевод из латентного в действующее состояние) межкультурной направленности профессионального образования студентов посредством применения рефлексивной самооценки студентами уровня языковой и социокультурной компетентности.

Второе условие заключается в комплексном применении личностно-ориентированных технологий продуктивного обучения иностранным языкам в процессе профессионального образования студентов специальности «Педагогика и методика начального обучения».

Третье условие лингводидактической среды – в активизации межкультурной коммуникации посредством организации учебно-воспитательных форм деятельности студентов, направленных на расширение опыта полиязычной коммуникации.

Данная совокупность условий и составляет лингводидактической среду, обеспечивающую эффективность учебного процесса.

Структурные компоненты полиязыковой личности представляют собой своеобразные сочетания критериев (К) и показателей (П) подготовки педагогов начального образования к работе в полиязыковой среде и позволяют продиагностировать уровни (У) ее сформированности: 1) высокий, 2) средний, 3) низкий.

I. К: знания, умения и навыки в области родного, казахского, русского, первого иностранного, второго иностранного языков – П: 1) свободное владение всеми перечисленными языками; 2) свободное владение казахским и иностранным, фрагментарное владение русским языком; 3) свободное владение русским и иностранным, фрагментарное владение казахским языком.

II. К: осознание социальной значимости знания языков — П: 1) устойчивый интерес ко всем перечисленным языкам; 2) интерес ко всем языкам, к одному из них – доминирующий; 3) интерес ко всем языкам, к иностранному – доминирующий.

III. К: активное использование казахского, русского, английского языков в профессиональной деятельности — II: 1) в институциональной, внеинституциональной, неформальной среде; 2) в институциональной, внеинституциональной среде; 3) в институциональной среде.

Таким образом, проведенное исследование выявило инновационность идеи проектирования и реализации образовательной среды как целостной системы для подготовки педагогов начального уровня образования с позиции триединства языков, что означает переход из состояния функционирования в режим качественного развития.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Концепция развития иноязычного образования Республики Казахстан. - Алматы, 2004.
- 2 Государственная программа функционирования и развития языков в Республике Казахстан на 2011-2020 годы. - Официальное издание. – Астана, 2011.
- 3 Sarinzhipov A.S. Performance on board of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan, on January 31, 2014.
- 4 Жетписбаева Б.А. Теоретико-методологические основы полиязычного образования: дис. ... докт. пед. наук. - Караганда, 2009. - 302 с.
- 5 Ясвин В.А. Образовательная среда: от моделирования к проектированию. - Москва: "Смысл", 2001. - 356 с.

ТҮЙІН

Мақалада көптілділік жағдайында болашақ бастауыш сынып мұғалімдерін кәсіби қызметке дайындау мәселелері қарастырылады.

RESUME

The article deals with training of future primary school teachers for professional activities in the conditions of multilingualism.

Н.Т. Нығыманова

Еуразия гуманитарлық институты,
пед. ғыл. канд., профессор м.а.

Тұлға қалыптастырудағы халықтық педагогиканың негізгі факторлары

Аннотация

Мақалада Жеке тұлғаның ұлттық нормаларын ұлттық рухани дәстүрлердің негізінде жасалған нақты бір тәрбие жүйесінсіз қалыптастыру мүмкін емес екендігі жайлы ой қозғалды.

Ұлттық нормалар пен принциптер өзара қарым-қатынас үрдісінде адамдардың мінез-құлық тәжірибесі арқылы қалыптасады. Алайда олар өздігімен орнықпайды, мемлекеттік мекемелер мен қоғамдық институттар тарапынан белгілі бір көмекті талап етеді. Қайсыбір қоғам болмасын, өз азаматтарына қамқорлық жасау мен бірге, оларда адамгершілікті қатынас мәдениетін қалыптастыру, ата-бабадан, ұрпақтан-ұрпаққа мұра болған тарихи мәдениетті меңгерту жастарымыздың болашағын айқындайды.

Түйін сөздер: халық даналығы, ұлттық рухани дәстүр, тәрбие, педагогикалық негізгі факторлар.

Бүгінгі таңда қоғамның күрделі рухани жағдайында осы проблемаларды жүзеге асыру қажеттілігі туындап отыр. Өйткені нарықтық экономика барысындағы қиыншылықтар жеке адамның ұлттық қасиеттерінің құлдырауына, рухани құндылыққа деген көзқарасының өзгеруіне, ішкі мәдениетінің төмендеуіне, адами болмысты жоғалтуына әкеліп соғып отыр [1].

Жеке тұлғаның ұлттық нормаларын ұлттық рухани дәстүрлердің негізінде жасалған нақты бір тәрбие жүйесінсіз қалыптастыру мүмкін емес.

Ұлттық нормалар пен принциптер өзара қарым-қатынас үрдісінде адамдардың мінез-құлық тәжірибесі арқылы қалыптасады. Алайда олар өздігімен орнықпайды, мемлекеттік мекемелер мен қоғамдық институттар тарапынан белгілі бір көмекті талап етеді. Қайсыбір қоғам

болмасын өз азаматтарына қамқорлық жасау мен бірге, оларда адамгершілікті қатынас мәдениетін қалыптастырып, ата-бабадан, ұрпақтан-ұрпаққа мұра болған тарихи мәдениетті меңгертуі тиіс.

Халық даналығының кәусар бұлағы – ұлттық-этикалық дәстүрлерге назар аудару қазіргі білім жүйесі үшін аса маңызды. Мұның студенттер үшін де маңызы зор, өйткені оқушыларды халық даналығында адамгершілікке тәрбиелеу мұғалімнің жеке тұлғалық адами қасиеттеріне, осы салада меңгерген теориялық-практикалық білім, іскерлік, дағды деңгейіне байланысты айқындалады. Халықтың педагогикалық көзқарасын зерттеп, зерделеу проблемасы адамзат баласының көптеген ұрпақтарын толғандырған. Ұлы педагогтер Я.А. Коменский, Ж.Ж. Руссо, И.Г. Песталоцци, К.Д. Ушинский, Ы. Алтынсарин тәрбиенің халықтық негізін және халық тәрбиесі құралдарының тиімділігін атап көрсеткен [2].

Бірқатар педагогтер (А.С. Макаренко, С.Т. Шацкий, В.А. Сухомлинский) олардың көтерген идеяларының әрекеттілігі мен қажеттілігін практика жүзінде дәлелдеген. 60-70-жылдары халық педагогикасы алғаш рет ғылыми тұрғыда зерттеле бастады (Г.Н. Волков, А.Х. Мұхамбаева, Ы. Оршыбеков, т.б.). Солардың ішінде Г.Н. Волков этнопедагогиканы ғылым ретінде дәлелдеп, оның тәрбиедегі мәні мен мазмұнын жан-жақты ашып көрсетті [3].

Қазіргі таңда ТМД мемлекеттерінде де, Қазақстанда да этнопедагогика саласында орындалған зерттеу жұмыстары баршылық (Е.Л. Христова, А. Ханбиков, Э. Измайлов, Қ.Б. Жарықбаев, С. Қалиев, С.А. Ұзақбаева, К.Ж. Қожахметова, Р. Дүйсембінова, А.С. Мағауова, Г. Бахтиярова, т.б.) [4].

Бұл жұмыстар әртүрлі этникалық негізде орындалғанымен, халық педагогикасының әдіснамалық-теориялық негізін, мәнін, бала тәрбиесіндегі рөлін, өзіндік ерекшеліктерін мазмұндайды. Әйтсе де, бұл еңбектерде бастауыш сынып оқушыларының оқу-тәрбие үрдісінде қазақ халқының ұлттық-этикалық дәстүрлерінде тұлға қалыптастырудағы халықтық педагогиканың негізінде тәрбиелеу мәселелері қарастырылмаған.

Бала тәрбиесінде халықтық педагогиканы қолдану – жан-жақты дамытушы фактор болғандықтан, әлеуметтендіру процесі де жүзеге асады.

Жаңылтпаш, ауызша поэзия және тағы басқа халық ауыз әдебиетінің түрлері баланы моральдық құндылықтарға баулып қана қоймай, кішкене кезінде тіл мүкісін болдырмауға қолданылатын құрал.

Халықтық педагогика ғасырлар бойы қалыптасып, шыңдалған сенімді де құнды құрал болып қала бермек. Бұл тәрбие әдісі өз күшін бүгінгі таңда да жоғалта қойған жоқ.

Тәрбиенің халықтық жүйесінің қалыптасуына ықпал еткен жағдайлар. Мектептер пайда болғанға дейін тұлға қалыптастыруда ғасырлар бойы қалыптасқан тәрбиенің халықтық дәстүрлері шешуші рөл атқарды. Халық ұрпақтан ұрпаққа өзінің қоғамдық және әлеуметтік тәжірибесін, рухани байлығын, үлкеннің кішіге құрметі ретінде мұра етіп келді, сол арқылы қоғамның материалдық және рухани мәдениетінің тарихын туғызды. Адам мәдениетінің екі саласы арасындағы сабақтастық байланыс дәл осы педагогикалық мәдениетпен қамтамасыз етіледі.

Жеткіншектің сезім мен санасына ықпал етудің кешендік шаралары оның өмірі мен әрекетін ұйымдастырудың саналуан түрлерімен сәйкес келеді. Жастардың өмірін ұйымдастырудың жиынтық түрлеріне көптеген салттар мен дәстүрлерді, әдет-ғұрыптар мен мерекелерді жатқызуға болады. Өзінің қызметінде міндетті түрде мерекелік сипатқа ие еңбек дәстүрлері барлық халықтарда алдыңғы орында. Күнделікті іске айналған ұжымдық көмек, өзара көмек *көмек салтын* қалыптастырады.

Халықтық педагогика – халық шығармашылығында көрініс тапқан, тәрбие ісіне тікелей не жанама қызмет ететін халық шығармашылығының тереңінен шыққан тәрбие саласындағы түсініктер, көзқарастар, пікірлер, сенімдер, дағдылар мен тәсілдер.

Көптеген халықтық әдет-ғұрыптар, мейрамдар, салтанаттар өзінің сезімді мәнерімен, эстетикалық реңділігімен жастарға гуманистік тәрбие берудің қолайлы және тиімді құралы болды. Бұған көз жеткізу үшін барлық халықтарға белгілі әдістерді атаса да жеткілікті, бұл – көрсету, үйрету, сенім, ізгі тілек, өтініш, кеңес, мақұлдау, кінәлау, сөгіс, ескерту, көндіру, ант беру, жазалау және т.б.

Халықтық педагогиканың халықтық сана ретінде дамуы, тәжірибелер мен дәстүрлер жинақтауы негізінен қоғамдық тәрбие жүйелері әлі өмірге келмеген тарихи кезеңге жатады. Демек, табиғат және еңбек – халықтық тәрбиенің қозғаушы күштері, жетілген адам тұлғасы жайлы түсінікті туғызушы факторлар. Табиғаттың ықпалы педагогикалық процеске саналылық элементін енгізді, жетілу жайлы ойды кеңейтті. Табиғаттың эстетикалық ролі мәңгілік, бүкіл әсемдік табиғатқа тән. Жастардың эстетикалық талғамының артуына табиғаттың әсер ететіндігі жайлы әрбір халықтың табиғат сұлулығын пайымдаумен рухтанған жоғары поэтикалық шығармаларынан көрініп тұр.

Осылайша, тәрбиенің мақсаты айқындалып, әлеуметтік тәжірибе, рухани құндылықтарды сақтау, жаңғырту, тапсыру, бекіту құралы ретінде дәстүрлер алға шықты. Жалпыға ортақтық, бұқаралық, тұрақтылық, әсерлі тартымдылық – дәстүрлерге тән сипат болып сипатталады. Олардың мәні – мұраланған әдет түрлерін өзгеріссіз сақтауы, бұрыннан қалыптасқан өмір салтына өткеннің мәдени мұрасы ретінде ұқыпты қатынас таныту.

Дәстүрлердің күші – ұйымдаспаған жаратылысында. Олар көзқарастар мен тәртіп жолдрын ешкімге күштеп таңбайды, адамды тәжірибелік әрекеттерге итермелегендіктен, түсініктер мен тәртіп қалыптары қарсылықсыз қабылданады.

Тәрбие дәстүрлерін талдауда халық тәрбиенің барлық салалары қатарласа жүзеге асуына қамқор болды, тұлға қалыптастыруды оның барлық құрамдарымен жиынтықта қарастырды және оны тұтас процесс ретінде жүзеге асырды деп тұжырым жасауға алып келді. Мұның даусыздығы халықтың ауызша шығармашылығының кез келген жанрымен дәлелденеді. Өлеңдер, ертегілер, жұмбақтар мен мақалдардың поэтикалық формалары мен мазмұнының саналуандығы халықтық педагогика жетілген тұлға сипаттарын анықтай отыра, онымен қатарластыра жетілген тұлға идеалын жүзеге асыру жайлы да қамқор болғанына куә етеді. Мәселен, *ауызша поэзияның* аса кең тараған түрі *әндер* мен *өлеңдерді* алайық. Көптеген әндер балалар мен жасөспірімдерді табиғат пен қоғам жайлы сан түрлі мәліметтермен қаруландырады: тарихи жырлар маңызды тарихи оқиғалар жайлы жалпыға түсінікті хабарлайды, еңбек әндерінде ғана емес, сондай-ақ, мерекелік әдет-ғұрыптық, бесік жырларында, тіпті той-думандарда да басым тақырып болып табылады; өлеңдер жоғары адамгершілік идеалдарды насихаттайды; бұларда күш пен денсаулық және т.б. дәріптеледі. Сондай-ақ, жұмбақтардың ақыл-ой тәрбиесінің тиімді құралы, ал мақал-мәтелдер – адамгершілік тәрбиесі болып табылатындығы белгілі.

Халықтың жекелеген ауызша шығарма жанрларының қызметін анықтап қана қоймай, оларды тәрбие мен өзін-өзі тәрбиелеудің нақты міндеттеріне сай жекелеген үлкен-кішілігіне қарай бөлінген топтар арасына бөліп орналастыру атап көрсетуге тұрарлық. Жаңа *жұмбақтарды* балалар мен жасөспірімдерге көбіне үлкендер хабарлағанмен, жұмбақтар мен өлеңдерді, мәселен, балалар өз ортасында құмарлықпен пайдаланады. *Мақалдар* көбіне үлкендер арасында кеңінен тараған және балалар мен жастарға тәрбиелік ықпал ету мақсатында хабарланады, үлкендер өз ортасында оларға сирек жүгінеді; әндер, атап айтқанда жастар ортасында аса кеңінен тараған, қарттар ән айтпайды десе де болады.

Тұлғаның қалыптасуындағы ойынның алатын орны. Балалар мен жастар ортасының аса тиімді құралдарының келесі бірі – ойындар. Халық педагогикасы оларды бала өсуі, дамуы мен қалыптасуының факторы ретінде көреді. Осыған байланысты халықтың “Бала өсірген ана бала болып ойнайды, бала оқытқан ұстаз бала болып ойлайды” деуі осыдан.

Ойын балалар үшін тек жұбаныш пен уақыт оздыру, ойын-сауық пен қуаныш қана емес. Көптеген балалар ойындарының дене күштерін дамыту, көркемдікке және

адамгершілікке баулуда маңызды мәні бар. Мәселен, балалар ойындарын этнографиялық және педагогикалық тұрғыдан талдауға ұмтылған Ә. Диваевтың “Игры киргизских детей” атты мақаласы ғылыми қызығушылық туғызады. Бұнда ол ер балалар мен қыздардың саз балшықтан жануарлардың түрлі мүсіндерін жасау, қуыршақтарына киім тігу қабілеттері көрсетіліп, “Соқыр теке”, “Көк сиыр”, “Бөрік жасырмақ” т. б. ойындарының мазмұнын ашады. Сондай-ақ, “Қырғыз жастарының көне ойындары” мақаласында тойда, айттарда ауыл жастарының ат жарыстары “Қыз куу”, “Көкпар”, “Аударыспак” т.б. ойындары жайында мағлұматтар береді. Бұл ойындардың дене тәрбиесін дамытуда алатын орны ерекше.

А. Диваев аталған мақаласында ойынның бала тәрбиесіндегі ролін айта келіп, жас өспірімдерді үш топқа бөледі:

1-7 жас аралығы – нәресте	Ежелгі қазақ ойындары
7-10 жас аралығы – бозбала	Қозғалмалы ойындар
15-30 жас аралығы – жігіт	Спорт ойындары

А. Диваев: “Бұл жерде менің айтарым, егер қыз баланың қолдан жасайтын қуыршақтары мен ер балалардың өздерінің балшықтан жасап алатын жылқы мен түйе сияқты жануарлар мүсіні болмаса, қазақ балаларының ойыншықтары мүлдем жоқ. Бірақ антропологиялық көзқараспен қарайтын болсақ, олардың осы ұсқынсыз ойыншықтары баланың өз шығармашылық қиялымен туғандықтан, құнды болып есептеледі” [5].

Қазақ халқының өмірінде ойынсыз тірлік бітпеген, тіпті көшіп-қонуда да жастар аяғын ойынға айналдырып отырған.

Жаңылтпаш ойыны. Бұл ойынды әуелде тілінің мүкісі бар, әр әріпті, дыбысты дұрыс айта алмайтын балалар үшін пайдаланған халық педагогикасының бір саласы. Кішкене кезінде ‘р’-дың орнына ‘и’-ді ауыстырып айтуға байланысты халық үні, әуені әдемі өлеңделіп:

- Дегенде, ей, Тайқарбай, әй, Тайқарбай,
Қойыңды мол жусанға жай, Тайқарбай,
Тайқарбай, Майқарбайлар толып жатыр,
Әй, Тайқарбай, дагенің қай Тайқарбай?

деп балаларға әр дыбысты өз орындарында айтуға дағдыландыру арқылы тіл мүкісін түзетуге көмектескен ойын түрі.

Бала тәрбиесінде халықтық педагогиканы қолдану – жан-жақты дамытушы фактор болғандықтан, әлеуметтендіру процесі де жүзеге асады.

Жаңылтпаш, ауызша поэзия және тағы басқа халық ауыз әдебиетінің түрлері баланы моральдық құндылықтарға баулып қана қоймай, кішкене кезінде тіл мүкісін болдырмауға қолданылатын құрал.

Халықтық педагогика ғасырлар бойы қалыптасып, шыңдалған сенімді де құнды құрал болып қала бермек. Қазіргі әлеуметтік мәдениет жағдайында педагогикалық білімді дамыту үшін мұғалімнің кәсіби даярлығына жаңа көзқарастар қажет. Мінез-құлықтың этникалық нормалары мен ережелерінде көрініс тапқан педагогикалық мәдениет үлгісін жас ұрпаққа жеткізетін мұғалім тұлғасының әлеуметтік-адамгершілік, жалпы мәдени және этноәлеуметтік мәдени мүмкіндіктерін дамытқан орынды. Бұның бәрі руханилық пен субъективтілікті қалыптастырудың ақиқатты үрдісімен, этникалық және жалпы адамзат мәдениеті түсінігіндегі білімді жүзеге асырумен байланысты.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Назарбаев Н.Ә. Жаңа әлемдегі білім жаңа Қазақстан. – Алматы, 2007.
- 2 Қоянбаев Ж. Педагогика. – Алматы, 2002. – 110 б.

- 3 Қалиев С. Қазақ этнопедагогикасының теориялық негіздері мен тарихы. – Алматы: Рауан, 1998. – 128 б.
- 4 Нығыманова Н.Т. Этнопедагогика. – Астана: ЕАГИ, 2015. – 109 б.
- 5 Диваев А.А. Колыбельная песня // Казахская народная поэзия: (Из образцов, собранных и записанных А.А.Диваевым). – Алма-Ата, 1964. – С. 94-101.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается сложность формирования национального стандарта личности без конкретной системы образования, основанной на национальных традициях. Национальные нормы и принципы формируются через поведенческий опыт людей в процессе взаимодействия.

Формирование культуры нравственности, изучение исторической культуры определяет будущее подрастающего поколения.

RESUME

The author of the article states that it is impossible to formulate the national standard of a personality without a concrete system of education based on the national traditions. The national norms and principles are formed via behavior experience of the people in the process of interaction. But they are not formed independently and need help from the state institutions.

Any society should help its people to form culture of morality, to study historical culture inherited by generations that determines the future of our youth.

Zh. Baigozhina

Pavlodar State Pedagogical
University, PhD

A. Khalelova

Pavlodar State Pedagogical
University, Master of Pedagogy

Zh. Alibaeva

Pavlodar State Pedagogical
University, Master of Pedagogy

Communicative competence of the teacher as a professionally significant phenomenon

Annotation

The article is devoted to the problem of professional pedagogical work, which gives a priority to its communicative component, and connects efficiency of pedagogical communication in the educational relation with certain properties, motives, positions, orientation of the personality of the teacher.

Key words: communicative competence, communicative abilities, communicative skills, professional communication, competence-based approach, teacher.

The teacher's profession is one of the most difficult professions. The accumulated pedagogical theory, containing theses, ideas of how the upbringing has to be made, does not often give concrete answers to questions of daily practice. Therefore, the future teacher needs to learn to find solutions in various pedagogical situations independently, to form professional competence [1, 23]. The nature of communicative orientation of the teacher to a certain extent defines his professional competence, the general style and level at which pedagogical communication, results of communication are understood as a degree of achievement of the goals that are carried out.

In teaching and during the educational process, the teacher transmits to children knowledge, which is available for him, organizes the activity of students. The formalized, unified part of professional work is performed against the background and in space of emotional and valuable experiences and the teacher's relations. They produce a corresponding attitude to the facts of reality among students, the attitude to the world, to other people, to themselves, they form value systems and personal meanings of students, make the process of cognition personally significant [2].

Hopes for improvement of training of future teachers in the field of social and communicative competence are laid on humanitarization of higher education, in particular on introduction in the educational process of a cycle of humanitarian disciplines. However, in practice, a very small

amount of hours is distinguished for classroom work on these disciplines, and teaching is in most cases carried out in the form of lectures. In such conditions, training is primarily aimed to obtain theoretical knowledge by students, that is are the result of comprehension of certain facts and information on the disciplines mentioned and can be expanded; and it is not at all oriented towards mastering practical skills that will help future teachers solve problems in the communicative sphere. Besides, while forming communicative skills features of communication of younger school students are not considered. The result of a low level of practical knowledge in the field of communication is that the participants in the interaction have stereotypes of statements, the comfort of behavior.

Thus, most primary school teachers prefer an authoritarian style of communication, which, in the most negative forms, can be shown in a tendency to impose their thoughts and will on others, in aggressiveness, in basic inability to dialogue. Whereas the teacher's social and communicative competence allows optimally realizing opportunities and abilities, helps him to experience the joy of contacts, self-reliance [3].

Therefore, the problem of intensifying the development of social and communicative competence of future teachers as the harmonious connection of theoretical and practical knowledge in the field of social communication in the context of professional training is relevant for the higher school.

The communicative aspect takes a significant place in the activity of the teacher, but the communicative competence is not only the success of the future teacher in communication but the success of the realization of the purposes and problems of training [4, 6].

Communication competence means the ability to establish and maintain the necessary contacts with people. The structure of communicative competence includes some set of knowledge, the skills providing an effective course of the communicative process. This kind of competence assumes the ability to expand (or to narrow) the circle of communication and skills to vary its depth (the ability to communicate at different levels of confidence), understand and be understood by communication partners.

Communicative competence is developing and it is a considerably realized experience of communication between people which is formed and becomes more active in the conditions of direct human interaction. Formed and realized collectively, interpersonal experience meanwhile is individual. It is also wrong to represent communicative competence as a closed individual experience, ignoring the social nature of this social and psychological quality.

Communicative competence can't be considered a final characteristic of the person. Acquisition of communicative competence is the movement from the actual world of personal events to the results of understanding of these events, which is fixed in cognitive structures of mentality in the form of skills and serves the person at further contacts with others. The ability to learn in communicative situations increases in the process of development of culture, including ideological and moral norms and patterns of social life [5, 58].

E.V. Prozova in her studies, defining communicative competence as an education that functions and develops in the presence of certain conditions, believes that the future teacher should have three blocks of knowledge. The first block is the factual knowledge of the characteristics of communication, depending on gender, age and individual characteristics of children, understanding of communication mechanisms, knowledge of role prescriptions and expectations, knowledge of etiquette, etc. Procedural and technological knowledge is the second block. It includes knowledge of perception mechanisms, listening rules, ways of retaining attention, self-control, etc. The third block includes conceptual knowledge about the subject of humanism, the leading pedagogical ideas, the structure of relationships, the general theory of communication, etc.

Of course, the future teacher must learn to use communicative knowledge for the actual situation, the levels of communication (verbal-non-verbal, personal, dialogical-monological, manipulative and adaptive), and diagnose his communicative capabilities. The problem is that

many students of pedagogical universities are good at teaching methodology and know the method of extracurricular educational work, but they are weak in the field of establishing and maintaining relations with students and other participants in pedagogical interaction. In the educational process an important role is given to interpersonal relationships, communication, psychological aspects of teacher-student interaction. Unpreparedness of future teachers is expressed in the fact that students often do not have contacts with students, trusting relationships; they cannot properly get out of conflict situations, conduct individual work with students, cooperate with teachers. There are many reasons for this. The main thing is that the pedagogical educational institution teaches the method of teaching, and little attention is paid to the psychology of communication, the development of communicative skills in future teachers [6].

Professional and pedagogical communication goes beyond the contact "teacher - student" and involves the interaction of the teacher with other subjects of the pedagogical process. "Professional and pedagogical communication is the interaction of the teacher-educator with his colleagues, students and their parents, with representatives of educational and public authorities, carried out in the field of his professional activity."

Another important aspect of the teacher's activity is the question of pedagogical abilities and personal qualities. Pedagogical abilities are defined as personality properties that are a condition for the successful performance of certain activities. Inherently people have makings - personal, characterological, psycho-physiological and other individual characteristics, which under appropriate conditions can develop from the ability to a particular activity. Character traits, such as tact, exactiveness, justice, mutual understanding and versatility of interests, purposefulness and love for children, sympathy and observability can be attributed to the prerequisites that are conditions for the development of pedagogical abilities

Teachers rely in their professional activities not only on general pedagogical, but also on special abilities (for example, special abilities to a subject they teach, or on the contrary, special abilities that are not actually pedagogical and not related to the academic subject but helping to carry out pedagogical activity - artistry, creativity, etc.) [7].

There are main groups of pedagogical abilities:

1. Organizational abilities are shown in the ability of the teacher to rally pupils, to occupy them, to share responsibilities, to plan work, to sum up the results
2. Didactic abilities. To select and prepare the educational material, audio-visual aids and equipment; to state a training material accessible, clearly, expressively, convincingly and consistently; to stimulate development of cognitive interests and spiritual needs; to increase educational and cognitive activity, etc.
3. Receptive abilities are expressed in the ability to get into the spiritual world of students, to objectively assess their emotional state, to reveal features of mentality.
4. Communicative abilities are shown in the ability of the teacher to establish pedagogically appropriate relations with students, their parents, colleagues, and heads of educational institutions.
5. Suggestive abilities consist of emotional and strong-willed influence on the students.
6. Research abilities are embodied in the ability to learn and to objectively assess pedagogical situations and processes.
7. Scientific and cognitive abilities are reduced to the ability of the teacher to master new scientific knowledge in the field of pedagogy, psychology, and methodology [5].

Inclinations are important not as prerequisites for successful mastery of the profession, but as physiological conditions of human compensatory possibilities for development of the individual style of activity.

The conditions providing effective professional activity of teachers are:

1. profound knowledge in the field of the subject of training, understanding of the principles, conceptual ideas embodied in learning technology;

2. free possession of a wide range of individual methods, ways of designing, organizing and managing the educational process;
3. existence of abilities to correlate the logic of building a system of teaching methods, the organization of schoolchildren's activity within the framework of pedagogical technology with real personal characteristics of students that provide correctness of the choice of pedagogical technology;
4. ability to reflect during the implementation of a particular pedagogical technology and its adjustment within the framework of its principles and conceptual ideas [8, 6].

Thus, a competence-based approach in education assumes that professional formation of the teacher includes such components as professional competence, self-realization, self-actualization. In addition, the teacher in an education system is a self-developing person, who by means of constant work improves the professional and personal qualities the meaning of which is to learn how to be a better person. The teacher realizes the harmony of the relations of himself and other people through the achievement of professional values, thereby contributing to the development and formation of students.

Communication as an exchange of information, expressions of thoughts, ideas and knowledge is the reason and a basis of forming new concepts, knowledge, consciousness and the culture of the person. The communicative competence of the teacher is a level of learning of interaction with other participants of the educational process, which is necessary for adequate implementation of professional functions within the abilities and the social status.

Having investigated the problems of communication and the pedagogical culture of the speech of the teacher, two parts can be identified in the technology of conflict resolution: the method of "good communication" and the method of mediation in resolving difficult situations of communication. The effectiveness of communication consists of the ability to listen and the ability to speak. For this purpose it is necessary to implement the didactic communicative impact of the teacher on the students, depending on the type of the educational paradigm, the level of education, the educational field and the style of pedagogical communication. The ability to listen actively is to include such components as: empathy, awareness, generalization in communication.

Being in a listening position,

- show tolerance; don't interrupt, do not interfere; before you say something, think carefully, be sure of what you want to say;
- don't assess the person: if you assess the feeling of the speaker, he/she will defend himself/herself or contradict you. Try to empathize and understand the prospects of man;
- don't give advice: remember that the best solutions in the conflict are those to which the participants come themselves.

Being in a position of speaking,

- don't accuse! Don't say that everything happened because of someone's shortcomings, and don't accuse someone else of what had already happened;
- don't think out! Do not tell another person what you think about his motives and desires, before he himself tells something about them;
- do not defend yourself! First, tell about your actions, thoughts and feelings. And only after that you can wait that the same will be made by your interlocutor;
- don't characterize! Do not describe the personality of the interlocutor, especially speaking "you are inattentive, selfish, etc." Try to speak to the point;
- don't generalize! Avoid using the words "always", "never" in the description of behavior of your interlocutor. Give the concrete facts and situations, which both of you remember.

The recommendations promoting an effective conversation in the conflict process:

1. Reflect! Go back and try again to look at the current situation or problem.

2. Be accurate! Try to follow the facts and events, not your thoughts, feelings and perception of them.
3. Recognize! Try to support the atmosphere of trust and respect, maintain confidence of your interlocutor, and treat him as an equal partner of communication.
4. Explain! Tell also about your feelings, desires, and requirements, about what you want to receive because of the conflict resolution.
5. Be specific! Consider your behavior in detail, and then make some generalizations.

One of the conditions of training of a future teacher for professional work is the ability to reorganize positions in the role of communication, in an adequately planned situation to act from the position of the object and the subject flexibly.

Thus, as the initial principles for modernization of training of the teacher in a higher education institution, it is necessary to determine the principles of dialogicity and problematicity, which make it possible to organize the process of interaction between subjects of education concerning the development of culture optimally.

Conditions for the effective preparation of the future teacher for professional activities in the communicative component:

- a priority of the personal principle (technology is considered as a means of self-expression);
- an organization of a full didactic impact on all aspects of the personality and activities of students;
- a dialogization and reflexivity in the organization of pedagogical interaction of subjects of the educational process at the level of cooperation regarding the assimilation of the content of education as a dialogue;
- problematization and creativity in mastering the content of education and purposeful mastering of communication technologies.

The stages of professional training are realized in the logic of the formation of the communicative program of the teacher: impact, interaction, self-influence.

The emphasis is on the teacher's ability to rearrange positions and roles in communication, adequately in the situation, action from the position of the object and the subject flexibly.

LIST OF REFERENCES

- 1 Vvedenskii V.N. Modeling of professional competence of the pedagogue // *Pedagogics*, (10), 51-55 (2003) [in Russian].
- 2 Polivanova K.N. The concept of the structure and content of legal education in the school, *Siberian Teacher*. Available at: <http://www.sibuch.ru>.
- 3 Luzyanina L.L. Valuable attitude to the learner as a component of the communicative culture of the teacher // *Bulletin of Omsk University*. (9), 116-118 (1999). Available at: <http://www.omsu.omskreg.ru/vestnik/contents/a18-cult.html>.
- 4 Khutorskii A.V. Key competences as a component of the person-oriented paradigm // *Narodnoe obrazovanie* [Public Education]. (2), 58-64 (2003).
- 5 Chanyshv G.G. Formation and development of communicative abilities of future lawyers. PhD thesis. - Kazan, 2005. – 522 p.
- 6 Rul' L.I. Formation of communicative skills in the formation of the personality of the future teacher. Available at: <http://avpu.pomorsu.ru/proect/sbornik2005/index.htm>.
- 7 Voiteshonok S.V. Debate as a method of forming communicative abilities. Available at: <http://www.openclass.ru>.

ТҮЙІН

Мақалада кәсіби педагогикалық еңбек проблемасы аясындағы зерттеулердегі коммуникативті компонентті басымдыққа алу мәселесі қарастырылған. Сонымен қатар мақала тәрбиедегі педагогикалық қарым-қатынастың тиімділігі мұғалімнің белгілі бір қасиеттерімен, себептерімен, ұстанымымен және жеке тұлғасының бағыттылығымен байланысын көрсетеді.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена исследованиям проблем профессионального педагогического труда, которые отдают приоритет его коммуникативному компоненту, а эффективность педагогического общения в воспитательном отношении связывают с определенными свойствами, мотивами, позициями, направленностью личности учителя.

UDK 81'243:004.738.5

M.S. Kydyrmoldina

The L.N. Gumilyov
Eurasian National University,
Master student

Zh.D. Nurzhanova

The L.N. Gumilyov
Eurasian National University,
Associate professor

**Analysis of studying
mobile applications****Annotation**

Nowadays mobile technologies have been gradually integrated into education and development of smartphone, the market of educational mobile apps, especially for foreign language learning, has been rapidly growing. However, research on using mobile apps to foster the English language learning remains scant. The aim of this study is to investigate the relevant learning theories under pinning the current mobile apps for the English speaking learning, the pedagogic features of these apps and the evaluation of the apps mainly from the learners' perspective.

In summary, mobile apps have encouraged exciting opportunities for the personalized and learner-centered environment with flexible access to learning materials anytime and anywhere. The novel and enjoyable ways of learning would have a great potential to increase learning motivation and encourage lifelong learning habits.

Key words: mobile applications (apps), learning, English, study, analyze, foreign language.

Introduction

The wide use of smartphones and other portable and wireless devices have been significantly changing the ways of learning in many contexts, including language learning mobile applications (apps) which have been developed to support different aspects of foreign language learning, including listening, speaking, reading, writing, vocabulary, and grammar. Although these apps, usually with sound, images, and interactions are certainly appealing to learners, the second language pedagogy that underpins these resources and activities should never be ignored [1].

Until recently, however, research on using mobile apps to foster the English language learning remains scant. No in-depth studies have been carried out to investigate the features of current English-learning mobile apps in relation to the existing learning theories and paradigms. And the evaluation of using mobile apps for the English learning from language learners' perspective is still at the early stage. Therefore, this study has been intended to investigate how we might draw on existing learning theories to help us analyze and evaluate the current mobile apps for learning English.

Speaking skills and Pronunciation is one of the most challenging and demanding aspects of language for learners to master. However, speaking activities are often compromised due to time constraints in the classroom [2]. As a result, students' inability to express themselves has a negative impact on their confidence and enthusiasm [3]. Mobile apps seem to be the ideal support for speaking learning. It could provide private, stress-free environment which allows unlimited tries until learners feel confident. Hence, in this study we will narrow down our research scope and focus on mobile apps for learning English speaking when analyzing and evaluating the current mobile apps for language learning.

1. Mobile-Assisted Language Learning

Since the term of mobile-assisted language learning (MALL) was first introduced, using mobile devices to support language learning has been a burgeoning subdivision of both mobile learning and computer-assisted language learning (CALL) [4]. Kukulska-Hulme and Shield note in their overview paper, that using portable and personal devices differentiates MALL from CALL. The mobile devices such as smartphones or PDAs enable continuous and spontaneous access and interaction within different settings, thus promoting new ways of studying. Therefore, despite the fact that most learners will struggle if there is no teacher's assistance or instruction, mobile studying is more likely about what learners do with mobile devices, rather than how teachers want learners to use mobile devices [1].

Until recently the majority of MALL publications have been focusing on descriptions of project implementation [5].

2. Criteria to Limit the App Search in *Google Play* Store

This study deals with Android apps designed for smartphone for learning English speaking. The reason to choose the Android platform is because this study aims at assessing features of the current mobile apps for the English language learning.

Research on the current market share of smartphone platforms indicates that the Android platform is used by nearly half of the smartphone users [6]. In addition iOS apps are almost overlapped with the Android ones. Hence, Android apps can be considered as representatives of current mobile apps for analysis and evaluation. In this study we limited the search particularly to the apps available in the *Google Play* store.

At the first stage hundreds of apps for the English speaking have been retrieved from the *Google Play* store. The keywords used for primary app searching include 'English speaking', 'English conversation', 'English pronunciation', and 'conversational English'. Among the hundreds of apps there are a great number of dictionary and translation apps that can be used as helping tools when using English but are not designed specifically for learning English speaking. At the second stage we further limited the search to the apps that specifically focus on learning English speaking.

The introduction for each app provided by its developer on the websites has been carefully examined. Apps have been excluded if 1) it targets at learners of a specific mother language, such as Arabic, Thai, Chinese, Spanish, *etc.* or 2) it does not mainly focus on English speaking. In addition only one app has been selected out of a variety of versions from the same developer because they normally share the same design features. Through these procedures, a total of 34 apps have been confirmed to be included in this study and are marked as selected apps. After this, the 34 selected apps have been downloaded and installed in a smartphone for further analysis. From the apps that we have selected and analyzed, we chose the most representative 5 apps for further evaluation.

3. The Features of Current Mobile Apps for Learning English Speaking

Due to a word limit we only focused on the non-technological features when analyzing and evaluating the current English-speaking mobile apps. The analysis of the selected mobile apps reveals several common features.

First of all, a vast majority of these apps for the English speaking learning are designed for adult learners. This result seems to contradict the findings of Kim and Kwon's study in which

they claim that most of the speaking apps are targeted at young adults or children. Furthermore, most of the apps are attractive and suitable for both young and adult learners. Therefore, we felt it was not of necessity to separate them and could treat them as a whole group of learners. In terms of the language proficiency level of target users, most of the apps are designed for beginning and intermediate English language learners. This is not a surprise that considering that most of the English language learners have still low levels [6].

Secondly, most of the apps only provide bit-size chunks of input rather extended tasks. This may be due to the small screen size that only sentences seem to be the most suitable way of presenting learning materials. Another reason might be the nature of learning materials for speaking English. Apps that provide e-lessons also divide each lesson into several units. Kim and Kwon (2012) pointed a possible reason that mobile apps are still considered to function as study reference instead of full instruction. Nevertheless, a small amount of information data appears particularly fit to the mobile lifestyle of nowadays learners.

Thirdly, with regard to the reputation, the apps with higher average ratings always had more download counts. This is easy to understand that people tend to choose apps that many others have already tried and which are highly rated. Some apps installed by a small amount of users still gained comparatively high scores. This may be due to the new development and only a few users have downloaded them. The users have been fairly satisfied with these apps after using them and have given them high scores. Based on this phenomenon we would suggest that learners should not only refer to other users' feedback and the developers' description of the apps but also download and try the apps themselves when choosing mobile apps for language learning. Apart from the content and pedagogic aspects of the apps, some reviewers pointed out execution problems after downloading. In their study of language-learning mobile apps also found that more than one third of the apps downloaded by them presented technical problems and could not work properly. However, the selected apps that we have analyzed seem to work smoothly and show no technical problems. Some app developers may have amended their apps after receiving users' comments on the technical problems [7].

Fourthly, a great number of the assessed apps provide voice recording tools and automatic voice recognition functions. However, the issues of feedback remain problematic. No detailed feedback on learners' pronunciation could be given because of the limitation of voice reorganization technology. The users have reported that they had to speak very slowly and loudly in order to be recognized by the apps and gain a high score. They complained that it would be wired if speaking in this way with real people. Also the lack of detailed feedback for learners leads to the less personalized learning context. Similarly the feedback was identified as one of the main limitations of current apps by González (2012) when analyzing mobile apps for learning English pronunciation. However, with the development of technology we could believe that these limitations will be comparatively easily overcome in the near future.

Finally, according to the content and pedagogic features, the current mobile apps for learning English speaking could be grouped into five categories: pronunciation, conversation, video lessons, reference, and authentic content. They are in accord with the categorization of apps in the SO-CALL-ME project by Arús-Hita's (2013) research team. They identified five groups: games, referential functions as dictionaries or handbooks, practices, app version of online courses, and apps exploiting the use of language in context. Since this study particularly focuses on speaking, pronunciation it actually represents the practices group in the SO-CALL-ME context. Conversation group is similar as the group of apps exploiting the use of language in context. Video lesson apps are similar to the app version of online courses. Reference group is the same as apps with referential functions found by Arús-Hita *et.al*. The only difference is the authentic content category. The unique app in this category is *Learn English - Voxy*. In their research Arús-Hita *et al* have grouped this app into the group of apps that exploits the use of language in context. Because of the importance of authentic learning materials in language

learning, we named another group as the authentic content, although there was only one such app.

Conclusion

Finally, our learners have shown favorable attitude towards using current mobile apps for language learning. This may be due to the fact that MapALL is an innovative approach to learning, and smartphone users are willing to see the potential functions that their smart mobile devices can offer for learning. It presents great interest that study on students' continued use of smartphones for learning revealed that they were still not prepared or ready to use the new devices but seemed to be satisfied and intended to continue to use them for further study. The participants in our study have already shown their readiness for the new ways of study. The learners have found that mobile apps could provide a learner-centered studying opportunity with flexible resources and activities.

To sum it up, the learners could easily access language learning materials anytime and anywhere. This seems to enhance their learning motivation and confidence in English speaking, and encourage learners to develop life-long learning habits. On the other hand, there have been still limitations on the technical aspects as the participants have pointed out such as voice recognition function. However, the small screen size does not appear to be a problem for language learning according to the participants' response. On the contrary, some participants like the screen size limitations which make the amount of learning materials more manageable than that of other learning materials. A possible reason behind the users' tolerance with a small screen size may be that they have already been used to it as they use their smartphones for numerous daily activities such as browsing websites, social networking, *etc.*

Although it is a fact that the current mobile apps for language learning tend to provide rather fragmented language practices, some apps do provide more contextualized practices. And learners seem to be happy with different types of apps on the market from their reports on the future use of apps for English learning.

LIST OF REFERENCES

- 1 Kukulka-Hulme A. Will mobile learning change language learning. *ReCALL*, 21(2), 2009. - P.157-165.
- 2 González J.F. Can Apple's iPhone Help to Improve English Pronunciation Autonomously? State of the App. Paper presented at the CALL: Using, Learning, Knowing: EUROCALL Conference: Gothenburg, Sweden, August 2012, Proceedings. - P.22-25.
- 3 Tuttle H.G. Improving students' modern language speaking skills through mobile learning. In Z.L. Berge & L.Y. Muilenburg (Eds.), *Handbook of mobile learning*, 2013. - P.524-533.
- 4 Chinnery G.M. Emerging technologies. Going to the mall: mobile assisted language learning. *Language Learning & Technology*, 10(1), 2006. - P.9-16.
- 5 Burston J. Mobile-assisted language learning: A selected annotated bibliography of implementation studies 1994-2012. *Language, Learning & Technology*, 17(3), 2013. - 157p.
- 6 Kim H., & Kwon Y. Exploring smartphone applications for effective mobile-assisted language learning. *Multimedia-Assisted Language Learning*, 16(1), 2012. - P.31-57.
- 7 Arús-Hita J., Rodríguez-Arancón P., & Calle-Martínez C. A pedagogic assessment of mobile learning applications. *ICDE 2013, Proceedings*, 2013.

ТҮЙІН

Мақала ағылшын тілін үйренуге арналған бар мобильді қосымшалар негізінде жатқан оқыту теориясын, осы қосымшалардың педагогикалық ерекшеліктерін және қосымшаларды негізінен оқушылар көзқарасы тұрғысынан бағалауды зерделеуге арналған.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена изучению теории обучения, лежащей в основе существующих мобильных приложений для изучения английского языка, педагогических особенностей этих приложений и оценки приложений в основном с точки зрения учащихся.

Аннотация

Мақалада отбасындағы аутист бала мен аналардың өзара қарым-қатынасы, баланы тәрбиелеудегі кездесетін қиыншылықтар қарастырылған. Баланы қабылдауда, тәрбиелеуде аналардың стресстен шығу жолы ретінде копинг стратегиясын анықтау үшін зерттеу жүргізілген.

Түйін сөздер: ата-ана, аутист бала, тәрбие, стресс, копинг стратегия, педагогикалық-психологиялық сүйемелдеу.

А.К. Махадиева

С. Торайғыров атындағы
Павлодар мемлекеттік
университеті,
PhD докторанты

Аутист баланы тәрбиелеп отырған аналардың копинг стратегиясы

Қазіргі әлемде көптеген себептерге байланысты дамуында ауытқуы бар балалар көбеюде. Бұған тұқым қуалаушылық, қолайсыз әлеуметтік орта, экология, босану барысындағы травма және т.б. әсер етеді. Сондықтан біз дамуында ауытқуы бар балалар санының арту себептері емес, осы феноменнің салдары қарастырамыз. Ата-ананың мінез-құлқы, олардың тәрбиелеу стилі, баламен, жалпы әлеммен өзара әрекеті, қарым-қатынасы баланың дамуына әсер етіп қана қоймай, ата-аналардың психикасына, тұлғасына да әсер ететінін зерттеу - бүгінгі таңның сұранысы. Аналар стреспен қалай күресетіні маңызды, себебі отбасында дамуында ауытқуы бар баланың болуы, отбасының барлық мүшелерінде психологиялық, эмоционалды, физикалық, әлеуметтік және басқада ауыртпалықтарды күшейтеді. Бұл мәселе психологияда көтерілгенімен, көп жағдайда дамуында ауытқуы бар тұлға, яғни балалар зерттелініп, олардың социумға бейімделуі үшін түзету, медициналық-психологиялық, психологиялық-педагогикалық бағдарламалар көптеп өңделген болатын. Ал баламен тікелей байланыста жүрген аналарды зерттеу өкінішке орай кейіне қалып отырды.

Ұзақ уақыт бойы дамуында ауытқуы бар балаларға психологиялық-педагогикалық көмек көрсету орталықтары, олардың ата-аналарының психологиялық денсаулығы туралы мәселені кейінге қалдырып келді. Алайда ХХ ғасырдың соңынан бастап дамуында ауытқуы бар баланың туылу жағдайындағы «ерекше» ата-ана феномені отбасылық стресс арқылы қарастырыла бастады. Көпшілік зерттеулер ата-ана мінез-құлқының

қорғаныс механизмдерін, стресті жеңудегі копинг стратегияны қарастыруға бағытталған. Сондықтан да бұл еңбектің маңыздылығы дамуында ауытқуы бар баланы тәрбиелеп отырған аналардың қиын өмірлік жағдайларды жеңу ерекшеліктерін зерттеу жұмыстарының аз болуында жатыр.

Отбасында психологиялық дамуында ауытқуы бар баланың дүниеге келуінде ата-аналар қаржылық қиындықтармен қоса, ұялу немесе кінә сезімі сияқты эмоционалды қысыммен соқтығысады [1,288-289; 2,145-158]. Жоғарыда айтып өткеніміздей, стресс пен ата-ананың балаға қамқор болуы арасындағы өзара байланысты зерттеу бұрыннан-ақ зерттеушілердің көңілін аудартқан болатын. Балаға қамқор болу, ата-ананың дисфункциясымен тығыз байланысты бала тәрбиесіндегі маңызды түсініктердің бірі болып табылады [3,72-79; 4,9]. Әйелдерге стресс болып табылатын факторлардың бірі, олардың үйдің қожайыны ретіндегі жауапкершілігі, оны үш аспектіге бөлуге болады:

- отбасындағы үлкен мүшелерге қамқор болу;
- балаларға қамқор болу;
- мүмкіндігі шектеулі балаларға қамқор болу [5, 565-70].

Мүмкіндігі шектеулі балалары бар аналар, қалыпты баласы бар аналарға қарағанда неғұрлым жоғарғы деңгейде стресті бастан кешіреді, сондай-ақ дамуында түрлі бұзылысы бар баланың ата-аналарында жоғарғы деңгейдегі мазасыздық пен депрессия, «ата-ана-бала» арасындағы теріс өзара әрекет, балаға деген әлсіз жақындық, физикалық күш көрсету, баладағы мінез-құлықтық және эмоционалды мәселе пайда болады [6, 6-8].

Шин және Нхан [7, 3-11] өзінің вьетнам аналарына жүргізген зерттеуінде ақыл-ой дамуы артта қалған балалары бар ата-аналарда неғұрлым жоғарғы деңгейде стресс болатынын, сонымен қатар төмен деңгейдегі білім, әлеуметтік әл-ауқат пен жоғарғы деңгейдегі стресс арасында өзара байланыстың бар екендігін көрсетті. Шин және Нхан ата-аналардың басқа да демографиялық және психологиялық айнымалыларын тексере келе, отбасында ақыл-ой дамуы артта қалған балалардың болуы болашақтағы стрестің басты көзі болып табылатынын анықтаған.

Аутист баланың болуы да ананың психикалық күйі мен эмоционалды функциясына теріс әсерін көрсетеді. Аутизммен зардап шегетін балалардың аналары, әдеттегі аналарға қарағанда неғұрлым жоғарғы деңгейдегі стресс пен нашар психикалық денсаулықта болатынын мәлімдейді. Әлеуметтік әл-ауқат, аутист-бала тәрбиесінің салдары болып табылатын аналардың психикалық денсаулығы мен отбасы функциясының жақсаруына мүмкіндік беретін параметрлердің бірі болып табылады. Яғни аутист баласы бар отбасына жақындары және туыстарының қолдауы өте қажет. Алайда, өкінішке орай, отбасында аутист бала пайда болғаннан кейін ата-аналардың ажырасып кетуі жиі кездесіп жатады. Хоффман және т.б. [8, 177] авторлар да аутист-баланы тәрбиелеп отырған аналарда қалыпты баласы бар аналарға қарағанда жоғарғы деңгейде стресс болатынын, сонымен қатар балаға деген жақындық арасында да айтарлықтай айырмашылық бар екендігін көрсетеді.

Көріп отырғанымыздай, баланың әлеуметтенуіндегі кез келген дефект және артта қалу ата-аналардың стресімен, ата-ана және бала арасындағы мәселемен, ата-аналық дистресспен байланысты. Осындай стрессогенді жағдайларды жеңу потенциалы мінез-құлықтың сәтті немесе сәтсіз бейімделуші стратегияларын таңдауда байқалады. Сондықтан да дені сау адамды «тәуекел тобына» әкелуі мүмкін қиын жағдайларды меңгерудің «әлсіз», дезадаптациялық стилін анықтау мәселесі өзекті болып табылады. Аутист баламен арадағы қиындықтарды жеңу үшін аналар қандай копинг стратегияны таңдайтынын анықтау маңызды, себебі қолданып отырған копинг стратегия аналардың физикалық және психикалық денсаулығын, әлеуметтік қатынастарға қанағаттануын қамтамасыз етеді.

XX соңында ғылыми психологиялық және медициналық әдебиеттерде психологиялық бейімделу механизмдеріне, әсіресе тұлғаның копинг-мінез-құлқы және

психологиялық механизмдерін зерттеуге арналған шетелдік және ресейлік зерттеулер көптеп пайда бола бастады. Тұлғаның неғұрлым маңызды копинг-ресурстарын және олардың стресс мінез-құлықты сәтті меңгерудегі рөлін анықтау бойынша зерттеулер белсенді түрде жүргізіліп жатыр.

Алайда осы зерттеулер жатыр ішінде дамуында ауытқуы бар балаларды тәрбиелеп отырған аналардың баламен арасындағы пайда болған стресті жеңудегі копинг стратегияны анықтауға арналған зерттеулер тапшы. Стресті зерттеу ары қарай стрестік күйді жеңуге бағытталған, үдеріс-копинг мінез-құлықты (ағыл. coping – меңгеру, жеңу) зерттеуге жалғасты. Ал енді копинг дегеніміз не? Қазіргі таңда «coping» ұғымын бірнеше келісте түсіндіреді. Біріншісі, ең алғашқы келіс, психоаналитикалық бағыттың өкілі N.Наан (1965, 1974) жұмыстарында көрініс тапты. Ол копингті психикалық шиеленісті әлсірету үшін қолданылатын психологиялық қорғаныс тәсілінің бірі ретіндегі «Эго» динамикасы терминінде талдайды. Екінші келіс, coping түсінігін белгілі бір бейнеде стресстік оқиғаларға жауап берудің тұрақты стилі, индивидумның тұрақты жақындығы ретіндегі тұлға бітісі терминінде анықтайы (копингтің диспозициялық концепциясы). Үшінші келіс, R.Lazarus және S.Foklman (1984, 1987), coping динамикалық үдеріс ретінде қарастырылып, стресс әсерін төмендетуге бағытталған тұлғаның когнитивтік және мінез-құлықтық күші ретінде түсіндіреді.

Сонымен «копинг» (ағыл «coping»-шыдау, меңгеру, төзу) дегеніміз – тұлғаға стрестің әсер ету кезеңінде психоәлеуметтік бейімделуге мүмкіндік беретін тұрақтандырушы фактор. Копингтің тұрақты паттеріндері, копинг стратегияны немесе тұлғалық стильді қалыптастырады. Копинг стратегия – қиын жағдайды психологиялық жеңу мен жоюға бағытталған саналы, рационалды, бейімделген мінез-құлық. Жағдайды жеңу үшін тұлғаның келесідей ерекшеліктері: жынысы, жасы, әлеуметтік тәжірибесі, нақты социумға тиістілігі әсер етеді. Копингтің психологиялық маңыздылығы жағдайдың талаптарына адамды эффективті бейімдеуден тұрады, жағдайдың стрестік негативті әсерінен құтылу немесе үйрену арқылы оны игеруге бағытталған.

Кохен және Лазарус көптеген зерттеу нәтижелерін қорытындылап, копингтің мынадай негізгі міндеттерін көрсетеді:

1) негативті әсер ететін мән-жайларды азайту және қалпына келу мүмкіндіктерін арттыру (сауығу);

2) өмірлік жағдайларға сабырлықпен қарау, бейімделу және реттеу;

3) позитивті жағымды «Мен бейнесін» қолдау, өз күшіне сену;

4) эмоционалдық тепе-теңдікті қолдау;

5) басқа адамдармен тығыз өзара байланыста болу [9, 282-325];

Баланың дамуында қандай да бір ауру немесе бұзылудың болуымен туындаған отбасы дағдарысы ауыр және күтпеген отбасылық өмірдің бұзатын төтенше оқиға ретінде қарастырыла алады. Осы сияқты өмірлік қиын жағдайларда адамдар әртүрлі күйзелістердің әсерін азайту мақсатында саналы (мінез – копинг стратегияны) және бейсаналық механизмдерді (қауіпсіздік мінез-құлық) пайдалана алатындығы белгілі.

Сол қолданатын стратегиялар арасында өзара сәйкестік төмендегі жағдайлармен анықталды:

1. «Белсенді мінез-құлық» және «әлеуметтік қолдау күшін іздеу» - бұл стратегиялар балаға көмектесуге ата-анасының тілегі, ниеті болып табылады. Белсенді мінез-құлық ата-аналарды түзету-дамыту жүйесіне енгізуді тұспалдайды және мұндай жағдайды шешу үшін тәжірибесі бар адамдарға бағыттайды. Бұл стратегияны қолданатын ата-аналарда белсенді әлеуметтік ұстаным байқалады: олар мүгедек балаларға берілетін әлеуметтік жеңілдіктерді қолданады, кәсіби кеңес алууды талап етеді.

2. «Жағдайды ойластыру» - бұл стратегия нақты мәселелердің шешімдерін мұқият қарау және қабылдауды қамтиды. «Жағдайды ойластыру» стратегиясы көп жағдайларда, әкелерімен қолданылады.

3. «Оптимизмге деген жақсы сенім».

4. «Оң жақты фокус» - бұл стратегияның мәні, ата-аналар баланың ең алдымен өмірге келгені туралы қуаныш фактісі болып табылады. Және де бұл стратегия балалардың бірі қайтыс болғанда немесе жақын адамның дүниеден озғаны кезінде айқын анықталады.

5. «Төмен әлеуметтік салыстыру» - бұл жағдайда ата-аналар басқа үлкен ауытқуы бар балалармен өз баласының ауруының ауытқуын салыстырады.

6. «Өзін-өзі бақылау және шыдамдылық» - белгілі бір нәтиже беру үшін ата-аналар, өздерін «көндіреді», өйткені олар бар күшін сала отырып балаға көмектеседі.

7. «Әлеуметтік ауытқу» - бұл стратегия жеке әкелерге тән. Олар да аналар сияқты, баланың дамуына түзету процесі үшін жауапты болады, бірақ өздерінің рөлін кәсіби-мамандарды іздеуде көреді [10, 277].

Сонымен қатар науқас балалардың ата-аналарының мінез-құлық қорғаныс стратегиясын да көрсетуге болады [11, 177]:

1. Оңтайландыру-бұл жағдайда, ата-аналар баланың дамуының ауырлығынан толық хабардар емес болып табылады және толық түсінбейді. Ата-аналар баланың ауытқуына емес интеллектуалдық және шығармашылық қабілеттерін дамуына назар аударып, өз баласының «Қалыпты» екендігін дәлелдейді.

2. Сәйкестендіру - өз тәжірибесін балаға аудару.

3. Қарсылық - араласудан тыс ата-аналардың қарсы іс-қимылы.

4. Қиялдау - бұл жағдайда, ата-аналар (аналар) баланың кемістігі соңында толық жоғалады деген үміттенуін тоқтатпайды. Анасы баланың болашақ өмірі үшін аурудың күрделілігіне байланысты жүзеге асыру мүмкін емес жағдайды жоспарлайды.

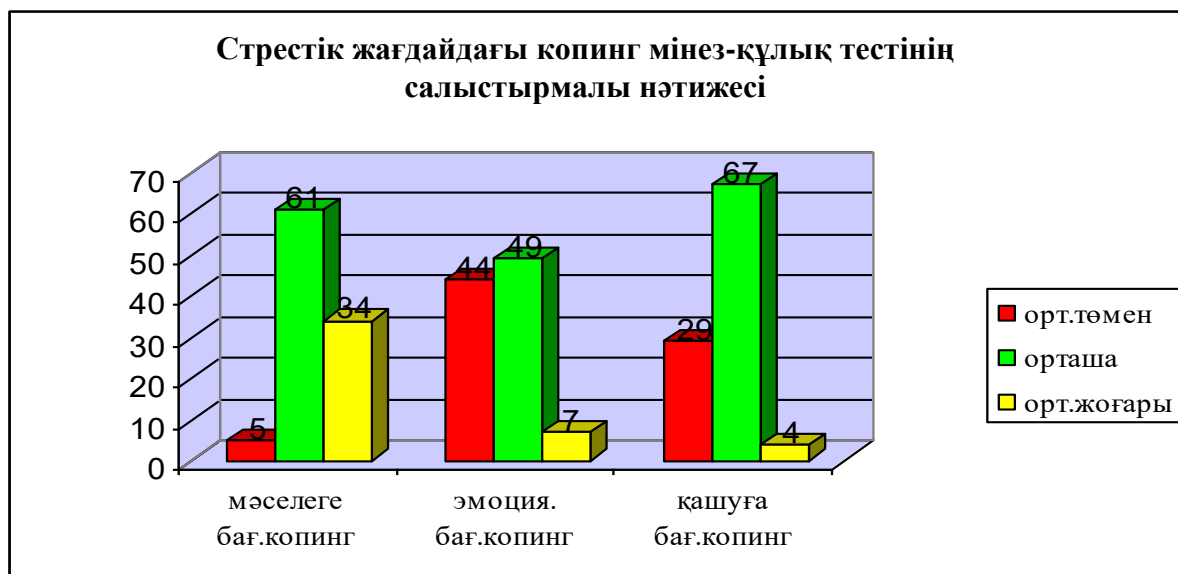
Науқас бала мен ата-аналары арасындағы қарым-қатынасқа келер болсақ, жоғарыда айтылғандай, әрбір баланың әлемді түсіну үшін оған көзқарасты қалыптастырушы ең маңызды адам анасы болып табылады.

Ал аутист баласы бар аналар стресті қалай жеңетіндігін анықтау мақсатында біз зерттеуімізде аутист баланы тәрбиелеп отырған 70 анаға зерттеу жүргіздік. Зерттеудің мақсаты аналардың басым копинг стратегиясын анықтау. Ол үшін стрестік жағдайдағы копинг мінез-құлық тесті (С.Н. Норман, Д.Ф. Эндлер, Д.А. Джеймс, М.И. Паркер; Т.А. Крюкованың бейімдеген нұсқасы) жүргізілді. Тест негізгі үш шәкілден тұрады: мәселеге бағдарланған копинг, эмоцияға бағдарланған копинг және қашуға бағдарланған копинг. Нәтижелердің алғашқы мәліметі төмендегі кестеде берілген.

Кесте 1 - Сипаттамалық статистика

	N	Минимум	Максимум	Орташа	Стд. ауытқу
Мәселеге бағдарланған копинг	70	35,00	72,00	55,1714	8,34921
Эмоцияға бағдарланған копинг	70	16,00	68,00	40,6143	9,87060
Қашуға бағдарланған копинг	70	24,00	66,00	43,5714	8,67208
N	70				

Сипаттамалық статистикадан көріп отырғанымыздай, мәселеге бағдарланған копинг эмоцияға және қашуға бағдарланған копингке қарағанда жоғарғы нәтижені көрсетіп тұр. Осы үш шәкілдің деңгейлік көрсеткішін төмендегі суреттен байқауға болады.

Сурет 1

Жалпы тест нәтижелері 5 деңгейде өңделеді: 0% - 19% төмен мән; 20% - 39% ортадан төмен; 40% - 59% орташа; 60% - 79% ортадан жоғары; 80% - 100% өте жоғары. Біздің зерттеуіміздің нәтижесі бойынша төмен және өте жоғары мәндер жоқ.

Мәселеге бағдарланған копингі бойынша аналардың 5%-ы төмен деңгейді, 61%-ы орташа, ал 34%-ы ортадан жоғары мәнді көрсетіп отыр. Яғни, жалпы аналардың тек үштен бір бөлігі ортадан жоғары мәнге ие. Бұл аналар аутист баламен арасындағы мәселені талдап, неғұрлым оңтайлы шешім табуға ұмтылады.

Эмоцияға бағдарланған копинг бойынша аналардың 44%-ы төменгі мәнге, 49%-ы орташа, тек 7%-ы жоғарғы мәнге тең. Нәтижеден көріп отырғанымыздай, өзінің бастан кешулеріне тұйықталатын аналардың саны жеткілікті. Яғни, аналар дағдарыстық жағдайдан пайда болған сезімдерін басқаруға және эмоционалды тепе-теңдікті ұстауға тырысады.

Қашуға бағдарланған копингті жоғарғы деңгейде қолданатын аналар тек 4%, 29%-ы төмен дәрежеде, ал 67%-ы орташа деңгейде қолданатыны анықталды. Демек, аутист баламен арасындағы мәселеден қашқысы келетін аналардың саны жеткілікті. Олар баланы ойламауға, баладан алшақтауға ұмтылады.

Алынған нәтижелерден көріп отырғанымыздай, осы үш шәкілдің ішінде мәселеге бағдарланған және қашу копингі жеткілікті деңгейде қолданатын аналар саны жоғары. Бұдан шығатын қорытынды, аналар баланы психологиялық және педагогикалық түзету жұмыстарымен айналысатын арнайы орталықтарға тапсырып, баланың жалпы дамыту жұмыстарымен айналысудан қашады. Алайда қашу копинг стратегиясын ұстану аналардың балаға, жалпы қоршаған ортаға бейімделуін төмендетеді. Алынған нәтижелер аутист баланы тәрбиелеп отырған аналарға психологиялық-педагогикалық сүйемелдеу бағдарламасын өңдеу үшін маңызды. Стресті меңгеру стильдерін ескеру ата-аналардың аутист баланы тәрбиелеу жағдайында қажетті ішкі ресурстарды ашуға мүмкіндік беруі ықтимал.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Kling K.C, Seltzer M.M, Ryff C.D. Distinctive late-life challenges: Implications for coping and well-being. Psychol Aging 1997; P. 288-95.

- 2 Seltzer M.M, Greenberg J.S, Floyd F.J, Pettee Y, Hong J. Parenting stress among mothers of children with different physical, mental, and psychological problems. *Am J Ment Retard.* 2001; P. 265-86.
- 3 Архиреева Т.В. Особенности родительских установок при воспитании детей с отклонениями в развитии // *Вопросы психологии.* – 2002. - № 3. - С. 72-79.
- 4 Мастюкова Е.М., Московкина А.Г. Семейное воспитание детей с отклонениями в развитии: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Под ред. В.И. Селиверстова. - М.: ВЛАДОС, 2003. - 408 с.
- 5 Waisbren S.E., Ronen M, Read C.Y., Marsden D., Levy H.L. Brief report: Predictors of parenting stress among parents of children with biochemical genetic disorders. *J Pediatr Psychol* 2004; P. 565-70.
- 6 Habibi Asgar Abad M., Rashidi A., Motevalipour A. Comparing the parental stress between the mothers of disabled boys and the mothers of normal boys. *J Res Behav Sci* 2009; P. 175-81.
- 7 Shin J.Y., Nhan N.V. Predictors of parenting stress among Vietnamese mothers of young children with and without cognitive delay. *J Intellect Dev Disabil* 2009; P. 17-26.
- 8 Hoffman C.D, Sweeney D.P., Hodge D., Lopez-Wagner M.C., Looney L. Parenting stress and closeness; mothers of typically developing children and mothers of children with Autism. *Focus Autism Other Dev Disabil* 2004; P. 178-88.
- 9 Lasarus R.S., Folkman S. (1984). *Coping and Adaptation/AV.D. Gentry (Eds.). The handbook of behavioral medicine.* - N.Y.: Guilford. P. 282-325.
- 10 Крюкова Т.Л., Сапоровская М.В., Куфтяк Е.В. Психология семьи: жизненные трудности и совладание с ними. - СПб.: Речь, 2005. - 240 с.
- 11 Сапоровская М.В. Детско-родительские отношения и совладающее (копинг) поведение родителей как факторы школьной адаптации первоклассников: автореф. дис. ... канд. психол. наук. - Кострома, 2003. – 177 с.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается взаимосвязь между аутичными детьми и матерями, а также проблемы, с которыми сталкиваются родители в воспитании ребенка-аутиста. Проведено исследование копинг стратегии как способа выхода из стрессовой ситуации в процессе воспитания детей через стратегию принятия.

RESUME

The author of the article examines the relationship between autistic children and mothers, as well as the problems that parents face in the upbringing of an autistic child. The study of coping of the strategy as a way out of the stressful situation in the process of educating children through the strategy of adoption.

УДК 745:378.147 (574)

Г.С. Мухтарова

Казахский национальный
университет искусств,
канд. филос. наук, доцент

Ф.С. Самарканова

Казахский национальный
университет искусств,
старший преподаватель

Сохранение традиционных ремесел в рамках преподавания дисциплин декоративно- прикладного искусства в высшей школе

Аннотация

В статье рассматривается вопрос о значении преемственности традиций казахских промыслов в подготовке специалистов в области декоративно-прикладного искусства. Данная задача является важным аспектом в рамках программы сохранения культурного наследия и пропаганды традиций народных ремесел. Затрагивается вопрос о внедрении в качестве заданий для самостоятельных работ студентов и самостоятельных работ студентов с преподавателем, расширении программ по глубинному изучению истории, семантики, особенностей техник и школ традиционных ремесел.

Ключевые слова: традиции, ремёсла, культурное наследие, декоративно-прикладное искусство, этнодизайн.

Декоративно-прикладное искусство является видом изобразительного искусства, создающим предметы утилитарного характера, а именно утвари, мебели, тканей, ковров, орудий труда, оружия, ювелирных украшений. Материальная и художественная ценность произведений декоративно-прикладного искусства заключается в их эксклюзивности, созданными руками мастеров, т.н. «handmade».

Благодаря этому, изделия декоративно-прикладного творчества оцениваются как произведения искусства. Декоративно-прикладное искусство разных народов носит выраженный этноколорит, так как техника их выполнения, своеобразие художественных форм, орнамента и декора, цветовых решений изделий декоративно-прикладного искусства складывались веками.

В связи с этим трансляция традиций через века, то есть правильная передача из поколения в поколение традиций народных промыслов является очень важной задачей в современном мире. Немаловажную роль в этом играет внедрение в учебный процесс программ обучения будущих специалистов в области декоративно-прикладного искусства глубинным знаниям традиций казахских народных промыслов.

Проблематика актуализируется на

сегодняшний день, так как все меньше молодежи растет в сельской среде, где еще сохранились и живы традиции народных промыслов. Выдающийся живописец, народный художник Айша Галимбаева говорила о том, что именно её впечатления детства нашли свое воплощение в художественном творчестве. Возможно пытливым внимательным детским взором разглядывая причудливые композиции узоров казахских ковров-тускизов и орнамента баскуров, видя, как с ловкой сноровкой народные мастерицы ткнут ковры и подбирают цветовую гамму, она пропиталась любовью к своей культуре и впоследствии выбрала профессию художницы, тем самым став первым художником-живописцем среди казахских женщин.

На сегодняшний день есть народные мастерицы, которые преподают небольшим группам своих учеников и передают секреты мастерства традиционных казахских школ декоративно-прикладного искусства.

Однако важной является задача передачи данного опыта именно будущим профессиональным специалистам декоративно-прикладного искусства, обучающимся в казахстанских вузах.

Через обучение с детства техникам и стилистике промыслов традиционного декоративно-прикладного искусства можно привить ребенку любовь к собственной культуре и народным традициям. В ходе создания цветовой гаммы изделий декоративно-прикладного искусства обучающийся узнает, что каждый цвет имеет свою символику. Так, например, синий цвет у казахов символизирует небо, желтый - разум, память, зеленый - молодость, весну, черный - землю, белый - истину, радость, счастье, красный - солнце, огонь, жизнь.

Обучающийся изучит названия всех видов орнамента, их происхождение и семантическое значение. В ходе создания декоративных одеял «курак-корпе» в технике лоскутного шитья «курак», он узнает, что изделия «курак»несут в себе символическое пожелание, как «куралсын», то есть «пусть всё сложится».

Изучая внутреннее убранство юрты, обучающийся познает целый мир казахского декоративно-прикладного искусства, так как здесь представлены предметы бытового назначения: мебель, кухонная утварь, изделия ковроткачества, оружие, конское снаряжение, выполненные из различных материалов: кошмы, войлока, дерева, металлов, кости и др.

В рамках этнопедагогического образования, а также программы сохранения историко-культурного наследия и школ традиционных казахских ремесел в первоизданном виде в рамках работ СРС и СРСП важно давать практические задания по выполнению точных копий с исторических аналогов, то есть с произведений казахского традиционного искусства, например в области войлоковаляния и ковроткачества, чиеплетения (выполнение сырмаков, текеметов, чиев).

После правильного овладения техникой традиционных казахских ремесел студент может начать работу по творческим поисковым разработкам по собственным авторским эскизам.

Профессор, к.п.н. Буровкина Л.А. пишет: «Декоративно-прикладное искусство, являясь одним из самых древнейших видов деятельности человека, средством осмысления им действительности и выражения культуры, мировоззрения, занимает одно из ведущих мест в эстетическом воспитании в художественном развитии личности. Развитие различных видов художественного творчества создает благоприятные условия для повышения художественной культуры учащихся и многообразной деятельности внешкольных учреждений. Поэтому сегодня, когда важнейшей целью образования является возвращение человека в контекст культуры, проблема художественного образования эстетического воспитания является первоочередной задачей» [1].

Казахские традиции в обучении данным практическим навыкам в области декоративно-прикладного искусства, тем самым обучающийся становится транслятором, а

именно продолжателем национальных традиций, глубинно знающим казахскую культуру и народное творчество.

При создании авторских работ в современном творчестве казахстанских художников присутствует этнотематика. «Многие казахстанские художники проявляют интерес к национальным духовным ценностям и истории Казахстана, видя в традиционном мировосприятии «способ отношения к миру и с миром» Культурные традиции считаются элементом традиции этнической. Исследователи отмечают, что этнотематика является сегодня одним из самых перспективных направлений в предметном творчестве» [2].

Ткачество является одним из древнейших видов казахского народного декоративно - прикладного искусства. Курс «Художественное ткачество» дает практические навыки по овладению техникой художественного ткачества, знакомству с традициями казахского народно-прикладного искусства, выполнению авторских изделий прикладного искусства: сумок - коржунов, баскуров, декоративных панно, с использованием казахских орнаментальных мотивов.

Программа предполагает практические навыки по выполнению декоративно - прикладных изделий, в технике безворсового ткачества, изучение казахского народного ткачества и выполнение авторских творческих работ студентов на основе этой технологии, использования цветовой гаммы и орнаментальных мотивов.

Традиции казахского народного ковроткачества богаты. Отличают ворсовые и безворсовые ковры. Существуют следующие его виды: «тукте келем», «туксез келем», «алаша». Из войлока выполняются «сырмак», «текемет», «тускииз», «коржын», ткуются «баскуры».

Важно также знание студентами отличительных особенностей изделий казахского прикладного искусства по региональным особенностям, художественным и техническим приемам, характеру орнаментации. А также знаний основ орнаментации изделий из войлока, шерсти, тканей; овладение орнаментальной терминологией, знание отличительных самобытных признаков казахского народного орнамента.

Вместе с тем важно овладение соответствующими приспособлениями работы на станках и технологией изготовления изделий.

Существуют разнообразные художественные и технические приемы вышивки. Вышивка «кесте», как вид орнаментации изделий из ткани, кожи, войлока. Вышивкой украшаются различные бытовые предметы: асмалдыки (коврики для украшения верблюда), ат жамчи (чепраки и попоны для седел), тускиизы (войлочные ковры), сулги (полотенца), жапкыши, жамылги (покрывала), жастыки (подушки), перде (занавеси), орамал (платки), пологи, чехлы для сундуков.

Вышивка также присутствует в украшении женского и мужского национального костюма, оборках на платьях, распашных юбках, камзолах, халатах, штанах, головных уборах. Основные виды вышивальных швов - это биз кесте (тамбурный), баспа (вышивка гладью), кенебе (канва), албыр кесте (двухрядовая).

Основные узоры вышивки - это розетки с заполнениями различного вида, цветком, кругами, разделенные на четыре части, центрическая розетка вихревая. Многие предметы домашнего обихода, украшаются аппликацией, это вещи, необходимые в условиях кочевого образа жизни: войлочные чехлы на сундуки (сандык кап), сумки для посуды (аяк кап), войлоки, покрывающие стенки деревянного каркаса юрты (туурлык), купол юрты (узук) и др. В технике курак изготавливаются одеяла курак-корпе. Аппликация - способ создания художественного изображения путем нашивания на ткань, наклеивания на бумагу разноцветных или одноцветных вырезанных форм, кусочков материи, бумаги и др. Благодаря технике многослойного вырезания форм, кусочков материи, бумаги и др.

В рамках обучения по дисциплине «Художественное ткачество» и «Производственное обучение» студенты в основном работают по технике гобелена. Как известно, гобелен на протяжении истории назывался шпалера, арраци, вердюра. Наиболее

общим понятием для определения старинного гладкого сюжетного ковра служит слово шпалера. Слово «гобелен» возникло во Франции в XVII веке. Искусство гобелена в Казахстане имеет не столь давнюю историю. Одним из первых художников, обучившихся в Украине и работающих в технике гобелена, был известный художник Курасбек Тыныбеков.

В результате прохождения обучения по специализации «Художественное ткачество» студент должен знать не только историю и технику гобелена, но и знать основные сведения о ковроделии народов разных регионов, стран, о современных ковровых промыслах, древних традициях казахского ковроделия, классификацию ковровых изделий, отличительные особенности казахских ковров от ковров других стран.

А также знать о технологии изготовления казахских ворсовых и безворсовых ковров, о характере орнаментации ворсовых и безворсовых ковров, о региональных особенностях, разнообразии художественных и технических приемов.

На сегодняшний день преподавателю дисциплин декоративно-прикладного искусства необходимо владеть глубинными многообразными познаниями традиций казахских народных ремесел.

Так, например, известный казахстанский художник, мастер по ювелирному делу, зергер Даркембай Шокпаров помимо выпуска большого количества книг по традиционным казахским ремеслам также собирал старинные слова архаизмы и афоризмы по казахскому народному фольклору. Это подтверждает то, что только человек, многогранно, всецело чувствующий традиционную культуру, может быть мастером.

Само слово «шебер» означает «мастер», а «шеберлек» - «мастерство». То есть только человек, мастерски, виртуозно овладевший каким-либо искусством, мог назваться «шебером». Люди, владеющие таким искусством как работа с деревом, металлом, а именно «уста», «зергеры» были очень уважаемы в традиционном казахском обществе.

Именно на таком уровне необходимо работать молодым специалистам и будущим педагогическим кадрам в области декоративно-прикладного искусства, всецело проникнув и горячо любя свою профессию, большое внимание уделять разработке учебно-методических комплексов дисциплин, где в обязательном порядке необходимо внедрять выполнение работ по историческим первоисточникам - протоаналогам изделий казахского традиционного декоративно-прикладного искусства.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Буровкина Л.А. Декоративно-прикладное искусство как средство приобщения детей к мировой, национальной и региональной культурам // История и современность в современном облике столицы. Сборник по материалам Международной научно-практической конференции «Идея Независимости в искусстве. История и современность», посвященная 20- летию Независимости РК. - Астана, КазНУИ, 2012.
- 2 История искусств Казахстана. Учебник. - Алматы: Издат-Маркет, 2006. - 248 с.
- 3 Әмірғазин Қ. Қазақ қолөнері. - Алматы: Дайк-Пресс, 2004. – 162 б.
- 4 Формирование практических умений и навыков учащихся на уроках труда по казахскому декоративно- прикладному искусству. - Алма-Ата: Мектеп, 1987.
- 5 Гончаров И.Ф. Действительность и искусство в эстетическом воспитании школьников. - М.: Просвещение, 1978. - 160 с.

ТҮЙІН

Мақалада болашақ сәндік - қолданбалы өнер саласындағы кәсіби мамандарды дайындаудағы қазақ кәсіпшілік дәстүрлер жалғастығы маңыздылығы мәселесі қарастырылады.

RESUME

In this article the authors analyse the program of conservation of ethno - pedagogical and national culture heritage the purpose of decorative applied arts traditions propaganda.

УДК 159.99

А.Б. Бухарова

Евразийский гуманитарный институт, магистр педагогики

А.Б. Валиева

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, канд. психол. наук, доцент

А.С. Нурдилдинова

Школа-гимназия №75, учитель начальных классов

Особенности адаптации школьников к обучению в среднем звене

Аннотация

В статье представлены результаты исследования особенностей адаптации учащихся к обучению в среднем звене. Экспериментальным путем доказано, что успешной адаптации 5-классников способствуют низкий уровень школьной тревожности, высокий уровень общительности и некоторые личностные качества детей.

Ключевые слова: адаптация, школьная тревожность, уровень общительности, эмоциональная стабильность, уверенность в себе.

Проблема школьной адаптации сейчас очень актуальна. Она становится все более очевидной в связи с охраной психического здоровья детей и подростков, ростом нервно-психических заболеваний и функциональных расстройств.

Переход из начального в среднее звено в 5 классе – сложная школьная педагогическая проблема, которая объясняется комплексом перемен, происходящих как во внешней (школьной среде), так и во внутреннем мире учеников:

- возникает новое отношение к статусу пятиклассника, которое несет в себе новые требования;

- увеличивается объем и разнообразие информации;

- увеличивается вес многопредметного обучения и расширяется круг учителей, которые систематически вступают в деловые взаимодействия с учениками;

- место первого учителя занимает новый классный руководитель;

- завершается переход к кабинетной системе обучения; - ученический коллектив класса не сформирован, так как часто в 5-м классе меняется состав ученического коллектива; - школьники не умеют самостоятельно и совместно организовывать свою учебную деятельность [1].

Для проведения исследования особенностей адаптации пятиклассников к обучению в основной школе были проведены ряд методик с целью определения уровня адаптированности учащихся, также измерения личностных

особенностей, уровня тревожности, характера общения учащихся со сверстниками.

В качестве испытуемых выступили учащиеся – 5-тиклассники средней школы – гимназии 75 города Астаны в количестве 58 человек. А также в исследовании приняли участие классные руководители и родители учащихся.

Мы предположили, что адаптация пятиклассников к обучению в среднем звене связана с характером их общения со сверстниками, уровнем тревожности и личностными особенностями детей.

Первый этап работы предполагал определение уровня адаптации учащихся. Для реализации данной цели были использованы методика «Экспертная оценка адаптированности ребенка к школе» (Чирков В. И., Соколова О. Л., Сорокина О. В.) и анкета для учащихся «Твое отношение к школе и классу». На основе опроса учителей, родителей и самих учащихся все испытуемые были разделены на 2 группы: группа А-адаптированные учащиеся (в количестве 36 учеников) и группа Н – неадаптированные учащиеся (в количестве 22 ученика).

На втором этапе работы были использованы многофакторный личностный опросник Р. Кеттелла (детский вариант), тест школьной тревожности Филлипса, тест «Оценка уровня общительности» модифицированная методика В.Ф. Ряховского.

В качестве метода математической обработки данных использован t-критерий Стьюдента для независимых выборок.

По результатам диагностики при помощи методики Кеттелла были получены результаты, которые представлены на рисунке 1.

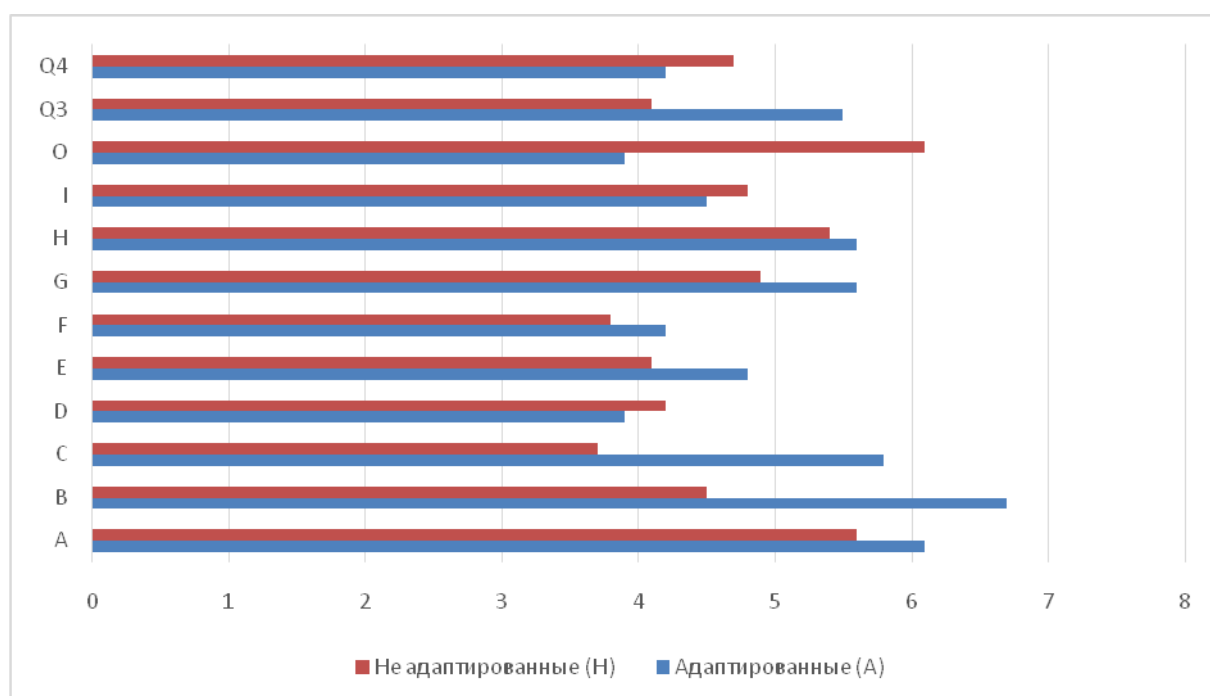

Рисунок 1 - Результаты по опроснику Кетелла

С целью проверки достоверности различий, данные двух групп были подвергнуты математической обработке по t-критерию Стьюдента для независимых выборок. Результаты представлены в таблице 1.

Таблица 1 – Значения по t- критерию Стьюдента (опросник Кетелла)

Фактор	Название фактора	Адаптированные (А)	Не адаптированные (Н)	Эмпирическое значение t- критерия
A	Аффектопатия-шизотимия	6,1	5,6	1,032
B	Высокий-низкий интеллект	6,7	4,5	2,487
C	Сила «Я»-слабость «Я»	5,8	3,7	2,712
D	Возбудимость-флегматичность	3,9	4,2	1,871
E	Доминантность-конформность	4,8	4,1	1,003
F	Сургензия-десургензия	4,2	3,8	1,325
G	Сила «Сверх-Я»-слабость «Сверх-Я»	5,6	4,9	0,987
H	Пармия-тректя	5,6	5,4	1,128
I	Примсия-харрия.	4,5	4,8	1,007
O	Гипотимия-гипиртимия	3,9	6,1	2,587
Q3	Контроль желаний-импульсивность	5,5	4,1	1,857
Q4	Фрустрированность-нефрустрированность	4,2	4,7	1,547

Исходя из того, что критические значения t - критерия Стьюдента при $df=56$ составляет 2,003 при $p=0,05$ и 2,667 при $p=0,01$ анализ данных, представленных в таблице 1, показал, что: статистически достоверные различия между двумя группами имеются по фактору В ($p \geq 0,05\%$), который говорит о том, что ученики, которые имеют высокие интеллектуальные способности, быстро обучаются, быстро соображают и, соответственно, адаптируются быстрее, чем их менее способные сверстники, которые медленнее обучаются.

Имеются различия также по фактору С ($p \geq 0,01\%$). Из этого следует, что ученик, который имеет цель и умеет ее достигать любыми способами, несмотря на трудности, который смело смотрит в лицо фактам, не скрывает от себя свои собственные недостатки и не поддается случайным колебаниям настроения, более адаптирован, чем неустойчивый, тревожный, импульсивный, безответственный школьник.

А также имеются статистические достоверные различия по фактору О ($p \geq 0,05\%$), это свидетельствует о том, что менее адаптированным является ученик, для которого характерны развитое чувство долга, подверженность чужому влиянию, зависимость настроения и поведения от одобрения или неодобрения со стороны окружающих.

По остальным факторам методики статистически достоверных различий не обнаружено. Таким образом, по результатам методики можно сделать вывод о том, что адаптированных детей от неадаптированных отличают высокий интеллект, уверенность в себе и эмоциональная стабильность, жизнерадостность.

Далее был проведен тест Филиппа для определения школьной тревожности. В результате в каждой группе были определены количественные значения по уровням:

высокий, повышенный и нормальный. Таким образом, в группе адаптированных учащихся высокие значения по уровню тревожности обнаружили: 8,1% детей по шкале – страх ситуации проверки знаний, 10,8% детей по шкале – переживание социального стресса, 5,4% детей по шкале – страх самовыражения и 5,4% детей по шкале - низкая физиологическая сопротивляемость стрессу. Общие результаты по группе адаптированных школьников представлены в таблице 2.

Таблица 2 – Результаты диагностики уровня школьной тревожности по тесту Филипса в группе адаптированных школьников (%)

№	Факторы тревожности	Низкий	Повышенный	Высокий
1.	Общая тревожность в школе	75,6	24,4	-
2.	Переживания социального стресса	67,5	21,7	10,8
3.	Фрустрация потребности в достижении успеха	89,1	10,9	-
4.	Страх самовыражения	75,6	19	5,4
5.	Страх ситуации проверки знаний	35,2	56,7	8,1
6.	Страх не соответствовать ожиданиям окружающих	67,5	32,5	-
7.	Низкая физиологическая сопротивляемость стрессу	83,7	10,9	5,4
8.	Проблемы и страхи в отношениях с учителями	46	54	-

Наглядно результаты диагностики школьной тревожности по тесту Филипса представлены на рисунке 2.

Рисунок 2 – Результаты по тесту Филипса в группе адаптированных школьников

В целом по группе адаптированных школьников, можно отметить, что повышение тревожности наблюдается по таким шкалам, как: проблемы и страхи в отношениях с учителями и страх ситуации проверки знаний.

Результаты диагностики школьной тревожности в группе неадаптированных учащихся представлены в таблице 3.

Таблица 3 – Результаты диагностики уровня школьной тревожности по тесту Филипса в группе неадаптированных школьников (%)

№	Факторы тревожности	Низкий	Повышенный	Высокий
1.	Общая тревожность в школе	18	49,5	32,5
2.	Переживания социального стресса	4,5	67,5	28
3.	Фрустрация потребности в достижении успеха	36	45	19
4.	Страх самовыражения	34,5	43	22,5
5.	Страх ситуации проверки знаний	9	37	54
6.	Страх не соответствовать ожиданиям окружающих	18	37	45
7.	Низкая физиологическая сопротивляемость стрессу	40,5	32,5	27
8.	Проблемы и страхи в отношениях с учителями	27	45	28

Как видно из таблицы 3, на момент диагностирования факторами высокой тревожности для учащихся данной группы являются: страх ситуации проверки знаний – 54%; страх не соответствовать ожиданиям окружающих – 45%; проблемы и страхи в отношениях с учителями – 28%; переживание социального стресса – 28%; страх самовыражения – 22,5%. Наглядно результаты представлены на рисунке 3.

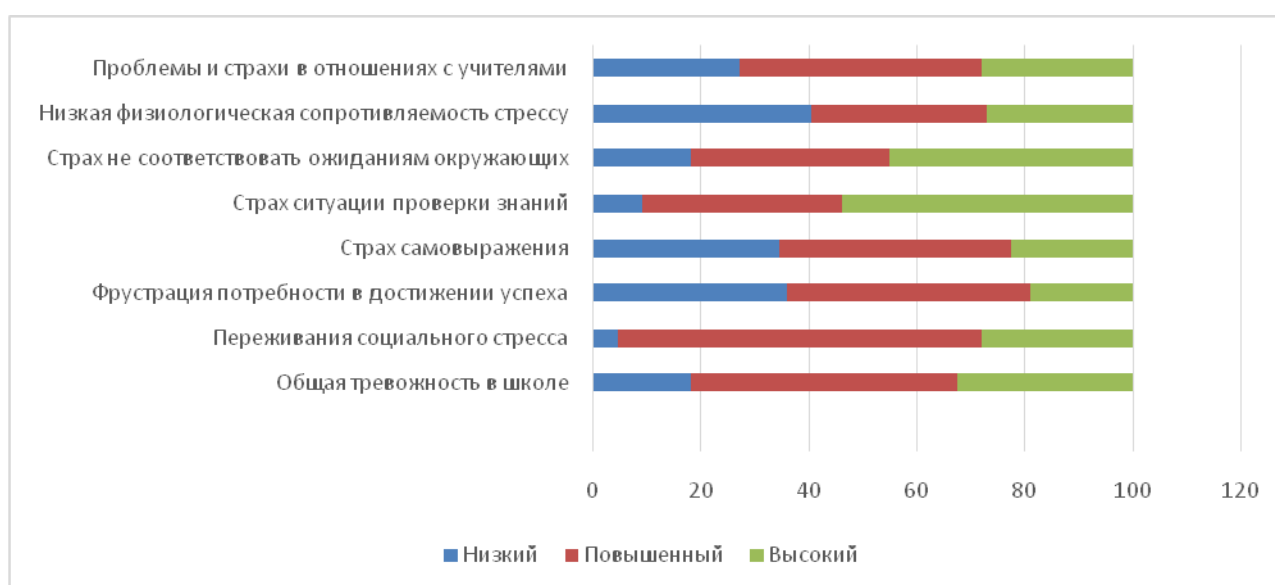

Рисунок 3 - Результаты по тесту Филипса в группе адаптированных школьников

Повышение показателей тревожности могут быть обусловлены тем, что пятиклассники столкнулись с новыми условиями обучения: кабинетная система обучения, вместо одного учителя – несколько учителей-предметников, новый социальный статус, расширение круга общения, а также определенными личностными особенностями учащихся.

Для полной достоверности данные результаты подвергли математической обработке с помощью t-критерия Стьюдента. Результаты данной работы представлены в таблице 4.

Таблица 4 - Результаты математической обработки данных по школьной тревожности Б.Филлипса

Факторы	Эмпирическое значение
Общая тревожность	2,128
Переживание социального стресса	2,241
Фрустрация потребности в достижении успеха	2,227
Страх самовыражения	0,157
Страх ситуации проверки знаний	2,427
Страх не соответствовать ожиданиям окружающих	2,754
Низкая физиологическая сопротивляемость стрессу	2,284
Проблемы и страхи в отношениях с учителями	1,826

Как видно из таблицы 4, между адаптированными и неадаптированными детьми обнаружены статистически достоверные различия по факторам:

- страх не соответствовать ожиданиям окружающих ($p=0,01$);
- общая тревожность ($p=0.05$);
- фрустрация потребности в достижении успеха ($p=0.05$);
- страх ситуации проверки знаний ($p=0.05$);
- низкая физиологическая сопротивляемость стрессу ($p=0.05$);
- переживание социального стресса ($p=0.05$).

По таким факторам, как: проблемы и страхи в отношении с учителями и страх самовыражения различия не обнаружены.

Для оценки коммуникативных способностей мы воспользовались тестом «Оценка уровня общительности», модифицированной методикой В.Ф. Ряховского. Результаты представлены в таблице 5.

Таблица 5 – Результаты диагностики уровня общительности (5)

Группа/уровни	Высокий	Средний	Низкий
Адаптированные	35,2	54	10,8
Неадаптированные	27	36	37

Как видно из таблицы 5, средний уровень общительности характерен для 54% адаптированных учеников и 36% неадаптированных школьников. При этом низкий уровень общительности демонстрируют 10,8% адаптированных и 37% неадаптированных учеников. Наглядно результаты представлены на рисунке 4.

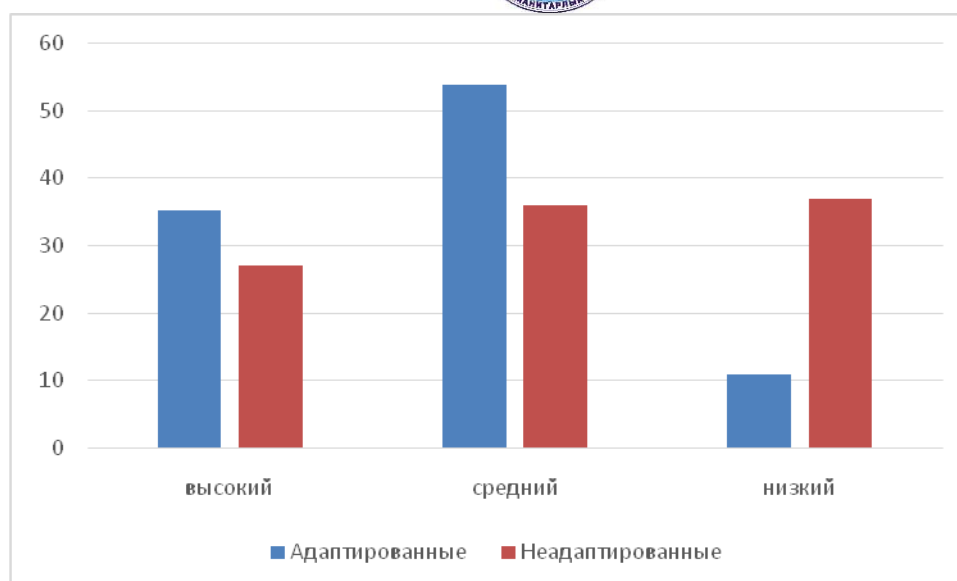

Рисунок 4 - Результаты диагностики уровня общительности по группам

Эмпирическое значение t -критерия Стьюдента составило 2,427, что превышает критическое значение на уровне $p=0,05$ и позволяет констатировать что в 95 случаях из 100 уровень общительности адаптированных учеников выше уровня общительности неадаптированных учащихся.

Таким образом, результаты диагностического обследования адаптированных и неадаптированных 5-классников показали, что успешной адаптации способствуют низкий уровень школьной тревожности, высокий уровень общительности и некоторые личностные качества.

В период адаптации детей к условиям обучения в среднем звене школы важно создание в классе атмосферы психологического комфорта и поддержки ситуациям. Интенсивная учебная программа, хроническое утомление от перегрузок нередко вызывают у ребят страх перед школой и учителем. Эти факторы во много раз усиливаются в классах повышенного уровня обучения и ведут к школьной дезадаптации, которая, в свою очередь, повышает вероятность психосоматических заболеваний. Поэтому профилактика школьной дезадаптации - одна из важнейших задач, объединяющих учителей и школьного психолога.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Перминова Ю.А. Психолого-педагогические условия адаптации пятиклассников при переходе в среднее звено // Молодой ученый. - 2015. - №4. - С. 664-667.

ТҮЙІН

Мақалада орта буын оқушыларының оқуға бейімделу ерекшеліктерін зерттеу қорытындысы қарастырылған. Мектептегі беймаздық деңгейінің төмен болуы, жоғары деңгейдегі қарым – қатынас пен кейбір оқушылардың жеке қасиеттері 5-сыныптықтардың тез бейімделуіне әсер ететіні зерттеу барысында дәлелденген.

RESUME

The article presents the results of studying the peculiarities of students' adaptation to learning in the middle link. It has been experimentally proved that the successful adoption of 5 - grade pupils is promoted by a low level of school anxiety, a high level of sociability and some personal qualities of children.

М.Н. Абдыкаликова

Академия государственного
управления при Президенте
Республики Казахстан,
канд. психол. наук, профессор

Зарубежный опыт изучения конкурентоспособности руководящего звена в системе государственной службы

Аннотация

Статья посвящена проблемам психологической компетентности государственных служащих. Рассматриваются международные подходы к развитию компетенции конкурентоспособных менеджеров. Автор дает зарубежный опыт разработки компетенции конкурентоспособных государственных служащих в системе оценки персонала государственных органов. Также приведен определенный список компетенций, с поведенческими индикаторами. Таким образом, компетенции конкурентоспособных руководителей рассматриваются в русле бихевиоральной психологии.

Ключевые слова: психологическая оценка компетенции, профессионализм руководителя, компетентностный подход, управленческие компетенции.

Вопросы становления конкурентоспособного руководителя государственного учреждения в психологии зачастую связывают с компетентностным подходом и с процессом профессионального развития лидеров, предъявляя превалирование индивидуально-личностным компетенциям (американский подход) и профессиональным компетенциям (европейский подход).

Качество работы государственного органа в современной государственной системе в значительной степени обусловлено не только профессионализмом служащих, но и уровнем профессиональной подготовки их руководителя. Следует отметить, что проблема компетенции, в том числе компетенции конкурентоспособного руководителя рассматривается практическими психологами, поскольку оценить конкурентоспособность возможно благодаря оценке индикаторов поведения личности в тех или иных ситуациях,

связанных с рабочими вопросами. Сегодня в государственных системах развитых мировых государств вопрос подготовки конкурентоспособных руководителей становится одним из ведущих, ведь особое значение в решении задач, стоящих перед государственным органом, отводится его руководителю, менеджеру по оценке и развитию персонала. Профессионализм руководителя во многом обуславливает успешное функционирование и развитие всего государственного учреждения [1]. Принципиально важным является то, что процессы, которые происходят в современном обществе и в системе государственной службы, нуждаются в новых подходах к выполнению управленческой роли руководителя государственного учреждения. Несомненно, что определение психологических индикаторов эффективного поведения является важным требованием результативности деятельности. Требуется изменения профессиональной позиции конкурентоспособного руководителя, обеспечивающей способность адекватно, быстро, самостоятельно и ответственно действовать в разных обстоятельствах, выходить за их рамки, стремиться к саморазвитию.

Как демонстрируют результаты многолетних комплексных психологических исследований профессиональной управленческой деятельности руководителей государственных учреждений, за последний период существенно усложнилось содержание и характер данной деятельности. Это обусловлено тем, что множество возникающих проблем – принципиально новые, требующие нестандартных управленческих решений, основой которых выступает не только прежний опыт, но и овладение руководителем абсолютно новыми теоретическими, технологическими знаниями, знакомство с новыми управленческими, информационными технологиями.

Управленческая деятельность – сложный многофункциональный феномен, который всегда направлен на изменения в субъекте и объекте управления и на получение наиболее высокого результата при наименьших затратах. Закономерно, что данная проблема привлекает огромное внимание ученых. При анализе зарубежных исследований в сфере психологии управления обнаруживается, что обычно, в данных работах изучаются общие вопросы управления персоналом в области бизнеса, экономики, предпринимательства. Наряду с этим некоторыми исследователями (N. Balow, N. Benett, W. Haley, M. Harmin, P. Cranton и др.) предпринимаются попытки перенести этот опыт на организацию системы повышения квалификации в контексте непрерывного профессионального образования [2].

Активность исследователей в области психологического моделирования управленческих компетенций и эффективность использования моделей в бизнес-практике во многом определили ориентацию государственных органов и бюджетных систем на компетентностную идею. Наиболее активно модели управленческих компетенций используют несколько стран, которые включают их как обязательный инструмент для организации государственной службы, военной службы и др. К этим странам, несомненно, относятся США, Канада, Великобритания, Нидерланды.

Следует знать международные подходы к ведущей оценке профессионализма руководителя. К примеру, в американской модели компетентного работника акцентируется внимание на той части спектра индивидуально-психологических качеств, которая состоит из самостоятельности, дисциплинированности и коммуникабельности. Ключевой момент заключается также в потребности в саморазвитии, умении ставить цели и достигать их. При этом важнейший компонент квалификации руководителя – способность быстро и бесконфликтно приспосабливаться к определенным условиям труда и динамичности их изменений.

Как подтверждается многолетним практическим опытом и современными научными исследованиями в области психологии управления, конкурентоспособность руководителя определяет целый комплекс характеристик, которые должны у него присутствовать кроме знаний, так называемые компетенции руководителя. Это говорит о том, что полученные знания являются недостаточными для соискателя руководящей должности.

Наиболее детально и полно данный подход выражен в теории «компетенций», основоположником которой считается Дэвид К. МакКлелланд. В 1973г. им была опубликована работа «Testing for Competence Rather Than Intelligence», которая может считаться началом движения «компетенций». В статье рассматривались исследования, которые доказали, что традиционные академические тесты способностей и тесты на знание предмета, аналогично школьным уровням и дипломам не гарантировали эффективного выполнения работы. Эти заключения привели МакКлелланда к поиску методов определения переменных «компетенций», которые были способны прогнозировать такой уровень. Впервые новые методы апробировали сотрудники дипломатической информационной службы Государственного Департамента США и работники социального обслуживания штата Массачусетс. К 1991г. метод оценки компетенций применялся уже более чем в 24 государствах мира [3].

В настоящее время в США происходит активное развитие компетентностного подхода в системе государственной службы, в котором немаловажную роль выполняют менеджеры-психологи, которые разрабатывают компетенции и выполняют функцию оценки компетенции валидными психометрическими тестами. Основой приема на должности государственной службы высших руководителей США выступают принципы конкурентности и открытости. Занятие соответствующего государственного поста возможно после прохождения конкурсных экзаменов и победы в открытой борьбе с другими кандидатами. Кроме конкурса есть альтернативный путь поступления – благодаря участию в специальной обучающей программе.

Модель профессиональной компетентности руководителей США состоит из:

- Руководства изменениями: видения будущего, осознания внешней среды, творчества и инноваций, стратегического мышления, постоянного обучения, эластичности, гибкости, мотивации на услуги.
- Руководства персоналом: управления конфликтами, понимания культурных факторов, формирования команды, честности.
- Управления ресурсами: управления финансами, управления человеческими ресурсами, управления технологиями.
- Достижения результатов: ответственности, умения решать проблемы, предприимчивости, решительности, ориентации на потребителей, административных навыков.
- Коммуникации и формирования коалиций: устных коммуникаций, письменных коммуникаций, ведения переговоров, создания союзов и партнерства.

Очевидно, что модели профессиональной компетенции конкурентоспособного руководителя в США не являются «жесткими», а включают в себя сферы компетенций, объединенных в управленческую компетенцию. Сферы компетенций, в свой черед, разделяются на перечни профессионально-личностных качеств, которые необходимы управленцам в США [4]. Профессиональные компетенции в США узкопрофильные и индивидуализированные.

Управленческие компетенции тесно взаимодействуют друг с другом и максимально проявляются при органичном сочетании в одном человеке. Это называется кластером компетенций, формирующим, как отмечалось ранее, компетентности руководителя.

В Японии система управления персоналом организации имеет существенные отличия от аналогичной системы США, но вопрос управления компетенциями сотрудников в японских фирмах рассматривается также ответственно. Японский менеджмент по традиции ориентирован на высокое качество продукции. Соответственно необходимо развивать в субъекте детей психологические качества, которые отвечают требованиям профессиональной деятельности. Достижение высокого качества значительно обуславливает стратегия внутрифирменного обучения, основной задачей которого является превращение знаний отдельного работника в знания всей организации.

Характерная черта японской модели управления персоналом заключается в т.н. «многопрофессионализме», идеей которого является то, что происходит перемещение работников многих профессий и уровней квалификации с одного рабочего места на другое как бы по горизонтали, т.е. овладевают навыками работы в смежных, а зачастую и довольно отдаленных от основных специальностей. Благодаря этому повышается понимание каждым работником специфики всего производства, задач других сотрудников, расширяются навыки работы и знания. Исходя из этого, для японских фирм важно развивать компетенции сотрудников в той мере, в которой они могли бы соответствовать принципу «многопрофессионализма» [5].

Профессиональная компетенция японских менеджеров подобна управленческой компетенции менеджеров в США, отличием от последней является большая насыщенность требований к профессиональным знаниям. Это обуславливает практическая реализация в японских компаниях принципа «многопрофессиональности», что уравнивает профессиональные компетенции менеджеров в рамках одной организации. Соответственно, отличием японской модели профессиональной компетенции от американской является большая универсальность в рамках одной организации.

Британская система государственной службы использовала компетентностный подход в том виде, в котором он развивался во всем королевстве, а именно – в качестве интегральной системы требований к должностям, описываемым поведенческими характеристиками. Система PSG (Professional Skills for Government) состоит из следующих кластеров компетенций: управления людьми; управления проектами и программами; стратегического мышления; аналитического мышления; коммуникаций; финансового менеджмента.

Основой модели выступает лидерство. Помимо этого, особое значение имеют компетенции в области работы с информацией. Сюда включены такие кластеры, как эффективная коммуникация, информационная безопасность, анализ информации и данных, IT-компетентность. Всего британская модель конкурентоспособного руководителя государственного органа включает 9 компетенций, для которых разработаны поведенческие индикаторы не только в соответствии с характеристиками должности (уровень управления), но и в соответствии с профессиональной сферой (21 профессиональное направление).

В дополнение к моделям компетенций Комитет по стандартам публичной сферы Великобритании определил, как основные ценности деятельности чиновников всех уровней 7 принципов публичной сферы («The Seven Principles of Public Life»): бескорыстие, принципиальность, беспристрастность, подотчетность, открытость, честность, лидерство [6].

Это дает возможность добавить в модель компетенций еще одно измерение – ценностное. Пример Великобритании, разумеется, не единственный.

Наибольшую известность в этом направлении получили разработки J. Raven, который провел исследование, посвященное эффективности руководителей государственных учреждений *Шотландии*. Концепция J. Raven важна не только потому, что содержит статистические обоснования модели компетентности, а в большей степени потому, что содержательно основывает позицию государственного служащего в соответствии с его ролью руководителя. С точки зрения автора концепции, компетентное поведение в большей степени зависит от мотивации (доброй воли), чем от способностей, а важными факторами выступают социальное окружение, формы институализации. В *Нидерландах* в отличие от Шотландии, каждое ведомство строит свою модель компетенций для руководящего звена, но при этом используется единая концепция. В общегосударственном реестре компетенций содержится перечень из 44 компетенций, каждая организация может для себя выбрать из этого перечня 8-9 компетенций, организованных в группы.

Руководители высшего звена на государственной службе являются одними из наиболее важных ресурсов, доступных для государственных служб Эстонии. Их лидерские качества, способности стать образцом для подражания и возможности являются ключом к успеху каждой организации. В Эстонии насчитывается 98 высших руководителей государственной службы, которые работают в команде для достижения стратегических целей страны.

В число главных руководителей государственной службы входят генеральные секретари и заместители генеральных секретарей министерств, директора Аппарата правительства, генеральные директора государственных учреждений и инспекций, генеральный директор Центра по чрезвычайным ситуациям, государственный архивариус, командующий силами обороны и Генеральный прокурор.

Кандидаты на высшие должности государственной службы должны обладать опытом управления, квалификацией и владением иностранными языками, необходимыми для выполнения своих обязанностей, а также компетенциями, определенными в престижной модели компетенции государственной службы Эстонии.

Модель компетенций Высшей государственной службы Эстонии (ВГСЭ) состоит из шести компетенций, описанных через влиятельную и ненасильственную деятельность.

Модель компетенций 2017 года для ВГСЭ описывает лидера, который является смелым дизайнером будущего, успешным, вдохновляющим драйвером инноваций, подлинным создателем ценности для целевых групп и эффективным личным лидером.

Данная модель компетенций используется для найма, отбора, оценки и развития высших государственных служащих и будущих лидеров.

Согласно информации на официальном сайте государственной канцелярии правительства Эстонии общенародному вниманию представлен ряд современных глобальных тенденций, оказывающих наибольшее влияние на руководящий состав на государственной службе.

Также можно отметить, что модель компетенций 2017 года для ВГСЭ описывает лидера, который успешно справляется с этими проблемами. Успешный лидер - смелый дизайнер будущего, успешный, вдохновляющий водитель инноваций, подлинный строитель ценности для целевых групп и эффективный личный лидер.

Заключение

Следовательно, можно прийти к выводу, что в странах развитой демократии использование моделей профессиональной компетенции имеет систематическую и распространенную направленность, и особая роль принадлежит практическим психологам в области оценки и отбора персонала.

Как демонстрирует сопоставление профессиональных компетенций для государственных служащих зарубежных государств, структурно они являются практически идентичными моделями, состав которых меняется в соответствии со спецификой управленческой деятельности [9].

Поиск эффективных моделей профессиональных компетенций в области психологии управления, принимающих во внимание особенности управленческой культуры, непременно нуждается в анализе пригодности, творческой доработке и адаптации, существующих в мировой и отечественной психологической практике решений. Подобный поиск – необходимая стадия становления эффективной системы государственного управления.

Эффективный поиск, отбор конкурентоспособных руководителей может осуществляться при условии исполнения задач и функций, возложенных на государственные органы, менеджеров по развитию персонала, психологов специализирующихся в области оценки и отбора персонала, которые обладают соответствующей квалификацией.

СПИСОК ЛИТАРАТУРЫ

- 1 Public Management and Governance 2-nd edition, edited by Tony Bovaird and Elke Löffler (Routledge Taylor&Francis Corp, London and New York), 2009. P.61-363.
- 2 Morten Balle Hansen, Trui Steen, Marsha de Jong – “New Public Management, Public Service Bargains and the challenges of interdepartmental coordination: a comparative analysis of top civil servants in state administration”. *International Review of Administrative Sciences* 79(1) 29–48, 2012. - P. 31-48.
- 3 Aberbach, Joel D., and Bert A. Rockman (2004) – “Civil Servants and Policymakers: Neutral or Responsive Competence?” *Governance*, 7:4, 461–9.
- 4 Mehmet Akif Demircioglu, David B. Audretsch - “Conditions for innovation in public sector organizations” (Research paper). Lee Kuan Yew School of Public Policy, National University of Singapore, Research Policy journal homepage: www.elsevier.com/locate/respol.
- 5 Lee G Bolman and Terrence E Deal – *Leadership and Management Effectiveness: A Multi-Frame, Multi-Sector Analysis Human Resource Management*; Winter 1991; 30, 4; Periodicals Archive Online, 509 p.
- 6 Rogers C. *Freedom to learn for the 80-s / C. Rogers.* – Toronto – London – Sydney, 38. 1983. - 307 p.
- 7 James L. Perry and Lois Recascino Wise – *The Motivational Bases of Public Service Source: Public Administration Review*, Vol. 50, No. 3 (May - Jun., 1990), pp. 367-373 Published by: Wiley on behalf of the American Society for Public Administration Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/976618>.
- 8 Lengnick-Hall, C.A., Beck, T.E. and Lengnick-Hall, M.L. (2011), “Developing a capacity for organizational resilience through strategic human resource management”, *Human Resource Management Review*, Vol. 21 No. 3. P. 243-255.
- 9 R. T. Borst & C. J. Lak – “Proud to Be a Public Servant? An Analysis of the Work-Related Determinants of Professional Pride among Dutch Public Servants”. *International Journal of Public Administration*, 40:10, 875-887, DOI: 10.1080/01900692.2017.1289390.

ТҮЙІН

Мақалада мемлекеттік қызметшілердің, бәсекеге қабілетті менеджерлердің құзыреттілігін дамытудың халықаралық тәжірибесі қарастырылған. Автор тиімді қызметтің негізгі факторы ретінде бәсекелестікке лайықты құзыреттіліктерді қалыптастырудың негіздемесіне тоқталған.

RESUME

The article deals with international experience of competitive managers competence development of civil servants. The author pointed to the justification for the formation of competitive competence as a key factor in effective activity.

ЭОЖ 14.01.17

М.А. Буркитбаева

Қ.А. Ясауи атындағы
Халықаралық қазақ-түрік
университеті,
PhD докторанты

Ж.И. Исаева

Қ.А. Ясауи атындағы
Халықаралық қазақ-түрік
университеті,
филол. ғыл. канд.,
қауымдастырылған профессор

Жалпы орта мектептердегі эссе жанрын жазуға үйретудегі функционалдық стильдің рөлі

Аннотация

Бұл мақалада жалпы орта мектептердегі эссе жанрын оқыту әдістемесі нысанаға алынып, жанрлық классификациясын, функционалдық стиль негіздерін сөз ете отырып, шығармалардың түрлері: әңгімелесу стиліндегі шығарма (мысалы, бастан өткенді әңгімелеп беру) және кітаби стильдер (іскерлік шығарма, оқу-ғылыми шығарма, көсемсөз шығарма, көркем стилдік шығарма т.б.) сипатталады. Белгілі жанрлық классификациядағы «стиль» ұғымының анықтамасы, мәні тілдің коммуникативтік аспектісімен, тілдің қолданысымен, қызмет ету жағдайымен байланыстылығы қарастырылған.

Түйін сөздер: эссе, шығарма, мәтін, стиль, жанр, жанрлық классификация, функционалды стиль, публицистикалық стиль, шығармасөз, көсемсөз шығарма, көркем стилдік шығарма, кітаби-жазба стиль, сөйлеу стилі, композиция.

Жалпы орта мектептерде жоғары сынып білім алушыларына, тілді оқыту әдістемесінде, функционалдық-мағыналық типті сөйлесу әрекетін анықтау арқылы эссе жанрын оқыту әдістемесі қалыптасқан, бірақ білім алушылардың жазған шығармалары жанр тұрғысынан стильге сәйкес жіктелуеді. А.Жапбаров өз тұжырымдасында: «Шығарма дегеніміз – білімгерлердің әдебиеттік және тілдік білімдерін, өзінің танымын, түйсік, көзқарасын тәжірибелеріне сүйене отырып, өзіндік пікірін жүйелі, әдеби тіл қалыбында бере білуге машықтандыратын жазбаша практикалық жұмыстың бірі», – деген болатын [1]. Осыдан шығатын түйін: бірінші негізгі – функционалды-мағыналық белгінің бірі (сөйлесудің белгілі типіне сәйкес) –жанрлық классификация жөнінде айта отырып, бір шығармада баяндама, сипаттама және ой толғау немесе пайымдау сияқты мәтіндер түрлерінің өзара байланыста кездесетінін байқаймыз, өйткені бір типті мәтіндер өте сирек кездеседі.

Бүгінгі тіл ғылымы әдістемесінде мәтін типтеріне сан түрлі сипаттама беріліп жүр, ондай сипаттарды келесі кестеден көруімізге болады.

№	Мәтіннің типі	Хабарлама нысаны	Уақытқа сәйкес болу	Затқа сұрақ	Негізгі тіл құралдары	Сөйлем байланысының басым тәсілдері	Композиция
1.	Әңгімелеу	Оқиғаны ретпен баяндау	Ия	Не істеді? Қайтеді?	Етістіктерден	Тізбекті байланыс	Үш бөлікті : 1. Бастау 2. Кульминация 3. Аяқтау
2.	Сипаттау	Зат не құбылысты суреттеп, сипаттау	Жоқ, нысан уақытта көрінбейді	Қандай ? Қай?	Сын есімдер	Заттың түрін, түсін, қасиетін суреттеу	Екі бөлкті: 1. Негізгі ой 2. Заттың белгісі-негізгі ой дәлелденеді.
3.	Ойтолғау Пайымдау	Оқиға, құбылыстардың себебін дәлелдеу	Жоқ	Неліктен? Неге?	Өйткені, себебі, біріншіден, екіншіден	Тізбекті бағыныңқы байланыс	Үш бөлікті, міндетті емес 1. Тезис 2. Дәлелдер 3. Қорыту

Аталған мәтін типтерінен лингвистер тағы бір болмысты бағалауды ажыратып көрсетті. В.И.Капинос, Н.Н.Сергеева және тағы лингвистердің айтуынша, мәтіннің бұл типі «пайымдаумен бір қатарда тұрады, себебі онда болмыстың өзі емес, оның адам тарапынан қабылдануы бейнеленеді» [2]. Болмысты (заттарды, әрекеттерді, қалыптарды) бағалау ауызекі әңгімелесуде дербес пікір алысу ретінде кездеседі, мұндай пікірлесу жазба тілде де кезігеді, мұндай сөйлемдер тобы дербес болмай абзацтың бастауы не соңы болады: онда қамтылған ой көркемделеді, ашылады осы үшін де мұндай типтік мәндегі сөйлемдер түзіледі, (мысалы: Ол жерде тамаша өмір сүрдік! Мен сондай қуаныштымын!) әңгіме желісінде бағалау және сөйлемдер дербес пікірлесу болып таралуы білім алушылардың көркем және публицистикалық сөйлесім тілінде мұндай құрылымдардың құрылуына ықпалын тигізеді. Сөйлесімнің бұл типі төмендегідей түзіледі: берілген сөйлемде бағаланатын заттар, әрекеттер, қалыптар аталса жаңасында өз көзқарасымен бағаланады. Берілгені тұйық етістік формасымен, зат есіммен, есімдікпен, толық не қысқа сын есімдермен, зат есімдермен, үстеулермен, бағалау мәнді тіркестермен беріледі (Қандай сұлу! Не деген ақылды!) және т.б. бағалау мәнді сөйлемдерде көбінесе сөздердің кері тәртіпті тіркесі қолданылады, бұл пікірдің эмоцияналдығын күшейтеді. В.И. Капинос мұндай болмысты бағалау типті сөйлеуді құрастыру кезінде білім алушылардың негізгі ойды дұрыс беруі мен олардың толық мәтінді құрастыру ептілігін жетілдіру қажеттілігінде екенін атап көрсетті. Зерттеуші А.Н. Пленкин білім алушының типологиялық құрылымға саналы қатынасы «шығармашылық процесті жоғарғы дәрежеде ұйымдастырады, мұғалімнің орынды зейіні әр мақсатқа сай бағыттайды» деп есептейді [3].

Екінші, жанрлық классификацияның принципі – стиль негізіндегі принципті сөз ете отырып, А.З. Шакирова мен Р.Б. Сабиркөевтың ұсыныстарын еске түсіреді. Олар стильдік негізде шығармалардың келесі түрлерін атайды: әңгімелесу стиліндегі шығарма (мысалы, бастан өткенді әңгімелеп беру) және кітаби стильдер (іскерлік шығарма оқу-ғылыми шығарма, көсемсөз шығарма, көркем стильдік шығарма [4]. Белгілі жанрлық классификация бұлардың әрбіріне тән. Бұл көзқарасты дұрыс деп бағалап, оған дәлелді «стиль» ұғымының анықтамасынан табамыз.

«Стиль» – сөйлеудің өзіндік ерекше, әрқилы түрде қалыптасқан тарихи сипаты. Стиль ұғымының мәні тілдің коммуникативтік аспектісімен, тілдің қолданысымен, қызмет ету жағдайымен тығыз байланысты. Бұл мәселеге көңіл бөлу ХІХ ғасырдың аяғы мен ХХ ғасыр басындағы: В. Гумбольд, Ф. де Соссюр, А.А. Потебня, И.А. Бодуэн де Куртенэ, Е.Д. Поливанов, Л.П. Якубинский, Р.О. Якобсон, В.В. Виноградов, Г.О. Винокур т.б. тілші ғалымдардың еңбектерінен бастау алады.

Стиль және оның түрлері қоғамның белгілі аймағындағы іс-әрекетке сәйкес келіп, сол сферадағы тіл құралдары мен арнайы түзілісінің қызметтік ерекшеліктеріне сәйкес жасалады. Қазіргі заманғы тіл ғылымында стильдер функционалдық сипатына орай анықталады. «Функционалды стиль» терминін В.В. Виноградов: «Стиль ұғымы негізінде бір нәрсеге тән, қандай да нәрсені ерекшелейтін өзіндік белгі сипаттар жиынтығы» деп ұсынды [5]. Стильдің сөйлеуге қатынасы, сипаты оның қоғамдағы тілдік қарым-қатынастарындағы функционалдық міндеті. Демек, стиль типтік белгілердің кешені ретінде түсіндіріледі. Оларға тілдік құралдар жиынтығы ғана тән емес, бастысы, әрқилы стильдердегі сан түрлі принциптер мен олардың тіркестері және қолданылуыны тән болуы. Себебі мәтіндердің түзілу мақсаттары, қарым-қатынастағы мақсаты, мәндері мен шарттары бірдей емес.

«Функционалды стиль» ұғымымен көптеген зерттеушілер тақырыптың ортақтылығымен біріккен мәтін топтарын талдау негізінде, ұсыну әдісімен мазмұнын түсіндіруде, сондай-ақ стильдік өрнектеу және композициясы ортақ, ұқсас беттерімен ажыратылатын функционалды стильдің өзгеше бір түрі ретінде анықталатын «нақты стиль түрі немесе сөйлеу жанры» ұғымымен байланыстырады [6]. Яғни сөйлеу жанры деп аталатын мәтіннің жалпы белгілері (біртекті сөйлеу бірліктерінің, синтаксистік құрылымдардың композициялық құрылым және т.б.) бірдей мұндай топтар, стильдің функционалды қызметін атқарады. Әрбір стиль және сөйлеу жанрын бүгінгі күннің тәжірибесі шеңберінде қарастырсақ, мысалы, журналистика стильдерін публицистикалық стильдің кейбір жанрларында (әсіресе эссе) пайдалану мүмкіндігі байқалады. Әрқилы стиль элементтерінің қолданылуын зерттеушілер нақты жанрларға тән стиль әртүрлілігі деп анықтайды.

Аталғандай, функционалды стильдердің басты айырмашылығы, олардың әлеуметтік мақсаттарға, міндеттерге және қарым-қатынас жағдайларына байланысты қолданылуында қарастырсақ, онда жанрдың өздері ішкі ұйымдастырылумен принциптерімен анықталады.

Кітаби-жазба стильдер, сөйлеу стилі сияқты, өмірдің белгілі салаларында пайдаланылып танылған ұлт тілінің нақтылы түрі болып саналады. Әр салада атқаратын қызметіне қарай іс қағаздар мен ресми стиль, публицистикалық стиль, ғылыми стиль және көркем сөз стиліне бөлініп жіктеледі. Кітаби-жазба стильдердің былайша бір-бірінен ажыратылып бөліне бастауы қоғамдық ой-сананың жоғарылығынан пайда болды. Күнделікті сөйлеу мен кітаби-жазба стильдердің бір-бірінен ерекшеліктері айқындала түседі. Әдеби тілде сөйлеу, жазу талабы артады. Өйткені тек сөйлеу тілінің үлгісімен жазу — ол тілді білмегендік болып саналады. Сөйлеу тілі өзінің қоғамда атқаратын қызметіне қарай, белгілі бір шеңберде пайдаланылуы қажет. Кітаби-жазба стильдерде де, әсіресе көркем шығарма мен публицистикада сөйлеу тілінің элементтері тек стильдік мақсатта жұмсалуды керек. Ресми стильде басты мәселе дерек болса, оған оқиға, іс жағдайларының детальдары маңызды емес. Деректер, мүмкіндігінше, жалпыланған күйде беріледі. Стильден стильге өтуде, О.В. Дунаевская «деректердің түсіндірілу рөлі ұлғаяды, ол ғылыми стильде көтеріледі, одан да жоғары публицистикалық стильде жазылып, көркем сөз тілінде өзіндік мәні бар категорияға айналады» деп атады [7].

Отандық зерттеушілер, қазақ тіл білімінің ғылыми негізін салушылар — А. Байтұрсынұлы мен Қ. Жұбанов еңбектеріндегі мәтін, шығарма туралы алғашқы ойларын қалыптасқан. А. Байтұрсынов мәтінді «шығарма сөз» деп атап, сөйлеудің бірлігі ретінде қарастырады. «Сөз өнерінен жасалып шығатын нәрсенің жалпы аты — шығарма сөз, ол аты қысқартылып, көбінесе шығарма деп айтылады», — деген анықтамасын берген [8]. Зерттеуші Ф.Ш. Оразбаева «Тілдік қатынаста өзіндік орны мен маңызы бар қатысымдық тұлғалар: сөз, фразеологиялық тіркестер, сөйлем және мәтін. Мәтін, яғни текст — қатысымдық тұлғалардың ішіндегі мазмұндық тұтастығымен ерекшеленетін бүтін жүйе» — деп көрсетеді [9].

«Жанр» ұғымының қалыптасу деңгейін талдай келе жанрлық-стильдік бағытқа зер салмасқа болмайды, өйткені білім алушы пікірлерін зерттеудің жанр-стилистік жағынан мәтінінің стилистік құрылымы және оның функционалды-мағыналық типін талдаумен ғана шектелмейді.

Бірінші кезекте, бізге автор, оның позициясы, баяндауы қызықты, ал оқиға екінші орынға ығысады [7]. Мұның бәрін көптеген зерттеушілер бір-біріне жақын стильдерге публицистикалық, көркемдік не көркем-публицистикалық стиль түріне баламалайды. Бұл стиль түрін көтеріңкі субъективтік дәрежедегі жанрларға (очерк және эсселер) жатқызады. Егер көсемсөз стилінің ерекшеліктерін сөз етсек, оның басты қызметі – сендіру, хабарласу, ақпарат алмасу қызметімен өзара әрекеттестікте болу мүмкіндігінде. Әдеби тілдің тарихи қалыптасқан функционалды қызметі әртүрлі жазба түрінде, бұқаралық басылымдарда болса (газеттерде, журналдарда, гаджеттерде), ал ауызекі түрде саясаткерлердің, мемлекеттік қызметкерлердің, діни қайраткерлердің, мәдени қызметкерлердің көпшілік алдына шығып сөйлеуінде, қазіргі заман аудиовизуалды ақпарат-назарында (радио, телевизия) және кинода ағымдағы өмір оқиғаларын жария ету (хабарлау функциясы) үшін пайдаланылады.

Г.Я. Солганиктің пікірінше, публицистикалық стильге ең алдымен «деректер, құбылыстар, оқиғалардың әлеуметтік бағамын өрнектеуге бағышталған стильдік құралдарды зерттеуді анықтайтын әлеуметтік бағалау тән» [10]. Жалпы тілдік құбылыс ретінде барша функционалды стильдерге тән публицистикалық стиль мәтін ықпалымен бағалау сипатына ие болған ерекше тіл болжамдардың болуымен ерекшелінеді.

Қорыта келе, кейбір зерттеушілердің пікіріне қарағанда, мектеп бағдарламасындағы мәтінді композиция-сөйлеу категориясын оқыту тәжірибесі негізінде зерттеу мүмкіндігін беретін тәжірибе молынан жинақталған. Шешендік сөз бен стилистикадағы бұл формалар әр тарихи дәуірлерде түрлі атауларға ие болған: баяндау тәсілі, сөйлеу формалары, мәтін типтері, оларды анықтау мен жіктеудің басты көзі ретінде нақты мәтін бөлшегінде өрнектелген коммуникативтік ситуациялар бірліктерінің тұрақты жағдайымен сипатталатын композиция – сөйлеу формалары қабылданған. Композиция – сөйлеу формаларының өзіндік біртұтас болып табылуында. Олар – ірі сөз орамдары, бірнеше сөйлемдерден жасалған, байланысты мәтіннің бөлшегі, шығарма жүйесінде хабарлама, сипаттама, ой-толғастыруды қамтыған композиция бірліктерімен сәйкес келетіндігі аңғарылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Жапбаров А. Оқушыларға мәтін құрастыру мен шығарма жаздыру әдістемесі. – Шымкент: Р-Дар, 2002. – 182 б.
- 2 Капинос В.И., Сергеева Н.Н., Соловейчик М.С. Развитие речи: теория и практика обучения. 2-е издание. – М., 1994. - С.34.
- 3 Плёнкин Н.А. Обучение школьников правилам построения текста // Русский язык в школе. – 1977. - №4. - С. 55.
- 4 Шакирова Л.З., Сабаткоев Р.Б. Методика преподавания русского языка (на материале национальных школ): Пособие для учителя. – СПб., Казань, 2003. - С. 109.
- 5 Виноградов В.В. Проблемы русской стилистики. – М., 1981. - С. 19.
- 6 Стилистика и литературное редактирование / Под ред. проф. В.И. Максимова. – М., 2005. - С 49.
- 7 Дунаевская О.В. Современная деловая речь. – М., 1987. - С. 61.
- 8 Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. – А., 1992. – 84 б.
- 9 Оразбаева Ф.Ш. Тілдік қатынас: теориясы және әдістемесі. – Алматы: Білім, 2000. – 204 б.

РЕЗЮМЕ

В этой статье рассматривается методика преподавания жанра эссе в средних школах, обсуждаются принципы функционального стиля классификации на жанровой основе, соотношение публицистического стиля (как разновидности книжной речи) с разговорной речью в художественно-публицистических жанрах (эссе, портретный очерк, очерк-путешествие), так и в познавательно-политическом жанре (проблемный очерк).

RESUME

This article deals with the methodology of teaching the essay genre in secondary schools, the principles of functional style of classification on a genre basis, the ratio of journalistic style (as a type of book speech) with colloquial speech in artistic and publicistic genres (essay, portrait sketch, essay-journey), and in the informative political genre (problem essay).

Аннотация

Мақалада жаңартылған білім мазмұны бойынша (5,7-сыныптар) оқушылардың көркем шығармаларды талдау барысында пайдаланылатын тапсырма түрлері ұсынылады. Сондай-ақ, көркем мәтінді талдау барысында кездесетін қиындықтар мен оларды меңгерту барысында қолданылатын әдіс-тәсілдер анықталады. Орта сынып оқушыларының көркем шығармаларды талдау барысында жиі кездесетін қиындықтары: әдеби-теориялық талдау жасау, шығарманың басты идеясы мен ондағы негізгі мәселе туралы өз ойларын жеткізу сынды жағдаяттағы мұғалім іс-әрекеті қандай болуы керек деген мәселеге назар аударылады. Мұғалім мен оқушының бірлесе отырып жасайтын бірнеше тиімді әдіс-тәсілдерді көрсету мақаланың негізгі мақсатының бірі болып табылады.

Түйін сөздер: әдебиет пәні, көркем шығарма, талдау жұмыстары, әдеби-теориялық ұғым, әдіс-тәсіл

Б.Д. Керімбекова

Сулейман Демирель университеті,
филол. ғыл. канд.,
ассистент профессор

Э. Мансурова

Сулейман Демирель университеті,
магистрант

Көркем шығарманы талдауда пайдаланылатын тапсырма түрлері

Мектептегі әдебиет пәнін оқытудағы басты қиындықтың бірі – көркем шығарманы талдау екені белгілі. Осыған орай, мұғалімнің алдында көркем шығарманы қиындықсыз қалай талдатуға болады деген сұрақ туады. Әрине, осыдан келіп оқушыға берілетін тапсырма түрлерін түрлендіру мәселесі шығады.

Көркем шығарманы талдау барысында оқушы қызығушылығын арттыру үшін конструктивтік білім басты назарға алынғаны дұрыс. «Ғалымдар репродуктивтік тұрғыдан білім беру өткен дәуірдің әдістемесіне жатса, конструктивтік тұрғыдан білім игеру – бүгінгі және ертеңгі күннің білімі дейді [1, 28]. Зияткер тұлға болып қалыптасу үшін оқушының дамып, өсуі, оқушының өзіндік идея білдіріп, өзіндік пікір қалыптастырып, идеясын еркін жеткізе білуі, шығармашылықпен айналыса алуы қажет. «Шығармашылық» – оқушының өз жанынан жаңа бір нәрсе жасай алуы, өзінің саладағы шағын болсын жаңалығы» [2, 108] десек, көркем шығарманы талдату барысында шығармашылық бағыттағы тапсырмаларды көбірек беру қажет.

Көптеген оқушылардың көркем шығарманы талдау барысында кездесетін қиындықтардың бірі – оқушы көркем шығарманы оқып келгенімен, шығармадағы негізгі ойды анықтай алмайды. Көпшілігі оқиганың басталуы мен аяқталуын мазмұндаудан аса алмайды. Сондықтан алдымен көркем шығарманы мазмұндау барысында міндетті түрде сюжет желісінің ретін сақталуын талап ету қажет. Композициялық талдау әдісі арқылы оқушылар мазмұнын ұмытпай есте сақтайтын болады.

Келесі талдаудың бірі – кейіпкерлер тұрғысынан талдау. Кейіпкерлерге талдау жасау көптеген әдіс-тәсілдер арқылы жүзеге асырылады. Мысалы: кейіпкерлерді өзара бір-бірімен салыстыру, «Венн диаграммасын» салу, кейіпкерлердің түрлі әрекеттерін, қасиеттерін кестеге түсіру, кейіпкерге хат жазу, кейіпкер атынан оқырманға хат жазу, сыни шолу жазу, кейіпкердің өзіне ұнаған қасиетін түртіп алу, т.с.с әдістер шығарма кейіпкеріні жан-жақты ашуға көмектеседі.

Көркем шығарманы талдаудағы тағы бір қиындық – әдеби-теориялық талдау жасау, көркемдегіш құралдарды тауып, олардың қандай қызмет атқарып тұрғандығын, автордың не үшін оны қолданғандығын анықтау. Себебі, әдебиет теориясынан берілетін білім көркем шығарма табиғатын танудың негізгі кілті. Бүгінгі жаңартылған білім мазмұнына негізделген бағдарламамен оқытылатын 5-сынып оқушыларының меңгеруге тиіс мынадай әдеби-теориялық ұғымдар ұсынылған: шығарманың сюжеті, пролог, эпилог, әдебиет тектері, троп түрлері, аңыз, әпсана, миф, толғау, риторикалық сұрақ, әңгіме жанры, мысал жанры, аллегория, хикаят, автор бейнесі, диалог, образ оның түрлері, мінездеу, т.б. Ал 7-сынып оқушыларына: троп түрлері, айшықтау, ассонанс, аллитерация, толғау, жыр, жыршы, жырау, монолог, анафора, эпифора, айтыс, өлең құрылысы, поэма, автор бейнесі, драмалық тартыс, баяндау, суреттеу, пейзаж, диалог, өлең сюжеті, ұйқас, буын, бунақ, тармақ, кейіпкер бейнесі, лирикалық қарһарман сынды ұғымдар берілген. Оқушы осы ұғымдарды қолдана отырып, ойларын ауызша еркін жеткізуі және жаза білуі керек. Осы мақсатта әдеби жанрларға эксперимент жасау арқылы драмалық шығарманы проза тілімен, прозаны поэзия тілімен жазу тәсілдерін меңгертуге болады. Теориялық материалдар оқушының қазақ әдебиеті туралы ұғымдарын кеңейтуге, әдебиет туралы дүниетанымын қалыптастыруға және адамзатқа ортақ ойларды, дилеммаларды, мінездерді зерттеуге мүмкіндік береді. Қазақ әдебиеті білім деңгейі, ой-өрісі дамыған, әдеби тіл және әдеби формалар арқылы өз ойын еркін жеткізе алатын, туындаған мәселелерді шеше білетін өмірге бейім ұрпақ тәрбиелейді.

Оқушылардан ауызша сауалнама жүргізу барысында біз көркем шығармаларды талдаған уақытта қандай қиындықтар болады деп сұраған едік. Сауалнамаға қатысқан 47 оқушының 32-сі әдеби-теориялық ұғымдар, көріктеу құралдары (метафора, метонимия, синекдоха, эпитет), талдау, көп көлемді шығармаларды іздеу қиындық туғызатынын айтты. Мысалы, көріктеу құралдарынан: (метофора, метонимия, синекдоха, эпитет) тауып, түрлерге жіктеуге тапсырма берілді делік, Мысалы, жаңа бағдарламаға сәйкес (*Ақтанова А., Жүндібаева А. Қазақ әдебиеті, «Атамұра», 2017ж.*) 7-сыныптың әдебиет пәніне арналған «Қыз Жібек» жырын оқу барысында көріктеу құралдарына талдау жасау жөнінде тапсырма берілген [3, 30]. Жырда метафора, теңеу, эпитет метонимия, синекдоха, және тағы басқа да көріктеу құралдары мол кездеседі. Тәжірибеден байқағанымыз, оқушылар жырды оқып, мазмұнын түсініп алады. Алайда, көріктеу құралдарын талдауға келгенде қиындық туады. Бұдан шығатын жол – түрлі әдіс-тәсілдерді тиімді қолдану.

Зерттеу нысанымызға алып отырған 5-сыныптың Қазақ әдебиеті оқулығы «Таза мінсіз асыл сөз», «Тәрбиенің қайнар бұлағы», «Адамгершілік – асыл қасиет», «Отбасы құндылықтары» атты төрт бөлімнен тұрады. Ондағы ұсынылған шығармалар жанр түріне қарай: ертегі, жыр (батырлар жыры), аңыз, толғау, әңгіме, мысал, хикаяттар болып келеді. Бағдарламада прозалық шығармалардың басымдау. Демек, 5-сынып оқушылардың қызуғышылығын арттыратын шағын прозалық қалайша тиімді әдістер арқылы талдаймыз, оқушылардың көркем шығарманы меңгеріп, идеясы мен тақырыбын анықтауда

қызығушылығын қалай арттырамыз? 5-сынып бағдарламасы бойынша талдауға алынып отырған прозалық шығармалардың жалпы саны - жетеу. Олар: Н. Ақыш «Нағыз әже қайда?», Ы.Алтынсарин «Қыпшақ Сейітқұл», «Дүние қалай етсең табылады?», «Атымтай Жомарт», Джек Лондон «Мексика ұлы», М. Қабанбай «Бауыр», Т. Тұрмағамбетов «Анасын сағынған бала». Шағын прозалық шығарманы талдаудағы мәселе, көркем мәтінді талдауда композиция, сюжет, жазушы стилі, көркем туынды негізінде жатқан идея, оның көтерген мәселесі ерекше назарға алынады. Осы мәселені шешу барысында қолданылатын әдіс-тәсілдер ретінде «Пазл әңгіме», «Ақыл-ой картасы», Әңгіме кестесі, «ПОПС формуласы», «Маңызды пирамида» әдістерін атауға болады. Бағдарлама бойынша, көркем шығарманы Ы. Алтынсариннің әңгімелерін талдауға эксперимент ретінде алып, қарастырдық. Талдау барысында, көркем туынды негізінде жатқан идея, оның көтерген мәселесі ерекше назарға алынды.

Көркем шығарманың тақырыбы: Ы. Алтынсариннің «Дүние қалай етсең табылады?», «Атымтай Жомарт» әңгімелері. Шағын көлемді прозалық шығарманы оқытарда бірінші кезекте, оқушылардың қызулығын ояту үшін «Пазл әңгімесі» әдісін қолдануға болады. Әдіс шарты бойынша, әңгіме бөлімдері қиылып таратылады. Оқушылардан берілген бөліктерден әңгіме құрауы сұралады. Соңында оқушылар өз жұмыстарын жалпы сыныпқа немесе топтарға ұсынады. Көркем шығарманың қорытынды бөлімін бермей, оқушылардың өздеріне аяқтауға мүмкіндік беруге болады. Бұл әдістің ұтымды тұсы, оқушылардың әңгімені толықтай меңгеріп, мәтінмен толықтай танысуы, және де қызығушылығын арттырып, шығармашылық қабілетін шыңдауға арналған тиімді әдіс.

Келесі тиімді деп саналатын әдістің бірі – «Ақыл-ой картасы». Оқушылар алдымен «шимай», артынан таза нұсқасын тақта алдында көрсету үшін дайындайды. Оқушылардың екі кейіпкердің біреуін жақтайтын талқылау жұмысына мұғалім басшылық жасайды.

«Маңызды пирамида» әдісі. Шарты: 1. Әр топқа терминдер, суреттер немесе үзінділер таратпалар беріледі. 2. Оқушылар пікірлерін парақтарға жазып, пирамида құрауға ұсынады. 3. Кейіпкер сөзі, ішкі толғаныстары, монологі, ой-пікірі, т.б. 4. Оқушылар берілген сұраққа ең маңызды жауапты дайындайды. 5. Топ өздерінің шешімдерін айтады. Басқа топпен салыстырады, қателерін түзетеді. Әңгіме мазмұнына байланысты өз пікірлерін айтуға арналған тапсырма түрлерін де ұсынсақ болады. Мысалы:

Кейіпкер	Іс-әрекеті	Менің пікірім
Сейітқұл	Халықты егін егуге үйретті, еңбекке баулыды.	
Сейітқұлдың ағасы	Барымта, ұрлық жасап бай болғысы келеді.	

Оқушылар қазақ әдебиеті туындыларын тек оқып, талдап қана қоймайды. Көркем шығармалардың құдыреті сол, жасөспірімдердің рухани қажеттіліктері мен даму мүмкіншіліктеріне сәйкестендіріле, қазақша ойлау мен сөйлеу, жазу, тыңдағанын түсіну, монолог, диалог, пікірталас жасау дағдыларын қалыптастыру бағдарын ұстап талдап, тануға жетелейді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Әлімов А. Интербелсенді әдістерді жоғары оқу орындарында қолдану: Оқу құралы. – Алматы, 2009. – 263 б.
- 2 Керімбекова Б. Қазақ әдебиетін оқыту әдістемесі: Оқу құралы. – Астана: Фолиант, 2017. – 167 б.

- 3 Ақтанова А.С., Жүндібаева А.Қ., Қазақ әдебиеті: Жалпы білім беретін мектептің 7-сыныбына арналған оқулық. – Алматы: Атамұра, 2017. - 176 б.

РЕЗЮМЕ

Основной темой статьи является определение трудностей, возникающих при анализе художественных произведений учащимися по обновленной программе (классы 5, 7). В частности, в литературно-теоретическом анализе нужно выявить и проанализировать проблему учеников. Например, одной из наиболее распространенных проблем учащихся средних классов в анализе художественных произведений является литературно-теоретический анализ, основная идея и поднятая проблема.

RESUME

The main topic of the article is the difficulties definition that arise when analyzing the artworks of students according to the updated program (classes 5, 7), in particular, in the literary and theoretical analysis to identify and analyze the problem of students. For example, one of the most common problems of middle-class students in the analysis of artistic works is the literary-theoretical analysis, the main idea and the problems raised. One of the main goals is to work with students to solve difficulties by using several effective methods of solving difficulties.

ӘОЖ 14.01.17

Аннотация

Мақалада 2013 жылғы ҚХР Төрағасы Си Цзиньпиннің Қазақстанға ресми сапарында ұсынған «Жібек Жолы экономикалық белдеуінен» кейінгі Қазақстан мен Қытай арасындағы білім саласындағы ынтымақтастық мәселесі қарастырылған. Автор соңғы жылдардағы «Жібек Жолы» бойындағы білім миграциясының көрсеткіштері мен өзгеру тенденциясына ерекше тоқталады. Қытайда білім алушы қазақстандықтардың көбею себептері мен отандық білім саласының бәсекелік қабілеттілігін салыстырады. Мақалада ҚР Президентінің «Бес әлеуметтік бастамасы» аясында елімізде сапалы мамандарды даярлау мәселесі шешімін тауып отыр.

Түйін сөздер: Жібек жолы, білім, гранттар, ынтымақтастық, «Бір белдеу – бір жол», қытай тілі, 5 әлеуметтік бастама.

О.Т. Бейсенбаев

Әл-Фараби атындағы Қазақ
ұлттық университеті,
PhD докторанты

**«Жібек жолы»
бойындағы
Қазақстан мен
Қытайдың білім
саласындағы
ынтымақтастығы**

«Ұлы Жібек жолы» бойымен тек тауар-өнім тарап, сауда-саттық дамыды десек, қателесеміз. Жібек жолымен жеті жұрттың тілі мен діні танылып, мәдениетаралық коммуникация орнады. Тарихшы-профессор Т.Зәкенұлының «Мәңгітас» тарихи романында Таң династиясы кезеңінде (751-907 жж.) 3 мыңға жуық түрік, тибет, корей және т.б көшпенділердің өкілдері табғаш астанасы Чаңанда (қазіргі Сиань) қолөнер, егіншілік, әскери іс, ел басқару ілімін үйренгені айтылады [1, 47]. Солардың қатарында болған Тоныкөк «...елу жыл ісін, күшін берген», «күндіз отырмаған, түнде ұйықтамаған» түріктердің тәуелсіздігін қайтару жолында Чаңанда алған білімін пайдаланған деседі. Яғни, «санасы сақ, құлағы түрік» халықтың Қытай елінде білім алу тарихы тереңнен басталады.

Тәуелсіздіктің алғашқы жемісі – «Болашақ» бағдарламасы ата-бабасының табаны тимеген теңіздің арғы беті, Еуразияның қай шетінде болмасын, Қазақстан жастарының қалаған ілімін игеруге жол ашты. ҚР Президенті Н.Ә. Назарбаев «Тәуелсіздік дәуірі» кітабында: «Мемлекеттің қаржылық жағдайы елеулі шығындарды ауырсынатынына қарамастан, ең лайықты деген жас қазақстандықтарды әлемнің үздік университеттерінде оқытуға пәрмен

бердім», - дейді [2, 82]. Бағдарлама бойынша шетелдік жоғары оқу орындарының географиясы әлемнің 13 елінен 33-ке дейін жетті. Білім алудың Шығыс бағыты дамытылып, Қытай, Жапония, Оңтүстік Корея, Малайзия және Сингапурдің университеттері тізімге енді. «Болашақ» халықаралық стипендиясы бойынша әлемнің 170 үздік оқу орнында білім алу үшін 12 000 қазақстандыққа жолдама берілген [3, 11]. Қазірге дейін 140 мың Қазақстан азаматы шекараның сыртында білім шыңдаған десек, «болашақтықтар» оның аз бөлігін қамтиды. Назар аударғымыз келетіні, ҚХР университеттері қазақ жастарын оқыту жағынан үлкен орын алады. 2013 жылғы «Жібек жолының экономикалық белдеуінен» кейін Қазақстан мен Қытайдың білім саласындағы ынтымақтастығы нығая түскен.

1978 жылы Дэн Сяопиннің «Реформа және ашықтық» саясаты жарияланған соң, Қытай жастары әлемнің түкпір-түкпіріне технология мен инновацияны меңгеруге жіберілді. Соңғы 40 жылда 5 194 900 қытайлық студент шетелде «көз ашқан». Батыстың алдыңғы қатарлы ЖОО-да оқыған қытайлықтардың 83,73 %-ы отанына оралып, Қытай экономикасы мен өндірісін дамытуға қызмет еткен [4]. Алғашында КСРО-дан, кейін Батыстан үйренген Қытай енді әлемді оқыта бастады. Коммунистік партияның ХІХ съезінің ашылуында Си Цзиньпин «Қытай ғылым мен техника, аэрокосмостық технология мен интернет саласында көшбасшы державаға айналатынын» мәлімдеді [5].

Азиядағы білім алуға тартымды мемлекеттердің ондығында Қытай көш бастап тұр. Айдаһар-мемлекетте әлемнің 203 елінен жастар жиналған. Қытайдағы студенттер саны жағынан Қазақстан 9-орында, ол Франция, Вьетнам, Германия, Ұлыбританияның алдында тұр. ҚХР Білім министрлігінің статистикасына сүйенсек, 2005 жылы Қытайда 781 қазақстандық оқыса, 2014 жылы ол 11 764-ке жеткен [6]. Қазіргі уақытта 14 224 адам деген дерек бар. Әлемнің 67 мемлекетінен тұратын «Белдеу мен жол» елдері Қытайдағы студенттердің басым бөлігін құрайды. 2017 жылы олардың саны 11 %-ға өсіп, 317 200-ге жеткен. Бұл – ҚХР-дағы шетелдік студенттердің 65%-ы [7]. Шет елдік студенттің көпшілігі Қытайдың Бейжің, Шанхай, Цзянсу және Чжэцзян сияқты дамыған қала-провинцияларында оқиды. Бағдарлама бойынша магистранттар мен PhD докторлардың үлесі көп және инженерия, менеджмент, ғылым, агрономия мамандықтарын таңдаған [8]. Алайда, аймақ елдерінің Қытайда оқуға деген қызығушылығы біржақты болып отырған жоқ.

Соңғы жылдары «Жібек жолы» елдерінде де білім алуды қалайтын қытайлық студенттердің саны өскен. ҚХР Білім министрлігінің хабарынша, 2017 жылы олардың саны 66 100 болды, 2016 жылмен салыстырғанда 15,7 %-ға өскен. Оның ішінде 3 679 студент Қытай Үкіметінің грантымен, қалғаны өз қаражатымен оқиды. Қытай «Жібек жолы» елдерімен білім саласында 45 келісімшарт бекіткен [4]. Азиядағы оқуға тартымды 10 мемлекеттің ішінде Қазақстан да бар. Қазақстандағы Қытай азаматтарының да саны жыл санап артуда. Жалпы, 2017 жылы шет елде оқитын қытайлықтардың саны 600 мыңға жетсе, олардың 80 пайызы оқу бітірген соң елдеріне қайтыпты [9].

Қытайда оқитын студенттер санының жылдан-жылға артуына ең алдымен ҚХР Үкіметі бөлетін оқу гранттары себеп. 2017 жылы 14 мамырда өткен «Бір белдеу – бір жол» халықаралық форумында ҚХР Төрағасы Си Цзиньпин: «Ұлы Жібек жолының» рухын басшылыққа ала отырып, біз Зияткерлік Жібек жолын құруға күш салып келеміз. Осы орайда Қытай үкіметі шет елдіктерге жыл сайын 10 мың грант бөледі. Қытайдың жергілікті органдары мәдениет пен білім саласындағы ынтымақтастықты нығайту үшін «Жібек жолы» стипендиясын белгіледі» деді [10]. Қытай тарапы бөлетін гранттарға шолу жасасақ, төмендегідей тізім шығады:

1. «Болашақ» бағдарламасы бойынша Қытайдың беделді (Синьхуа, Фудан, Бейжің, Гонконг) университеттерінде білім алу мүмкіншілігі;

2. Екіжақты келісімшарт негізінде Қытай үкіметінің гранты. Биылғы жылы 145 стипендия бөлінді (ШЫҰ гранттары қоса есептелген);

3. Конфуций институттарының гранты;
4. Жыл сайынғы «Наууқiao» (Қытай тілі көпірі) және студенттер арасындағы тіл олимпиадасының жеңімпаздарына бөлінетін гранттар;
5. CNPC сынды қытайлық ірі мұнай-газ компанияларының оқу гранты;
6. ҚХР мен ҚР Білім және ғылым министрлігі арасындағы студентпен алмасу бағдарламасы;
7. ҚХР мен ҚР оқу орындары келісімшарты негізіндегі студенттер тағылымдамасы;
8. Қытайлық ЖОО мен ғылыми-зерттеу орталықтарының жеке гранттары;
9. ҚХР провинция басшылығының гранттары;
10. «Ұлы Жібек жолы» бағдарламасы және т.б.

Гранттар санының көптігінен бөлек, Қытайда оқитын жастар санының артуына тағы бірнеше фактор себеп болады. Қытай мен Қазақстанның сауда-экономикалық байланысының артуына орай, жастар болашақта жұмысқа орналасу мүмкіндігіне назар аударады. Қытай тіліне әлемдік аренада сұраныс артуда. Тілді меңгерген маманға шекаралық шектеу жоқ, кез келген мемлекетте жұмыс істей алады. Қазақстанда ҰБТ-дан өте алмаған түлектер де көрші елдің оқу орнын жиі таңдайды. Қытайға баратын студенттердің басым бөлігі өз қаражатына оқиды. Тіпті, мектептің жоғары сыныптарын Қытайда бітіретін қазақстандықтар да көп. Негізгі себеп:

- *Оқу бағасы мен жатақхананың тиімділігі.* Еліміздегі ұлттық университеттердің бір жылдық оқу ақысына Қытайда оқу, жатақхана және қосымша шығындарды төлеуге болады. Шетелдік студенттер толықтай жатақханамен қамтылады. Бос уақытта сабақ қарау, спортпен айналысуға университет кампустарында жағдай жасалған.

- *Географиялық жақындығы, жол шығынының төмендігі.* Қытайға «Қорғас», «Майқапшағай», «Бақты» бекеттері арқылы көлікпен, темір жолмен қатынау қолайлы. 2017 жылы 1 маусымынан «Air China» әуе компаниясы «Астана-Бейжің» бағытында ұша бастады [11].

- *Мамандықпен қатар қытай, ағылшын тілін үйрену.* Қытай тілін білмейтін студенттерге ағылшын тіліндегі оқу бағдарламалары ұсынылған. Яғни, ағылшын тілін меңгеру үшін Еуропа немесе АҚШ-қа қарағанда Қытайға бару тиімді.

- *Шетелдік мәдениетпен танысу.* Қытай ЖОО-ларының барлығы шет елдіктерге мәдени экскурсия, мерекелік кештерді тұрақты ұйымдастырады.

Дегенмен Қазақстан жастарын Қытайда оқытудың проблемалары да жоқ емес. Атап айтқанда: қазақстандықтардың жергілікті заңдарды меңгермеуі себебінен қиыншылықтарға тап болуы; Қытай дипломдарының Қазақстанда нострификациядан өту ұзақтығы; жастардың шетелде бос уақыттарын тиімді пайдаланбауы. Мемлекеттік грантпен түскен студенттер Білім және ғылым министрлігінің қадағалауында болғанымен, жеке құжат тапсырып, өз қаражатына оқитын азаматтар назардан тыс қалып жатады. Олардың оқу үлгерімі мен бөгде қоғамға бейімделу мәселесіне жауап табу қиын. Соған қарамастан жыл сайын Қытайда оқитын жастардың мөлшері артып отыр. Бұл жерде себепті сырттан ғана емес, іштен де іздеуіміз қажет.

Негізі, қытай тілін оқуға Қазақстан ішінде толық жағдай жасалған. Қазақстан мен Қытай арасында ШЫҰ университеттерінің желісі жұмыс істейді. Оған еліміздің 14 және Қытайдың 15 оқу орны тіркелген. Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Шығыстану факультеті, Абылай хан атындағы Халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ-де кәсіби қытай тілі мамандары дайындалады. Қытай тілі колледждері мен оқу орталықтары тағы бар. Негізгі білімді отандық оқу орындарында алып, қысқа мерзімді тағылымдамаға бару өте тиімді. Оған қоса, Қазақстанның Астана (1), Ақтөбе (1), Қарағанды (1) және Алматы (2) қалаларында Конфуций институттары жұмыс істейді. Әлемде жалпы 500-дей Конфуций институты мен мыңға жуық кластары бар [12].

Институттар – екіжақты мәдени ықпалдастықтың ошағы, екінші жағынан, қытайлық «жұмсақ күш» саясатының маңызды құралы. Бұл бағытта Қазақстан да белсенді жұмыс

істеуде. Соңғы жылдары Қытайдың Бейжің, Шанхай, Далянь және Сиань университеттері жанында Қазақстанды зерттеу орталықтары ашылған. ҚХР-дағы Қазақстан Елшілігінің қолдауымен ашылған орталықтар қазақ тілі мен мәдениетін оқыту-үйрету жұмыстарын жүргізеді [13].

Қазақстанның білім саласы жаһандық жаңа талаптарға сай дамып келеді. Соңғы 16 жылда мектепке дейінгі білім шығыны – 54 есе, орта білім – 12 есе, кәсіптік және техникалық – 36, жоғары білім – 20 есе артқан. Дегенмен жоғары білімге бөлінетін қаражат мөлшері ЭЫДҰ елдерінен 3 есе төмен екен. Еліміздегі миграцияның ең үлкен теріс сальдосы 1994 жылы 5 % болған [3, 15]. Эмигранттардың көпшілігі – жоғары және орта білімді азаматтар. Олардың орнын білімі төмен мигранттар толтырғанын ескерсек, бұл фактор мемлекет экономикасы мен адами капиталын дамытуға әсер етеді.

Оқу ақысы мен жатақхана, жұмысқа орналасу қиыншылығынан көптеген азаматтар шетел асып, оқудан соң қалуға тырысып жатады. Мемлекеттің «ақыл-ойының» шекара асып кетуі шұғыл шешілуі тиіс мәселе. «Белдеу мен жол» бойындағы елдердің арасында Қазақстан білім мен инновацияда бәсекеге қабілетті болуы маңызды. Осы орайда ҚР Президенті Н.Ә. Назарбаевтың 2018 жылғы 5 наурыздағы «5 әлеуметтік бастамасы» дер кезінде қабылданған құжат. Маңызды құжаттың үшінші бастамасы жастарға жаңа мүмкіндіктер ашады.

Қазір елдегі ЖОО-ларда 530 мыңнан астам жас оқып жатса, оның 30 пайызға жуығы мемлекеттік грант иегері. Президент жыл сайын бөлінетін 54 мың грантқа қосымша 2018-2019 оқу жылында тағы 20 мың грант бөлуді тапсырды [14]. Ерекше атап өткізіміз келетіні, қосымша гранттың 11 мыңы техникалық мамандықтар бойынша бакалаврға бөлінеді. Өйткені, Төртінші өнеркәсіптік революция қарсаңында Қазақстан үшін инженер, ақпараттық технология, робот техникасы, нанотехнология саласының мамандары ауадай қажет. Сондай-ақ, келесі өзекті бастама – мемлекет пен жеке меншік серіктесі қағидасымен жатақхана салу жөнінде айтылды. Алдағы 4 жылдың ішінде студенттерге арнап 75 мың орындық жаңа жатақхана салу тапсырылды. Президенттік бастамалар жоғарыда айтылған олқылықтардың алдын алуға септігін тигізеді. Президенттің 5 бастамасы аясында елімізде қытай тілін оқыту мен қытайтанушыларды дайындау мәселесіне назар аудару қажет.

Қытайдың ежелгі ойшылы Гуан Чжун «Бір жылды ойласаң – бір реткі өнім аласың, он жылды ойласаң – ағаш өсіресің, ал жүз жылды ойласаң – таланттарды тәрбиелеу керек» деген. Жаһандық және аймақтық интеграция жағдайында Қазақстан әлемнен тұйықталып, «Жібек жолы» бойындағы жүз, мың жылдық үрдісті үзіп тастай алмайды. Бірақ таланттар, ең алдымен, туған топырағында тәрбиеленуі қажет. Орта ғасырға оралсақ, Таң патшасы Тайцзун түрік қағандарына «рақымшылық» жасап, Конфуций ілімін, Мың Цзы, Сюнь Цзыны дәріптеп, түрікті отырықшылыққа тәрбиелеу арқылы «аттан түсіргісі» келген екен. Бүгін жаугершіліктің емес, жасампаздық пен жаңашылдықтың, білім мен ғылымның ғасыры. Қарқыны қатты Қытайдан еліміздің үйренері көп. Десе де, жастардың қалыптасуына уақытында көңіл бөліп отыру қажет.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Зәкенұлы Т. Мәңгітас [Мәтін]: тарихи роман / Т. Зәкенұлы. - Алматы: Алаш жолы, 2012. - 576 б. - (Проза. Жаңа заман әдебиеті).
- 2 Назарбаев Н.Ә. Тәуелсіздік дәуірі. – Астана, 2017. – 508 б.
- 3 «Национальный доклад о состоянии и развитии системы образования Республики Казахстан», 2016 год. С. Ирсалиев, А. Култуманова, Э. Тулеков, Т. Булдыбаев, Г. Кусиденова, Б. Искаков, Л. Забара, Л. Барон, Е. Коротких – Астана: АО «Информационно-аналитический центр», 2017. – 482 с.

- 4 2017 sees increase in number of Chinese students studying abroad and returning after overseas studies // http://en.moe.gov.cn/News/Top_News/201804/t20180404_332354.html, 2018-04-04
- 5 中国共产党第十九次全国代表大会在京闭幕 习近平发表重要讲话 // http://www.xinhuanet.com/politics/19cpcnc/2017-10/24/c_1121849894.htm
- 6 Учеба в Китае: чего хотят и что получают наши студенты // <https://www.zakon.kz/4846930-ucheba-v-kitae-chego-khotjat-i-chto.html>
- 7 More studying abroad in Belt, Road countries // http://www.china.org.cn/china/2018-03/31/content_50782756.htm, 31.03.2018
- 8 Growing number of foreign students choosing to study in China for a degree across multiple disciplines http://en.moe.gov.cn/News/Top_News/201804/t20180403_332258.html 2018 04 03, 04.03.2018
- 9 В 2017 г. число вернувшихся в Китай после прохождения обучения за рубежом людей составило 480 тыс. 900 человек <http://russian.people.com.cn/n3/2018/0418/c31517-9450743.html>, 18.04.2017
- 10 习近平在‘一带一路’国际合作高峰论坛开幕式上的演讲 http://www.xinhuanet.com/politics/2017-05/14/c_1120969677.htm, 14.05.2017
- 11 Новый авиарейс Астана - Пекин запустили в столице // <http://khabar.kz/ru/news/obshchestvo/item/82674-novuj-aviarejs-astana-pekinn-zapustili-v-stolitse> 01.06.2017
- 12 Института Конфуция в Казахстане обучают китайскому языку // http://www.inform.kz/ru/4-institutata-konfuciya-v-kazahstane-obuchayut-kitayskomu-yazyku_a2724590 08.12.2014
- 13 В Китае открылся 4-й Центр изучения Казахстана // <http://www.kazpravda.kz/news/mir/v-kitae-otkrilsya-4-i-tsentr-izucheniya-kazahstana/>, 22.09.2017
- 14 Қазақстан Президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың «Президенттің бес әлеуметтік бастамасы» атты халыққа үндеуі // http://www.akorda.kz/kz/speeches/internal_political_affairs/in_speeches_and_addresses/kazakhstan-prezidenti-nursultan-nazarbaevty-n-prezidenttin-bes-aleumettik-bastamasy-atty-halykka-undeui 05.03.2018

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается развитие сотрудничества между Казахстаном и Китаем в сфере образования после инициативы создания «Экономического пояса Шелкового пути» в рамках официального визита Президента КНР Си Цзиньпина в Казахстан в 2013 году. Автор обращает внимание на показатели образовательной миграции вдоль «Шелкового пути» и тенденции их изменения. Также проводится сравнительный анализ конкурентноспособности отечественной сферы образования в свете увеличения количества казахстанцев, обучающихся в КНР. Эти актуальные вопросы рассмотрены в рамках «Пяти социальных инициатив» Президента РК Назарбаева Н.А.

RESUME

The article is focused on the development of cooperation between Kazakhstan and China in the education sphere within the framework of "Economic belt of the Silk Road" within the framework of the official visit of President of PRC Xi Jinping to Kazakhstan in 2013. The author pays attention to the indicators of educational migration along the "Silk Road" and the trend of their change. Also, the article is devoted to competitiveness of domestic education by parallel increasing of the number of Kazakhstani students studying in China. These topical issues were considered in the "Five Social Initiatives" of the President of the Republic of Kazakhstan N. Nazarbayev.

Л.И. Изтелеуова

Кокшетауский университет
им. А. Мырзахметова,
канд. социол. наук, доцент

Е.Т. Ельжанова

Кокшетауский университет
им. А. Мырзахметова,
старший преподаватель

Б.Е. Иманжанова

Красноярская
общеобразовательная школа №2,
учитель высшей категории

Различные формы краеведческой деятельности: перспективы развития

Аннотация

В статье представлены суждения о расширении преподавания в вузе краеведения, которые значимы в профессиональном становлении специалистов, нацелены на формирование у них установки на причастность к культуре, традициям родного края и своей страны.

Ключевые слова: краеведение, учебные занятия, студенты, любовь к Родине, родной край.

В настоящее время все большее внимание привлекают региональные проблемы, близкие каждому человеку, живущему на своей земле и переживающему за ее будущее, будущее своего края, своей малой Родины.

Как отмечает Н.А. Назарбаев: «С чего начинается Родина?»...Человек – существо не только рациональное, но и эмоциональное. Малая родина – это место, где ты родился и вырос, а порой и прожил всю жизнь. Там горы, реки, рассказы и мифы об их возникновении, имена людей, оставшихся в памяти народа. Можно продолжить перечисление. Все это важно. Особое отношение к родной земле, ее культуре, обычаям, традициям – это важнейшая черта патриотизма. Это основа того культурно-генетического кода, который любую нацию делает нацией, а не собранием индивидов. На протяжении столетий наши предки защищали конкретные места и районы, сохранив для нас миллионы квадратных километров благодатной земли. Они сохранили будущее. Что означает на практике любовь к малой родине, что означает программа «Туған жер»? [1].

Человек всегда стремился познать край, в котором он живет, его природные богатства, историю. А это имеет огромное значение для воспитания любви к родному краю. Молодому поколению свойственно чувство гордости своим краем. Они стремятся обосновать свою привязанность к любимому месту какими-либо сведениями о примечательных событиях из его истории.

Деятельность студентов - краеведов нашего вуза направлена, прежде всего, на накопление и распространение знаний об историческом прошлом родного края, воспитание любви к нему и формирование гражданских позиций. В ходе проведения краеведческой работы нами изучается как вся Отечественная история, ее конкретные факты, но и также жизнь и деятельность отдельных личностей, наших земляков.

В краеведении следует иметь в виду, в первую очередь, его учебную ценность. В связи с этим мы выделяем учебное краеведение, его содержание и характер определяются учебной программой, и внепрограммное краеведение, задачи и содержание которого строятся в соответствии с планом воспитательной работы. Работы, связанные с учебным краеведением, проводятся в учебное время и в свободное от занятий время, например, во время учебной экскурсии или в походе. Во внепрограммном краеведении ребята принимают участие на добровольных началах. Это туристские походы по родному краю, археологические раскопки, проводимые совместно с «Центром по охране и использованию историко-культурного наследия» при Управлении культуры Акмолинской области, организация экспозиций музея и другие виды краеведческой и поисково-исследовательской деятельности.

Организация и отношение к учебной программе этих видов краеведения различны, но, тем не менее, они очень связаны. Вот примерный перечень их:

1. Изучение материалов краеведения на уроках основного курса отечественной истории. Речь идет об учебных занятиях по истории Казахстана с включением элементов краеведения.

2. Специальные учебные курсы: «Вспомогательные исторические дисциплины», «Историческое краеведение».

3. Факультативные занятия. При этом тематика может быть самая разнообразная: «Родной край: страницы истории», «Наш край в XX — начале XXI в.», «Народы края: история, культура, традиции», «Наше село (город): прошлое, настоящее, будущее» и т. д.

4. Специализированные внеклассные занятия: работа краеведческих кружков, научных студенческих обществ, клубов.

5. Туристско-краеведческая (пешеходный комбинированный туризм, поисковая, экскурсионная, исследовательская (археологическая) деятельность; совместная работа с областным историко-краеведческим музеем.

Важно отметить, что в собирании материалов для краеведения могут участвовать как высококвалифицированные ученые разных специальностей, так и ученики средних школ, собирающие различные данные по заданию более опытных исследователей, например, ведущие опрос населения, устанавливающие наличие тех или иных старинных предметов, валяющихся по чердакам или хранящихся в "бабушкиных сундуках", а также просматривающие старые газеты. Участие людей всех возрастов в такого рода собирании краеведческого материала имеет само по себе огромное воспитательное значение. Оно есть уже одна из акций патриотического характера, создающая в своем крае более высокий уровень духовной культуры.

А последующая демонстрация обработанных материалов в виде стендов и музейных экспозиций дает им возможность, наряду с взрослыми, участвовать учащимся в культурно-просветительской деятельности. В краеведении многие работы выполняются коллективно, возникают общие интересы, общая ответственность за результат. Таким образом, у учащихся укрепляется сознание полезности общего дела, формируется чувство ответственности, коллективизма, понимание того, что большую работу можно сделать только сообща.

В целом, как отмечал известный историк Д.С.Лихачев: «Занятие краеведением не только требует знаний в области истории, искусствоведения, литературоведения, природоведения и пр., но и приучает людей всем этим интересоваться и повышать свой

культурный уровень, создавать новые и пополнять старые музейные и архивные хранилища, связываться со специалистами, читать научную литературу» [2].

Немаловажно, что краеведение создает условия для исследовательской деятельности, прививает навыки глубоких самостоятельных наблюдений, содействует углублению общего образования, что очень помогает развитию творческой инициативы и целенаправленному использованию энергии молодого поколения, способствует развитию у них мышления.

Краеведение может стать в той или иной местности самым массовым видом науки. Это основа для развития добровольных обществ друзей того или иного памятника, той или иной темы, для объединения молодежи вокруг определенных тем или занятий, возрождения кустарных производств, разведения местных редких растений, животных и пр., создания заповедников, вообще — "добрососедства" с историей, культурой или природой... [3].

Большие возможности у краеведения для эстетического воспитания учащихся. Они учатся видеть красоту в природе, народном творчестве, архитектуре и скульптуре, с которыми навсегда связываются в сознании образы родного края. Необходимо отметить, что здесь все формы исторического краеведения находятся в тесной взаимосвязи: краеведы используют исторические источники (документы архивов, материалы и документы экспозиций, музеев, краеведческую литературу, воспоминания участников и очевидцев исторических событий и т.д.); занимаются объектами изучения (предприятие, город, село, район и т.д.); применяют методы познания (методы исторического исследования, непосредственного наблюдения и др.) [4].

Таким образом, общим для всех форм краеведения является бережное отношение к историческому и культурному наследию прошлого, потребность в сохранении и пропаганде памятников истории и культуры. Краеведение, не заменяя преподавания географических и естественных дисциплин, актуализирует, дополняет, расширяет, углубляет знания учащихся, придает им конкретную практическую направленность и формирует методические умения организации краеведческой работы.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Назарбаев Н.А. Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания // Егемен Қазақстан. - 2017. - 12 апреля.
- 2 Лихачев Д.С. Краеведение как наука и как деятельность. Русская культура. - М.: Искусство, 2000. - С. 159-173.
- 3 Курило Л.В. Краеведение и туризм. - Минск: Просвещение, 1999. - 72 с.
- 4 Крей А.З. Краеведение и уроки истории. – М.: Луч, 1997. – 237 с.

ТҮЙІН

Мақалада өлкетанудың білім беру құндылығы айқындалған. Осыған орай оның мазмұны мен сипаты, міндеттері оқу бағдарламасына сәйкес тәрбиелік мағынада мазмұндалған.

RESUME

The article defines the educational value of regional studies. In this regard, the content, nature and tasks of the educational program are compiled according to the curriculum.

Л.Н. Дәуренбекова

Еуразия гуманитарлық институты,
филол. ғыл. канд., доцент

Е.М. Солтанаева

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық
университеті,
филол. ғыл. канд., доцент

Қ. Ысқақовтың «Бұқтырма сарыны» повесінің көркемдік- идеялық ерекшелігі

Аннотация

Мақалада көрнекті жазушы Қ.Ысқақовтың «Бұқтырма сарыны» повесінің көркемдік-идеялық ерекшелігі көрсетілген. Авторлар бұл шығарманы экзистенциализм философиясы аясында қарастырған. Әлемнің жаулығы, кейіпкердің тағдыр алдындағы шарасыздығы, жалғыздық, жатсынуы секілді экзистенциализм ағымының көптеген модустарымақалада талданған. Әсіресе жатсынудың әлеуметтік түріне баса назар аударылған. Сондай-ақ кеңестік кезеңде айтуға болмайтын, бірақ мәтін астарынан танылатын жаңа, ұлттық мағыналар ашылып көрсетілген.

Түйін сөздер: экзистенциализм, жатсыну, көркемдік-идеялық ерекшелік, әлеуметтік жатсыну, мәтін астары

Адам мен адам, адам мен қоғам, адам мен табиғат арасындағы күрделі қарым-қатынас Қалихан Ысқақ шығармаларының негізгі мәселелері болып табылады. «Бұқтырма сарыны» – философиялық астары қалың шығарма. Шығармаға арқау болған жайт – Алтай өңірін, Бұқтырма өзенінің бойын мекен еткен адамдардың өмірі. Жазушы өз шығармасына кейіпкер етіп, көптің бірін емес, тағдыры өзгеше, болмысы-бітімі, ой өрісі елден бөлектеу, тағдыры қиын жанды таңдап алған.

Ол бас кейіпкер Жөгер шал. Рас әу-баста Жөгердің көптеген жөгерлерден айырмасы жоқ, өз кезеңінің типтік өкілі еді. Ол дүние, мүлік, мал жиып, отбасын асырап күн көрмек болды. Өз қожайынын құдайдай көріп, «бар көргені соның пұшпақтай жерін өңдеп, егінін сеуіп, астығын жинап беріп, итше қорыған адал еңбек» етті. Тарихи кезеңнің, қиын заманның, толқымалы әлеуметтік ортаның, қарапайым еңбекші жанның психологиялық ахуалы қаламгер үшін басты шығармашылық нысан болды.

Осынау мінезі де оқшау, әрекеттері де біртүрлі Қалихан кейіпкерінің ой қисынын саяси-әлеуметтік өзгерістер контекстінде және экзистенциализм философиясы аясында қарастырсақ, түсінуге де болатындай. «..Болмысында күрескерлік рух жоқ жандардың

ашық күн, бейбіт шақта да оп-оңай адасатынына, салы суға кетіп аяқ астынан күйреп, күйзелетініне шал образы куә» [1, 23] – дейді Жөгер шал бейнесі туралы сыншы С.Әшімбаев.

Қ. Ысқақ 1968 жылы жазған осы шығармасында жөгерлерге билік құрған жалпы социалистік қоғамдық формацияға қарсылығын ашық көрсететін күрескерлік рух дарыта алмауы түсінікті. Тек емеурін, астармен қоғамда осындай да әрекетшіл адамдар бар екенін мегзеп, шынайы көрсете алған.

Күрескерлік рухтың алғашқы бастамасы қалыптасқан жағдайға, үйреншікті тәртіпке деген қарсылық, наразылық. А. Камю өзінің «Бүлікшіл адам» ұғымын талқылауда оны «жоқ» дегенді айта алатын адам деп түсіндіріп, күрескерлік рух «теория жүзіндегі теңдік іс-жүзіндегі ғаламат теңсіздіктерді жасырып тұрған қоғамда» өзін еркіндікке жібереді дейді. Расымен, кеңестер одағы құрылған алғашқы жылдары көптеген әлеуметтік әділетсіздіктер, күштеп ұжымдастыру халыққа көп зардабын тартқызғаны тарихтан мәлім. Бұған көндігіп, жаңа құрылымға икемделгендер де бар. Ал Жөгердің бір емес үш рет, бар тірнектеп жиған дүниесінің талан-таражға түсіп, одан айырылып қалуы, сондықтан бір емес үш рет үдере көшуі, оның үлкен наразылығының белгісі. Жөгер жаңа қоғамға өкпелі, одан көңілі қалған тип. «Советке деген іштегі мұздай қатқан беріштің алғашқы байланған сәті осы кез. Сол беріш күн өткен сайын ұлғая түспесе кеміген жоқ», – дейді автор [2, 109]. Оның іші билікке деген қыжыл мен запыранға толы. Құла түзге көшуі – оның қоғамнан жырақтауы. Өз ойындағы барлық әділетсіздіктерге жол берген қоғамды жатсынуы.

Қалихан Ысқақ шығармасындағы жатсынудың төркіні қазақ әдебиетінде 1970-1980 жылдардағы шығармаларда көрініс тапқан жатсынулардан бөлектеу. Егер Оралхан Бөкеев мен Дулат Исабеков шығармаларында адам жанында болып жатқан психологиялық жатсыну жақсы көрініс тапқан болса, Қ.Ысқақ өзінің Жөгер шалы арқылы жатсынудың саяси төркініне көз жіберіп, әлеуметтік жатсыну мәселесін алға тартады. Яғни жазушы тұлғаның жан дүниесінде болып жатқан өзгерістердің қоғамдағы әлеуметтік, саяси өзгерістермен байланысы бар екенін тайсалмай бейнелейді. Реалист жазушының өмір заңдылықтары тұрғысынан бейнелеп отырған әлеуметтік жағдаяттардың соңын алдын ала болжап қойғаны байқалады. Себебі қантөгіспен, төңкеріспен, зорлықпен орнаған талай тоталитарлық жүйенің ақыры күйреп тынғанына тарих куә. Жөгер өзгелер мен өзінің арасындағы қатынастың жібін үзе отырып, өзінің тіршілігі үшін қажет байланыстардан ғана емес, өзінің қоғамдық болмысынан да бас тартуына тура келді. Мұнан күрделі адами қарым-қатынастарда «жеке меншік» үшін астыртынкүрес қоғамнан жырақтаудың пәрменді күшіне айналғанын көреміз. Яғни адам характерінің өзгеруі басқа түскен тарихи жағдаяттың салдары. Бір жағынан қалауына жете алмайтың, екінші жағынан қолында барды қанағат етпейтін, көндігуге де мойынсұнбайтын адам драмасы оның бойындағы рухани бастаулардың өлуіне себепші болғанын көреміз.

Сағат ағамыз айтқан ашық күн, бейбіт шақ дегенінің өзі әркімге әрқалай екенін көруге болады, жазушы кейіпкері мұның өзіне де күмәнмен қарайды. Себебі Жөгер үшін бүкіл әлем жау. «Ал, Жөгерге салса, анау теңізі де, мынау күре жолы да құдай тағаланың тек өзінің басына ғана жіберген *қырсығы мен зауалы*», – дейді автор [2, 117]. Осы жағынан келгенде, шығарманың көркемдік әлемі экзистенциализм философиясымен қабысады. Яғни мына үрейлі әлемнің жаулығы, кейіпкердің тағдыр алдындағы шарасыздығы, оның ғаламдық жалғыздығы, қоғамды, адамдарды жатсынуы секілді экзистенциализм ағымының көптеген модустарын шығармадан көреміз.

Мына жау әлемде жалғыз қалған адамның пешенесіне жазылған оқиғаларды суреттеу арқылы экзистенциалисттер адам тағдырының міндетті түрде орындалатынына, одан қашып кету мүмкін еместігіне сенген. Шығармада тағдыр ұғымына да үлкен мән берілетіні сондықтан. «Қайда қашса да, алдынан қорқыттың көріндей кес-кестеген қу тағдыры Жөгерді қуалап әкеліп...қамады» [2, 117]. Оның ырқына көндігуден басқа амал

жоқ. З. Серікқалиевтің «Жөгерді – өз тағдырының құлы» деп атауы орынды шыққан [3, 61].

Кейіпкер бұл дүниедегі барлық заттарға жатсына, жауыға қарайды. Жөгердің ұнататынынан, жеккөретіні көп. «Шалдың бұл дүниеде тағы бір жеккөретіні осы торшолақ. Неге екені бегісіз, көзіне түскен сайын малға емес, адамға деген іш қатпарындағы бар ыза, бар кегі мен өкпесі-сақпасы божыған идея қыжылдап шыға келетіні бар. Бұл фәнидегі өтті-кеттісі мен көрер-көрмесін, татар қазабы мен азабын, пұшайман болған бүгінгі қауқарын есіне салғандай күйік боп итініп кеп тұрғаны», - дейді автор [2, 100].

Жақтыратынынан, жақтырмайтыны көп. «Ол судың мезгілсіз тасығанын да жақтырмайтын. Жалпы мезгілсіз дүниенің бәрін де һарамға санап, мезгілісіз келген, кеткенді, мезгілсіз өткен жүргінді, мезгілсіз соғатын амал мен сәуірді жақсы ырымға жорып көрген емес. Биыл да кесірге бола жаз ерте шығып, күн қауырт ысып кетті де Алтайдың қасық қарына дейін айдап түсіп, сай-сала өзен біткенді суға толтырып жіберді. Әйтеуір өз қара басынан аулақ, басқаның маңдайына жазған кесапат болса жақсы-ау» [2, 101].

Трагедиялық пафос – экзистенциализм эстетикасының басты категорияларының бірі екендігі белгілі. Адамның қоғамнан жырақтауы, тұлғаның екіге жарылуы, адамның өзін-өзі жатсынуы, әрине бұл құбылыстар әрқашан трагедияға толы болады. Жөгер трагедиясы бүкіл әлемді, қоғамды, айналасын жатсынуы ғана емес, өз отбасын да жатсынып, жау көруі. Отбасын жатсынудың салдарынан онда болуы тиіс жақын қарым-қатынастар ыдырап, шаңырағы күйреді. Ол тек саяси жүйеге наразылық танытып, қоғамда қалыптасқан нормаларға ғана қарсы шыққан жоқ, оның қиқарлық философиясы адамгершілік нормаларына да қарсы әрекеттер жасатқызды. «... тіске сыздық қылатын даяр ас таппай қатынын сыбады. Қырманға кеткені есіне түсіп, «бұл қаншық мені жарылқай ма, жоқ өкіметті жарылқай ма» - деп зығырданы қайнады. Дәл осы ашудың үстінде Агафияның келе қалмасы бар ма. Оған қатынның алая қараған көзқарасы да, суықтан бұйығып жатқан байын кісімісің деп елеместен, есікті қасақана аңырата ашып кеткен қылығы да ұнаған жоқ.

– Жап, мына қараң қалған моланды! – деп бақырды ол. Бірақ Агафия күндегісінше ығыса қоймады. Әдейі жынына тигісі келгендей қаннен –қаперсіз:

– Теке сасыған сорлы, тұншығып өлейін деп пе едің?! – деп бетінен алып тастады.

... Ол орнынан атып тұрды да жүкті әйелді тура кіндіктің басынан ыңқита бір тепті. Агафияның «ах» деуге шамасы келмей қалды. Демі таусылып, талма ауруы ұстаған адамдай қол-аяғы дірілдеп, көзі аларып, еденге ұшып түсті» [2, 111].

Жөгердің адамгершіліктен аттап, қателіктер жасауына оның шынайы өмірдің деректерін қабылдағысы келмеуі де себеп. Агафия тек өкімет үшін жұмыс істейін деп кеткен жоқ қой. Ол шалының шаруасына көмек болсын деген ниетпен кеткен. Жөгер Агафияның осы ойын бағалай алған жоқ.

Жалпы, Жөгердің өкіметке деген өкпесі еш нәрсені дұрыс бағамдап шешуге мүмкіндік бермейді. Ұлын соғысқа жіберу, жібермеу мәселесін ойланғанда да: «...мені өкімет, мен өкіметті асырап отырған жоқ. Өкіметтің мендегі, менің өкіметтегі хақым қанша? Баламды майданға жібермей қойсам маған не істейді?», «... Советке бола мұның ұлы соғысқа неге барады? Шейіт боп кетсе ше ? Сонда ненің құны үшін, кім үшін оққа ұшпақ?», - деп шолақ ойлап, ұлын тайғаға қашырып, жабайы етеді [2, 115]. Ақыры қолдан қашқын жасаған сол ұлының кісі өлтіріп, күнә жасауына да себепші болды. Әрі ойлап, бері ойлап, бәленбай жыл қашқын боламын деп жабайыланып кеткен ұлына милицияға барып, беріл деген ой айтады. Осы үшін әкелі-балалы екеуі қан болып төбелескен. Яғни өкіметке деген наразылықпен істеген әрекеті әрқашан Жөгерге өзіне бас қайғы боп шығып отырды.

Жазушы кейіпкеріне болысып, оны құптап отырған жоқ. Немесе оны ашық сөгуден де аулақ. Мұнда автор мен кейіпкер арасындағы қарым-қатынастың күрделі бір формасы таңдалынып алынған. Егер Қ.Ысқақовтың алғашқы шығармасы «Қоңыр күз еді» шығармасында кейіпкер мен автор арасындағы қатынаста барлығы айқын болса, автордың кейіпкеріне болысып, отыруы, кейіпкердің психологиялық портретінен, жанама және тура мінездеулерден, оқиғаның даму барысынан авторлық эмпатияны бірден аңғаруға болатын болса, мұнда кейіпкер авторлық ұғымдарға антипод деп те айтатындай жазушы өз кейіпкерінің әрекеттерін ашық сөгіп, немесе біржақты нашар бағалап отырғанын көрмейміз (тек авторлық шешім болмасаса). Аянның аузымен берілген «қырсық шал», Агафияның ойымен берілген «қатігез ері» [2, 111] деген бағалауларда ғана болмаса, автор оны жер-жебіріне жеткізіп айыптамайды. Рас, Жөгер шалдың қырсық мінезі, шалыс басқан әрекеттері, адамгершіліктен аттаған сәттері, рухани енжарлығы, өмірде өзі істеген істері үшін өкінетін жайттары көп. Бірақ немересі Дуния атасының қиқар, қатал, керек жерінде немересін сабап алатын мінезін жақсы білсе де: «Оның он алты жасына дейін өмірден бар түйгені, білгені – адамдардың үш-ақ сорты; бірінші сорты – атасы, екінші сорты – мылқаулар, үшінші сорты – бәдіктер. Әрине, оның ішінде атасы ақылдылар тобына жатады да, қалған екі сорты – харам дүниенің «құдайдан безген» пенделері» деген ойтолғамы да оқырманды екі ойлы етеді.

Мұнда кейіпкер автор белгілеген симпатиялар мен антипатиялардың шегарасынан тыс деуге болады, мұнда жазушының өзі оқырманмен бірге адам жанының күрделі қалтарыс-бұлтарыстарын қойма ақтарғандай бірге ақтарып, жұмбағын бірге шешкісі келетіндей. Тағдырдың жазуымен осындай күйді басынан кешкен Жөгердің жасаған әрекеттерін түсіндіргісі келмейді, керісінше түсінгісі келетіндей, оның жасаған әрекеттеріне түрткі болған, осылай істеуге итермелеген жағдайды ашып, тағдырын алақанға салып көрсетіп, оқырманның өзіне осы жайтты сезінуіне мәжбүр етеді. Автор Жөгерді қоғамдық әділетсіздіктің құрбаны деп пафосты суреттемесе де, осы бір жанның өмірінің бақытсыз өтуіне биліктің де бір ықпалы болғанын астарлап көрсеткен. Әрине, адам баласының басына түскен зауалдарға көндікпеймін деп наразылық танытып, бұлқынуы әрқашан жеңіліске әкеледі. Дегенмен бұл да Сизифтің біз үшін зая боп көрінетін, өзі үшін қажет болған өз еңбегі секілді, Жөгер үшін де осындай бос жөгершілдік қажет екенін жазушы көрсете алған. Мейлі индивидуалды бүлікшілдік мақсатына жетпесе де, әлемнің тағдырын шеше алмаса да, ол тағдырын жасайтын, әрекетке жетелеп отыратын мотивтер.

Бір қарағанда Жөгер шалдың өмірі мәнсіз өтті. Өз әрекетімен, үкіметке қырсығуымен Жөгер кімге, нені дәлелдеді? Ешкімге, ештеңені де дәлелдей алған жоқ. Ақыры өзі де, отбасы да бақытсыз болып өмірден өтті. Оның зая кеткен ғұмыры трагедия емес, фарс секілді де. Билікпен ашық күреске түспей, өз өмірін құрту арқылы наразылығын танытуы – абсурд. Сыншы З.Серікқалиевтің «Ақ жол кітабында» Жөгер шал туралы «Бар ғұмыры ұсақ, күйкі тірліктен аспаған, жер берінде ізі қалмаған, жыбырлап өскен адамның өткен жолына оқушының қиналысынан гөрі аянышы басым» -деп бағалауы сондықтан болар [3, 61].

Дегенмен экзистенциализм эстетикасында мына әлем соншалықты жау болса да, мына әлем трагедияға толы болса да, әдетте авторлық позициядан адам тұлғасы, оның өзіндік пікірі, өзіндік ерекшелігі (самобытийность), бостандығы үшін ашық болмаса да, күрес нышанын көруге болады.

Өзі қол жеткізе алмаған бостандыққа тек барлығынан арылып, аралары да қашып, немересі де кетіп тынған соң, яғни әлеуметтік байланыстардың барлығы үзілгеннен кейін қол жеткізгендей болады. «Өзін-өзі ғұмыр бойы азапқа салып, тамам жұртпен атысып-шабысып, біреуге қан жұтқызып, біреуге қиянат жасап, өткерген тиянақсыз өмір елестері де бүгінде көңілден біржола өшкен. Туғаннан да, туыстан да «күнәкәрлігі көп» былайғы

дүниеден де безіп шығып, ес білгелі бері аңсаған бас бостандығына енді ғана қолы жеткендей рахатқа батты» - делінеді шығармада соңында [2, 154].

Яғни, Жөгердің өмір бақи армандаған арманы қоғамнан, жеке өміріне киліге берген өкіметтен азаттық. Бастан кешкен михнаттың барлығы осы азаттық үшін істелгенін көреміз.

Повес сюжеті контрастілі екі желі бойынша дамытылып, суреттеледі. Бірі – жастықтың жарқын, үмітке толы желісі. Ол немересі Дуня мен Аянның қарым-қатынасы, таныстық-білістік, бірін-бірі ұнату хикаясы болса, екіншісі – Жөгер шалдың, яғни өткенге көз жіберіп отырған кәріліктің өкінішке толы, болбыр желісі. Сюжеттің екі желісі контрастілі болғанымен, жазушы категорияларды, заттарды, құбылыстарды, оқиғаларды тура қарама-қарсы қойып суреттеп мифке айналдырмайды. Жақсылық пен зұлымдықтың арасындағы айқын күрес те жоқ.

Шығарма табиғатын тану үшін ондағы образдар философиясына үңілген жөн. Мұндағы Жөгер мен Аян образдарының философиясы контрастілі болып келеді. Жөгер өткенін тәрк етіп, қоғамнан жерініп, айналасын құрметтемесе, Аян болса өткенін, тарихын, салт-санасын, әдет-ғұрыпын, адами құндылықтарды рухани байлық ретінде тани алған жан. Оған оның Абай өлеңдерінің тереңіне бойлап, Тәттімбеттің күйлерін тебірене тыңдауы дәлел. «Әйтеуір, кеуілінде бір үміт, көңілінде бір саңылау бар» [2, 135] - деп суреттейді автор Аянды. Аянның Дуняның ендігі тағдыры үшін өзін жауапты сезініп, оны алып кетуі де оның азаматтық болмысын танытады.

Шығармадағы көркем уақыт өмір шындығын бейнелеудің бір құралы болған. Егер Жөгер шалдың ауыр естеліктерінде уақыт тоқтап қалатын секілді болса, Аян мен Дуня арасында уақыт тоқтаусыз тез өтеді. Уақиғаны баяндау жылдам, ойнақы ырғақпен дамиды. Жастардың арасындағы диалогтан 1965-1970 жылдар арасындағы өмір шындығы сол қалпында көрінеді. Сол кездері сән болған музыка, сол кездері танымал болған әртістер, сол кездегі әйгілі журналдар барлығы шынайы бейнеленеді. «Эх, птичка, Птичка!... – деп күрсінді Аян – қартайғанша әліпті таяқ деп білмей дүниеден өтесің-ау!

– Үйретсей.

– Пожалыста, үйретейін, өзің құлық қоямысың?

– Қиын шығар – деп Дуня күмілжіп қалды.

– Онда тұрған еш қиындық жоқ, – Аян көпшік үстінде бұрқыраған қағаз қиқымдарын багажникке бүктеп-бүктеп қайта тығып жіберді де, қолына «Советский экранды» алды [2, 93].

Бірақ ол өмір шындықтары ерекше назарға түспей-ақ, жанамалай, жорта көрсетіледі. Бұл бір жағынан жазушының «көркем шығарма зерттеу емес, информациядан аулақ болуы керек» деп бір сұхбатында айтқан ұстанымын байқатады.

Повестегі интерьер де тек кейіпкердің өмірлік ортасын, әлеуметтік жағдайын ғана көрсетіп тұрған жоқ, ол жалпы шығарманың көңіл-күйін байқатады. «Жапан түзде, жарбайған жетім үй», «керексіз қараң қалған ескі жұрттай ... шағын шаруа», «бұрыштағы жесір тал», «мешел қара монша», «қуықтай бөлме», «уілдеген пеш», «жалғыз терезе», яғни бар заттық әлем жалғыздық поэтикасына бағынған. Бірақ осы жалқы заттар санамаланып көрсетілмейді. Олар асқан шеберлікпен шығарманың көркемдік әлемінде енгізілген. Мәселен, мына бір үзіндіде «бермен қараған жалғыз терезенің алдындағы тулақтай жарықтың төбесінен кесек-кесек жауын тамшылары ауаны тілгілеп, осып түсіп жатыр. Тулақтай жарықта тезекке үймелеген шыбын-шіркейдей ұсақ тамшылар секіріп билеп жүр» [2, 134] деп жазушы жалғыз терезені, одан түскен болмашы жарықты сөзбен жанды суреттейді. Немесе «Тот басқан ескі қолжуғыштың кіндігінен аққан су тамшысы ақсақ орындықтың үстіндегі мықырайған темір шелекті сылп-сылп ұрғылап, шалдың жарық дүниедегі ендігі қалған бар уақытын там-тұмдап өлшеп тұрғандай» [2, 134] – деген суреттеуден қолжуғыштан аққан судың тамшысын есту үшін құлаққа ұрған танадай безірейген тыныштықты аңғарады оқырман.

Автор ерлігі 1968 жылдың өзінде кеңес үкіметіне қарсы адамның тағдырын суреттей алуымен ғана емес, шығарма астарынан ұлттық идеяны да көрсете алуы. Ол сюжеттің жалпы даму желісінен көрінетін – елдік мұрат. Кержак шалдың ұлы Федордың жер бетінде табытының да қалмауы, әуелі қызы Настя, содан кейін немере қызы Дуняның қашып кетуі, кержактың осы жерге, яғни қазақ жеріне тамырын жая алмауын, көктеп-көгере алмауын көрсетеді. Себебі оның жалпы табиғаты, діні осы өлкеге жат. Қарапайым қазақы психологияда: «байлық қолдан таяр – мұз, бала артта қалған – із, дүниенің қызығы – сіз бенен біз». Яғни Жөгердің артынан із қалған жоқ. «Ой да бір тұңғыық, кешсең өте алмайсың, ұстасаң уысында тұрмайды, әйтеуір лыпып аққан ағын су. Өзінің із-тозсыз ғұмырындай» [2, 143] - делінген шығармада. Шығарма атауын автордың «Бұқтырма сарыны» атауының мәні осымен байданысты. Ал Жөгер шалдың тағдырында қандай сарындар (мотивы) басым болды? Жалпы адам баласын алға жылжыту үшін қандай өмірлік сарындар басым болуы керек деген күрделі философиялық мәселелерге ұласады.

Іштей бөлектену, сырттай бөліну, ортадан жеріну, пікірден айну, ойдан қайту, кектену, амалсыз қалу секілді рухани-тұлғалық мәселелер сарынына жазушының ерекше назар аударуы тегін емес.

Автор елеусіз детальдар арқылы да кержактың менмендік психологиясын ұтымды көрсетеді. «Қақпа жыртып қана ашылды; Саңылаудан мыжырайған жабағы беттің жармысы, жалғыз көз, қызылшақа кепештің жармысы ғана көрінді.

- Не керек саған?
- Күрек, балта керек.

Сарпылдаған башпақ тықыры ауланы ұзақ қыдырып, не заматта қақпа алдына қайтып оралды.

– Бір теңге деді шал күрегін ұсынып. Сосын балтасын көрсетіп, – бір теңге, – деді тағы да.

– Ол тінтікілеп жүріп Аянның алақанынан тек күмісті ғана теріп алды, қолжуғышқа барып сабындап жуды, көйлегінің етегімен сүртті де бастырмада ілулі тұрған көн аяққапқа тастай салды» - бұл Аянның балтаны сұрап алған кездегі кержактың әрекеті. Енді оны қайтарған кездінде де:

«... Аян сипалап жүріп күрек пен балтаны тауып алды да, шалдың аяғына былш еткізіп, тастай салды.

- Сен-ақ малдан, – деді шал. – Маған енді қажеті жоқ.
- Жеркенесің ғой? ... Әлде тағы да үш сом жеті тиын берейін бе?
- Түкіргенім бар сенің үш сомыңа!» [2, 134].

Осы елеусіз деталь арқылы автор кержактың жалпы ұлтты жатсынуын шебер көрсете алған. Өзі сол ұлттың жерін мекен ете отырып, шаңыраққа қарамастан ол жерде өз тәртібімен өмір сүргісі келеді. Жергілікті ұлтқа менсінбей, жоғарыдан қарайды. Ол ұстаған затты енді қайтып ұстауға жиіркенеді. Алтай кержақтарының осындай дәстүрлі мінезі болғандығын Оралхан Бөкеевтің шығармаларынан да байқап қаламыз. Соншалықты жиіркенсе, ол кеткен соң лақтырып жіберуіне болатын еді ғой. Бірақ шал затты көрсетіп лақтыру арқылы келесі ұлтты көзінше төмендетіп, қорлап, намысына тиюдің құралын көреді.

Шығарма соңында Жөгер шалдың денесі әйелінің зираты басында қалып аяқталуының да өзіндік мәні бар. Яғни соңғы перде автор сотының үкімі десек те болатындай. Қазақ «көптен кеткен көмусіз қалар» дейді. Аян өз ойында Жөгер шал туралы «жұрттан бір уыс топырақтан басқа не тілейді» деп ойлаған. Әрине, ол қазақы түсінік бойынша ойлап тұр. Автор көпті жатсынған Жөгерге көптен бір уыс топырақ та бұйырмай кеткенін тұжырып алып отыр. Автордың бір сұхбатында айтқан «Талайға мекен болған Алтайдың баурайында қашып-пысып келген талай пенде тұрақ тапқан. Алайда, тектілік танытпасаң, құрып бітетін жерің де осы Алтай» деген туған жерін қасиет көретін, қастерлейтін ойы осы шығармаға арқау болғанының айғағы.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Әшімбаев С. Парасатқа құштарлық: Әдеби-сын мақақалар, портреттер. – Алматы: Жазушы, 1985. – 248 б.
- 2 Ысқақ Қ. Хикаяттар // Бұқтырма сарыны. – Алматы, Раритет, 2004. – 300 б.
- 3 Серікқалиев З. Ақ жол. – Алматы: Жазушы, 1990. – 464 б.

РЕЗЮМЕ

В данной статье раскрывается идейно-художественная особенность повести «Бухтарминские напевы» выдающегося писателя К. Искакова. Авторы статьи рассматривают повесть в русле философии экзистенциализма. В художественном мире повести доминирующими становятся экзистенциальные модусы: враждебность мира, отчаяние человека перед судьбой, одиночество, отчужденность. Особое внимание уделяется социальному виду отчуждения. А также раскрываются новые, национальные смыслы, заключающиеся в подтексте произведения, которые тщательно скрывались в советское время.

RESUME

This article reveals the ideological and artistic peculiarity of the story «Bukhtarminskiy melodies» by the outstanding writer K.Iskakov. The authors consider the story in line with the philosophies of existentialism. In the artistic world of the story there become dominant existential modes as the hostility of the world, despair of a person before fate, loneliness, estrangement. Particular attention is paid to the social form of alienation. And also new, national meanings are revealed that are in the subtext of the work, which were carefully hidden during the Soviet era.

ӘОЖ 42.22

Аннотация

Мақалада мәтінде кездесетін бейвербалдылықты білдіретін, бірақ бейвербалды амалдар деп аталмайтын сөздер қарастырылады. Аталған бейвербалды элементтер адамның эмоциясы мен еркін білдіруде аса белсенді болып келеді. Сондай-ақ коммуникацияның параэлементтері тек қана адам эмоциясын айқын көрсетуде ғана емес, адамның қоршаған ортаға, нақты бір затқа, құбылысқа т.б. деген бағасын білдіруде де пәрменді. Ал баға, эмоция адамға ғана тән атрибуттар. Белгілі әлеуметтік ортада өсіп-жетілетін кез келген адам осы ортаға тән ым-ишараттарды бойына сіңіреді және оларды қолдану заңдылықтарын игереді. Ым, ишарат деп нақты аталмаса да, орындалуы тұрғысынан соматикалық, семантикаға бай тілдік бірліктерді бейвербалды коммуникация құралдарына жатқызуға болады. Осы сөздердің семантикалық талдауы және дене мүшелері арқылы орындалу жолдары түсіндіріледі.

Түйін сөздер: ишарат, паралингвистика, паралингвистикалық құралдар, коммуникация, коммуникативтік акт, соматика, семантика, сезім, коммуникант, бейвербалды құралдар, вербалдылық, коммуникативті актің көмекші элементтері.

Тілде жиі кездесетін, әсіресе кейіпкерлер коммуникациясы суреттелгенде қолданылатын *толқып отырып, қипақтап, сипақтап, қысылды, сұраулы жүз, қуанышты жүз, ашулы жүз, қибыжықтады, кібіртіктеді, түнерді*, т.б. сөздер мен қолданыстар бар. Бұлардың бәрінің де астарында қимыл, әрекет, ишараттар, ым жатқаны аңғарылады. Бәрі де адамның ішкі жандүниесіне қатысты болғанмен, автор яки сөйлеуші тарапынан ешқандай да ишарат, ым түрі таратылып суреттелмейді. Мысалы: *Тентек ұлды әкесі үйге қуып тықты да, баласы үшін кешірім өтінгендей, қос қолын ұсынып қауқалақтай амандасты* (Бөкеев О. Ұйқым., 61-б.) – деген сөйлемдегі *қауқалақтай* сөзі ишаратқа жата ма, әлде бейнелеуіш сөз бе? Ым-ишараттық талдауларда осы сияқты сөздерге

Б. Момынова

А. Байтұрсынұлы атындағы
Тіл білімі институты,
филол. ғыл. д-ры, профессор

Ү. Әнесова

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық
университеті,
PhD

**Мәтінде ишарат
пен ым орнына
жұмсалатын
тілдік бірліктердің
семантикасы**

сараптамалар беріле ме? Егер мұндай сөздер ишаратқа, ымға жатқызылса, қандай белгісіне қарап жатқызуға болады? Бұлар қандай бейвербалды амалдар, қалай орындалады? Бұл жағын сипаттау жазушыға да, зерттеушіге оңай емес. Келтірілген мысалдағы *қауқалақтаудың* дене қимылы екені түсінікті. *Қауқалақтай* сөзі бейнелеуіш сөзге жатпайды, себебі бейнелеуіш сөздер адам қимыл-әрекетін табиғаттағы, айналадағы құбылыстарға, фауна мен флорадағы жанды мақұлықтардың, жансыз өсімдіктердің қозғалыстары мен қимыл-әрекетіне ұқсаттырудан пайда болған. Ал *қауқалақтау* – тікелей адамға, оның ішкі жан-толқынысына байланысты айтылатын сөз. Қауқалақтаған адамның ым-ишарасында, қимылында ерекше реңктер пайда болады, сондықтан білдіретін мағынасы бейнелеуіш сөздерден бөлек. Бұл сөздің астарында а) өз кінәсін сезіну, түйсіну я болмаса қандай да бір болмасын кемшілігі үшін ә) ұялу сезімі, б) кінәсін жуып-шаюға тырысу, в) кінәсін мойындағандықтан, ыңғайсызданғанын сездіретін, я болмаса г) бойын кернеген қуаныштан жеңіл орындалатын іс-қимыл, ишарат екені сезіледі. Осындай күрделі мағыналық құрылымды, ақпараттық қызметі мол сөзді зерттеушілер көбінесе ым-ишарат деп атамайды. Ал *қауқалақтау* деп аталған әрекет адамның қол ұсынысынан, дене қалыбынан, бет-әлпетінен, дауысынан – бәрінен де байқалады. Бұл арада коммуникацияға қатысушы екі адамның бірінің екіншісінің алдында кей жағдаятқа байланысты төменшіктеуі сезіледі, мұндайда адамдар арасында жүзеге асатын тең дәрежедегі коммуникациялық әдеп жоқ. Ал қауқалақтау ишарат деп тура аталмаса да, ишараттық сипаттама беруге сұранып тұрады. Мұндай вербалды түрде айтылатын, бірақ астарынан бейвербалдылық анық байқалатын сөздер көп.

Процессуалдық сезіліп тұратын сөздер мен қолданыстардың ең көп көрінетін жері – коммуникативтік акт. Ишараттың өзі аталмағанмен, күрделі бейвербалды амалды бір ғана сөзбен жеткізетін осындай қолданыстар аз емес: Бишара *қауқалақтап*, осы қолды-аяққа тұрмай *дабдырады да қалды* (Сейдімбеков А. Аққыз, 50-б.); Кішкене сәбиге *насаптана қарайды* (Кекілбаев Ә. Құс., 41-б.); Бұның бөлмесіне бұрынғыдай *арсалаңдап* кірмей, әлденеге *қымсынып* енеді (Кекілбаев Ә. Құс., 97-б.); Бейсаубет біреу белдеуіне ат байласа, бұны айттыра келгендей, *жиырылып сала беретін* (Кекілбаев Ә. Құс., 99-б.); – Ау, бұл жарықтық сенің ол былшылыңа қайдан түсінсін, одан да оттамай суыңды берсейші, – дейді атасы *күйгелектен* (Кекілбаев Ә. Құс., 72-б.); – Бұрын қимылымның бәріне *қыржыңдап* отыратын қара кемпір енді сәл қозғалсам қосақтаса жүгіріп *бәйек болады* (Кекілбаев Ә. Құс., 77-б.); – Мырза құдай-ау, мына бейшара босанып қапты ғой, – деп етегіне сүрініп *дызақтап* жүр (Кекілбаев Ә. Құс., 78-б.); Сәл нәрсеге: «Апа, мынаны қайтем!» – деп *сүмірейіп* келіп тұрушы еді (Кекілбаев Ә. Құс., 101-б.); Апай: «Кітапқа қарадың ба өзі?» – десе: «Оқыдым. Не?» – деп *безеріп тұр* (Қаназов М. Қияндағы., 24-б.); Райхан *қыпықтап*, кетейік дегендей сыңай танытты (Бақберген С. Бөрте., 188-б.); Кіргеннен бері бір Айтқазы болмаса, бұған шырай берген би, болыс болмаған. Бәрі де *шіренген* (Өуезов М. Жиырма томд., 5-т., 140-б.).

Шірену сөзі айтылғанда *артқа қарай барынша шалқая отырып, басын кекжиге тік ұстап, астамси қараған* адам бейнесі көзге елестейді. Ол я *аттың үстінде, немесе төрде отыруы, аяғын кере тастап, басын кекжиге, денесін тік ұстап жүріп бара жатуы* мүмкін. Қазақтардың тілдік санасында *шіренуді* кез келген адам орындамайды, оны тек дәрежесі биік, лауазымды немесе өзінің өктемдігін сезінген яки әлденені жаратпай қалған адам ғана істейді.

Тәтем қызарып, не істерін білмей *қипалақтап қалды* (Қаназов М. Қияндағы., 51-б.); Қасына әуелі балалар келді. Анадай жерде жақындауға *батылы жетпей қипақтап* біраз тұрды (Кекілбаев Ә. Құс., 31-б.). Не істерін білмей, *қипалақтап* қалды (Қаназов М. Қияндағы., 51-б.). Осы мысалдардан *қипалақтаудың* кінәлі болған, шарасыз күйге түскен адам жасайтын ишарат екені анықталады. Қипалақтаған адам *екі жаққа қарай кібіртіктей қозғалып, я болмаса дене салмағын бір аяғынан екінші аяғына ауыстырып, қозғалақтап, жанарын қашырып, басын төмен салып, сипаланып, берекесізденіп, не*

істерін білмей мазасыз күй кешеді. Қипалақтауға ұқсас қипақтаудың да сипаттамасы сондай: Ақыры келіп қалған соң, Жомарттан не хабар бар екен, біле кетейін деп бұрылып едім. Жақсы енді мен жүрейін, – деп Хаби *қипақтай бастады* (Қазыбеков Н.Ағайын, 22-б.). Осындай сөздерге ұқсас, бірақ мағыналық, формалық эволюцияға түскен тіркес – *шоршып түсу.* Жырық кісі *шоршып түсті* (Қаназов М. Қияндағы.,73-б.). Шоршып түсті – фразеологиялық тіркес. Қорқып кетті, шошынып қалды дегенді білдіреді. Астарында бір орыннан екінші орынға өте тез қозғалып, ауысу жатса да, ол орындалмайды. Бірақ қатты шошынғаны, мазасызданып, яки ашуланып тұрғаны дене қалыбынан, көз қарасынан, қимылдарынан білінеді.

Кірпішті көрерміз енді... – деп, Жұмаш *күмілжіді* (Қаназов М. Қияндағы.,79-б.). *Күмілжіген* адам төмен қарап *қибыжықтап, сөз айта алмай бүгежектеп* кісәпір күйге енеді, осы күйі дене қозғалысынан, қимылдан сезіледі. Бұл қимыл адам өзін жайсыз сезінгенде, ыңғайсызданғанда орындалады да, дене қалыбы, бет-әлпет бұлшық еттері, көз қатысады. Сол сияқты: Ршыман осы сәт өзіне де түсініксіз қобалжу күйінен *ыңғайсызданып:*

– Шайға әуре болмай-ақ қой, алла разы болсын! Жүріп кеткенім дұрыс болар, – деп еді (Сейдімбеков А.Аққыз,10-б.).

– Осы сендерге не жетпейді? – деді жылқышы қабағын *түйеқыржиып.* – Алтайға сыймай жүрсіндер ме? (Бөкеев О. Ұйқым., 65-б.). *Қыржию* тек қабақ түюмен орындалмайды. Қыржиып қалу – бет-әлпет, адамның бүкіл ұлы денесінің қозғалысынан сезілетін ишарат. *Қыржию* әлдебір әрекетті, адамды адам жаратпай қалғанда орындалады.

– Немене, олардан да жауап аласыз ба? – деп айтып қалса да, баласын бауырына тарта *сескеніп қалды* (Бөкеев О. Ұйқым., 114-б.). Сескенген адам *бүкіл денесімен артқа қарай шалқая түсуі, қалт тұра қалып, я болмаса бастаған сөзін орта белінен үзіп, үнсіз қалуы,* мүмкін.

– Кешір, – деді Көкен *қалбалақтап.* – Мен... әншейін... сен үшін ғой бәрі де. Құрысын, қайтып алдым сөзімді. Әй, Аналық, шайыңның түбіне тас түсіп кетті ме, неғып қайнамайды... (Бөкеев О. Ұйқым., 132-б.). *Қалбалақтау* – бұл да адамның белгілі бір ыңғайсыздау күйге түсуі, өзін кінәлілеу сезінетінін дене қалыбы арқылы сездіріп алуы яки эмоцияның адамның сыртқы түрі, бар болмысы арқылы көрініс табуы. Мұндай қимылдардың қатарына *кәутектеу, тыжырыну* т.б. да жатады: Сәнім тәтем *жақтырмай:* «Ой, жер тартқыр!», – деп *тыжырынады* (Қаназов М. Қияндағы, 50-б.).

– Көзі мөлдіреген бес жасар Бибігүл атты қызын қимай, «шөлім қанып бетінен де сүйе алмадым-ау» деп аһ ұрғанда, аузынан жалын атып қаттықамығыпты (Бөкеев О. Ұйқым., 137-б.). Адамның қамығып тұрғаны бет-әлпеті мен көзінен байқалады. Иығын қозғап-қозғап, алға *жүгініңкіреп отырды.* Дәулет оның *қимыл-қозғалысынан, бет-пішінінің құбылысынан өзіне сырттай қанықтығын, құрметтейтіндігін және сынап қарайтындығын аңғарды*(Қазыбеков Н.Ағайын, 54-б.). Келтірілген мысалдардың барлығы да бір ғана сөзбен я тіркеспен айтылғанмен, астарында белгілі бір қимыл-әрекеттер, бет-әлпеттегі құбылыстар байқалатын, дауыс өзгерісі, ерекшелігімен айрықшаланатын әрекеттер.

Адамның беті-әлпеті мен көзі түрлі эмоцияларды білдіретін дене мүшелеріне жатады, сондықтан олардың аталған қызметін *аффектілерді бейнелеу* деп атайды. Ал аффектілерге *қуаныш, қайғы, ашу-ыза* т.б. эмоциялар жатады. Бұлардың қатарында *жылау, күлу, қуаныш, қайғы* сияқты типтік эмоциялар да бар. Ал *нұсқады, меңзеді, белгі берді* деген сөздердің астарында нақты бір ишараттар болады, мысалы:

– Ал, Рысқұлов кім? Оны қандай негізде қамауға алдыңыз? ТүркЦИК – міне! – Ол комиссарларды *нұсқады* (Ш.Мұртазаев. Жұлдыз көпір, 206-б.).

– Жолдан шаршаған шығарсыз, жүре сөйлесейік, Михаил Васильевич, – деп Рысқұлов перронның іргесінде тізіліп тұрған автомобильдердің алдыңғысын *меңзеді*

(Ш.Мұртазаев. Жұлдыз көпір, 248-б.); Көзілдірікті хатшы мына сөздерді қағазға түсірер-түсірмесін білмей, сәл *аңтарылып*, басын көтерді (Сонда, 201-б.).

Бейвербалды құралдар – қатысым барысында сәт сайын көрініп, қолданылып отыратын қатынас құралдары. Бейвербалды құралдарға мәтіндегі тыныс белгілерді, арифметикалық амалдарды, жол ережелері арқылы қалыптастырылған белгілерді, ым-ишараттарды, әскерилер дәрежесін көрсететін белгілерді, киім киіс, тіпті гүл сыйлау этикеті т.б кезіндегі семантикалық мәні өзгеше (мысалы, *сұқ саусағын шошайта ұстау* (Міне, мәселе қайда дегенді білдіреді), *сылқ түсіп отыра кету* (күдер ұзу), *жұдырық көрсету* (*ашыну, күш көрсету, қорқыту*) әрекеттерді, соңғы кезде *үнсіздікті* де жатқызу орын алған.

Байыптай қараған адамға адамның тұрмыс-тіршілігін тұтасымен бейвербалды белгілер қоршап тұрғандай сезінгенмен, «Расында да! Бірақ дұрыстап қарасақ, құбылыстардың бәрі бірдей бейвербалды құралға жатпайды» [1, 10] – деген сөзді де ескерген жөн.

Бейвербалды коммуникацияға адамның күй-қалыбы, күлкісі, көз жасы т.б. жатады және олар вербалды коммуникацияның негізгі бірлігі сөзді толықтырушы және күшейтуші, кейбір жағдайда сөзді алмастырушы қызметін де атқаратын белгілер жүйесін құрайды. Бейвербалды амалдар арқылы өзге адамнан жететін ақпараттар, сезінулер және бейнелер тактильді, естілетін, иісі сезілетін т.б. түрде келеді. Бұлардың көбі туа пайда болған белгілерге жатады. Т.М.Николаева мен Б.А.Успенский өз еңбектерінде паралингвистиканың мағыналық қолданысын былайша түсіндіреді: «Паралингвистика зерттеудің жаңа бағыты болып табылады, бұл бағыт бойынша қалыптасып отырған сала, – атап айтқанда, лингвистердің, психологтардың, дәрігерлердің, семиотика мамандарының, мәдениет антропологтарының т.б. әртүрлі ғылым саласы өкілдерінің мүддесі тоғысатын сала» [2, 63]. Аталған еңбекте «ақиқат мәтін» талдауға түскен кезде «шын мәнісінде есепке не алынады» дегенде, дәстүрлі лингвистикалық талдау барысында көп нәрсе назарға ілінбей қалатыны» атап өтіледі [2, 63].

Яғни көз алдында өтіп жатқан «ақиқат мәтінді» талдау кезінде дауыс модуляциясы, әртүрлі қосымша дыбыстар, оның ішінде айтылып жатқан информацияға қатыссыз *жөтел, ентігу* т.б. да бар, сонымен бірге *дауыс екпіні, қарқыны, дауыстың бояуы* (қою, ащы, әлсіз) ескеріле бермейді. Тіпті бұдан өзге ишараттар, әртүрлі қимыл түрлері, коммуниканттардың өзін-өзі ұстау манералары да назардан тыс қалып жатады. Мысалы, *сипақтады, қипақтады, күбіжіктеді, қомданды, қомпия түсті, ішінен дүр сілкінді, денесімен, тұла бойымен сезінді, түшіркенді* т.б. күй-қалыптар ішкі бір түйсікпен сезіледі және оны толық сипаттар болғанда, сөзбен жеткізудің қиын. Ал жоғарыда келтірілген мысалдардағы айрықшаланған сөздер – ішкі сезімнің жаршылары, ишарат деп аталмағанмен, ишарат сөзінің мағыналық жағынан толық синонимдері. Бұл арада осы сезімдердің орындалатынын түйсіну бар да, оларды орындауға белгілі бір сезім мүшелері, дене мүшелері қатысатынын білу бар. Біле тұра оларды айтқанда да, жазғанда да бастан-аяқ суреттеу дағдыға енбеген. Яғни бұлар тілдік ұжым тарапынан сөзсіз-ақ, сипаттаусыз-ақ түсінілетін, стандарт құбылыстар болғаны. Сондықтан бұларды паракұбылыстарға жатқызу дұрыс.

Мәтінді талдау барысында осындай ескерусіз қалып жүрген «тіл жанындағы» белгілерсіз мәтін талдаудың толыққандылығы жоққа саяды және де кейде мәтін арқылы алынатын ақпарат түсініксіз күйде қалып қояды, яки түсінігі толыққанды болмайды. Бұл тіл үйренушілер үшін де аса қажетті. Егер осындай тіл жанындағы амалдардың қызметі ескерілсе, мұндайда адам тілдесім әрекетіне тікелей сөз сөйлеу арқылы қатыспаса да, адам туралы қажетті ақпаратты мүмкіндігінше ала алады. «Кез келген сөйлеу әдебі өзінің адресаты мен адресанты бар ақпарат (хабар немесе мәтін) болғандықтан, кең мағынасында алғанда, коммуникативті деп саналады. Сондай-ақ, мейлінше тар мағынасында, коммуниканттың ақпаратты адресантқа саналы түрде жеткізетінін

ескергенде, кез келген әдеп коммуникативті болып саналмайтыны анықталады. Соған қарағанда, тар мағынасында коммуникативті болып тек «тілдік» әдеп (linguistic behaviour) саналса керек (Біз бұл арада актерлік ойындарды, саналы симуляцияны және т.б. яғни белгіге (көрініске) саналы түрде сілтеме жасауды қарастырмаймыз, мағынаны да айтпаймыз). Белгілі бір материалдық субстанциясымен шектемесе де (дыбыстық, жазба, ишараттық және т.б.) тілдің не екені түсінікті екенін ескеру керек. Сол кезде нақты тілдік құбылыстардың қасынан табыла отырып, белгілі бір ақпарат арқалайтын адам әдебінің, мінез-құлқының құбылыстарын (факультативті) жеке бөліп алуға болады. Міне, осылар паралингвистика нысандарын құрайды» [3, 35]. Тіпті Т.М. Николаева сөздің қатысынсыз адамды тануға болатыны туралы өз ойын айтқанда, батыс адамы мен орыстардың санау кезіндегі саусақтарының қимылдарынан оларды ажыратуға болатынын келтіреді [2]. Батыс адамы жұмулы *саусақтарын санау кезінде біртіндеп ашса*, орыстар, керісінше, *біртіндеп жұмады*. Түріктердің, қазақтардың және поляктардың да санауы осындай саусақтарды жұмумен байланысты болып келеді. Бұл қимылдардың бәрі де адамның мінез-құлық, іс-әрекетінің семиотикасына жатады. Кейде әртүрлі ұлт, тайпа өкілдерінің ишарат әрекеттері, ымдауы ұқсас болып жатады, бірақ ғалымдар олардың астарынан тектік ұқсастық іздеудің дұрыс еместігін ашық айтады. Ұқсастық, оның ішінде тектік ұқсастық іздеу *жалған этимологияға* әкелетін жол саналады.

Түйіндей келгенде, кең мағынасындағы паралингвистика құрамына тілдесім, тілдік қарым-қатынас барысындағы ым-ишараттар, пантомимо, көрнекіліктер, таңбалар сияқты вербалды емес құралдар кіреді. Тар мағынасындағы паралингвистикаға үн құбылыстары мен ым-ишараттар енеді. Сонда, *паралингвистика сөйлесу, тілдесу кезінде естілетін, көрінетін ым-ишараттардың, үн, дауыс ұғымдарын және осы ұғымдардың вербалдану кезіндегі табиғатын зерттейтін сала болып шығады*. Ал мылқау адамдардың ишараттары, кәсіптік ишараттар, кейбір ритуалдық ишараттар, пантомимика сияқты бір бөлек тұрған белгілерді, қимыл-әрекет ишараттарын паралингвистиканың нысанына жатқызу дұрыс болмайды деген пікірді қырғыз зерттеушісі А.Ботобаева қолдайды [4, 25]. Біз бұл пікірді ішінара қолдаймыз. Себебі дәстүрлі ым-ишаратқа жататын ритуалдық ишараттардың кәсіби ишараттар мен пантомимикадан табиғаты бөлек және семантикасы да айрықша. Ритуалдық, дәстүрлі-діни ишараттардың көбі стандартты, олардың арасында символдық мән білдіруге көшкенінің өзі қаншама, бұлар жалпыұжымға ортақ мағынамен қолданыс табатын дәрежеге жеткен, ұлттың ділімен, дінімен, танымымен, болмысымен байланысқан, осы категориялармен тамыры бірге соғып жалпыхалықтық сипат алған және ол сипаттары мен білдіретін мәні тұрақталған. Сондықтан бұларды паралингвистиканың ауқымында қарастырған дұрыс.

Мағына беретін үн мен параэлементтердің арасында тұрақты байланыс қалыптасқан. Паралингвистикадағы ым-ишарат пен түрлі үндердің бірлігі туралы өз ойын Е.Д. Поливанов: «Сөздің нақты мағынасы үннің түрлі модуляциясы, екпіні, паузасы сияқты белгілердің көмегімен ашылады. Әлбетте, оларға ым-ишараттың белгілері, дене қалыбының түрлі қимыл-қозғалыстары да өз әсерін тигізбей қоймайды», – дейді [5, 296]. Бұл пікір жоғарыда атап өтілгендей, паралингвистикаға *ым-ишараттар* және *үн түрлері* (түрлі үн ұғымдары) жататынын көрсетеді.

Ым-ишараттарды сипаттап бере отырып, *ымдады, ишаралады, ым-ишарамен білдірді* деген тіркестерді қоса қолданатын кездер болады. Мысалы: Тысқа шыққан бойда Досай жігіттеріне: «Жылқыны осында айдап келіңдер» деп *ым қақты* (Бақбергенев С. Бөрте, 192-б.); «Сендер шұрк етпендер!» деп жігіттеріне *ымдап қойды* (Сонда, 217-б.); «Ана бір кісіні отырғызыңдар» деп *қолымен белгі берді* (Сонда, 232-б.); – Бәрекелді, үйінің сүйегі мінсіз болсын. Даяр болғанда өзіме көрсетерсің, – деп төре Құлжабекке «Енді жүре бер» дегендей *ишара жасады* (Сегізбайұлы К. Беласқан, 136-б.) т.б.

Сонымен бірге кейде ымның орнына ишара, ишараның орнына ым деп алмастыру, ымдады дегеннің орнына ишаралады, ишаралады дегеннің орнына ымдады деп қолдану кездеседі. Мысалы: *Екпіндеп жортқан биесін тежеп тоқтатты, ол божының ұшын қолына ұстай жерге түсті де, маған «бері кел» дегендей қолымен ымдады* (С.Мұқанов. Өмір мектебі). Әрине, біздің түсінігімізде, адам қолмен ымдамайды, қолмен ишара жасайды, ишаралайды, ал ымдау, беттің бұлшық еттерінің қозғалысы арқылы орындалады. Қорыта келгенде, ым, ишарат деп нақты аталмаса да, орындалуы тұрғысынан соматикалық, семантикаға бай тілдік бірліктер бейвербалды коммуникация құралдарының қатарын толықтырады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Горелов М., Енгальчев В. Безмолвные мысли знак: Рассказы о невербальной коммуникации. – М.: Молодая гвардия, 1991.
- 2 Николаева Т.М., Успенский Б.А. Языкознание и паралингвистика. – Жинақта: Лингвистические исследования по общей и славянской типологии. – Москва: Наука, 1966.
- 3 Языкознание и паралингвистика // жинақта: Лингвистические исследования по общей и славянской типологии. – Москва: Наука, 1966.
- 4 Ботобаева А. Қырғыз ымдоо-жаңсоолору. – Бишкек, 2007. – 188 б.
- 5 Поливанов Е.Д. Статьи по общему языкознанию. – Москва, 1968.
Көркем әдебиет:
- 6 Бақбергенов С. Бөрте – Шыңғысханның жұбайы. – Алматы: Жазушы, 1993. – 384б.
- 7 Бөкеев О. Ұйқым келмейді. – Алматы: Жалын, 1990. – 560 б.
- 8 Қазыбеков Н.Ағайын. Повесть, әңгімелер. – Алматы: Жалын, 1982. – 216 б.
- 9 Қаназов М. Қияндағы күн нұры. – Алматы: Балауса, 1998. – 256 б.
- 10 Қаназов М. Құм қойнау. Повесть, әңгімелер. – Алматы: Жазушы, 1984. – 317 б.
- 11 Сегізбайұлы К. Беласқан. Таңдамалы шығармалар. Роман хикаят. 3-том. – Алматы: «Жалын баспасы», 2009. – 320 б.
- 12 Мұртазаев Ш. Жұлдыз көпір. Қызыл жебе. Роман. 3-кітап. - Алматы: Жазушы, 1984. – 272 б.
- 13 Сейдімбеков А. Аққыз. – Повестер, әңгімелер және ертекттер. – Алматы: Жазушы, 1991. – 368 б.
- 14 Кекілбаев Ә. Құс қанаты. Повестер мен әңгімелер. – Алматы: Жазушы, 1978. – 348 б.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются слова, внешне не похожие на невербальные средства и не называющиеся таковыми. Однако, данные параэлементы коммуникации активно участвуют не только в выявлении человеческих эмоций, но и в различных проявлениях оценки человека окружающего мира, конкретного предмета, и т.п. Оценка, эмоция относятся к эмоционально-интеллектуальному акту сферы человеческого сознания и являются атрибутами человека. Любой человек, формирующийся как личность в конкретной социальной среде, усваивает характерные для этой среды способы жестикуляции и правила их применения и прочтения. Данные слова в казахском языке по способу их выполнения во время коммуникации соматические и семантически богаты, поэтому такие языковые единицы относятся к невербальным средствам коммуникации. В статье дан семантический анализ и толкование этих слов.

RESUME

The article is devoted to non-verbal means of communication, which do not look like non-verbal elements by body and cannot be said like that. But these para-elements of communication actively participate not only in identification of human emotions, but also in various manifestations of an assessment of the person of the world around, or a concrete subject, etc. The assessment, emotion belong to emotional intellectual act of the sphere of human consciousness and they are attributes of the person. Any person who is being formed as personality in the concrete social environment, acquires characteristic for this environment, ways of gesticulations and rules of their application and reading. These words in Kazakh are somatic and semantically reach consequently this kind of language units and refer to non-verbal means of communication. The article presents somatic analysis and explanation of these words.

Д. Әбділәшімұлы

ҚХР Пекин қ., Орталық ұлттар университеті,
тар. ғыл. д-ры, доцент

Жарлық хаттар – аса маңызды тарихи дереккөз

Аннотация

Мақалада Чянлұң патшаның 1790 жылы қазақ уаңы Ханқожаға түсірген жарлық хатының ескі жазба тілдегі аударма нұсқасы мен оған қатысты жазылған манжуша, қытайша мәлімдемелерге тарихи деректемелік сараптау жасау арқылы оның тарихи астары мен тілдік ерекшелігін жете түсіну көзделеді.

Түйін сөздер: Жарлық хаттың ескі тілдегі аударма нұсқасы, манжуша-қытайша мәлімдемелер

Чиң патшалығы жұңғарларды тыныштандырғаннан кейін 1757 жылы (қазақша құжаттарда үнемі «сиыр жылы» деп хатталған) алдымен қазақтың Абылай, Әбілпейіз сұлтандарымен ресми қарым-қатынас орнатты. Осы жылдың күз айларында Абылай мен Әбілпейіздің елшілері хан ордасына барып патшамен дидарласып қайтты. Осыдан кейін екі жақ арасында достық барыс-келіс өркен жайып, «жылқыға жібек саудасы» тез гүлденді [1, 11]. Алғашында Үрімжіден (1758), соңынан іле-шала Іле (1761) мен Тарбағатайдан (1764) сауда жәрменкелері арт-артынан ашылып, шекара өңірлердегі сауда-саттықтың гүлденіп көркеюіне орасан зор демеушілік рөл атқарды. Осыған сәйкес екі жақ арасында елшілік сапарлар жиілеп, әсіресе қазақтар жағынан Іле, Тарбағатайдағы жергілікті әкімшіліктегілерге, сондай-ақ патшаға амандаса барған елшілердің рет саны да қауырт молайды. Сонымен қатар Чиң патшалығы жаға халқын береке-бірлікке шақырып, шекара өңірлердің тыныштығын сақтауға атсалысқан қазақ хан, сұлтандары мен рубасыларын мадақтап, шен маржаны мен ұтағат қадап, мол тарту-таралғылар сыйлады. Тіпті реті келгенде олардың арасындағы ең жоғары білікті билеушілерге жарлық хат та түсіріп отырды [2, 7].

Осындай жарлық хаттардың бірі ретінде Чиң патшалығы тарапынан қазақ уаңы Ханқожаға түсірілген жарлықты айтуға болады. Жарлық хат Чянлұң патшаның 80 жасқа толу байланысымен өткізілген мерейтой қарсаңында (1790) жазылып, тойға барған қазақ елшілері

арқылы Ханқожаға жіберілген. Жарлық иесі — Чяңлұң патша. Ол Каңши (康熙) жылнамасының 50-жылы 8-айдың 13-күні (1711 жылы 25 қыркүйек) Иүңжың (雍正) патшаның 4 ұлы есебінде дүние есігін ашқан. Ата тегі — айшин гиөрө хұнли (*aisin gioro hung li*, 爱新觉罗弘历). 1735 жылы 8 қазан 25 жасында мұрагерлік жолымен әкесі Иүңжыңның орнына таққа отырған, жылнамасы — Чяңлұң (*abkai wehiyehe*, 乾隆). Ол — Чиң патшалығы тарихындағы 6 патша, сондай-ақ еліміз территориясының қалыптасуы мен бекемделуінде өшпес үлес қосқан әйгілі патшалардың бірі. 60 жыл тақта отырғаннан кейін атасы Каңшыйдың 61 жыл тақтан түспей билік жүргізген ерен еңбегін ұлықтап, одан аспау мақсатында өз еркімен тағын босатып, ұлы Жячинды орнына қойған. Алайда алғашқы 3 жылдай уақыт билік тізгінін өз уысынан шығармаған. Осылай шәу тартса да билікке белсенді араласқан Чяңлұң патша Жячин жылнамасының (嘉庆) 4-жылы 1-айдың 3-күні (1799 жылы 7 ақпан), 89 жасқа қараған шағында қайтыс болған. Қазақтың Абылай ханымен (1771-1781) құрдас.

Ханқожаға түсірілген жарлықтың ескі жазба тілдегі нұсқасының уақыты мұрағат дерегі бойынша Чяңлұң жылнамасының 55-жылы 10-ай (1790 жылы 7 қарашадан 5 желтоқсанға дейін), микрофильмдегі нөмірі: 149: 26 — 27-29. Түпнұсқасы қазір Қытай бірінші тарихи мұрағат қорында сақтаулы. «Чиң дәуіріндегі шекара өңірлерге қатысты жазылған манжуша мұрағат құжаттардың каталогына» (Қытай бірінші тарихи мұрағаты, Қытай халық университеті чиң патшалығы тарихын зерттеу институты және Қытай шекара өңірлер тарих-география зерттеу орталығы бірлесіп құрастырған, Гуаңши педагогикалық университеті баспасы, 1999 жыл) кіргізілмеген. Мақаламызда жарлық хатты жан-жақты зерделеу мақсатында оның ескі жазба тілге аударылған нұсқасының көшірмесі, транскрипциясы мен қазіргі қазақ тіліндегі аудармасын жеке-жеке реті бойынша беріп талқыладық. Қазіргі тілге аударуда мүмкіндігінше әуелгі мағынадан ауытқымауға күш салдық. Соңында жарлық хатта кездесетін бір бөлім маңызды түйіндерге арнаулы тоқталып, қатысты манжуша, қытайша мәлімдемелер арқылы олардың мәнін ашуға тырыстық. Ескеретін бір жайт, жаңсақ ұғым туылмау үшін мақалада кейбір кісі аттары манжушадағы жазылымына сәйкес алынды. Өйткені мұндай кісі аттарының қазақша баламасын дәлме-дәл табудың едәуір қиындық туғызары хақ.

1. Жарлық хаттың ескі тілдегі аудармасы

Көшірмесі:

(1) Хданйик буйроғи пиле вахт заман ни (2) айкалакан (3) падшанинйк йарлиғи қзақ уанк хоже ге (4) пиларниник ака аини бо нжн бил миник (5) айлнтаим ни котркан неһити ағир неһити (6) қлин бо бил миник псипсн йашм миник (7) томн емри миник олуг мбарак миник (8) буйсон пиле псининк аини голжи кокодәй (9) ни ариб жиник рапт конк лонк (10) пиле жлбариб баш қоиғли клканиник мн тола хосһеһал болуб теғриб корадомн (11) голжи кокодәй ине санйазнинк аугли қйабай едил миник аугли сатийәлди айкалжи (12) лар бары тнж кне йтиб клиб мнка корнош қилди бары ақлим миник айлжи лар бары (13) буйсон қилди монка псорон қилиб ранклранк нме лар комос һанкәләдим псиник (14) аини голжи ге аикри монжк аотлғат һанкәләган пилан мағли ине молон (15) тон فوزалик корме йф жла қлғк зоннар нимже аоток лар һанк ләдим кокодәй (16) ге аолда корнош қиләдоған буйсон пиле айлнтағат қилиб ине жин таш монжк аики (17) козолук аотағат һанкәләб қадатий аики йомлақ жджер فوزалук корме молон (18) тон нимже йф жла қлғк зоннар фоте ктан жи лар аикн аяғ һанкәләб ки дордом (19) пәтәйилди ге جرکه йоқо аوجон торт جرکه монжк аотлғат һанкәләб қадатий (20) пәтәйилди қйабай ге бары молон тон فوزалик корме йф жла қлғк зоннар фоте (21) ктанжи лар һанкәләдим аиркәһийб клкан тнк ка бай лар аон аож айлжи ге бар (22) алтжи جرکه монжк аикн аяғ һанкәләдим котрлар ге ине албан тоар корме тон бр (23) فوتون тоар комос һанкәләган дин болк тхи аот аويون ранклринк аويون هر (24) қпсә нхши ларни корпәтәйим јли голжи лар йәниб бар ағанда ханк хоже пснка (25) йарлиқ хт тоһорәдоған буйсон пиле тоқويدоған молон тон лок бр болған (26) аотоз дардан бр молон бр јонк псикз йф тоар аики бш тоар лонк қе јини торт қпсә (27) шпше аики қпсә јай торт лонк қе һанкәләб голжи лар ге аозы тәфшо (28) роб алий барди тхи корпәтәйиб клкан кајанки лар ге тәфшо роб корпәтәтә (29) ро йәниб абрдим йтиб кткәнда псиларка һанкәләган нимә ларни котриб алинк лар (30) мондин кин асли миник нтәқәтим ни

كوتریب جین راپست كونكل پبله جدل قیلیب (۳۱) یورونک لار توبن خلق نی برک یغیت توروب پلینک لار یاقانینک بویانیدا اوغری (۳۲) لارنی یوق تیپ توتونک لار ایش جیقمانک لار یانداقی ایماق غه افلیک پبله یورونک (۳۳) لار تتج کنه اوقت قیلینک لار اینی لار پبله آمیراق بولونک لار هر قایداق ایش که (۳۴) باری ایلی تارباغاتای نینک جانکجونک کبه آمبان نینک تافشورغانی ایرکشیب (۳۵) قیلینک لار تومن تومن بیل غه یتیب زردر آرین پبله تتج کنه اوقات قیلیب مینینک (۳۶) ایلتفاتم نی اوزاق کوترکانی جدال قیلیک لار یالقولوق قیلیمانک لار جوقوم (۳۷) توشوردوم

Жарлық хаттың қазіргі қазақ тіліндегі аудармасы

Құдайдың бұйрығымен уақыт-заманды иелеген патшаның қазақ уаңы Ханқожаға түсірген жарлығы. Сендер аға-інілі болып бұл жылдар менің айрықша ауыр ілтипатымды көтердіндер. Ал биыл менің 80 жасымды, түмен ғұмырымды ұлық мұбарактау үшін жосын бойынша інілерінің Жошы, Көгедайларды жіберіп, шын, рас көңіліңмен жалбарынып, бас қойғаның ерекше мадақтауға татырлық іс, тола шаттандым. Жошы, Көгедай және Санияздың ұлы Жабай, Әділдің ұлы Сатыпалды қатарлы елшілердің бәрі аман-есен келіп, менімен дидарласты. Бәрі де ұлыс елшілері, жол-жосын қылды. Сондықтан оларға қонақасы беріп, түрлі заттар мен күміс қайрандадым. Інің Жошыға бұрын моншак, ұтағат қайрандағанмен, бұл жолы тағы айдағар гүлді тон, гүлді күрме, жіп шашақты қалпақ, таспийық, мешпет, етік сыйладым. Көгедайға алғаш келіп дидарласқандағы жосын бойынша ілтипат етіп шын тас моншак, екі көзді ұтағат сыйлап қадатып, екі дөңгелекті айдағар гүлді күрме, айдағар гүлді тон, мешпет, жіп шашақты қалпақ, таспийық, белбеу, қап, киім-кешек қайрандап киіндірдім.

Сатыпалдыға дәрежесі жоқ болғандықтан, 4 дәрежелі моншак, ұтағат қайрандап қадатып, жабаймен қоса жеке-жеке айдағар гүлді тон, гүлді күрме, жіп шашақты қалпақ, таспийық, белбеу, қап сыйладым. Еріп келген Теңгебай қатарлы 13 елшінің бәріне жеке-жеке 6 дәрежелі моншак, киім-кешек қайрандадым. Қосшыларға бірден албан торқа күрме тон, бүгін торқа, күміс сыйға тарттым. Бұдан сырт, әртүрлі от ойындары мен театр көрсеттім. Жошылар қайтарда Ханқожа саған жарлық хат түсіретін жосын бойынша тоқитын айдағар гүлді тондықтан 1, бұлғын терісінен 30, атластан 1, үлкен сегіз жіпті торқадан 2, бес жіпті торқа, лоңқа, шыныдан 4, шипшадан 2, шайдан 4 лоңқа қайрандап Жошыға бергізіп, жол бойы қорғап келген қорғаушыларға табыстап қайтарттым. Қайтып барғанда өздеріне сыйлаған заттарды ұлықтап алындар.

Бұдан кейін менің ілтипатыма кенеліп, шын, рас көңілмен қызмет қылыңдар. Халқыңның басын қосып, жағадағы ұры-қарыларды ұстап бір жақтылы етіндер, іс шығармандар. Көрші аймақтармен тату-тәтті болып, тыныш ғұмыр кешіндер, інілеріңмен сыйласып өтіндер. Барлық істі түгел Іле, Тарбағатайдағы генерал, хыб амбандардың айтқаны бойынша істеңдер. Ұзақ жылдар бай-бақытты, тыныш өмір өткізіп, ілтипатыма мәңгілік кенелуді ұмытпаңдар, жалқаулық қылмаңдар деп үкім түсірдім.

Жоғарыдағы жарлық хаттың мазмұнынан байқағанымыздай, қазақ елшілері Чянлұң патшаның 80 жасқа толу орайымен өткізілетін ұлан-асыр туған күн тойына арнаулы жіберілген. Мұнда бас елші салауатымен барғандардан Әбілпейіздің ұлдары Жошы мен Көгедай және Әділдің ұлы Сатыпалды мен Санияздың ұлы Жабай; ілескен орынбасар елшілерден Теңгебай бастаған 13 адамды айтуға болады. Сонымен қатар патшаның бас елшілер мен оның орынбасарларына түгелдей шен маржандарын қадап, бағалы заттар қайрандағандығын тікелей ұғына аламыз.

Тарихи жазба деректерге сүйенсек, Чянлұң патшаның 80 жастық ұзақ ғұмырын ұлықтау тойы аса дабыралы өткен. Тойға тек қазақ елшілері ғана емес, алыс-жақыннан көптеген шенді-шекпенділер қатысқан. Мысалы, Чиң патшалығының қарастылығындағы торғауыт, дәрбіт, қошот, ұраңқайлардың бейлі-бейсі, тайжілерімен қатар ұйғыр бектері де патшаның ұзақ ғұмырын тойлау үшін алдын-ала жолға шығып, алдымен Рыхыдағы (热河) патшаның жаздық ордасына (*halhæn be jailara guring*, 避暑山庄) жеткізілген.

Бұл жолғы қазақ елшілері екі топқа бөлініп патшаның жаздық ордасын бетке алып жолға шығады. Оның бірі — Жошы бастаған елшілер тобы, олар ішкі жол яғни Іле, Үрімжі

арқылы аттанса; енді бірі — Көгедай, Сатыпалды, Жабай бастаған елшілер тобы, олар сыртқы жол — Хобда, Ластай арқылы жол тартады. Бұл арада мақаланың ғылыми құндылығын дәріптеу мақсатында сол жолы әр жердегі жергілікті мәнсаптылар жағынан патшаға жолданған мәлімдемелерде кездесетін қазақ елшілерінің тізімдігін мысалға алуға болады. Алдымен Жошы бастаған елшілер тізімдігін көрелік. Бұл тізімдік Іле генералы Бауниң қатарлылардың Чянлұңның 55-жылы 4-айдың 15-күні (1790 жылы 28 мамыр) Жошылардың Іледен аттанғаны туралы патшаға жолдаған манжуша мәлімдемесінің соңын ала арнайы хатқа түскен [3, (188), 249].

Мысалы:

Транскрипциясы:

(1) hasak wang hanghojo i deo jolci, g $\neq$ sin ilanci aniya, g $\neq$ sin nadanci aniya de genggiyen be harga□aha, erimbu wehei jingse, juwan yasai tojin funggala hadabuhabi, (2) adabuha elcin sunja, (3) tanggabai, tuktan mudan genembi, (4) kupan, tuktan mudan genembi, (5) darji, tuktan mudan genembi, (6) murat, tuktan mudan genembi, (7) batur, tuktan mudan genembi, (8) dahalame genere kutule ilan, (9) dolocir, (10) bitek, (11) boktobai,

Қазіргі қазақ тіліндегі аудармасы:

Қазақ уаңы Ханқожаның інісі Жошы 1768, 1772 жылдары патшамен дидарласуға барып, лағыл тасты жіңсе, қос көзді ұтағат қадап қайтқан. Орынбасар елшілер жиыны 5 адам, олар: Теңгебай, Күпан, Доржы, Мұрат және Батыр, бәрінің де тұңғыш рет баруы. Ерген қосшылары үшеу: Долочир, Бітік, Боктобай.

Жоғарыдағы тізімдіктен жошының бұдан бұрын 2 рет патшамен дидарласуға барып, шен маржанын қадап қайтқанын; бұл жолы 3 рет жанына 5 адам ертіп, 3 қосшысымен жиыны 9 адам болып жолға шыққанын түйіндей аламыз. Шынтуайтқа келгенде, Жошы тайжі бұл рет әсілі ұлы Адайды (adaı) жібермекші болған, бірақ ол аяқ-астынан ауырып қалғандықтан орнына бас елші салауатымен өзі барған. Өзінің айтуына қарағанда, 15 жасында (1768) тұңғыш рет патшаға амандаса барған [4, 55]. Осы дереккөз бойынша есептегенде Жошы осы жыл 37 жасқа шыққан болады. Жошы гүң — қазақ хан, сұлтандарының ішінде Чянлұң патшаға ілгерінді-кейінді 3 мәрте (1768, 1772, 1790) амандаса барып, шен маржанымен қоса мол тарту-таралғы алып қайтқан беделді сұлтандардың бірі.

Ал Хобда-Ластай жолымен жүрген Көгедайларға оралсақ, бұл туралы Хобда амбаны Ұмиұсұнның Чянлұңның 55-жылы 4-айдың 28-күні (1790 жылы 10 маусым) патшаға жолдаған манжуша мәлімдемесіне [3, 2012 (188):328-330] назар салмай болмайды. Осында хатталуынша, бұл бағыттағылар екіге бөлініп жол алған. Алғашқы топтағылар — тайжі Көгедай, Сатыпалды мен олардың ерткен адамдары, олар Іледен жіберілген көк түсті ұтағат шенді Сыбтанның бастауында Чянлұңның 55-жылы 4-айдың 15-күні (1790 жылы 28 мамыр) Хобдаға жетеді; ал соңғы топтағылар — Жабай тайжі, Төбет ақалақшы және олардың ерткен адамдары, олар Іледен жіберілген гүсайда (协领) Чиуангиянның жол бастауында 4-айдың 17-күні (30 мамыр) Хобдаға жетеді. Олар осында 2-3 күн еру болғаннан кейін алдыңғы топтағылар 4-айдың 18-күні (31 мамыр), соңғы топтағылар 4-айдың 19-күні (1 маусым) Ластайды бетке алып жолға шығады. Ал бұл бағыттағы қазақ елшілерінің құрамында кімдер барлығы осы мәлімдеменің соңын ала берілген елшілер тізімінде анық жазылған. Мысалы:

Қазіргі қазақ тіліндегі аудармасы:

1) Көк түсті ұтағат шенді Сыбтанның ие болып жол бастап баратындары: (1) қазақ Көгедай, ол — Ханқожа уаң және тайжі Жошы, Бопылардың інісі, биыл 19 жаста, патша ордасына 1 рет баруы, Бопыға еріп қарауында болғандықтан, Бопы жіберген. Оған ерген орынбасар елші төртеу: бірі Тастемір, ол 51-жылы (1786) Ханқожаның інісі Ағадайға еріп патша ордасына барғанда, патша оған 6 дәрежелі жіңсе қайрандаған. Қалған үшеуі — Сасай, Алтабай, Баубек, бәрінің де 1 рет баруы. Қосшы біреу: Шомбай. (2) қазақ Сатыпалды, ол — Әділ тайжінің ұлы, Санияздың немере баласы, биыл 17 жаста, патша

ордасына 1 рет баруы, әкесі Әділ жіберген. Оған ерген орынбасар елші екеу: Быры және Құрымсы, екеуінің де тұңғыш рет баруы. Қосшы біреу: Көбен.

2) Чиунгян гүсайданың ие болып жол бастап баратындары: (1) қазақ Жабай, ол —Санияз тайжінің ұлы, Жәдіктің інісі, биыл 22 жаста, 51-жылы (1786) патша ордасына амандаса барғанда, патша оған 4 дәрежелі жіңсе сыйлап, ұтағат қадаттырған. Оған ерген орынбасар елші екеу: Бірі Бөгенбай, ол 51-жылы (1786) Жабайдың қосшысы ретінде патша ордасына алғаш рет барған. Енді бірі Алдақ, оның тұңғыш баруы. Қосшы біреу: Мырза. (2) Төбет —төртуыл руының ақалақшысы, қарауылға жақын отырып, жағалауда туылған істерді жөнге салып еңбек көрсеткендігі үшін 5 дәрежелі жіңсе, ұтағат алған. Өзінің айтуынша, патша ордасына тұңғыш баруы. Жанына ерген қазақ біреу: Ырысбай.

Көріп отырғанымыздай, бұл елшілер тізімдігі осы жолғы қазақ елшілерінің жалпы жағдайынан толық мағлұмат беретін аса маңызды тарихи жазба материал болып есептеледі. Зерттеулерімізде Көгедайдың қашан қайтыс болғандығы және оның себептерін інісі мен балаларының Іле генералына жазған хатынан нақты ситат ала отырып толығырақ баяндап, Теңгебай бастаған 13 елшіге тоқталғанда олардың кімдер екендігі туралы қазірше беймәлім екендігін ескерткен болатынбыз [4, 51-57]. Алайда жоғарыдағы елшілер тізімі біздің осы мәселелермен қатар басқада оң шешімін таппай келе жатқан кейбір түйіндерді шешуімізге мұрындық бола алатындығын аңғарамыз. Осы құжат арқылы алдымен Көгедай гүңның туған жылын есептеп шығаруға болады. Яғни, 1790 жылы Көгедай 19 жаста болса, онда ол 1771 жылы туған болады. Осы дереккөзіне сүйене отырып Көгедай гүңның туған, қайтыс болған жылы төңірегінде өрбіген түрлі пікірлерге жөн сілтеп, оны бір ізге сала аламыз немесе Көгедай 1771 жылы туып 1823 жылы 52 жасында қайтыс болған деп тұрақтандыруға болады.

Енді бір маңызды түйін — Көгедайдың жанына ерген адамдардың кімдер екендігі және олардың қашан, қайдан жолға шыққандығы. Жоғарыдағы құжат мазмұны осындағы алдыңғы мәселені біржолата шешуге түп негіз бола алады. Айталық, онда Көгедайдан сырт, жанына ерген орынбасар елшілерден 4, қосшыдан 1 кісінің аты-жөні нақты хатқа түскен. Міне бұл ел арасында тараған аңыз-әңгімелер мен шежірлердегі Көгедайдың қасына ерген адамдар туралы айтылатын мазмұнмен толық келіспейді. Жоғарының нұсқауына сай 25 қыркүйектегі дүбірлі тойға қатысатын елшілердің 7-айдың 7-күніне (16 тамыз) дейін жаздық ордаға барып болу керектігі ескерілгендіктен, уағдалы уақытта үлгіріп жету үшін Көгедайлар ертерек мамыр айының ішінде (қай күні екені беймәлім) Тарбағатайдан жолға шыққан деп жорамалдауға болады. Бұл жөнінде арнаулы құжат кездеспегенімен, осы кездерде жазылған қатысты мәлімдемелерден жанамалай біле аламыз.

Жоғарыдағы мәтін мазмұны Көгедайға қатысты тағы бір өзекті мәселенің шешімін табуға дәнекер бола алады. Яғни, «Көгедайға иелік етіп патша ордасына жіберген кім» деген мәселені қайталай қарастыруда ғылыми негізін жоймайды. Құжат мазмұнына сүйенсек, онда Көгедай ағасы Бопыға еріп, оның қамқорлығында болғандықтан Бопы жібергендігі баса дәріптеледі. Бұны төмендегі құжат мазмұны тіпті де дәлелдей түседі. Яғни, Іле генералы Бауниңның Чяңлұң жылнамасының 54-жылы 12-айдың 5-күні (1790 жылы 19 қаңтар) патшаға жолдаған манжуша мәлімдемесінде былай делінеді [3, (187): 324].

Қазіргі қазақ тіліндегі аудармасы:

Жақында қазақ тайжісі Бопының інісі Көгедай, Әділ тайжінің ұлы Сатыпалды Ілеге келіп, құлыңыз — менімен кездесті. Келген мән-жайын сұрастырып едім, Көгедай мен Сатыпалды маған былай деді: «Ағам Бопы мен Сатыпалдының әкесі Әділ былтыр күзде арнаулы адам жіберіп келер жылғы ұлық боғда ежен ханның 80 жастық ұзақ ғұмырын құттықтау үшін бізді жіберетіндіктері туралы Іле генералына айтқызып, өтінген болатын. Енді міне өзімізді арнайы жіберіп генералмен жүздестіріп, тартуға ат бергізіп, бізді қашан жіберетіндіктеріңізді сұратқызып отыр. Осы байланыспен саудаға азырақ мал ала келдік».

Құжат мазмұнынан қарағанда, Бопылар алдын ала арнаулы адам жұмсап, Көгедайларды Бейжиңге жіберу туралы Іле генералына өтініш жасағандарын; соңынан көп ұзамай сол өтініштеріне жауап алуға Көгедайлардың өздерін жібергендерін толық түсінуге болады. Бұдан Көгедайға демеуші болып, оны патшаның 80 жасқа толу байланысымен өтетін торқалы тойына ағасы Бопы ие болып жібергенін тікелей аңғара аламыз. Ал жарлық хатта Жошы, Көгедайларды жіберуші ретінде ағалары Ханқожа меңзелгенімен бәрі де аңыз-әңгіме, шежірелерде үнемі айтылатын қатысты мазмұндармен бір арнада тоғыспайды. 1783 жылы әкесі Әбілпейіз уаң қайтыс болғанда Көгедай 12 жастағы бала, әлі де оң-солын толық меңгере қоймаған шағы, осындай буыны бекіп, бұғанасы қатпаған жас баланы ағаларының қамқорына алып баулуы да шындыққа жанасады. Ал ел арасында, шежіре-кітаптарда Көгедайдың 12 Абақ керей еліне төре сайлануына байланысты түрлі аңыз-әңгімелер айтылғанымен, жазба дерккөздер тым тапшы, нақты қай жылдары, қанша жасында төре сайланды бұл жағы қазірше беймәлім. Әйткенмен, патшаның 80 жастық туылған күнін құттықтауға барып, гүндік шен алып қайтқаннан кейін 12 Абақ керей еліне ресми гүң болып тағайындалғандығын дәріптеудің де негізсіз емес екенін айта кеткен жөн.

Жоғарыдағы құжат мазмұндары негізінде Теңгебай бастаған орынбасар елшілер мен қосшылардың нақты бөлінісін төмендегідей кесте арқылы көрсетуге болады:

Бас елші	Жошы	Көгедай	Сатыпалды	Жабай	Төбет
Орынбасарлары	5	4	2	2	—
	13				
Қосшылары	3	1	1	1	1
	7				

Айта кетер бір жайт, манжуша мәлімдемедегі елшілер тізімінде төртуыл руының ақалақшысы Төбет пен оған ерген Ырысбайдың есімі анық хатталса да, жарлық хатта бұлардың аты-жөні мүлде ескерілмеген. Бірақ әскери басқармадағылардың қазақ елшілеріне қайрандайтын заттар туралы патшаға жолдаған қытайша мәлімдемесіндегі тізімдікте Төбет және оған тартуға берілетін бұйымдар түгелдей жазылған [3, (192): 391-394]. Шын мәнінде, Төбет дөртуыл руындағы беделді адамдарының бірі, шекара өңірлерде туындаған істерді біржақтылы етудегі еңбегі ескеріліп қарадан болса да шен маржаны мен ұтағат алған. Тарбағатай амбаны Иұнбау қатарлылардың Чяңлұң жылнамасының 55-жылы 2-айдың 2-күні (1790 жылы 17 наурыз) патшаға жолдаған мәлімдемесіне негізделгенде [3, (188): 13-15], ол Шәуешек жамбылына барып, хыб амбанмен жолығып, патшаның 80 жасқа толу байланысымен өтетін мерейтойына баруға өтініш білдірген, нәтижесінде тілегі орындалып, уаң, тайжілердің іні-балаларымен бірге Бейжиңге жіберілген. Бұдан сырт, осы жолғы елшілік сапарда жиыны 7 қосшы еріп барғаны манжуша мәлімдемелерде анық хатқа түскенімен, жарлық хаттың аударма нұсқасында олардың аты аталмайды. Бір қызығы, жоғарыдағы қытайша тізімдіктегі қазақ елшілеріне қайрандалатын заттар мен жарлық хаттағының арасында едәуір парық бар, яғни жарлықта толығырақ жазылса, тізімдікте кейбіреуінің аты кездеспейді.

Осылай айлық жол басып патша ордасына есен-сау жеткен қазақ елшілері той аяқтағаннан кейін қайтуға қамданады. Олар барарда бөлініп екі жолмен барса да, қайтарда Жошы, Көгедай, Сатыпалдылар бастаған елшілер тобы бір жол, бір бағытпен Ілеге қарай жолға шығады. Іле генералы Бауның қатарлылардың Чяңлұң жылнамасының 55-жылы 11-айдың 11-күні (1790 жылы 16 желтоқсан) патшаға жолдаған манжуша мәлімдемесінде жазылғанындай Жошы, Көгедай, Сатыпалдылар Чяңлұңның 55-жылы 10-айдың 20, 24-күндері (1790 жылы 26, 30 қараша) ілгерінді-кейінді Ілеге қайтып оралады [3, (190): 191-192]. Ал Жабай тайжі, Алтабайлар қайтып келе жатқан жолда шешек шығып аялдап қалғандықтан, Жошылардан кейін Ілеге жетеді.

Жинақтай айтқанда, мақаламызға арқау болған бұл жарлық хат аса маңызды тарихи дереккөз болып саналады. Онда патшаның 80 жастық туған күн тойына арнаулы барған қазақ елшілері мен олардың орынбасарларының аты-жөндері және оларға берілген шен дәрежелері мен сый-сияпаттары едәуір толық хатқа түскендіктен, бұл жағынан мол мағұлматтар алуға болады. Сонымен қатар цитат келтірілген манжу тіліндегі мәлімдемелер жоғарыдағы жарлық хат мазмұнын тіпті де айқындай түседі, әрі осы жолғы патшаға амандаса барған қазақ елшілеріне қатысты айтылып жүрген түрлі пікірлердің бір арнада тоғысуына ғылыми негіз бола алады. Жарлық хаттың ескі жазба тілдегі аударма нұсқасы, енді бір жағынан, біздің тарихи деректану, ескі қазақ жазба тілін індете зерттеуімізде табылмайтын аса қажетті жазба материал екені даусыз.

Қосымша: құжаттарда кездесетін қазақ есімдерінің әр тілдегі салыстырма кестесі

№	Манжуша	Ескі жазба тіл	Қытайша	Қазіргі қазақ тілі
1	Hanghojo	خانک خوجه	杭霍卓	Ханқожа
2	Вору		博普	Бопы
3	Бас елші	Jolci	卓勒齐	Жошы
4	Орынбасарлары	Tanggabai	塘嘎拜	Теңгебай
5		Kupan	库彭	Күпан
6		Darji	达尔济	Даржы
7		Murat	穆喇特	Мұрат
8		Batur	巴图尔	Батыр
9	Қосшылары	Dolocir		Долчир
10		Bitek		Бітік
11		Boktobai		Бөктөбай
12	Бас елші	Kukudai	库库岱	Көгедай
13	Орынбасарлары	Tasitemur	塔什特穆尔	Тастемір
14		Sasai	萨赛	Сасай
15		Altabai	阿勒塔拜	Алтабай
16		Booubok	宝伍博克	Баубек
17	Қосшысы	Combai		Шомбай
18	Adil	عدل	阿第勒	Әділ
19	Saniyas	سائياس	萨呢雅斯	Санияз
20	Бас елші	Satibalde	萨提巴勒达	Сатыпалды
21	Орынбасарлары	Bere	博呼	Быры
22		H-rumsu	呼噜木素	Құрымсы
23	Қосшысы	Koben		Көбен
24	Jadak			Жәдік
25	Бас елші	Giyabai	嘉拜	Жабай
26	Орынбасарлары	Bukumbai	布昆木拜	Бөгенбай
27		Aldak	阿勒达克	Алдақ
28	Қосшысы	Mirdza		Мырза
29	Бас елші	Tubet	图博特	Төбет
30	Қосшысы	Eresbai		Ырысбай

Ескерту. Бұл есімдер жоғарыда цитат келтірілген манжуша, ескі жазба тіл және қытайша мәлімдемелердегі нақты хатталуы бойынша алынды.

ПАЙДАНАЛЫНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Қазақ уаңы Ханқожаның қой саудалау мақсатында Тарбағатай амбанына жолдаған хаты. «Шинжяң қоғамдық ғылымы» журналы. - 2011. - № 2. - 11-17 бб.
- 2 Қытай бірінші тарихи мұрағатында сақталған қазақша құжаттар. Бейжиң: Ұлттар баспасы, 2016.
- 3 ЧШМА中国边境史地研究中心与中国第一历史档案馆合编《清代新疆满文档案汇编》（第187/188/190/192册），桂林：广西师范大学出版社, 2012
- 4 Әбділәшімұлы Д. Қазақ гүңі Жошының Тарбағатай амбандарына жазған хаты // «Шинжяң қоғамдық ғылымы» журналы. – 2009. - № 4. - 51-57 бб.
- 5 Көгедәй гүңның өліміне байланысты - жазылған қазақша арыз хат // «Шинжяң қоғамдық ғылымы» журналы. - 2012. - №1. - 26-34 бб.

РЕЗЮМЕ

Данная статья посвящена историческим аспектам литературы. Представлен лингвистический анализ перевода письма, написанного Чан Кином Хану Ханкоже в 1790 году.

RESUME

This article is devoted to the historical aspects of Literature. There was made the linguistic analysis of the translation of the letter written by Chan Kin to the Khan Khankoja in 1790.

С. Садықов

Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық казак-түрік университеті,
филол. ғыл. д-ры, профессор

«Қазақ әдебиеті» газетінің кеңестік дәуірдегі редакторлары

Аннотация

Тәуелсіз Қазақстан Республикасының әдебиет, мәдениет және өнер газеті – «Қазақ әдебиеті» өзінің сексен бес жылға жуық тарихында қилы-қилы кезеңдерді бастан кешіре отырып, халықтың асыл арманын, көкейіндегі ойын терең ұғына білді, ақиқат пен әділдіктің төрешісі, ұлттық рух жаршысы болды.

Басылым ұлт мүддесі жолында қоғамдық сананы қалыптастыру мен дамыту жолын, ұлттық мәдениеттің жүгін өрге сүйреу мақсатын ұстанды. Республика тарихымен бірге жасасып, саяси, әлеуметтік өмірдің қайнаған ортасынан табыла білді. Газеттің арқасында ел тағдырына байланысты қыруар мәселелер шешімін тапқанын ешкім де жоққа шығара алмайды. Кешегі кеңестік дәуірде қылышынан қан тамған коммунистік партияның қаһарынан ықпастан, ұлт мүддесін асқақтата көтеріп, ақ-адал сөйлеуді қасиетті борыш санады. Сонау елуінші жылдардың ортасынан бастап, сексенінші жылдарға дейін басылымның бас редакторларының тұрақтамағаны сондықтан да болса керек.

Түйін сөздер: әдебиет газеті, репрессия, кеңестік идеология, социалистік догматизм, кеңестік «жылымық», ұлттық қасиет, партиялық басылым, қаралау, империялық өктемдік, ақиқат туы, ұлт мүддесі, қазақ қаламгерлері.

«Қазақ әдебиеті» газетінде кеңестік дәуірдің хрущевтік «жылымық» жылдарынан бастап, горбачевтік «қайта құру» кезеңіне дейінгі аралықтағы ұлттық идентификация және өзіндік идентификациялану проблемаларының көтерілуін жүйелі зерттеу керек.

Ұлттық даму мәселелерінің басылымдарда көрініс табуы зерттеушілердің назарын аударып келеді. Тәуелсіздік жылдарында бұл проблема академиялық ортада, саясаткерлердің, қоғам қайраткерлерінің, мәдениет пен өнер қызметкерлерінің арасында қызу талқыға түсіп жүр.

Ғалымдардың қызығушылығын туғызатын бірқатар мәліметтерді кеңес зерттеушілерінің еңбектерінен де алуға болады. Олардың

фактологиялық материалдарға бай жұмыстары теориялық көзқарас тұрғысынан келгенде кеңестік идеологияның және саяси ұстанымға сай көп ұлтты алып державаның табыстарын әспеттеуге арналды. Тіпті, КСРО-ның соңғы қайта құру кезеңінде полиэтникалық қоғамды ой елегінен өткізуге әрекет жасаған авторлар тоталитаризмнің қайшылықты құрсауынан толық азат бола алмады.

Журналистика ғылымының теориясы мен тарихы мәселелерімен айналысқан Қазақстан мен Орталық Азия ғалымдарының зерттеулері назарға алынды. Осы тұрғыдан келгенде Т.С. Амандосовтың [1], Х. Бекхожиннің [2], Т.Э. Эрнзаров пен А.И. Акбаровтың [3], Б. Кенжебаев пен Т. Қожакеевтің [4], М.К. Барманқұловтың [5], С. Қозыбаев пен С.С. Матвиенконың [6], Қ. Аллабергеновтың [7] еңбектері назар аудартады.

«Қазақ әдебиеті» газетінің өткен ғасырдың елуінші жылдарының ортасындағы «жылымық» жылдарынан бастап, сексенінші жылдардың ортасында басталған кеңестік «қайта құруға» дейінгі аралықтағы тарихи кезеңнің күрделілігіне қарамастан қазақ этносын жалпыазаматтық, гуманистік тұрғыда идентификацияландыра білгенін ашып көрсетуге алғаш рет талпыныс жасалады.

«Қазақ әдебиеті» газетінің бірінші саны 1934 жылы 10 қаңтарда жарық көрді делінгенімен, оның шығуының алғышарты ұзаққа созылып келген еді. Осыған аз-кем тоқтала кетейік. Ел арасында партияның «Асыра сілтеу болмасын, аша тұяқ қалмасын!» деген ашы ұраны белең алып тұрған сол жылдарда, яғни 1932 жылғы 26 ақпанда кеңестік Қазақстанның жазушылары мен аудандық газет редакторларының тұңғыш рет басын қосқан үлкен жиын болды. Осы жиында қалың жұртқа басылым қажеттігі алғаш сөз болады. Сол тұста қабылданған ВКП (б) Орталық Комитетінің «Көркем әдебиет ұйымдарын қайта құру туралы» қаулысына сәйкес бұрынғы пролетар жазушылар қауымдастығы таратылады. Оның орнын басатын жаңа ұйым - Қазақстан Жазушылар одағын ұйымдастыру комитеті құрылып, өзінің бірінші пленумын өткізеді. Онда Ілияс Жансүгіров «Әдебиет ұйымдарын қайта құру және советтік Қазақстан жазушыларының міндеттері» деген тақырыпқа баяндама жасайды. Осы баяндамада және жарыссөздерде жазушыларды алаламай, партиялық бір бағытқа жұмылдыратын жаңа жазушылар ұйымын құру қажеттілігімен қатар қалың бұқараны идеялық-көркемдік бағытта тәрбиелейтін дербес басылымның керектігі қайта-қайта сөз болады. Кейінірек осы мәселемен Сәкен, Ілияс, Бейімбет, Ғабит төртеуі Қазақстанның сол тұстағы басшысы Мирзоянға кіреді. Оларды өлкелік комитеттің үгіт-насихат бөлімін басқаратын Жанайдар Садуақасов алып барған. Тәуекелшіл төртеудің талап –тілегін тыңдап, толымды сөзге тоқтаған Мирзоян Совнарком бастығы Ораз Жандосовқа осы мәселемен айналысуды тапсырады.

Сонымен, әдебиет газеті ашылып, оның редакторлығына 32 жастағы Ғабит Мүсірепов бекіді. Жауапты хатшылығына Мұхамеджан Қаратаев тағайындалды. Редакция алқасына Сәкен Сейфуллин, Бейімбет Майлин, Ілияс Жансүгіров, Ілияс Қабылов, Әйтеке Мусин, Ғабит Мүсірепов және Мұхаммеджан Қаратаев мүше болды.

Маңдайшасына «Қазақ әдебиеті» ұлт мәдениетін көтеруде үлкен орын алсын!» деген ұран жазылған, бір мың таралыммен шыққан газеттің алғашқы нөмірінде аударма материалдармен қатар өлеңдер мен мақалалар, әр алуан хабарлар жарияланған. Ғ. Мүсіреповтың «Ұлы дәуірге үлкен әдебиет» атты басмақаласы, С. Сейфуллиннің «Кезектегі істерім» деген мақаласы жарық көрді.

Газеттің белгілі бір ретпен шығатын жүйесі қалыптаспады. Қаржы мәселесінің қиындығына байланысты әр жылдардағы саны әртүрлі шығып тұрды.

Газет 1940 жылы, соғыс қарсаңында шығуын уақытша тоқтатты. Осы жылғы 6 нөмірдің барлығы да қаңтар айында шыққан.

Отан соғысы қарсаңында шығуын тоқтатқан «Қазақ әдебиеті» газеті он бес жылдық үзілістен кейін 1955 жылы 14 қаңтарда қайта жарық көрді. Сонау отызыншы жылдардан бері созылып келген қуғын-сүргіндер мен жаппай жазалаулардың жарасынан әлі қан тамшылап тұрған. Ұлт зиялылары әлі ақталмаған, олардың есімдерін ауызға алудың өзі

қылмыс саналатын. Осы кезеңде «Қазақ әдебиетінің» қайта шығуы халқымыздың мәдени өміріндегі аса елеулі, ғажап құбылыс болды. Ол бірінші санынан бастап-ақ өзінің о бастағы діттеген бағыты - ұлттық мәдениетті көтеру мәселесін қайта темірқазық етіп алғанын байқатты.

Газеттің үлкен рухани серпіліске түскен жылы елу алтыншы жыл болды. Дәл осы жылы басылым бетінде қазақ тілі, тарихы, мәдениеті, ұлт мектептерінің аянышы халі жөнінде аса маңызды мақалалар басылып, жұртшылық пікірі кең көлемде көрініс тапқан еді. Газет тілшісі Р. Бердібаевтің «Ең үлкен мәдени байлық» атты мақаласы [8] қазақ қоғамын дүр сілкіндірді. Мақалада мектептерде қазақ тілі мен әдебиетін оқытуда, ұлттық мәдени мұраны меңгеруде орын алып отырған кемшіліктер, мұның ана тіліне, ұлт ретінде дамуымызға орасан зор кедергі екені ашып айтылып, қоғамда белең алып бара жатқан орыстандыру саясатына қарсылық білдірілген болатын.

Жоғарыдағы мақала көпшіліктің ойына қозғау салып, ой-пікір білдірген оқырмандар хаттары редакцияға қаптап келе бастайды. Бұлар «Газет оқырмандары ойларынан» деген айдармен бөлім етіп беріліп отырады. Мұндай хаттарда орын алып отырған келеңсіздіктер барынша ашық айтылады, ой-пікір, ұсыныстар жария етіледі.

Аса өзекті ұлттық мәселелер газет бетінде жарты жылдай уақыт бойы дамылсыз көтеріліп жатты. Бұл республика партия басшылығын бей-жай қалдырған жоқ. ҚКП Орталық Комитеті 1956 жылғы 10-шы желтоқсанда «Қазақ әдебиеті» газетінің қателіктері туралы» жасырын қаулы қабылдады [9]. Газет редакторы С. Мәуленов партияның Орталық Комитетінде жазаланып, қара күйе жағылған басылымның мәселесі қаралды, қаулының қарарында газеттің жіберіп отырған саяси қателігі айыпталды.

Осы қаулыдан кейін ұзамай-ақ Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің органы - «Социалистік Қазақстан» газеті «Қазақ халқының мәдениетін көркейте берейік» деген мақаласында авторлардың аты-жөндерін көрсетіп, оларға қазақ тілін, әдебиетін, өнерін, оқу-ағарту ісін, баспасөзді дамыту және ұлт кадрларын даярлау мәселелерін теріс тұрғыда жаздыңдар деген қатаң айып тағады [10].

Сол жылдары Сырбай Мәуленов редакторлық еткен «Қазақ әдебиеті» газеті халықтың ұлттық санасын ояту жолында тайсалған жоқ. Ұлттық дәстүрді дамыту, ана тілінің тазалығын сақтау секілді қаны сорғалап тұрған өзекті мәселелер ашық түрде көтеріліп жатты. Бұл үшін редактордан бастап, газет қызметкерлері, авторлар қуғынға ұшырады. Айталық, Р. Бердібаев қызметінен шеттетілді. 1957 жылдың көктемінде «буржуазияшыл, ұлтшыл» деген айып тағылған Сырбай Мәуленов бас редакторлықтан, Жұбан Молдағалиев редактордың орынбасарлығынан, Төкен Әбдірахманов жауапты хатшылықтан босатылды. Осылайша, империялық өктемдікке ашық қарсылық көрсетіп, ұлттың намысына шоқ үрлеген жазушы-публицистер қатаң партиялық жазаға тартылды...

Біздің назарымызға Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің органы «Социалистік Қазақстан» газетінің 1959 жылғы 2 шілдедегі нөмірінде жарияланған «Қазақ әдебиеті» газетінің түсініксіз позициясы» деген мақала ілікті [11]. Партиялық газеттің жазуынша, кейінгі кезде «Қазақ әдебиеті» газетінің дәрежесі төмендеп кеткен, бүгінгі күннің тақырыбына жеткілікті көңіл бөлінбей отырғаны аңғарылады. Бірді-екілі суреттемелер мен очерктер болмаса, газет көбіне, өз рубрикасында айтылғандай, «архив қазынасын ақтаруға», «әдебиет тарихын әңгімелеуге» баса көңіл бөледі.

«Газеттің жаңа редакторы З. Қабдоловтың бір принципсіздігі, - деп, жазылады мақалада, - ол әдебиет мүддесінен гөрі ауылдастық мүддені артық көреді. Мұндайда ол газеттің дәстүрімен де, редакциялық коллегия мүшелерінің пікірімен де санасып жатпайды. Мұны Ғ. Слановтың «Махамбет» деген пьесасы туралы мақаладан да айқын аңғаруға болады».

Кезінде бұл мақаланың әдебиет пен өнер иелері, көзі қарақты, көңілі ояу жалпы қауым арасында сан алуан пікір туғызғаны даусыз.

«Қазақ әдебиеті» газетін публицист-жазушы Нығмет Ғабдуллин басқарып отырған кезеңде көтерілген мәселелер де кең ауқымдылығымен есте қалады: өндіріс орындарында ұлт кадрларын молайту, ауылдың жағдайын жақсарту жөніндегі ұсыныстары, партия «Қазақстанда тың жерді игеруді ұлғайта беру керек» деп күнде ұрандап жатқанда, газеттің шабындық жерлерді беталды жыртудың жөнсіздігін дәлелдеп, оның болашақтағы зардаптарын ескертіп, батыл үн көтеру, т.б.

«Өзімді кейін редактор ретінде өкіндірген екі жағдайды айтып өтейін,- деп еске алады Н. Ғабдуллин. – Бірінші рет, «Литературная газетаның» мәскеулік тілшісі біздің газетіміз жөнінде біреулердің кеңесімен қыңыр мақала жазды. Сол уақыттағы баспасөз дәстүрі бойынша орталық газеттің сөзін көшіріп басуымыз керек. «Литературная газета» тілшісі мақаласының теріс пиғылдан жазылғанын дәлелдеп, мұны көшіріп басуға қарсы болдым. Қазақстан орталық партия комитетінің баспасөз секторы көшіріп басуды талап етті. Үстем идеологияның әмірі. Көнбеске лаж болмады. Көшіріп бастық.

Екінші рет, Мағжан Жұмабаев туралы мақала жазылып, ақынның өлеңдерінен «Қазақ әдебиетіне» арнайы бет әзірледік те, осы материалды жариялау үшін идеология бөлімінен рұқсат сұрадық. Олар қарсылық қана білдіріп қойған жоқ, жариялауға тыйым салды. Бұл жерде де редактор неде болса тәуекелге бел байлауы керек еді. Бірақ... қазір оған өкінемін» [12].

Өткен ғасырдың жетпісінші жылдарының екінші жартысы Қазақстанның нағыз өрлеп тұрған кезеңі еді. Республикамыз жыл сайын мемлекет қамбасына миллиард пұттан астық құйып, жалауына орденнан орден қадаса, республиканың бірінші басшысы Д.А. Қонаев СОКП Орталық Комитетінің Саяси бюросына мүше болып, екі мәрте Социалистік Еңбек Ері атанды. Қазақстан «жүз тілді планетаға», «халықтар достығының лабораториясына» айналды. Осының бәрі газет бетінен лайықты орын алып отыруы тиіс болса, ол жағы мүлтіксіз орындалып жатты.

«Ол кезеңде редакцияға қия басқан шығарма, яки мақала түскен емес және түсуі мүмкін емес еді, - деп жазады сол жылдары (1977-1980) «Қазақ әдебиетін» басқарған жазушы-публицист Сайын Мұратбеков. – Өйткені ақын-жазушыларымыз, әдебиетшілеріміз әлгі оқиғалардың бәріне де жарыса үн қосып, газет бетін сықап тастайтын. Әсіресе, бірінші басшыны ашық мадақтаған дүниелер көптен түсетін де соларды жариялай алмағаным үшін үлкенді-кішілі қаламдастарымнан мен қысас көріп қиналатынмын. Ал, әдебиет мәселелерін, күн тәртібіндегі толғақты мәселелерді жазатындар некен-саяқ еді. Сірә, әдебиет өміріндегі тоқырау дегеніміздің белгісі осы болар. Сондықтан өз басым «қасаң уақыт, қытымыр саясаттан қысым көрдік дегеннен гөрі біз сол уақыттың, сол саясаттың жемісі болдық» дер едім» [13].

Сексен жылға жуық тарихында әрқилы кезеңді бастан өткерген «Қазақ әдебиетінің» тағы да бір ерекше өрлеу кезеңі – 80-90 жылдар аралығы деу керек. Ол Шерхан Мұртаза бас редактор болған кезең. Халықтың Шер-ағасы газетте 1980 жылдың күзінен 1989 жылдың ортасына дейін, кейін өзі «Егемен» атандырған «Социалистік Қазақстанға» басшылық қызметке ауысқанша қызмет етті. Сексенінші жылдардың басында «кемелденген социализм» жағдайында, қызыл партияның өктемдігі өзінің шырқау шыңына шығып тұрған шақта қоғамда ұлттық тарихты, құндылықтарды қорғау, шындықты айту оңайға түскен жоқ. Осы тұста да қоғамдық ойдың қалғымауында газет теңдесіз рөл атқарды десек, артық айтқандық емес. Бұған басылымның сол кездегі жарияланымдары айқын дәлел бола алады. «Қайта құру», «жариялылық» кезеңі келгенде ұлт тағдырындағы, өнердегі «ақтаңдақ» шындығын халқымыз ең алдымен «Қазақ әдебиетінен» оқып білді. Сексен жетінші жылдың қыс айларында басталған сол үрдіс арқылы «Қазақ әдебиеті» газеті коммунистік темір құрсауды бұзып, ұлт публицистикасының алтын дәуіріне сара жол ашты!

Жазушы-журналист Оралхан Бөкей «Қазақ әдебиетінің» редакторлығына басылым атаулыны қоғамдағы ауыр жағдай қаусатқан тұста, яғни 1991 жылдың қазан айының басында келді. О. Бөкейдің қаламынан туған мақалалары ұлт мүддесінен өріліп жатты.

Зерттеуде газеттің сексен бес жылға жуық тарихында 1934 жылы тұңғыш редакторыболып бекіген 32 жастағы Ғабит Мүсіреповтен бастап, қазірге дейінгі басшылығының атқарған ұлан-ғайыр азаматтық істеріне жеке-жеке сипаттама беріп жату мүмкін емес. Олардың қай-қайсысы да болмасын қалам қарымымен қалың елге танылған ақын-жазушылар, халқымыздың адал ұлдары еді.

«Қазақ әдебиеті» газетінің сарғайған беттері тереннен сыр шертеді. Ақиқат туын асқақтата көтерген, алған бетінен қайтпайтын қайсар, мық шегедей жазушы-публицистер ұлт мүддесі жолында еңселерін тіп-тік ұстап, өліспей беріспейтіндіктерін танытты. Қазақ қаламгерлерінің «тілі кісендеулі» болған кеңестік дәуірді ой елегінен өткізе отырып, «Қазақ әдебиеті» газетін қай кезеңде болмасын ұлт мүддесі жолындағы майданның бел ортасынан көргендей боламыз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Амандосов Т.С. Современная казахская публицистика. Дисс... д-ра филол.наук. – Алматы, 1987. – 310 с.
- 2 Бекхожин Х. Қазақ баспасөзінің тарихы. – Алматы: Мектеп, 1976. – 290 б.
- 3 Эрназаров Э.Т., Акбаров А.И. История печати Туркестана. (1870-1925 гг.) – Т.: Укутувчи, 1976. – 310 с.
- 4 Кенжебаев Б., Қожакеев Т. Қазақ баспасөзі тарихының очеркі. – Алматы, 1950. – 276 б.
- 5 Барманкулов М.К. Искусство современной информации. – Алматы: Казахстан, 1994. – 266 с.
- 6 Козыбаев С.К., Матвиенко С.С. Очерки истории журналистики Казахстана. – Алматы: Казахстан, 1988. – 288 с.
- 7 Аллаберген Қ. Қазақ мерзімді баспасөзінің тарихы (1870-2010 жж.). Оқу құралы. - Павлодар, 2010. – 370 б.
- 8 Бердібаев Р. Ең үлкен мәдени байлық // Қазақ әдебиеті. - 1956. - 22 сәуір.
- 9 ҚР Президент архиві. 708-қор, 30-тізім, 168-іс.
- 10 Қазақ халқының мәдениетін көркейте берейік. Редакциялық мақала // Социалистік Қазақстан. - 1957. - 29 қаңтар.
- 11 «Қазақ әдебиеті» газетінің түсініксіз позициясы. Редакциялық мақала // Социалистік Қазақстан. - 1959. - 2 шілде.
- 12 Қазақ әдебиеті. 2000. 21 қараша.
- 13 Мұратбеков С. Газеттің көлемі қалай өсті? // Қазақ әдебиеті. - 2004. - 2 қаңтар.

РЕЗЮМЕ

Газета «Қазақ әдебиеті», являвшаяся органом Союза писателей Казахстана, а ныне ставшая газетой литературы, культуры и искусства Республики Казахстан, пройдя за свою 85-летнюю историю разные этапы своего развития, смогла стать арбитром в поисках истины, справедливости, выразительницей национального духа. Она формировала и развивала общественное сознание, возрождала национальную культуру.

Руководители газеты были известными писателями, поэтами, публицистами, личностями, проявившими себя настоящими сынами своей нации.

RESUME

Literary, cultural and art newspaper of an independent Republic of Kazakhstan – ‘Kazakh literature’ was a judge of justice and truth, and a preacher of national power having the trouble in its eighty five years of history.

The edition had a mission to build and to develop social concept leading the culture of the nation for the purpose of the country. It has been a part of history of the country being the source of political and social life of the nation. Many problems of the country had been solved by courtesy of the newspaper which couldn’t be ignored. During the Soviet Union the paper supported the mission of the nation in spite of the Communist party which was cruel and violent. Because of it, the editors of the edition were precarious between fifties and eighties.

Г.Қ. Рысбаева

Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, филол. ғыл. канд., профессор м.а.

Түркі халықтарының аспан денелеріне ерекше құрметі

Аннотация

Мақалада түрік халықтарының мәдениетінде аспанмен қатар оның шырақтары Ай, Күн құдай деңгейіндегі құдіретті, қасиетті құбылыс екендігі сипатталады. Ай культі мен Күн культінің атқаратын рөлі ерекше. Олардың өзіне тән символдық белгілері болған. Ай көне түрік мәдениетінде Күннің орынбасары, сұлулықтың таңбасы, көп мұраларда әйел құдай ретінде танылған. Көшпенділер үшін де Айдың маңызы зор болған. Даладағы малшылар қараңғы түнде айдың тууы мен батуын бақылаған, одан өздерінше қорытынды жасап, жыл мезгілдерін айыру есебін шығарған. Ай культі концептісі барлық түркі халықтарының дүниенің тілдік бейнесінде әртүрлі аңыз-әңгімелерде, наным-сенімдерде, мифтік аңыздарда, т.б. ұқсастықтарымен ерекшелінеді. Фразеологизмдер, мақал-мәтелдер, қанатты сөздер, символдар және басқа тілдік бейнелер халықтың мәдениеті мен менталитетінің құнды дереккөзі. Олар халықтың көзқарасын, дүниетанымын, салт-дәстүрін, өз дәуірінің идеологиясын тура және ауыспалы мағынада бейнелейді. Ай культінің символы ру-тайпа аттарында, ел билеушілерінің ерекше мәртебесін көрсететін атрибутикасында, мифтік аңыздарда жылан бейнесінде, өгіз, бұғы, марал, арқардың мүйізінде белгіленген. Түркі халықтарының ұғымында Ай – сұлулықтың, нәзіктіктің символы.

Түйін сөздер: символдық белгі, мифтік аңыз, Ай культі, жылан бейнесі, өгіз, бұғы, марал, арқардың мүйізі, сұлулықтың, нәзіктіктің символы.

Түркі халықтары өте көне дәуірде аспан шырақтарын ерекше құрметтеген, ал кейбір аспан шырақтарын, яғни Ай, Күнді құдай ретінде танып, оларға табынған. Ай культі, Күн культіне табынушылық әртүрлі ертегі, аңыз, мифтік танымдардың тууына негіз болған. Осы культтердің мифтік танымдық көрінісі мен символикалық мәндеріне сипаттама беріледі.

Символ адам санасымен тығыз байланысты, кез келген нәрсені, деректі және дерексіз ұғымды көрсете білетін ежелгі ұғым. Культтік ұғымдарды, жаратушы күштерді,

жаратушы иенің оны қалай жасағанын да шын мәнінде көре, біле, тани алмаймыз. Сондықтан осылардың барлығын түсіндірудің ең қарапайым да әмбебап жолы символ арқылы кескіндеу болмақ. Символ жалпы адам санасының даму тарихына сай өрбіген көне категорияның бірі. Символдардың мынадай түрлері бар: таңбалық, геометриялық, сөздік, сандық, кескіндік-бейнелік, т.б. Символдар барлық тілдерге ортақ болып келеді. Түске, жан-жануарларға байланысты, санға байланысты және т.б. символдар – әлем тілдеріне ортақ тілдік құбылыс.

Символдың шығу төркіні, қалыптасу тарихы тым арыда жатса да, бүгінгі күні «символ» ұғымының ауқымы кеңейіп, лингвистика, әдебиеттану, мәдениеттану, семиотика, математика, психология, философия, архитектура, т.б. ғылым салаларының негізгі нысанына айналған. Қазақ тіл білімінде лингвистикалық тұрғыдан символдарды ғалымдар әртүрлі қырынан зерттеген: рухани мәдениет пен материалдық мәдениетке қатысты (Е. Жанпейісов, Ж.А. Манкеева), таңбаның символикалық мәні (Ә.Т. Қайдаров) сан атауларының символикалық мәні (І. Кеңесбаев, Н. Уәли, Қ.С. Дүсіпбаева, Р.Ә. Авакова), дыбыс символикасы (К.Ш. Хұсайынов, Қ. Кудеринова, С.А. Өткелбаева), түр-түс атауларының символдық мағынасы (Ә.Т. Қайдаров, З.Т. Ақтамбердиева), символдық мәні бар фразеологизмдер сипаты (Р. Сыздық, Г. Смағұлова, Н. Уәлиұлы), сұлулық символы (А.Қ. Сейілхан), символдың когнитивтік сипаты (Қ.Ә. Жаманбаева), этномәдени атаулар символы (Қ.Т. Қайырбаева), сакралды атаулар символы (А.Е. Керімбаев), т.б.

Символдық таңба – лингвомәдениеттану мен когнитивті лингвистиканың зерттеу нысандарының бірі. Ерте заманнан бері аспан денелері, яғни космонимдік атауларға қатысты ізденістер түркі тілдері ғылымында М. Қашқаридің «Диуани лұғат ит-түрк» және Ж. Баласағұнның «Құтадғу білік» еңбектерінің мәтінінде сипатталса, қазақ тіл білімінде Ш. Уәлихановтың ғылыми тұжырымдарынан бастау алып, Г.Н. Потанин, Ә. Диваев, Б.А. Куфтин, одан соң Ә.Т. Қайдаров, Х.А. Әбішев, Т. Жанұзақов, А.К. Құрышжанов, К.М. Мұсаев, Н. Уәли, Д.К. Нұржанова, Қ. Ароновтар, т.б. ғалымдардың еңбектерінде қарастырылды. М. Исқақов, Ә. Машанов, О. Әбутәліптер қазақтың халық астрономиясына қатысты мәселелерді әр қырынан зерттеуге өз еңбектерін арнады. Ал, А. Аманжолов, Ю. Зуев, Ә. Марғұлан, Ә. Ақышев, О. Сүлейменов, С. Қасқабасов, С. Ақатаев, С. Қондыбай сынды ғалымдардың еңбектерінде қазақ тілдік ұжымы санасындағы әртүрлі кезеңдердегі астрономиялық нысандармен қалыптасқан культтер зерттелді.

Қай халық болмасын, аспан әлемі туралы, аспан денелерінің яғни Ай, Күн, Жұлдыздың сыр-сипаты, таным-түсініктері, олардың халықтар ұғымындағы көріністері түрлі аңыздар мен ертегілерде бейнеленген. Расында, ежелгі дәуірден Ай культі, Күн культі, Жұлдыздардың шығу төркіні халықтың мифологиялық аңыздарының негізінде жатыр.

Аспан мен оның шырақтары Ай мен Күн, жұлдыз адамдар үшін барынша құдіретті саналып, тіршілік үшін ең маңызды қызмет атқарған. Ай да, Күн де, жалпы, тас ғасырында өмір сүріп, ежелгі адамдардың мифтік комплексінде ұзақ уақыт бойына үстемдік құрған. Алғашында Ай культі бірінші пайда болған. Тек энеолит (б.з.д. 4-3 мыңжылдықта) және қола дәуірінде (б.з.д. 3-2 мыңжылдықта) ғана Күн Аймен теңесіп, Күн Айдың алдына шығып, жетекші мифтік нысандардың біріне айналған. Ай культінің орнына Күн культінің келуі – алдыңғы культтің мүлде жойылуын көрсетпейді. Тек нысандардың маңыздылық дәрежесі ғана өзгерген.

Олжас Сүлейменов *Ай культі* мен *Күн культі* туралы мәселелерге тоқталады. Ол –) «*жарты ай, шеңбер*» таңбасының түркілерде о баста «*Ай*» деген мағына беріп, «и» түрінде айтылғандығын, кейін осы таңбаға нүкте **Д** енгізіліп, таңбаның «и-і» деген атаумен «*Күн*» деген мағына бергендігін, ал осыдан кейінірек, жазу жазылатын қатты материалдардағы нүкте белгісі көп жағдайда кетіп (өшіп) қалып, жазу жазылған тастың бетінің табиғи кедір-бұдырларымен жымдасып көрінбей кететіндігіне байланысты «*Айды жоққа шығарудың*» басқа жолдарын іздеуге мәжбүр болғандығын жазады: «К этому

времени месяц с точкой воспринимается как «месяц»: *ui – месяц, луна. Ныне в подавляющем большинстве тюркских языков, да и в древнетюркском – «*ai*». Добавляя черту, вторично отрицают луну: *D* - *i-ai > *ia*i – солнце (др. тюрк.). В Древнем Китае уже было «солнце» с точкой ☉, и аналогу, попавшему в письмо II-го тысячелетия до н.э. придают «соседнее» значение *D* – *iu*i – луна, месяц. Победило правдоподобие» [1, 239-240]. О.Сүлейменов ежелгі қытай тіліндегі «*Күн*» ұғымын беретін, «жи» деп айтылатын сөздің «*gin*» немесе «*gen*» праформасынан шыққандығын айтса, С.Қондыбай өз еңбегінде «Ай атының «ң-ң» праформасы негізінде жасалған «нүн» (нун, нүн) варианты да болған. Міне, осы «нүн» праформасы «йүй» («ңаң» праформасының «йай» болып өзгергендігі сияқты) болып өзгерген. Нақ осы нұсқа («йүй» > «ой») қытай тілінде сақталғандығын түсіндіреді. Осы сөздің де «ң-ң» праформасының «ңең» немесе «ңің» вариантынан шыққандығын көрсете келе, түркілердегі «*Күн*» сөзі де осы праформаның өзгеруінен қалыптасқан («нүн» > «йүн» > «күн»)» деп тұжырымдайды [2,304].

Араб сикыршылары острологтар *Айды қасиетті шырақ* деп санады, өйткені ол адам тағдырына ықпалын тигізеді-мыс. Сондықтан Айдың тууы мен толуына қарап солар бал ашатын. Ислам діні шықпас бұрын *жарты Ай таңбасы түнгі жарықтың белгісі* ғана болатын.

Ай культінің бірнеше таңбалық символдары көрсетіледі: *Мұсылмандардың қасиетті таңбасы – жарты Ай таңбасы*. Ай мұсылман мешіттері мен бейіттердің төбесіне қойылатын әруақтармен жалғастырушы символдық белгі. Ай, Күн, Жұлдыз космогониялық таңбалар кеңістікте тұрақтылық рәмізін білдіреді. Аспан денелерімен адамдардың өмірі тығыз байланысты болған. Аспандағы аққан жұлдыз наным-сенімдерде адам өмірінің сөнуін тұспалдайды. Қазақтар XIX ғасырда Айды құрметтеп, жаңа туған Айды көргенде үш рет орнынан тұрып, үш рет бас иетін болған. Жазғы уақытта Айға тағзым еткен жеріндегі шөптен жұлып алып, үйге кіргізіп, отқа тастайды екен. Келе-келе оны ислам діні өз ритуалдарының біріне айналдырған. Ай Күнмен қатар, кейде тіпті одан да жоғары орын алатын болды. Соғыстара «*ай балталар*» қолданылған, мешіттер мен зираттарға «*ай орақтары*» орнатылған.

Сонымен, *жарты ай таңбасы өгіз мүйізін* де белгіледі. Орта Азия мен Еділ бойын мекендеген халықтардың діни нанымдарында өгізге табынушылық басым. Аспан көгіндегі дәл осы көріністі Қазақстан жартастарына шимайланған петроглифтерден – мүйізімен Күн көтеріп тұрған алып Көк өгіздердің суреттерінен көруге болады. Біздіңше, бұл сцена арқылы ежелгі түріктер аспан белдеуіндегі Күннің жолы Жерге келген Жаңа жылдың символын бейнелеген.

«*Өгіз*» айдың символы дедік. Оның таңбасы 30-40 мың жылдар бұрын салынған. Палеолит дәуірінде «*Өгіздің (Бұқаның)*» бейнесі алғашында табиғи натуралды түрде, яғни бояулармен салатын болған [1,7-53]. Бұндай бейнелер көбінесе үңгірлерде сақталынды, мысалы, Францияның оңтүстігінде табылған Аль-Тайр үңгірінде бояумен салынған суреттерді айтуға болады. Бұндай суреттер Ресей жеріндегі Орал өңірінде табылған үңгірлерде көптеп кездеседі. Кейіннен бұқаның бейнесі схемалық түрде беріле бастады. Бұндай бейнелер неолит дәуірінің соңында салына бастады. Адамдар бұрын мыңдаған жылдар бойы айға табынды. Ал, өгіз айдың жердегі елшісі ретінде қарастырылды. *Өгіздің мүйізі айдың символы*. Өгізге табынушылық суға және Айға табынушылықпен тығыз байланысты болды. Таяу Шығыс халықтарының өнерінде *өгіздің мүйізі Ай құдайының бейнесі* деп түсінілді. Біртіндеп адамдардың тұратын жері ауысып, жерде климат өзгерді. Олар қыс бойы зарығып күннің жылуын күтетін болды. Адамзат уақыт өте айға табынудың орнына күнге табына бастады. Көктемде күн мен түн теңелген кезде үлкен той жасалынып, күн құдайына бұқаны құрбандыққа шалды. Бірте-бірте күнге табыну пайда болды. Сонымен, әлемді билеп, жерге тіршілік сыйлап тұрған Күн мен Ай деп түсінген ертедегі адамдар оны құдай деп білді де, оның мейірімін өздеріне көбірек аудару үшін табынды, құрбандық шалды. Сонымен *ай мен күннің культі* пайда болды. Ал жас

балалардың маңдайына қанмен дөңгелек салу дәстүрі Күнді құрметтеуден туған көне ырым.

Сол сияқты барлық монғол және түрік тектес халықтардың ертегілері мен аңыздарында да өгіз күш пен құдіреттіліктің бейнесін береді. Көне заманнан келе жатқан ұғым бойынша Жер көк өгіздің мүйізінің үстінде, өгіз балықтың үстінде, балық суда, су әуеде дымқылдық үстінде орналасқан. Егер өгіз басын шайқап қалса немесе жерді бір мүйізінен екінші мүйізіне ауыстыра қойса, онда Жер сілкінеді-мыс.

Ай символикасы қазақтың *бұғы*, *марал*, *арқардың мүйізінде* бейнеленген. Ежелгі ата-бабаларымыз бұғыны, маралды, арқардың мүйізін, қасиетті, киелі санаған. Олар үйге әр беретін текемет, сырмақ, түскиіз жасап ғана қоймай, оларға аң, құс, жан-жануарлардың фантастикалық, шынайы бейнелі түрлі композициялар салған. Жан-жануарлар дүниесін білдіретін ою-өрнектер: *«қошқармүйіз»*, *«сыңармүйіз»*, *«сынықмүйіз»*, *«қырықмүйіз»*, *«кілтмүйіз»*, *«арқармүйіз»*, *«бұғымүйіз»*, *«маралмүйіз»* және аспан әлемін, жер, дүние сырын суреттейтін ою-өрнектер: *күн*, *шеңбер*, *жұлдыз*, т.б. салған. Мәселен, «Қозы-Көрпеш–Баян сұлу» эпопеясындағы Сарыбайдың буаз маралды атуы, соның киесінен өлуі не болмаса арқар мүйізін қасиетті санап іліп қою немесе халықтың қол өнерінде сақталып келе жатқан *«қошқар мүйіз»* деп аталатын оюдың шығуы да сол киеге байланысты.

Айдың дөңгелек, *орақ тәрізді бейнесін* алтайлықтардың ағаштан ойылып жасалған көне ескерткіштерінен де көруге болады. Жануар мен аңдардың бұлшық еттеріне *космогониялық таңбалар* салынған. Бұғылардың басын денесінен үлкейтіп көрсету, мысық тектес аңдардың «ауызын құлағына дейін сызып», «ауызын арандай аштырып», «үстіңгі ерні қатпарланған жыртқыш аңды» бейнелеу сақ шеберлеріне тән құбылыс. Сақ шеберлерінің бейнелеу өнердегі ерекше мәнері, аң, құс, жануарлардың шынайы, мифтік бейнелерінің көзін дөңгелек қылып беру. Аң, жануардың алдыңғы иығына, артқы жамбасына, қабырғаларына космогониялық таңбалар түрлі нұсқада кездеседі. Сақ мәнерінде қосымша бейнеленетін таңбалар: *жақша*, *дөңгелек*, *үтір* [3;64-65].

Жалпы, қазақ *шаңырақты* қасиетті санаған. Шаңырақты сом қайыңнан иіп, қоспаларын қиыстырып, шегемен ұстатады. Шаңырақтың өн бойын өрнектермен немесе *«қошқар мүйіз»*, *«кілт мүйіз»* оюлармен безендіреді. Киіз үйге күмбезді түр беріп, түндікті көтеріп тұру үшін шаңырақты кере *жарты ай бейнелі шыбықтарды* иіп әкеп, айқастырып, шеңберге бекітеді. Мұны *«күлдіреуіш»* деп атайды. Күлдіреуіш арқылы үйге жарық түседі, түтін шығады.

Жылан бейнесі – *Айдың символы*. *Жылан бейнесі* бір кездері аспан денелеріне сәйкестендіріліп, *Күн мен Айды да*, *жұлдыздарды да* «жыландар» деп түсіну болған. Мәселен, жыланға тән қайта тірілу, қайта жандану – түнгі аспандағы Айдың да функциясы, бұл жағдайда Ай мен жылан бір-бірімен шендес болып шығады, дәлірек айтқанда Ай – жыланның аспандағы таңбасы болып табылады. Ай – аналық құрсақтың тіршілік туғызушысы циклінің, яғни туу мен өлудің қожайыны әрі әміршісі [4, 89].

Айдың символы – *дөңгелек айна*. Сақтардың космогониялық таңбалары бейнеленген *қоладан жасалған айна* Минусинскіде табылған. Қола айнаның бетіне симметриялық түрде көне түркі руника жазуының таңбалары және сақ (скиф) діни дүниетанымында көп қолданылатын *космогониялық ай*, *крест таңбалары мен ирек сызықтар* салынған. Қола айнаны сақтар бал ашу үшін қолданса, ал арнайы рәсімдер өткізуде бұл айна шамандардың сиқырлы құралы болған. Сондай-ақ, қола айналар сақ қорғандардың барлығында, әсіресе әйелдер жерленген обаларда кездеседі. Қола айналар ежелгі адамдардың түсінігінде магиялық әсері бар сиқырлы құрал.

1970 жылдардың басында Алматы түбіндегі Есік қорғанынан табылған *«Алтын адамның»* түстік символикасын түсіндіруде Ә.Ақышев солтүстік кавказдық миф мысалын келтіріпті: «В осетинских нартах Созырыко, солярная природа доказана Ж.Дюмезилем, носит «талисман, сверкающий как солнце»; действие этого талисмана подобно действию третьего глаза Шивы, испускающего всеуничтожающее пламя. Созырыко кабардинцы

называют *Золотым человеком* и говорят, что *верхушка его шапки – солце*. Ж.Дюмезиль справедливо сопоставляет образ Созырыко с Митрой» [5,139-б.]. Яғни, «Алтын адамның» баскиімінің түстік символикасы: алтын айдар сияқты алтын баскиім де – *Күннің белгісі*, күнтексілікті білдіреді, ал таздық, таз бастық, қасқалық, айбастық – *Айдың белгісі*, айтексілікті білдіреді екен.

«Алтын адамның» баскиімінде ешкі мүйізі бар, алтын қанатты (крылатый конь с козлиным рогом) екі аттың кескіні бар, олардың арқаларынан төрт алтын жебе «өсіп шыққан» [6;75]. Мұндағы *ешкі мүйіз де айдың белгісі*.

Ай – ру-тайпа аттарының да символы. Дөңгелек таңба немесе шеңбер, жарты ай немесе орақ тәрізді ай таңбасы ру-тайпа аттарының да таңбалары болған. Мәселен, шапырашты, қаңлы, сарыжомарт (орақ тәрізді) ☽ жарты ай, арғын ○○ (көз таңба), дулат руы ○ (дөңгелек) дөңгелек шеңбер тәрізді, қыпшақ руы ☽☽ (екі жарты ай) қос ай таңбалармен берілген.

Ай культінің тілдік репрезентанттары қазақ тілінде, сондай-ақ түркі тілдерінде бай әрі әр түрлі лексика – фразеологиялық қабатты қамтиды.

Ай – халық ұғымында сұлулықтың, нәзіктіктің символы. Ай мерзімі әдетте төрт ширекке бөлінеді: айдың бірінші ширегі – толық ай, одан кейін – жарты ай, екі айдың арасы – өлі ара, соңғы ширегі – жаңа ай. Бұлардың ішінде де *толған ай мен жаңа туған ай* ерекше ауызға алынады. Мәселен, «*толған айдай*», «*туған айдай иілу*», «*туған айдай балқу*», «*туған айдай толқу*», т.б. «*Он төртінде туған айдай*», «*он бесінде туған айдай*», «*ай мен күндей сұлу*», «*ай мен күндей нұры бар*», «*айдай таза, күндей нұрлы*» деген сияқты фразалар сұлулықты, нәзіктікті білдіреді.

Қазақтар ажары асқан сұлу қызды «*ай десе – аузы, күн десе – көзі бар*» немесе «*он төртінде туған айдай*» және «*он бесіте (бесінде) туған айдай*» деп суреттейді. Мысалы: Нөкер үйге келіп, босағадан сығаласа, бірінен бірі асқан *айдай сұлу* екі қыз отыр екен дейді /М.Дүйсенов. *Ғасырлар сыры*/. «*Он бесіте туған айдай боп*, Қызыл күрең іреңі /Батырлар жыры/. Сұлу қызды аспандағыдай *ай мен күнге, жұлдызға теңеу* «Мұхаббат-наме» мен қазақ поэзиясының арасындағы жақындықтың бар екенін көрсетеді. Мысалы: Пері сұлуларының көрікке байы, Жүзің – наурыз, қасың – мейрам айы («Мұхаббат-наме»). Ақ бетің *он төртінен туған айдай* /Халық өлеңі/. Бәрі сенің бір өзің, *Күн, ай, жұлдыз* – дәл көзің /С.Торайғыров/. *Айым да сен Ғалия, күнім де сен*, Оң қабағым тартады күлімдесең... /Балуан Шолақ/. Ажары ақ бетіңнен *асқан айдан*... /Ш.Бөкеев/. Ай әр айдың он төртінші жұлдызында шартабақтай болып, әбден толысады. Сол себепті де халқымыз осы күнді «*он төртінші жұлдыз*» демейді, «*айдың бір жаңасы*» дейді. Демек, бұрыннан бері жаңа туған айдың алғашқы күні деп есептелген болуы керек.

Ай мен Күн сұлулығы бірінен бірі өткен – қыздар екен. Бірақ Ай сұлуырақ болса керек. Айдың ажары өзінен асқанын қызғанып, Күн оның бетін тырнап алыпты. Ай бетіндегі дақ осыдан қалған деген аңыз бар.

Тілімізде *айға* байланысты фразеологизмдер белгілі наным-сенімге, мифтік аңыздарға негізделіп қалыптасқан: «*айың оңынан тусын*», «*алдыңнан күн, артыңнан ай тусын*», «*алдыңнан ақ күн тусын*», «*жұлдызың жоғары болсын*», «*толған айдай толықсып*», «*айды аспанға бір шығарды*», «*оң жақтан айы, сол жақтан күні туды*», «*ай тұту*», т.б. «*Айдай жарық*», «*айдай анық*» «*айдай сұлу*», «*айдай болған ақ жүз*», т.б. теңеулер де бар. Мысалы: *Толған айдай толықсып*, Ақ сазандай бұлықсып, Бұралып кетіп барады, Неше алуан қылықсып /«Қыз Жібек»/. *Туған айдай иілген*, Екі қастың арасы /«Қыз Жібек»/. *Айың тусын оңынан, Жұлдызың тусын солыңнан*, Тілекті тәңірім бере көр /«Қыз Жібек»/. Келесі үйде бір *айдай сұлу* келіншек отыр – /Қазақ ертегілері/. Сондай-ақ, «*бетің айдай болғыр*», «*бетін айдай қыл*» тәрізді қарғыс мәнді тіркестер де кездеседі.

Қорытынды. Культтік ұғымдағы тіл бірліктері өзіне тән таңбалық символдар құрайтын күрделі таңбалар жүйесі болып табылады; олардың бір-бірімен байланыстылығы лингвосемиотикалық тұрғыдан ерекше мазмұнға ие. Ай культінің

таңбалық символдары: 1. Айдың символы – «жарты ай, орақ тәрізді және шеңбер, дөңгелек»; 2. Жарты Ай таңбасы – түнгі жарықтың белгісі; 3. Жарты Ай таңбасы – мұсылмандардың қасиетті таңбасы; 4. Өгіздің мүйізі – Айдың символы; 5. Жылан бейнесі – Айдың символы; 6. Дөңгелек айна – Айдың символы; 7. Ай символы – ру-тайпа аттарының да таңбалары; 8. Ай – халық ұғымында сұлулықтың, нәзіктіктің символы.

Қазақстан территориясында көп кездесетін петроглифтердегі мифтік кейіпкерлердің ішінде Айдың, Күннің де символдық бейнесі жиі кездеседі. Осы көріністерден адамдардың қол созып, Айға, Күнге жалбарынып жатқанын символдық көріністері көрсетіледі. Және Ай да, Күн де – халық ұғымында сұлулықтың, нәзіктіктің, жылылықтың, көркемдіктің символы. Ай – әйелтектілі, Күн – еркектілік символдары. Халқымызда *Ай тотеміне* байланысты туындаған есімдер ертеден жалғасып келеді. Олар: Айсұлу, Айым, Айтолған, Айтолқын, Айтуған, Айкүміс, Айжан, Айғаным, Толғанай, Айнұр, Айгүл, Айзада, Айқыз, Айкөз, Айбике, Аймұрат, т.б.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Сулейменов О. Язык письма. - Алматы-Рим. 1998. - 239-240б.; - 47-53 б.
- 2 Қондыбай С. Арғықазақ мифологиясы. – А., 2004. -2 бөлім. -304 б.
- 3 Өмірбекова М. Сақ (скиф) тарихы мен мәдениеті. - А., 2004. - 64-65 б.
- 4 Дж.Кембелл. Маски Бога. Западная мифология. Дж.Ф.Бирлайн. Параллельная мифология. - М., 1997. - С. 89.
- 5 Акишев А. Искусство и мифология саков. - А., 1984. - С. 139.
- 6 Акишев К.А., Байпаков К.М. Вопросы археологии Казахстана. - Алма-Ата, 1979. - С. 75.
- 7 Рысбаева Г.Қ. Айдың таңбалық символдары // ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. - 2005. - №4. - 78-80 бб.

РЕЗЮМЕ

В данной статье описываются особенности культа Луны и символических небесных тел. Символ культа Луны обозначен в именах племен - народов, в образе змеи, быка, оленя, марала, на роге архара. Луна – символ нежности и красоты.

RESUME

This article is about the features of the Cult of Moon and symbolic celestial bodies. The Cult of the Moon symbol denotes names of tribal peoples as a snake, bull, deer, red deer, the horn of argali. Moon is a symbol of tenderness and beauty.

Аннотация

Автордың бұл мақаласында көрнекті жырау Қалнияз Шопықұлы шығармаларының көркемдік қызметі қарастырылады. Жырау өз дастандарын, толғауларын кейінгі ұрпақтарына мәңгілік мұра етіп қалдыру жолында көркемдігі жоғары поэзия тілімен, таптырмас теңеулер, жарқын метафоралар, синтаксистік және психологиялық параллельдер арқылы баяндаған. Қалнияз өз дастандарында да ел қамқоры болған ерлерді суреттеу үшін көркем әдебиет дәстүрлеріне сүйене отырып, психологиялық талдаудың түрлі тәсілдерін (психологиялық портрет, авторлық баяндау, суреттеу т.б.) пайдаланады.

Түйін сөздер: толғау, дастан, композиция, психологиялық талдау, тақырып, риторикалық сұрау, теңеу, метафора.

Е.С. Адаева

Назарбаев университеті,
филол. ғыл. канд., оқытушы

Қалнияз Шопықұлы шығармаларының көркемдік сипаты

Қазақ әдебиетіндегі жыраулар поэзиясының қалыптасуында маңғыстаулық ақын-жыраулардың, солардың ішінде Қалнияз Шопықұлы шығармашылығының алатын орны ерекше. Қалнияздың шығармалары – өз тұсының айнасы. Оның туындыларынан жауынгер көшпендінің өр тұлғасы, ерлік кейпі, асқақ рухы көрінеді. Қалнияз шығармашылығындағы отаншылдық, патриоттық сарындар XVIII ғасырдағы қазақ поэзиясының да өзекті ойларын айқын танытады. Ойлы да сырлы толғаулары, жырлары мазмұны тұрғысынан ғана емес, көркемдік ерекшеліктері тұрғысынан алғанда да соны сипатта.

Қалнияз өзінің поэтикалық монолог-толғау, арнау, жырларында өз дәуірі мен өткен дәуірді өсиеттік-философиялық тұрғыдан жырлап, оларды салыстырып отырған. Елдегі жағдайға баға беріп, болып жатқан оқиғалар туралы өз пікірін білдірген, ақыл-кеңес айтып, ұсыныстар жасаған.

Олай болса, Қалнияз поэзиясында өз дәуіріндегі ел өмірі қалай бейнеленген? Бұл сұраққа жауап іздеу жырау поэзиясындағы көркемдік мазмұн мәселесін зерделеуге жетелейді. Ал көркемдік мазмұн – шығарманың оқиға желісін, тақырыбын, идеясын ғана талдаумен шектелмейтін күрделі поэтикалық мәселе.

Біздің көптеген жырауларымыздың толғауларында қазақтың атамекені шығармалардың тақырыптық-идеялық, көркемдік-стильдік ерекше-

ліктеріне орай түрліше жырланды. Қалнияз шығармаларында да атамекенді сүю, ардақтау, отаншылдық-патриоттық рух өте басым. Бұл бір жағынан жыраулар поэзиясында қалыптасқан ұлттық болмысымыздың да нақты көрінісі болып табылады.

Ежелгі ата жұртын мәңгілік мақтанышпен, асқақ сезіммен жырлау – Қалнияз жырау шығармашылығындағы негізгі тақырыптардың бірі. Аталған сипат жыраудың «Бұл Адайдың атасын», «Қалнияз едім күнінде», «Қош, аман бол, қалған жер» атты туған жермен қоштасу жырларынан ерекше байқалады. Мәселен, жырау «Қош, аман бол, қалған жер» толғауында:

...Атам қоныс қылған жер,
Көтеріп шаңырақ көгалға,
Ауыл болып қонған жер
Қорамыз қойға толған жер...
Қош аман бол, киелі,
Үш жүз алпыс әнбие,
Атам Бекет әулие

Әруағына сенген жер... [1,72] – деп жырлайды. Үзіндіден Қазтуған жыраудың «...Қайран менің Еділім» деп аталатын толғауының сарыны айқын байқалады. Бұдан жыраулық поэзия дәстүрінің ілкі нышандары арыда жатқанын қапысыз түсінуге болады.

Тарихтағы батырлардың бейнесін жасау арқылы елдің тағдырын, ерлікті жырлау – Қалнияз шығармашылығының мәні болып табылады деп айтуға болады. «...Патша өкіметінің отарлаушылық саясатының қысымын көріп, қашты-куды, көшті-қонды күндер кешіп, ел тағдыры талқыға түскен аласапыран дәуірде бұқара мүддесі үшін бас көтеру ердің ерлігін, елдің елдігін сынайтын ең басты мәселе еді. Осындай қиын кездерде қарақан бастарын қатерге тіккен азамат ерлердің талайы құрбан болған. Міне, Қалнияз өлең, толғауларында осындай азамат ерлерді үлгі етіп, олардың кісілік, адамгершілік келбетін бейнелейді» [2,24] – дейді белгілі ғалым Қ.Сыдықов.

Осындай ел қамқоры болған батыр бейнесін суреттеген Қалнияздың жалынды жырларының бірі – «Балуанияз» дастаны. Шығарманың жаңалығы – Қалнияздың Балуанияз батыр бейнесін сомдауында. Жырдың басында Балуанияз келбеті төмендегідей сипатталады:

Сол Адайдың басы екен,
Балуанияз мырзаның
Басына қыдыр дарыған,
Уызына жарыған,
Ежелден Құдай қалаған,
Аш-арыққа қараған...

Дастанда Балуанияздың алғашқы ерлігі, батырлығы Адайдың алпыс батырын ертіп екі жүз жәумітке қарсы соғысқа аттануынан көрінеді. Оның портреті даму үстінде біртіндеп айқындалады. Психологиялық портреттері өзгермелі, динамикалық пішінде. Жағдайдың өзгеруіне сәйкес жаңа қырларынан ашылып отырады. Бір көңіл күйінен екінші күйге табиғи ауысады. Мәселен, қалың жәуміт қолында жылап тұрған, шулап тұрған жесірді көргенде Балуанияз қатты мұңаяды, қайғырады. Алайда, қасындағы батырлардың рухын көтеріп, соғысқа жігерлендіру керек. Осындай сын сәтте жырау:

Менің көңілім тынбайды,
Осы жаумен тоғыспай,
Араласып соғыспай,
Қорқып қалсақ бұл жерде,
Бір Адайды келтірмес,
Маңғыстау деген қонысқа-ай,
Сарыарқаны қыстатып,
Сыбай қылар орысқа-ай!-

деп жырлап, жауынгерлердің намыстарын тұтандырып, бодандыққа қарсы күреске шақырады. Батырлар алдында екі таңдау барын ескертеді. Бірі – жауға қарсы шайқасу, екіншісі – орысқа бодан болу. Балуанияздың ел рухын оятып қана қоймай, ұлттық болмысты сақтауға жетелеп, халқына ақылшы бола білгенін көреміз. Сондай-ақ үзіндіден басты қаһарманның өрлігі, жауынгер ақындығы, жорық жағдайында кешеуілдетуге болмайтын қолбасшылық шеберлігі де көрініс тапқан деп айтуға болады.

Осылай деп толғап батыр құла атқа мініп, қыратқа шауып шығады.

Осылай деп батырың,
Жамалдатқыр құла атқа,
Қамшы басып шу деді,
Шу дегенде гуледі,
Табаны тасқа тимеді

Дастанның бұл тұсы құдды батырлар жырына ұқсайды. Балуанияздың құла атының шабысы Тайбурылдың шабысын еске түсіреді.

Қалнияздың екінші эпикалық дастаны ел тағдырын ер шешкен оқиғаға құрылған. Оған бел шешіп қатысқан Қармыс батырдың рухани қайрат-жігері, Отанына сүйіспеншілігі, намысын жібермейтін ерлігі жырланады.

«Балуанияз» бен «Ер Қармыс» – Қалнияздың ақындық құлашын, қуатты суреткерлік талантын мейлінше танытқан дастандар. Ұлттық эпостық әрі жыраулық дәстүрді жаңа көркемдік типтендіру құралдарымен байытқан бұл дастандар жыраудың поэтикалық қарым-қабілетінің айрықша екенін паш етті. Жырау өз дастандарын, толғауларын кейінгі ұрпақтарына мәңгілік мұра етіп қалдыру жолында көркемдігі жоғары поэзия тілімен, таптырмас теңеулер, жарқын метафоралар, синтаксистік және психологиялық параллельдер арқылы баяндаған.

Сөз кестесін ажарлап, айтайын дегенін оқушы құлағына құйып тастау мақсатында бұл дастандарда Қалнияз ақын теңеуге зор мән берген. Ол белгілі жұрнақтарды (-дай,-дей) пайдаланғанда, жалаң сұлулық мақсатын көздемейді, суреттеп отырған обектісіне өзінің көзқарасын айқындай түсуді нысана етеді. Қалнияз теңеу, айқындауларды қолдана отырып, туындының пішінін ажарландыруға тырысып, ділмарлыққа салынбайды. Көркем шығарма тілі – нысанаға дөп тиетін бейнелі сөз. Міне, осы сөзді жоғалған инені тапқандай іздеп табуың керек. Қалнияз – осындай тапқырлықты иеленген ақын деп айтуымызға болады.

Мәселен, «Балуанияз» дастанындағы Адайдың алпыс батырының шайқасқа шығардағы келбеттері:

Тапа тастай түйініп,
Лашын құстай шүйіліп,
Имандарын үйіріп,
Найзаларын шүйіріп...
Мақтап айтсам ер демек.
Жауатын бұлттай түнеріп... – деп сипатталады.

Ал, жырау «Ер Қармыс» дастанында Ер Төлептің батырлық тұлғасын аша түсу үшін оның құла атын сипаттағанның өзінде теңеулерді түйдегімен пайдаланады. Үзіндіге назар аударайық:

Астындағы құла аттың
Танаулары талыстай,
Құлағы қиған қамыстай,
Екі көздің арасы,
Салып қалсаң қарыстай,
Омырауына қарасаң-
Оралып жатқан түбектей...

Елді жау шапқаны туралы хабарды естіген Қармыс табан астында күрт өзгереді, жалғыз өзі жолбарыстай күңіренеді. Төсекте жатқан әлсіздігіне қарамай, қыр басына шығып, ұран отын жағады. Осы сәттегі Қармыс әрекеті мынандай теңеулермен суреттеледі:

Төсекте жатқан ер Қармыс
Жан-жағына қарады.
Қабағы тастай түйіліп,
Қыран құстай шүйіліп,
Ашуын келген тыя алмай,
Ақ сауытын кие алмай,
Алды-артын кетті жия алмай

Ашулы ердің сипатын бұдан артық қандай теңеулермен жеткізуге болады! Көз алдына хас батыр бар болмысымен тұра қалады. Бұндай соны теңеулер Қалнияздың басқа да жырларында көрініс тапқан. Атап айтсақ, «Кете Бекбергенұлы Жаскілеңмен айтысы» т.б. да көптеп кездеседі.

Жырдың көкжиегі біртіндеп кени береді. Оқиға желісі өршіп, дами түседі. Авторлық психологиялық бейнелеу батырдың ішкі әлеміндегі өзгерістің бір сәтін қалт жібермейді. Ашу қысып қалтыраған Қармыс ақылға салуды ойламайды. Батыр әрекетінің бәрі енді намыс сезімі жетегінде. Асыққаннан сауытын да ұмыт қалдырады.

Жетпіс беске келген жасы бар ер Қармыс кеткен жаудың соңынан қуа жөнеледі. Шыбын жанын аямай жәуміттерді қуып жетіп ұрыс салады. Қалнияз ақын шабыты осы тұстарда ширыға шамырқанып, бурадай шабынып, теңеу, метафораларды үсті үстіне бұрқыратады.

Қаптай шапқан дұшпанды,
Қақ ортадан жарады.
Қойға тиген бөрідей
Бөрліктіріп барады.
Тәубесі жоқ ит – жәуміт
Үрпиісіп қалады...
Қасқыр тиген немедей,
Қармап өтіп барады (117-бет)

Жауды қуып жеткен Қармыс айдалада буырқанып-бұрсанып «қарт бурадай жарады», дұшпанды «қойға тиген бөрідей» бөрліктіреді. Одан әрі жырда батырдың жаралы болуы баяндалады.

Омыртқадағы он жарасы, қабырғадағы қырық жарасы жанына батып жапанда жалғыз жатқан Ер Қармыс мың жәумітті қырған он тоғыз жасын аңсайды.

Сол күндегі дәуренім
Келмеді-ау қазір қасыма-ай!
Алдым – биік, артым – жар,
Айналуға жерім тар, – деп күйініп сөйлейді.

Бұл ішкі монологтың алғы шарты іспетті. Кейіпкердің ішкі сарайына кіруге де жол ашылады. Ал өзіне найза салған түрікпеннің он сегіз жасар батырын Қармыс Төлепке былай деп мінездеп береді:

Осы жаудың ішінде
Он сегіз жасар бала бар.
Осал жаудың бірі емес –
Қимылы – қауырт, өзі – нар.

Үзіндідегі метафоралар дұшпан жігіттің бейнесін ашқан, әрі дастанның көркемдік сипатын арттыра түскен.

Қансырап жатқан Қармыс Төлептен: «Айтулы ерден кімің бар?» – деп сұрайды. Төлеп Адайдың алпыс батырын жеке-жеке мінездеп кетеді. Бұл шумақтарда ақын батырларды кейіптеуде:

Белгілі ерден Бегей бар,
Жүйрік атты Кедей бар,
Бексауытты Жанақ бар,
Шабағаншыл Медет бар
Тумай аты жазылған,
Шаппай ізі қазылған

Он бес жасар Шабай бар.. – деп анықтауыштарды үсті-үстіне төпелейді. Мұндайда бейне бір жырау тыңдап отырған қауымның: «Уай, пәлі!», – деп қостағанын, «Ой, жалған-ай!», «Уһ!» – деп күрсінгенін естігендейсің. Бұл енді қайтіп өзгермейтін анықтауыштар статистикалық портрет жасайды. Содан соң олардың тұлғаларын төмендегідей ауыстырулармен айшықтап көрсетеді.

Қайсібірін айтайын:

Бірі – айыр, бірі – нар.
Бірі – жая, бірі жал....

Мұндай метафоралық оралымдарды Қалнияз жыраудың басқа да толғауларынан байқауға болады. Мәселен, жыраудың «Қоштасу сөздеріне» назар аударайық. Жат елде жүріп жұртын сағынып жатқан Қалнияз Адайдың атақты ерлермен қайта бас қосуды армандайды.

Адайда айтқыш кім өтті
Өгізбай мен Абылдан
Тілі – шырын, сөзі-бал
Жаманадай Нұрымнан?

Немесе «Бісімілла деп сөйлесем» деп аталатын толғауынан мысалдар келтіре кетейік. Қалнияз бұл толғауда өзін түрлі қырынан танытады.

Жылжыған жайлы жорғамын,
Шу дегеннен ағылған,
Мен – шабысты тарланың,
Бәйгілі жерде танылған.
Мен – сыралғы жүйрігің,
Алқаға түсіп ашылған...

Келтірілген үзіндідегі метафоралар өзара үйлесе, жараса келе батыр портретінің ерекше бір қырларын ашады. Көріп отырғанымыздай, Қалнияздың дастандары, толғаулары метафораға, ауыспалы мағынаға өте бай. Ұқсас зат не құбылыстарды бір-біріне балау өз алдына, ақын ауыстыруларының бір ерекшелігі – мағынасы керқалаң, бір-бірінен алыс нәрселерді «атастырады». Мысалы, жоғарыдағы айтып кеткен батырлар мінездемесіндегі «бірі – жая, бірі – жал, бірі – қайың, бірі – тал» т.б. Батыр мен жаяның, батыр мен қайыңның арасы жер мен көктей. Бірақ жанаспайтынды жанастыратын ақын қиялын, қуатын немен теңейсің?

Жырдың троптық жүйесінде эмоционалдық-бағалауыш мәнді эпитеттер де ерекше орын алады.

Әнеттің ұлы ер Төлеп
Келе жатыр ентелеп.
Қой мойынды құлаша ат
Қоймай жетті еңселеп.
Немесе:
Теріскенді боз дөңнен
Түйдек-түйдек шаң шығып,
Жау қарасы көрінді.

....

Мылтықпенен атқанбыз.

Ала қоржын, ақ бас ер –

Қарық олжаға батқанбыз

Осы мысалдардағы «қой мойынды құлаша ат», «теріскенді боз дөң», «ала қоржын», «ақ бас ер» эпитеттерінің қолданылуынан тұлғаландырылған образдар қосымша эмоционалдық бояуға ие болады.

Дастанда ақын қолданған көркем тәсілдердің әрбірі, мейлі, ол метафора болсын, мейлі, эпитет, мейлі, параллелизм, ол сөздерде тіпті талдауды қажет етпейтін тереңдік бар. Жалпы, Қалнияз ел қамқоры болған ерлерді суреттеу үшін өзіне дейінгі көркем әдебиет дәстүрлеріне сүйене отырып, психологиялық талдаудың түрлі тәсілдерін (психологиялық портрет, авторлық баяндау, суреттеу т.б.) пайдаланады.

Ауыстырудың тағы бір алуаны: метонимия, синекдохалар болса, бұл қару да ақын қорамсағынан молынан табылады. Шағын детальмен, кішігірім нәрсемен үлкен ұғым болмысын танытатын метонимия Қалниязда әрқилы жолмен пайдаланылады.

Жалпы, жыраулар поэзиясы тәуелсіз Қазақстанның «Мәңгілік Ел» құру жолында елдің бірлігін, тұтастығын, мәдениеті мен тарихының қалыптасып дамуына өзіндік үлесін қосатын арна. Бүгінгі таңда Қалнияз жырау поэзиясының көркемдік ерекшелігі мен құндылығы – болашақ ұрпақтың еліне, жеріне, Тәуелсіз Қазақстанына деген сүйіспеншілігін арттырып, Отансүйгіштік сезімін қалыптастырады. Жырау туындыларының еліміздің өркендеп дамуына тигізетін ықпалы орасан зор.

Жыраулар поэзиясын қайта зерделеу – өмір талабынан туындаған дүние. Ұлттық әдебиет тарихында Қалнияз жырау поэзиясының мұраларын тұңғыш енгізуші, қалыптастырушы ғалым Қ.Сыдықов болды. Бүгінгі таңда Қалнияз жырау поэзиясын зерттеу өз дәрежесінде деп айтуға болмайды. Біз бұл мақаламызда Қалнияз жыраудың кейбір шығармаларының ғана көркемдік сипатына қысқаша тоқталып өттік. Суреткердің барлық туындыларының поэтикасы туралы кеңінен сөз қозғау болашақтың ісі.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Қалнияз едім күнінде... – Алматы: Сардар, 2016. - 155 б.
- 2 Сыдықов Қ. Жауынгер ақын. Кітапта: – Алматы: Сардар, 2016. - 24 б.

РЕЗЮМЕ

В этой статье автор рассматривает художественные особенности произведений Калнияз Шопыкулы. Через различные примеры автор показывает использование приемов психологического анализа. Жырау использует различные литературные приемы с целью анализа национальных традиций; а также различные методы литературного типирования, чтобы полностью раскрыть свою мысль.

RESUME

In this article the author makes a literary analysis of the narrations and poems of Kalniяз Shopykuly. The author shows the use of psychological analysis techniques through various examples. He uses a variety of literary techniques to understand national and epic traditions as well as various methods of literary typing to fully reveal his thoughts.

Аннотация

В статье авторы рассматривают спектакль «Вишневый сад» в постановке режиссера Рубена Андриасяна, считающегося большой творческой удачей театра и его художественного руководителя. Мастерство и талант режиссера Андриасяна в соавторстве с интересной современной сценографией художника Гейдебрехта и трогательно-выразительной игрой актеров подняли театр еще на одну ступень в его творческом восхождении в освоении русской классики. В анализе прочтения режиссером данного спектакля авторы выделяют пастельность красок, чеховские полутона, которые в исполнении артистов театра прозвучали пронзительно и по-академически зрело. Актуальность пьесы вынесена режиссером на поверхность и легко считывается. Спектакль получился простым и светлым, как сама природа чеховской драматургии.

Ключевые слова: сцена, спектакль, театр, режиссер, сценография, актер, игра.

Г.Т. Жумасейтова

Казахская национальная академия хореографии, кандидат искусствоведения, профессор

З.У. Исламбаева

Казахская национальная академия хореографии, кандидат искусствоведения, доцент

Чеховские полутона в режиссерском прочтении Р. Андриасяна

Государственный академический русский театр им. М.Ю.Лермонтова занимает особое место в театральной жизни Алматы. В этом году театр отмечает 85-летие, коллектив имеет индивидуальное творческое лицо, свою публику и свой особенный репертуар. «Лермонтовка» – так по-свойски, ласково называют алматинцы свой театр. Высокая художественная планка театром была задана еще при его становлении. Создателю и первому режиссеру театра Юрию Рутковскому удалось не только преодолеть трудности и хлопоты организационных моментов рождения театра, создать настоящий коллектив единомышленников, но и с самого начала выработать определенные критерии при формировании репертуара и самого художественного облика театра. Одним из основных критериев при выборе драматургического материала для режиссера и его коллектива было присутствие в теме высокого нравственного начала и возможность анализа жизненных явлений и характеров героев средствами театрального искусства.

С 1983 года и по настоящее время художественным руководителем театра является Рубен Андриасян, на протяжении более чем трех десятилетий достойно и талантливо вписывающий

в культурную жизнь суверенного Казахстана традиции русского театрального искусства. Обретение независимости на главном очаге русской культуры в Алматы если и отразился, то только на формировании репертуарной афиши. Жанровое и эпохальное разнообразие, от классики до французских бульварных комедий, от инсценировки до музыкально-поэтических вечеров, которое всегда было присуще этому театральному коллективу, осталось одним из его творческих кредо. Выбор спектаклей объединяет тема нравственности, конфликт между духовными ценностями и материальным обогащением. Особое отношение Р.Андриасяна к русской и зарубежной классической драматургии остается одним из его основных художественных кредо. Режиссер любит и умеет ставить классику, которая, к сожалению, с каждым годом теряет своих истинных ценителей и поклонников. «Неповторимость произведений драматурга должна рассматриваться как данность, долженствующая определять направление работы театра при воплощении пьесы. Велика роль такого понимания взаимоотношений театра и драматурга, когда мы обращаемся к классике» [1, 4].

Постановку пьесы «Вишневый сад» в 2010 году художественный руководитель театра посвятил 150-летию со дня рождения великого русского драматурга А.Чехова. За длинную творческую жизнь на сцене театра были поставлены почти все пьесы этого драматурга. Сам Андриасян не раз возвращался к Чехову. В одном из своих многочисленных интервью он весьма точно определил, в чем сложность и глубина чеховской драматургии. «Понимаете, что такое соприкосновение с Чеховым? Это не только проверка на профессионализм, это – проверка духовности людей, которые работают над этим спектаклем, потому что человеку равнодушному, злему, человеку, не обладающему даром сопереживания, чувствовать чужую боль, нечего делать в канве чеховского произведения» [2].

«Вишневый сад» – пьеса с непростой судьбой и сложной постановочной историей, но вместе с тем, как и подобает классике, актуальна на все времена. Жанр пьесы сам автор определил, как комедия, так как считал, что образ Раневской должен трактоваться как образ сексуально озабоченной старухи, что придаст пьесе комический характер. Но, ни при жизни Чехова, ни после, русские и советские режиссеры не отходили от классической трактовки, укоренившейся в МХАТе еще при К.Станиславском и В.Немировиче-Данченко. «... Пьеса очень трудна. Ее прелесть в неуловимом, глубоко скрытом аромате. Чтобы почувствовать его, надо как бы вскрыть почку цветка и заставить распуститься его лепестки. Но это должно произойти само собой, без насилия, иначе сомнешь нежный цветок, и он завянет», – так характеризовал эту пьесу режиссер К.Станиславский [3, 124]. Не отошел от этой классической трактовки и режиссер-постановщик спектакля Р.Андриасян, прочитавший пьесу как драму людей, отказывающихся приспособляться к новым обстоятельствам, не замечающих, что жизнь изменилась. А они остались прежними.

Р.Андриасян, как всегда, слегка сократил текст пьесы, убрал длинноты и несущественные диалоги. Драматургическая ткань пьесы при этом не пострадала, зато приобрела определенную динамику, необходимую для современных зрителей. На наш взгляд, главным и самым трогательным и красивым персонажем спектакля стал сам вишневый сад. Талантливый художник-постановщик Э.Гейдебрехт, обладатель престижной премии «Золотой маски», был специально приглашен на эту постановку, так как давно уже живет в Германии. Хорошо знающий вкусы казахстанской театральной публики и тонко чувствующий природу драматической сцены, художник создал замечательную сценографию. Тонко, по-чеховски легко и в то же время весьма скупой точки зрения реалистичного театра создан художником сам вишневый сад. На легкую прозрачную ткань, нарезанную в виде полосок, нанесены рисунки цветущей вишни. Они как персонажи на сцене живут и страдают, окружая усадьбу Раневской. В финале – эти

полоски ткани с легким, едва слышимым звуком, начинают падать на пол, умирает сад, а вместе с ним уходит в прошлое и целая эпоха.

Режиссеру удалось создать крепкий драматургический каркас, вокруг которого он мастерски разворачивал драму людей, которые удивляют зрителей своим неумением жить в новых условиях, быть счастливыми. Их жалко до глубины души, зритель им сочувствует и жалеет их. Раневская в исполнении Н.Долматовой – тонкая, чувствительная натура, созданная для любви и, в принципе, человек с сильным характером. Но ее трагедия в том, что она отказывается принимать новые правила игры. В своей героине актриса подчеркивает отсутствие в ней практицизма, она не желает ничего слышать о деньгах и, соответственно продаже имения, потому что он ей дорог и предложение о сдаче сада в аренду дачникам, ей кажется кошмарной. Вместе с тем, ее героиню не волнует судьба ее дочерей, она хочет быть рядом с любимым, несмотря ни на что.

Пластически выразительно и сильно была сыграна Н.Долматовой сцена, где она узнает о продаже имения. Стоя спиной, она спрашивает Лопехина, кто купил имение и в тот момент, когда он спокойно говорит «я», зритель ощущает какая сильная пощечина и боль нанесены этой женщине. Ее спина будто застывает, а сама фигура съеживается от физически нанесенной раны.

Лопехин в исполнении В.Багрянцева – одна из ярких актерских удач спектакля. Его герой – центральный персонаж спектакля, олицетворяет собой человека новой формации, умеющего жить и распоряжаться деньгами. «Бизнес есть бизнес, ничего личного» - фраза из взаимоотношений современных бизнесменов, хотя герой Лопехина таких выражений не произносит, в трактовке его роли они были бы весьма органичны. В целом, герой В.Багрянцева – добрый человек, пусть даже невнимательный к чувствам людей, но он не злодей. Актер вместе с режиссером в этом образе на первый план выносят его жесткость как бизнесмена, который осознает, что приумножение капитала не терпит проявления мягкости и чувствительности, его поведение выражает азарт от удачного коммерческого приобретения. К сожалению, приобретая одно, он теряет другое – отношения с Варей, более важное и ценное в жизни.

На протяжении спектакля режиссер несколько раз применяет крупный план, как в кинематографе и это делает героев еще более близкими и беспомощно-жалкими. В сцене, где Варя ждет от Лопехина предложения руки и сердца, режиссер обоих героев выводит на авансцену. Вот она машинально роется в сундуке, ее лицо выражает светлое ожидание и тихую радость. По мере разговора, ее движения замедляются, и вот она слышит слова: «Я в Харьков уезжаю». На лице жалкая улыбка и безмолвное горе, она вытягивается как струна и медленно отходит вглубь сцены, подальше от Лопехина, чтобы не разрыдаться. Молодой актрисе А.Темкиной удалось передать всю гамму чувств и переживаний своей героини, крупный план обнажил внутреннее существо образа.

Такой же прием режиссер использует в сцене, где Шарлотта (Т.Банченко) у водоема ведет разговор сама с собой о своей бессмысленной жизни. Она не рыдает, не заламывает руки и даже не бьется в истерику, но ее исповедь прозвучала столь пронзительно, что от зала несло токами сочувствия и жалости. Но и здесь Андриасян как талантливый и опытный дирижер своей театральной труппы, вовремя берет люфтпаузу, доведя зрителей до кульминации этого момента и в то же время, не скатываясь в сентиментально-слезливый океан чувств. «У меня нет настоящего паспорта, я не знаю, сколько мне лет...откуда я и кто я – не знаю. Ничего не знаю» – в этих словах несчастной гувернантки Шарлотты ощущалась такая беспомощность перед жизнью, неустроенность. И вдруг совсем неожиданно героиня прерывает свой пронзительный монолог, достав из кармана огурец, начинает им аппетитно похрустывать.

К подлинным высотам актерского мастерства, непревзойденной победе русской реалистической школы поднялся Ю.Померанцев в исполнении роли Фирса. Его слуга – уже старый сгорбленный старичок, но в то же время до сих пор в форме, прекрасно

знающий, что и когда нужно приготовить и поднести его господам. С отеческой любовью и преклонением он опускается на колени, чтобы подложить подушку под ноги своей любимой хозяйке. В его движениях нет ничего рабского и унижающего, а только любовь и преклонение. Его сценическое поведение с первых минут приковывает к себе внимание зрителей.

Померанцеву удастся донести до зрителей душевное состояние своего героя. Привычка служить своим господам, облегчать им жизнь – для него жизненная необходимость и он не может представить свою жизнь без этого. Пластически роль решена весьма выразительно и реалистично. Сгорбленная спина, шаркающая походка и мимика умиротворенного человека. Фирс Померанцева – трагикомический персонаж, мудро относящийся к жизни и своему положению, в котором выражается житейская мудрость простого народа и концентрируется идея и смысл пьесы. Фраза Фирса: «Про меня забыли... Ничего... я тут посижу...», – ввергает зрителей в гробовое молчание, транс и театральные катарсис.

И в финале, когда он на полу сворачивается в калачик на совершенно пустой сцене, освещенный лучами прожекторов – спектакль достигает своей высшей кульминационной точки. Фирс ложится на пол со словами: «Я полежу...» и умирает прямо на глазах зрителей, а вместе с ним умирает и вишневый сад. И вместо звука лопнувшей струны, как это написано в самой пьесе А.Чехова, режиссер применяет более интересный сценический прием.

Фирс умирает и со всех сторон сцены на пол начинают падать расписанные и нарезанные полосками бумага, как срубленные вишневые деревья в саду, создается ощущение, что падают не только деревья, но и рушатся сами стены дома. В трактовке режиссера явно прочитывается мысль о крушении одной эпохи и скором наступлении совершенно новой эпохи. Последние фразы Фирса являются подтверждением этому, его слова обращены не за упокой, а за здоровье этого мира. Вместе с его кончиной в прошлое уходит и его эпоха.

Мастерство режиссера и сценографа спектакля позволили комедии А. Чехова, написанной на рубеже XIX-XX веков, прозвучать очень современно и пронзительно трогательно. Зритель искренне сочувствует чеховским персонажам, несмотря на их нелогичное поведение и абсурдные поступки. Потому что все образы в режиссерском прочтении добры и порядочны, они жаждут любви и понимания, за исключением одного персонажа – лакея Яшки. Чеховские герои идут наперекор своей судьбе, пусть не яростно и ожесточенно, но все же борются за свои идеалы.

В режиссерской трактовке Р. Андриасяна его герои плывут по течению жизни, надеются на авось, в этом и кроется основная причина их личностных потерь и жизненных бед. Умная образованная женщина Раневская, идущая на поводу своих порочных женских чувств и транжирства, убегает от проблем и принятия решений. Она и ее брат Гаев – обычные эгоисты, думающие только о себе. И в тоже время они хорошие люди, любящие свой родной дом и замечательный вишневый сад. Поэтому зрители злятся на героев за их неприспособленность к жизни и беспомощность и, жалея их, плачут. Сам Чехов об этом писал так: «Мы привыкли жить надеждами на хорошую погоду, урожай, на приятный роман. Надеждами разбогатеть или получить место полицмейстера, а вот надежды поумнеть я не замечаю у людей... В общем – жизнь с каждым днем становится все сложнее и двигается куда-то сама собою, в люди – заметно глупеют, и все более людей остается в стороне от жизни» [4, 79].

«Вишневый сад» А.Чехова в постановке Р.Андриасяна стал одним из немногих спектаклей в репертуаре Лермонтовского театра, где есть над чем задуматься и на что посмотреть. Пастельность красок, чеховские полутона – в исполнении артистов театра прозвучали пронзительно и по-академически зрело. Актуальность пьесы вытаскана режиссером на поверхность и легко считывается. Раневская и Гаев, при всех их

положительных качествах, принципиально сопротивляются новому, не хотят думать о деньгах и будущем. Это люди, не готовые к переменам. Они есть сегодня и среди нас, те, которые до сих пор печатают на машинке и письма отправляют в конвертах, хотя есть компьютеры и интернет. Чеховская мысль, что самый главный враг человека – он сам, режиссером донесена до зрителя ясно и доходчиво. А фраза Фирса «Жизнь прошла, словно и не жил» воспринимается как философский эпиграф уходящей эпохи и ушедшего поколения.

Этот спектакль театра является большой творческой удачей театра и его художественного руководителя. Спектакль получился простым и светлым, как сама природа чеховской драматургии. Мастерство и талант режиссера Андриасяна в соавторстве с интересной современной сценографией Гейдебрехта и трогательно-выразительной игрой актеров, поднял театр еще на одну ступень в его творческом восхождении в освоении русской классики. «Грустный романс о несчастлившейся жизни» по меткому определению режиссера, прозвучал на сцене Лермонтовского театра чисто и пронзительно, как талантливая музыкальная симфония.

Несмотря на то, что художественный руководитель театра ведет постоянную работу над репертуарной афишей по сбалансированию в ней классической и современной драматургии, а также привлечению и заинтересованности зрительского контингента в серьезной добротной драматургии, но... К сожалению, пока театр здесь проигрывает, идя на поводу большинства зрительских вкусов. Последние десятилетия в репертуаре театра превалируют спектакли с легкой бульварной драматургией, где основной темой становятся супружеские измены, бессмысленные убийства и денежные вопросы. Закон рынка, где зритель голосует кошельком, подчинил и наш лермонтовский театр. Безо всяких маркетинговых исследований можно констатировать, что зритель этого театра приходит на спектакль для развлечения и расслабления. Людям, уставшим от современной стрессовой жизни, не хочется в театре размышлять о чем-то серьезном и высоком, грузиться проблемами нравственности и морали, являющейся непременным свойством хорошей театральной классики. Пока театр по-прежнему вынужден потакать вкусам своего зрителя, нуждающегося в зрелище.

Нерешенной проблемой театра является более планомерное активное знакомство русскоязычного зрителя с казахской классической драматургией и лучшими современными спектаклями. В репертуаре театра, они вроде и есть, но в то же время их и нет. Один и тот же спектакль идет несколько лет, притом не самого лучшего качества, как в выборе драматургии, так и режиссерском решении. И последнее, основополагающим принципом развития театра последних десятилетий является его приверженность к режиссерскому театру. Более трех десятилетий коллектив возглавляет один человек, чьи творческие воззрения, принципы и вкусы определенным образом отражаются на развитии самого театра, его актерской труппы и репертуарной политике. Рубен Андриасян представляет собой тип режиссера – автора спектакля, олицетворяющего собой в одном лице авторское прочтение и особое качество выстраивания целостности сценического произведения. За десятилетия руководства театром Андриасяну удалось сформировать и реализовать идею «театра-дома», то есть творческого коллектива, формирующегося вокруг режиссера – художественного руководителя. Творческий коллектив Русского театра им. Ю.Лермонтова объединен принципом единой художественной платформы на пути освоения системы выразительных средств, где сформировалась своя сценическая школа, художественные приоритеты и неординарные актерские откровения.

Как известно, история театра – это история его этапных спектаклей. К профессиональной чести театра и его художественного руководителя на каждом витке своего развития театру удавалось найти сокровенное произведение, подойти к нему по-своему, находя новые художественные краски и идеи. В пестром калейдоскопе легких незначительных постановок театра всегда можно было обнаружить высокоидейные и

художественные постановки, оставляющие яркий след в зрительских сердцах, ценящих хорошую драматургию и интересную режиссуру. Театр находится в постоянном поиске и при этом сохраняет свой индивидуальный творческий дух.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Поламишев А. Мастерство режиссера. Действенный анализ пьесы. – Москва: Просвещение, 1982.
- 2 Из интервью режиссера Р. Андриасяна на пресс-конференции премьерного показа спектакля // <http://drama.grodno.by/news/press-konferencija-pered-premeroj/>
- 3 Станиславский К. О «Вишневом саде» Чехова. Собрание сочинений в 8 томах. – Москва: Искусство, 1954. Том 6.
- 4 Так говорил Антон Чехов // Серия «Так говорили великие». - Ростов-на-Дону: Феникс, 2016.

ТҮЙІН

Мақалада авторлар театр мен көркемдік жетекшінің үлкен шығармашылық табысы болып табылатын Рубен Андриасянның режиссурасымен сахналанған «Шие бағы» спектаклін қарастырады. Режиссер Андриасянның таланты мен шеберлігі, суретші Гейдебрехтпен бірігіп жасаған қызықты заманауи сценографиясы және актерлердің әсерлі де айқын ойыны театрдың орыс классикасын меңгерудегі шығармашылық өрлеу жолын тағы бір сатыға көтерді. Талдау барысында аталған спектакльдегі режиссердің оқылымын авторлар театр артистерінің шебер және академиялық сипаттағы ойынын, бояудың жұмсақтығын, чеховтік күңгірт атмосфераны анықтаған. Пьесаның өзектілігі режиссурада айқын көрініп, жеңіл оқылады. Спектакль чеховтік драматургияның табиғатына сай қарапайым әрі жарқын болып шыққан.

RESUME

In the article the authors consider the play «The Cherry Orchard» directed by Ruben Andriasyan, considered a great creative success of the theater and its artistic director. The skill and talent of director Andriasyan in co-authorship with the interesting modern scenography of the artist Heidebrecht and the touching-expressive play of the actors, raised the theater one more step in his creative ascent in mastering Russian classics. In the analysis of the director's reading of this performance, the authors emphasize pastel colors, Chekhov half-tones – which, in the performance of the theater's artists, sounded piercing and academically mature. The relevance of the play is pulled by the director to the surface and easily read. The performance turned out to be simple and bright, like the very nature of Chekhov's dramaturgy.

С.Ж. Тажибаева

Л.Н. Гумилев атындағы
Еуразия ұлттық университеті,
филол. ғыл. д-ры, профессор

Ә.Қ. Мүтәлі

Л.Н. Гумилев атындағы
Еуразия ұлттық университеті,
пед. ғыл. канд., доцент

А. Қадысқызы

Л.Н. Гумилев атындағы
Еуразия ұлттық университеті,
педагогика ғылымдарының
магистрі

Жаһандану үдерісіндегі Қытайдағы аз ұлттардың тіл мәселесі

Аннотация

ҚХР-дағы тіл саясаты мен аз ұлттардың тілдерінің жай-күйі қазіргі кезде тек Қытай ғалымдарының ғана емес, сонымен қатар шетелдік ғалымдардың да назарын аударуда. Жаһандану үдерісінің нәтижесінде көптеген аз ұлттардың тілдеріне жойылу қаупі төніп тұр. Қытайдағы 55 аз ұлттар тілдерінің ішінде қазақ тілі де бар. ҚХР-дағы қазақ тілін зерттеп, қазіргі кездегі қал ахуалын саралап, тіл ерекшеліктерін анықтау, талдау және оларды құжаттау кезек күттірмейтін мәселе.

Түйін сөздер: ҚХР-дың тіл саясаты, аз ұлттардың тілдік жағдайы, қазақ тілінің статусы, тілдік ерекшеліктер.

Бұл мақаланың мақсаты – Қытай Халық Республикасындағы тіл саясатына, аз ұлттардың тіл жағдайына, ҚХР-дағы қазақ тілінің статусы мен қазіргі кездегі ахуалына шолу жасау. Кез келген мемлекеттің тіл саясаты оның ішкі және сыртқы саяси бағытының ажырамас бөлігі болып табылады. Қытайдың атақты философы Кун-фу-цзы тіл мәселесі елдің ең маңызды мәселелерінің бірі екендігін айтады. Философ тіл бірлігін пікір бірлігімен байланыстыра келе, ортақ түсіністік болмаған елде бірлік болмайтынын алға тартады [1]. Демек, тіл байланыс құралы ғана емес, ол халықты біріктіретін және ынтымақтастықты қамтамасыз ететін қарым-қатынас құралы. ХХІ ғасырдағы жаһандану заманында дүние жүзіндегі маңызды тіл мәселелерінің бірі – әлемдегі аз қорғалған тілдердің алпауыт тілдерге қарсы тұра алмай жойылу қаупі төніп тұрғаны болып табылады. Дүние жүзінде 7000-ға жуық тіл бар, оның ішінде әлем халқының жартысы тек 23 тілді ғана қолданады. Ал, тілдің 60 %-на жойылу қаупі төніп тұр. М.Краус 10000-нан аз сөйлеушісі болған тілдерде жойылып кету қаупі бар екендігін айтады [2].

Әрбір мемлекет үшін өзінің мемлекеттік тілін сақтап қалу өте маңызды. Әсіресе көпұлтты мемлекеттер үшін ресми тіл мен аз ұлттардың ана тілі арасындағы қарым-қатынас жасаудағы тепе-теңдікті сақтау тіпті де маңызды. Нақты айтқанда, ҚХР-дағы жүргізіліп отырған тіл

саясаты жағдайында, тілдік әртүрлілік, соның ішінде қазақ тілінің қоғамдағы орны және қазіргі жағдайын саралап, талдау бүгінгі күннің өзекті мәселесі болып табылады.

Қытайдағы тілдік әртүрлілік

Қытай көпұлтты мемлекеттер қатарына жатады. Онда қытай ұлтынан тыс 55 аз ұлт өкілдері мекен етеді. 2014 жылғы санақ бойынша қытай ұлты 92 % басым бөлігін құраса ал, аз ұлттар 110 миллионды, яғни тек қана 8 %-ды құрайды [3, 2]. ҚХР-дың көпұлтты және көптілді мемлекет құруына этникалық топтардың қосқан үлесі зор. Ал осы ҚХР-да қолданылатын 56 тіл (қытай тілімен қоса) әртүрлі тілдік семьяларға жатады. Атап айтқанда, Алтай, Қытай-Тибет және Үнді-Еуропа топтарына жатады. Осы 55 ұлттың тілдерінің арасында 20-дан астам тілдердің қолдану аясы 1000-ға жетпейтін адамдар ғана екендігін, сонымен қатар бұл жағдай басқа да этникалық топтардың тілдеріне қауіп төніп тұрғандығын Қытай аз ұлттар тілдері ассоциациясының президенті Сун өзінің зерттеу жұмысында баяндады [4, 84]. XVII ғасырдың басында алғаш рет Цин (маньчжур) династиясы пайда болып, бүкіл Қытайға ықпалын тигізді. Осы Маньчжур империясының Цин династиясы 200 жылдан астам Қытайды билеп, өзін-өзі оқшау ұстау саясатын жүргізді. Мемлекеттік тілі маньчжур тілі болды. Алайда, 1911 жылы басталған Синьхай төңкерісінің нәтижесінде Цин империясы жойылды. Қазіргі кезде маньчжур тілі жойылып бара жатқан аз ұлттар тіліне айналды.

Миллион халқы бар маньчжур ұлтының ана тілін санаулы ғана аға буын сөйлейді. Олар Қытайдың шығыс-солтүстік Хейлонжан провинциясының Фуюй (Fuyu County) аймағында қоныстанған. Бұндай жағдайды басқа да этникалық топтарда байқауға болады. Жас буындар мемлекеттік тіл – Мандарин тілінде сөйлейді, санаулы ғана аға буын ана тілдерін сақтаған. Бұның себебі, соңғы 20 жылда жастардың оқу және жұмыс істеу үшін туған жерінен өзінің ана тілінің қолданыс аясы шектелетін үлкен қалаларға кетіп, бірте-бірте Мандарин тілі негізгі қарым-қатынас құралына айналды. Соңғы кезде Қытай жаһандану салдарынан және дүние жүзімен тығыз сауда-саттық қарым-қатынас жасауына байланысты аз ұлттардың ана тіліне мемлекет тарапынан қамқорлық жеткілікті деңгейде болмай қалғаны байқалады [5]. Қытай және шетел ғалымдары ҚХР аз ұлттарының тіл саясаты мен оны іске асыру барысын жан-жақты зерттей келе, аз ұлттардың ана тілінің құқығын қорғауға байланысты шараларды қолға алу күттірмейтін мәселе екендігін ортаға салады [3].

Қытайдағы тіл саясаты мәселесіне шолу.

Қытай Халық Республикасының аз ұлттарға қатысты саясаты ХХ ғасырдан бастап концептуалдық сипатқа ие бола бастады. Бастапқыда ұлттық автономиялық район берудің өзіне зор күмәнмен қарағанымен, Қытай Компартиясы ұстанған позициясын аз да болса өзгертті. Себебі қазіргі таңда ресми түрде Қытайдағы аз ұлттардың демократиялық құндылықтары, оның ішінде сөз бостандығы, мәдениеті мен рухани құндылықтарын дамыту, жалпы өзін-өзі басқару құқықтары мойындалады деп есептеледі. ҚХР Конституциясы бойынша Қытай орталықтан басқарылатын мемлекет болып табылады [4, 85]. Ал оның автономдық райондары (атап айтқанда: ШҰАР, Ішкі Моңғол, Ниншья, Гуаншья, Тибет т.б.) ҚХР-дың ажырамас бөлігі. 1990 жж. ұлттық мәселе бойынша нақты концептуалды әдістер жетілдірілді. Көпұлтты мемлекет жағдайында «ұлттық теңқұқылық» принципінің басымдылығы анықталды. Бұл тұрғыдан ұлтаралық ауызбіршілікті және мемлекеттің тұтастығына қауіп төндірмеу мақсатында, жеке этностардың өзіндік ерекшеліктерін ескеру, оларға автономия құқығын беру, орталықтан басқарылатын билікті сақтай отырып, жергілікті басқару органдарының өкілеттігін арттыру қажеттілігі мойындалды.

ҚХР көпұлтты және көптілді мемлекет ретінде аз ұлттардың тілін қорғауға әрекет жасауда. Зерттеушілер (Wang Yuxiang, JoAnn Phillion, Zuo Xiulan т.б.) ҚХР-сы жүргізіп отырған тіл саясаты Конституцияның тіл туралы заңына қайшы келмейтінін алға тартады [3; 4].

Қытай көпұлтты, көпмәдениетті және аз ұлттар шоғырланған аудандарда әр түрлі ережелерді ұстанған қоғам болып табылады. Қытайдағы барлық ұлттар қытай ұлтымен (Han Chinese) тең құқыққа ие. ҚХР-дың Конституциясында 3-тараудың 6-бөлігіне (111-112 баптар) сәйкес аз ұлттар шоғырланған автономиялық аудан мен қалашықтарда орталық үкіметтің басшылығының аясында сол ұлттардың өкілдерінен басшы сайлауына құқық берілген [4, 85].

Қытай мемлекетінің аз ұлттардың тілдік саясаты аз ұлт саясатының негізінде жасалған. ҚХР-дың аз ұлттар районының Автономиялық Үкіметінің заңнамасының 10 бабында былай делінген: «аз ұлттар автономиясының биліктері, барлық этникалық топтар өздерінің ана тілдерін емін-еркін қолдану және дамытуына, кепілдік береді» [4, 85].

Нақтылап айтқанда, Қытайдың аз ұлттарға бағытталған тіл саясаты бірнеше кезенді бастан өткерді. 1950 жылдардың ортасына дейін аз ұлттардың тілдеріне аса мән берілді. Ол кездерде, Қытай үкіметі аз ұлттардың шоғырланған жерлерінде сауатсыздықты жою мақсатында автономиялы үкіметтер құрды. Қытай және жергілікті аз ұлт басшылары үкімет жұмысын сол жерде лингва франка болып табылатын аз ұлттардың тілінде жүргізді. 1950 жылдардың соңына қарай және мәдениет төңкерісі тұсында (1966-1976 жылдары) тіл саясатының рөлі әлсірей бастады. Осы кезеңдерде аз ұлттардың тіл саясаты бағытын күрт өзгертті. Аз ұлттар шоғырланған аудандардағы мектептерде Мандарин қытай тілі ресми тіл болып, оқытыла бастады. Ал, 1970 жылдардың аяғында аз ұлттардың тіл саясатын қайтадан қолға ала бастады. Атап айтқанда, аз ұлттардың тілі мен мәдениетін қорғау туралы заңды қайта қарады. Көпұлтты Қытай мемлекетіндегі ұлттардың құқығы мен мүдделерін қорғау мақсатында 1982 жылы ҚХР-дың Конституциясында «Қытай Халық Республикасындағы барлық этникалық топтар тең құқыққа ие. Мемлекет аз ұлттардың заңды құқығы мен мүддесін қорғайды және де барлық ұлттардың арасындағы тең қарым-қатынас, ынтымақтастық, өзара көмек беру принципін қолдайды және дамытады. Қандай да бір ұлтты кемсіту және оларға қысым көрсетуге қатаң тыйым салынады; қандай да бір ұлттардың бірлігіне нұқсан келтіретін және ылаң тудыратын әрекеттерге тыйым салынады», - деп баса назар аударылған [3, 3]. 1984 аз ұлттарға арналған заң қолға алынды. Онда алты бап аз ұлттардың тілдері мен құқықтарын қарастырды. 37-бапта төмендегідей тілге қатысты құқықтарға баса назар аударылған: «аз ұлт өкілдерінің балалары қытай мектебіне жаңадан барғанда, жағдайға байланысты мүмкін болса, аз ұлт өкілдерінің ана тілінде оқулықтар қолданылуы қажет. Оқыту тілі аз ұлт өкілдерінің ана тілінде болуы қажет. Бастауыш сыныптың жоғарғы сатылары мен орта мектептердегі оқушылар қытай тілін оқулары тиіс. Оларға Қытай территориясында негізінен қолданылатын Путунхуа (Мандарин қытай тілі) кең таратылуы тиіс» [6, 178].

Жергілікті биліктер де мектептерде аз ұлттардың ана тілінде білім беру саясатын қолдайды. Мәселен, 1984 жылы Чинхай провинциясында аз ұлттарға арналған мектептерде бастауыш және орта білім беру аз ұлттар тілінде және Мандарин қытай тілінде жүргізілу ұсынылды. Гуаңши Жуаң және Тибет автономиялық облыстарда негізгі білім беру тілдері ретінде өздерінің ана тілдерін, ал Мандарин қытай тілін екінші тіл ретінде қолдану принципін ұсынып, орта мектепті бітіргенде екі тілді де жетік меңгеріп шығуды мақсат етті [7]. Алайда, ҚХР-дағы аз ұлттардың тіл мәселесін зерттеуші ғалымдар аз ұлттар саясаты мен оның орындалу барысында алшақтық бар екендігін алға тартады [8; 9; 10].

Тарихи басқа этностардың өкілдері, титулдық этноспен салыстырғанда, ҚХР-дың шекарамен шектесіп жатқан аймақтарында тұратының атап өту қажет. ҚХР-дағы аз ұлттардың тең жартысы яғни, 50 млн. халық шекарамен шектескен аймақтарда қоныстанған. Атап айтсақ, Ішкі Моңғол, ШҰАР, Ниншья, Гуаншья, Тибет, Юньнан, Гуиджу, Чиньхай, Счюан, Гансу, Ляунин, Жилин, Хунан, Хубей, Хайнан [11, 19].

Қытайдың түркі әлемі

Қытай халық революциясының жеңіске жетуі және Қытай Халық Республикасының қалыптасуы Шыңжаң Ұйғыр Автономиялық Районында (қыс. ШҰАР) халықтар тіліне едәуір ықпалын тигізді. Шыңжаң Ұйғыр Автономиялық Районы ҚХР-дың солтүстік-батысында орналасқан және төрт мемлекетпен шекарасы ұштасып жатыр: оңтүстікте – Үндістанмен, батыста – Ауғанстанмен, солтүстігінде және солтүстік-батыста – бұрынғы Совет Одағының мемлекеттерімен (Қазақстан, Қырғызстан және Тәжікстан), солтүстік-шығысында – Моңғолиямен. Автономияда 10 миллионға жуық 10 түрлі ұлт өкілі өмір сүреді. Негізгі тұрғындары – ұйғырлар (5 млн.), яғни 50%-ды құрайды, екінші орында қазақтар (600 мыңға жуық) [12, 79]. Ұйғырлар мен қазақтардан басқа дұнғандар, моңғолдар, қырғыздар өмір сүреді. Тәжіктер саны 15 мыңға жуық. Қытайлар саны алғашында аз болған, 1950 жылдарға қарай олардың саны 300 мыңға жетті. Қазіргі таңда қытайлардың жаппай қоныс аударуынан олардың саны 4-5 млн-ға жетті [12, 79]. Қолданыста жүрген тілдерді негізгі төрт топқа біріктіруге болады:

- 1) түркі тілдері: қазақ, ұйғыр, өзбек, татар, тыва тілдері;
- 2) моңғол тілі (торгут және элют диалектілері);
- 3) қытай тілі;
- 4) иран тілдері, оның ішінде тәжік тілі [12, 79].

Осы мәліметтерден көріп отырғанымыздай, бұл аймақтарда түркі тілдері маңызды орынға ие. Алайда, қазіргі таңда қытайлардың жаппай қоныс аудару тенденциясы Шыңжаң Ұйғыр Автономиялық Районында ғана емес, қазақтар тұратын басқа аймақтарда да орын алуда. Осы күнге дейін Қытайда қазақтар тұратын аймақтарда қазақ тілі аймақтық статусқа ие болып келсе, соңғы кезде қазақ тілін қолдану аясы тарылып бара жатыр. Қытайдағы қазақ тілінің даму тарихы маңызды және драмалық оқиғаларға толы болды, бұл өз кезегінде тілге әсерін тигізді.

Қытайдағы қазақ тілінің статусты.

ҚХР-да тұратын қазақтар екі түрлі әліпби қолданған, атап айтқанда, біраз уақыт латын әрпі қолданылған және араб әліпбиіне негізделген төте жазу қазірге дейін қолданылады. Алайда, тарихқа тереңірек үңілсек, қазақтар алғашында діни оқу арқылы арабша жазудан сауат ашады да, араб графикасы бойынша жасалған шағатайша жазумен қазақша жазған. Олар шағатай алфавитіндегі жазуды 1924 жылы Ахмет Байтұрсынұлының төте жазуы қолданысқа енгенге дейін пайдаланған. 1965 жылдан бастап Қытай жазуының дыбыстық бейнелеуі негізіндегі латын әліпбиі жасалып, ол 1982 жылға дейін пайдаланылады. Одан кейін Ахмет Байтұрсынұлы жазуы негізіндегі төте жазу қайтадан қолданысқа еніп, қазіргі кезде төте жазу қолданылады [13, 177].

Қытайдағы қазақ тілі аз ұлтты тілдердің ішіндегі маңызды тілдердің бірі болып есептеледі. Іле Қазақ автономиялы облысына Іле, Алтай, Тарбағатай аймақтары кіреді. Осы Іле Қазақ автономиялы облысында Коммунистік партия органдары мен үкіметте қазақ тілі де және қытай тілі де ресми тіл ретінде қолданылады. Алайда, жергілікті әкімшілік деңгейінде жүргізілетін ресми құжаттар қазақ тілінде жазылады. Қазақ тілі қызметінің ерекшелігі, қазақтар басым тұратын аймақтарда лингва франка ретінде қызмет етеді, яғни қазақ тілі сол аймақтағы басқа да этностар (ұйғұр, қытай, сібе және тыва) қолданатын ортақ тіл болып табылады [14, 3].

ШҰАР-да 1960 жылы аз ұлттардың тіл және жазу комитеті құрылды. Бұл комитет қазақ тілімен қоса, Шыңжаңдағы басқа да аз ұлттардың тілдерін стандартқа сай реттеу жұмысына жауапты. Сондай ақ, бұл комитет қазақ тілінің сөздік қорын оның ішінде заман талабына сай енген жаңа сөздерді ретке келтіру ісімен шұғылданады. Іле Қазақ автономиялы облысына осы сияқты комитет бұдан да ерте 1950 жылы құрылған. Бұл комитеттің негізгі мақсаты, осы аймақтағы ұйғыр және қазақ тілдерін стандартқа сай қолданылуын қадағалайды.

Қазақтар тығыз шоғырланған аймақтарда 1935 жылға дейін мектептер болмаған. Қазақ балалары исламдың діни медреселерде сауатын ашты. Шыңжаңда алғашқы діни медресе 1870 жылы ашылған. Қазақ ұлдары мешіттерде дінді оқып, парсы, араб, шағатай тілдерін, сондай ақ Орта Азияның түркі әдеби тілін үйренді. 1935 жылдан кейін діни медреселердің орнына мектептер пайда бола бастады. Әсіресе, 1949 жылы Қытай Халық Республикасы орнағаннан кейін Шыңжаң Ұйғыр Автономиялық ауданында жалпы білім беретін мектептер ашылды. ШҰАР-дың мәліметі бойынша, 2004 жылы 971 орта мектеп пен 3329 бастауыш мектептер болған [14, 3]. Бұл мектептерде сабақ алты тілде: ұйғыр, қазақ, моңғол, қырғыз, сібе және орыс тілдерінде жүргізілген. 787 мектепте білім беру екі тілде жүргізілді. Іле Қазақ автономиялы облысына қазақ тілді бастауыш мектептер саны 588, ал оқушылар саны 138973 болса, орта білім беретін мектептер саны 89, оқушылар саны 31880, толық орта білім беретін мектептер саны 42, оқушылар саны 16067 болған. 1964 жылы Шыңжаңда кейбір орта мектептерде бірнеше экспериментальды сыныптар ашылды [14, 3-4]. Бұл сыныптарда Қазақ тілі мен әдебиеті пәндерінен басқалары қытай тілінде жүргізілді. 1966 жылдан 1976 жыл аралығында мәдени төңкеріс салдарынан қазақ мектептері жабылып қалды. 1976 жылдан кейін аз ұлттарға өз ана тілінде білім беру қайта қалпына келіп дами бастады. Қазақ мектептерінде қытай тілін оқыту үшінші сыныптан жүргізілетін, кейіннен ол бірінші сыныптан жүргізілетін болды. 2004 жылға дейін қазақ мектептерінде негізгі пәндер қазақ тілінде жүргізіліп келді. Оқыту материалдары қытай тілінен аударылды. Ал, 2005 жылдан бастап қазақ балаларын қос тілде не баламалы бір тілде, нақты айтсақ қытай тілінде оқыту бірінші сыныптан жүргізілетін болды. 2011 жылы мектепке дейінгі мекемелерде қос тілде оқыту 100 % болды [14, 3-4].

ҚХР-дың жоғарғы оқу орындарында оқытылатын пәндердің барлығы қытай тілінде жүргізіледі. Қазақ мектебінен келген студенттер бір немесе екі жыл көлемінде дайындық курсынан өтуге мәжбүр. ШҰАР-дағы университеттерде кейбір пәндер, қытай тілінен басқа ұйғыр тілдерінде жүргізіледі. Сол себепті қос тілді, үш тілді меңгерген қазақ жастарының көбейгені байқалады. Пекиндегі Минзу Университетінде Қазақ тілі және әдебиет кафедрасы жұмыс істейді. 1971 жылы бұл кафедра Қазақ тілі және әдебиет бөлімі болып құрылған. Қазақ тілі мен әдебиетін зерттеуші ғалым, профессор Гең Шимин алғаш ашылған осы бөлімнің меңгерушісі болды. 2006 жылдан бері Минзу Университетінің Қазақ тілі және әдебиет кафедрасы Қазақстан және басқа да шетел университеттерімен тығыз байланыс орнатқан. ШҰАР-дағы Шыңжаң Қоғамдық ғылымдар академиясының тілдер институты қазақ тілін зерттеумен шұғылданады. Тілдер институты 1978 жылы құрылып, содан бері қазақ тілінде көптеген ғылыми мақалалар, тарихи кітаптар, сөздіктер баспадан жарық көрді. Осы академиядан қазақ тілінде «Қазақ Шыңжаң қоғамдық ғылымдары» атты журнал жылына төрт рет басылып шығады.

ҚХР-да қазақ тілінде кітаптар, CD, DVD шығаратын үш үлкен баспахана бар. Олар: Пекиндегі «Ұлттар баспасы», Үрімші қаласындағы «Шыңжаң халық баспасы» және Куитун қаласындағы «Іле халық баспасы». Қазақ тіліндегі оқырмандарға кең таралған газеттер: «Шыңжаң газеті», «Алтай газеті», «Тарбағатай газеті» және 27 қазақ тілінде журналдар шығарылады: «Іле өзені», «Тарбағатай», «Мұра», «Алтай аясы», «Шұғыла» және т.б. Ал, қазақ тілінде ғылыми журналдардан «Қазақ Шыңжаң қоғамдық ғылымы», «Шыңжаң қоғамдық ғылымдар мінбесі», «Шыңжаң университеті ғылыми журналы», «Іле педагогикалық университетінің ғылыми журналы» [14, 4-7].

Үрімшіде Шыңжаң телевидениесі 1970 жылы қазан айында құрылған, ал 1993 жылдан бері қытай және ұйғыр тілдерімен қатар, қазақ тілінде де бағдарламалар беріледі. Қазіргі таңда 15 арна жұмыс істесе, оның үшеуі қазақ тілінде жүргізіледі [14, 35]. Жергілікті аймақтарда Іле, Алтай және Тарбағатайда күніне 2 сағат жергілікті, ішкі және шетелдік жаңалықтар қазақ тілінде таратылады. Сонымен қатар, Пекинде қазақ тілінде Қытай ұлттық радиосы күніне 7 сағат хабар таратады. Үрімшіде Шыңжаң халық

радиостанциясы аптасына бес күн күніне 18 сағат, ал Іледе күніне 16 сағат қазақ тілінде хабар таратады [14, 7-8].

Қытайдағы қазақтардың әлеуметтік-лингвистикалық сипаты.

Қазақтардың көпшілігі ШҰАР-да қоныстанған. Ресми деректер бойынша, әлемнің 43 елінде 5,5 млн. қазақтар тұрса, соның 1,78 млн. астамы Қытай Халық Республикасында тұрады [15, 21]. Негізінен, орналасқан жері Шыңжаң ұйғыр автономиясының солтүстік бөлігі, яғни солтүстік Шыңжаңның Тянь-шань тау сілемдері мен Алтай тау сілемдері арасындағы кең байтақ өңір мен Жоңғар ойпатының жағалауына орналасқан. Солтүстік Шыңжаң аймағындағы Іле Қазақ автономиялы облысында қазақтар жиі орналасқан. Бұндағы қазақтар жан саны 979343 болып Шыңжаң қазақтары жалпы жан санының 96,4% құрайды. Алтай аймағындағы қазақтар жан саны ең көп, жалпы жан санының 51,39% құрайды. Тарбағатай аймағындағы қазақтар 24,2%-ы, Іле аймағындағы қазақтар 20% құрайды. Шығыс Шыңжаң аймағында Санжы дүңген автономиялы облысы мен Үрімші аймағындағы қазақтар жан саны жалпы қазақ жан санының 13,55%-ы, Құмыл аймағындағы қазақтар 3,46%-ды құрайды. Оңтүстік Шыңжаң аймағында қазақтар аз орналасқан. Хотан, Қашқар, Ақсу аймағындағы қазақтар жалпы қазақ жан санының 0,01%-ды құрайды. Шыңжаң ұйғыр автономиясының басқа аймақтардағы қазақтар жан саны, Гансу провинциясында 2963 адам, Чинхай провинциясында 407 адам, Пекин қаласында 4000 адам, Хынан провинциясында 4805 адам, Гуаңдунда 4602 адам бар. Фузиян провинциясында қазақтардың жан саны ең аз [16, 32].

Қазақ халқы - ерекше тарихы бар ұлт. Бір ұлт, алайда әртүрлі тағдыр. Бір тіл, бірақ әртүрлі мәдениеттің ықпалы бар. Қазақ тілінің қазіргі жағдайын Қазақстандық ғалымдар шетелдік ғалымдармен тығыз байланыса отырып зерттеу жұмысын жүргізуде. Мысалы, Марк Киршнер Түркия қазақтарының фонологиясын зерттесе [17], Қытай ғалымы Айнұр Әбіш түркітанушы Ларс Йохансонның еңбектерін негізге ала отырып Қытайдағы қазақтардың ана тілін грамматикалық тұрғыдан зерттеп жүр [14; 18]. Қазақстанда Қытай қазақтарына қатысты зерттеулерді жүргізген ғалымдар Н. Мұқаметханұлы, Г.М. Мендикулова [19; 20], сонымен қатар Мамырханова Ж.Т. Қытай қазақтарының тілін лексикалық тұрғыдан зерттеп жүр [13]. Мендикулова Г.М. “История миграций между Казахстаном и Китаем в 1890-1960-е гг.” атты еңбегінде қазақ диаспорасы мен ирренденттер мәселесінің сан қырлы қатпарларын тарихи тұрғыдан терең зерттеу жүргізген [20]. Сондай-ақ, профессор Н. Мұқаметханұлы Қытай қазақтарының тарихын жан-жақты зерттей келе, қазақтар өздерінің атамекенінде отырғанын, олардың Қытай-Ресейдің 1864 жылғы шекара келісімі бойынша «Жерімен бірге Қытайға қарағанын» өзінің ғылыми еңбектеріне дәлелдеген [19]. Сондықтан профессор Г.М. Мендикулова оларды «ирренденттер» немесе «өз ата-мекенінде отырған қазақтар» деп санайды [20]. Қытай мен Ресейдің мемлекеттік шекарасын белгілеуі - біртұтас қазақ халқының екі елге бодан болуының заңдасуы, бұл қазақ тарихындағы тауқымет еді.

Қазақстан тәуелсіздігін алғаннан кейін Қытаймен дипломатиялық қатынас орнап, жан-жақты байланыстар дамыды. Сонымен бірге еліміздің ғалымдары да Қытай қазақтарына қатысты жүргізген өз зерттеулерін жариялай бастады. Жоғарыда жасаған шолу көрсеткендей Қытай Цин империясына жерімен бірге ел болған қазақтардың қоғамдық құрылымдары, әлеуметтік шаруашылығы мен мәдениетінің даму жолындағы өзіндік ерекшеліктерін, Қытайдағы қазақтардың басқа ұлттармен қатынасын, көптеген тарихи күңгірт мәселелерді айқындап берді. Қытайда қазақ қауымының қалыптасуы мен алғашқы кезеңде даму үдерісін тарихи фактілермен талдап түсіндірілген алғашқы ғылыми еңбектердің бірі: Мұқаметханұлы Н. және Г.М. Мендикулованың зерттеулері маңызды рөл атқарды [19; 20].

Л. Йохансонның пайымдауы бойынша, басқа тілдердегі сөздерді пайдаланған (code-copying) тілдер жойылмайды, алайда осының нәтижесінде тілдер өзгеріске ұшырауы мүмкін [18].

Үлкен қалаларға білім алу немесе жұмыс істеу мақсатында барған қазақ жастары қытай тілін қолдануға мәжбүр, себебі ол жерлерде қазақ тілінің қолдану аясы шектеулі. Қазақ тілі жойылып бара жатқан тіл емес, алайда қос тілді қолдану көптеген өзгерістерге алып келеді. Сонымен қатар, ШҰАР-да қазақ тілінің даму жағдайы әр жерде әртүрлі болуы болашақта тілдік алшақтыққа әкелуі мүмкін [21].

Қорытынды

Қытайдағы қазақтардың аға буын өкілдері сақтап отырған тілдегі архаикалық формалар, салт пен дәстүрлер олардың дүниеден озып бара жатқанына байланысты қиындықтар туындап отыр. Қытайдан келіп отырған қазіргі оралмандардың жаңа буына қазақ-қытай билингвизмін қолданатындар болып отыр. Олардың ауызекі сөйлеу тілінде қытайлық интерференция қатты білінеді. Болып жатқан жаһандану процесі, бұқаралық ақпарат құралдары арқылы қытай тілінің әсер етуі, қытай тілінде білім беру ҚХР-да өмір сүріп жатқан этникалық қазақтардың бірегей тілі мен мәдени ерекшеліктерін бұзып отыр. Сонымен қатар қазақтардың ұлттық сана-сезімінің артуы, олардың өз тілі мен мәдениетін келер ұрпаққа сақтауға ұмтылуы қазақ тілін құжаттау мен тарихын, мәдениетін зерттеуге әлеуметтік қажеттіліктің бар екенін көрсетеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Zhou Weixin, The Greatness of Confucius' Spirit // Journal of Xiaxing College, China Academic Journal Electronic Publishing House. - 2000. - Vol.13. - №4. Dec. pp. 30.
- 2 Krauss M. The world's languages in crisis. *Language*. - 1992. - №(68). pp. 6-10.
- 3 Wang Yuxiang, JoAnn Phillion Minority Language Policy and Practice in China: The Need for Multicultural Education // International Journal of Multicultural Education. - 2009. - Vol. 11. - №1. - pp. 1-14.
- 4 Zuo Xiulan China's policy towards minority languages in a globalizing age. *Transnational Curriculum Inquiry* // The Journal of the International Association for the Advancement of Curriculum Studies. - 2007. - №4 (1). pp. 80-91.
- 5 Zhou M., & Ross H.A. Introduction: The context of the theory and practice of China's language policy. In M. Zhou & H. Sun (Eds.) *Language policy in the People's Republic of China: Theory and practice since 1949* Boston: Kluwer Academic Publishers. - 2004. pp. 1-18.
- 6 Hu, S.H., & Seifman, E. Education and socialist modernization: A documentary history of education in the People's Republic of China // New York: AMS Press. - 1987. pp. 178.
- 7 Dai, Q & Dong, Y. The historical evolution of bilingual education for China's ethnic minorities // *Chinese Education & Society*. - 2001. - №34(2). pp. 7-47.
- 8 Lin, J. Policies and practices of bilingual education for the minorities in China // *Journal of Multilingual and Multicultural Development*. - 1997. - №18(3). pp. 193-205.
- 9 Wan, M. Ethnic diversity and citizenship education in the People's Republic of China // In J.A. Banks (Ed.), *Diversity and citizenship education: Global perspectives*. San Francisco: Jossey-Bass. - 2004. pp. 355-374.
- 10 Zhou, M. Language policy and illiteracy in ethnic minority communities in China // *Journal of Multilingual and Multicultural Development*. - 2000. - №21(2). pp. 129-149.
- 11 Shen, G., & Ou, G. *Theory of China's ethnic policy: An introduction*. Beijing Shi : Min zu chu ban she. (In Chinese: 沉桂萍、歐光明。《中國民族理論政策概論》北京市：民族出版社)。- 2007.
- 12 Авакова Р.Ә., Махмутова Д.С. Қытай элементтерінің ұйғыр тіліне ықпалы // ҚазҰУ хабаршысы. Шығыстану сериясы. - 2013. - №1(62). -78-81 б.
- 13 Мамырханова Ж.Т. Қытай қазақтарының тілі мен жазуы // Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ Хабаршысы. - 2015. - №3(106). - 175-178 б.

- 14 Abish A. Modality in Kazakh as spoken in China (Turcologica 107.) Wiesbaden: Harrassowitz. - 2016. pp. 250.
- 15 Нұрғали Б. Қазақстан-Қытай қатынасындағы оралмандар және Қазақстандық зерттеушілердің көзқарастары // Вестник КазНУ. Серия востоковедения. - 2011. - №2(55). -21-24 б.
- 16 Жұмабай Н. Қытай Халық Республикасында қазақ диаспорасының қалыптасуы // ҚазҰУ хабаршысы. Шығыстану сериясы. - 2014. - №2(68). -32-35 б.
- 17 Kirchner, Mark Phonologie des Kasachischen. Untersuchungen anhand von Sprachaufnahmen aus der kasachischen Exilgruppe in Istanbul. 1: Untersuchung. 2: Texte. (Turcologica 10.) Wiesbaden: Harrassowitz, 1992.
- 18 Johanson, Lars Do languages die of 'structuritis'? On the role of code-copying in language endangerment. Italian Journal of Linguistics, Volume 14, Number 2, - 2002. pp. 249-269.
- 19 Мұқаметханұлы Н. Қытай қазақтарының қоғамдық тарихы (1860-1920 жж.). – Алматы, 2000. - 336 б.
- 20 Мендикулова Г.М. История миграций между Казахстаном и Китаем в 1860-1960-е гг. – Алматы: “Сага”, 2008. - 232 с.
- 21 Bradley, David Language policy and language endangerment in China // International Journal of the Sociology of Language. - 2005. pp. 1-21.

РЕЗЮМЕ

Языковая политика и состояние языка этнических меньшинств в КНР привлекает в настоящее время не только китайских ученых, но и иностранных. В результате процесса глобализации многие языки национальных меньшинств подвергаются опасности. Среди 55 языков этнических меньшинств в Китае есть также казахский язык. Изучение казахского языка в Китае, анализ текущего состояния языковой политики, идентификация языковых особенностей казахского языка в Китае и их документирование являются актуальными вопросами.

RESUME

The language policy in PRC and linguistic state of ethnic minorities are currently being attracted not only by Chinese scientists, but also by foreign scholars. As a result of the globalization process, many minority languages are threatened to be endangered. Among 55 languages of the ethnic minorities in China there is also Kazakh. Studying the Kazakh language in China, analyzing the current state, identifying the language peculiarities and documenting them are urgent issues to be researched.

М.И. Оразханова

Павлодар мемлекеттік педагогикалық университеті, филол. ғыл. канд., доцент

С.Ж. Ерғалиева

С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, оқытушы

Көркем шығармалардағы қонақ күту дәстүрінің көрінісі (Мектеп бағдарламасы негізінде)

Аннотация

Мақала негізінен ұлттық тәрбие мәселесін қозғайды. Қонақ күту дәстүрі де ұлттық тәрбие берудің бір бөлшегі болып табылатындықтан, аталған мақалада қонақ күту дәстүрінің көркем шығармадағы көрінісі мектеп бағдарламасы бойынша оқытылатын туындылар негізінде қарастырылады.

Түйін сөздер: ұлттық тәрбие, салт-дәстүр, қонақ, сыйластық, қонаққәде.

Тәуелсіздік алғаннан кейін еліміз жан-жақты дамып, алпауыт елдермен иық тірестіріп, шетелдермен қарым-қатынас түрлері көбейгендігі де белгілі. Тәуелсіздік алғанға дейінгі жарты ғасырдан астам уақыт бойы Ресей ықпалында болған азаматтарымыз енді Еуропаға қарап, басқа елдердің де кей салттары мен дәстүрлерін жатсынбайтын болды. Бұның барлығын бүгінгі жастарымыздың, оқушыларымыздың тәрбиесіне өзіндік ықпал етіп жатқандығын да көріп жүрміз.

Осындай кезеңде ұлттық бет-бейнемізді, келбетімізді сақтап қалу үшін, ұлттық құндылықтарымызды жоғалтпау үшін елімізде жастардың тәрбиесіне аса үлкен мән берілу керек. Еліміздің даму тарихында әр кезеңде ұлттық тәлім-тәрбиенің дамуына өз үлестерін қосқан қазақ зиялылары қаншама. Олар ұлтшылдықтары үшін емес, «ұлтжандылықтары» үшін қудалау көріп, «ескілікті аңсады» деген айып та тағылғандығыныңқуәсі болдық.

Бүгінгі таңда көпұлтты қоғамда өмір сүріп жатқандықтан, балаларымызға көп тіл үйретуге, көп елдің мәдениетін білгізуге тырысамыз. Солай бола тұра, осының барлығының негізінде ұлттық тіл мен мәдениеттің тұру керектігін қатаң ескеруіміз қажет. Әр адамның жеке тұлға боп қалыптасуы бала кезінен әрі отбасынан басталатындығын, балабақша мен мектеппен толықтырылатынын да білеміз. Ендеше отбасы құндылықтары ұлттық құндылықтарға негізделуі тиіс екендігін де көп айтып келеміз. Ал мектепте ше? Мектеп қабырғасындағы тәрбие туралы да аз зерттелініп, зерделеніп жүрген жоқ. Сондай ұлттық құндылықтарды қалыптастыратын мектептегі пәндердің бірі – қазақ әдебиеті. Бұл

пән негізінде ұлттық тәрбиені жан-жақты қарастыруға болады. Осы оқулықтарды қарастыра отырып, көркем шығармалардың ұлттық тәрбие берудегі маңызына, оның ішінде халқымыздың игілікті дәстүрлерінің бірі – қонақ қабылдаумен байланысты дәстүрлі тәртіптеріне тоқталуды жөн көрдік. Халқымызда қонақ күту, қонақ болып қыдыру дәстүрлі салттардың бірі болып табылады. Сондықтан да: «Асың барда ел таңы – беріп жүріп, атың барда жер таны - желіп жүріп», - дейді халқымыз. Әрбір қазақ үйіне қонақ келсе, «күт келді, қонақпен бірге үйіме күт-береке кіреді» деп қуанады. Қонақ келсе жалғыз атын да сойып беруге бар. Тіпті танымайтын адам түгілі, үйге жылан кірсе де ағарған құйып шығарып салуды өсиет еткен бабаларымыздан қалған сара жол, кейінгілерге өнеге болып, қазақ шаңырақтарында әлі күнге дейін сақталып келеді. Енді осынау атадан балаға жалғасып, ерекше құрметке бөленіп келе жатқан ізгі дәстүрдің мектеп оқулықтарында берілетін көркем шығармалардағы көрінісіне үңілейік.

Қ. Жұмаділовтің 5-сыныпта оқытылатын «Қозықүрең» («Сәйгүліктер» повесінен үзінді) әңгімесінде «қазақсалтында қонаққа тәуір киініп, жасанып бару сәнқойлық немесе сыртқы жылтырақ емес, өзінді де, сол барған жерінді де сыйлағандыққа жатады» - дейді автор. Әрі қарай Ағыбай Төреқұлдың ауылына келгендегі сурет те қонақты қарсы алудың бірден-бір үлгісі: «- Пәлі, мына қазақтарды қарай гөр! Бәсе, Ағыбай кеудесінде жаны болса, осы жайлауға бір соғатын шығар деп ойлап едім өзім де... Кәне, балалар, қонақтардың аттарын ұстандар!-деп қасындағы жастарға жарлық бере, өзі де қорбаңдап ұмытылып келеді.

Төреқұл ең алдымен Күлайшаның шылбырынан ұстап, аттан түсірді, қол беріп амандасты. Сонан соң Ағыбайды құшақтап, төсіне төсін тигізді. Осы кезде үй жақтан ана қаздай мамырлаған қартаң бәйбіше де етегіне сүрініп, таяп қалған-ды. Келе-ақ, құшақтап, бетінен сүйіп жатыр» [1, 237].

Әр ұлттың өз салт-дәстүрі бар екендігін ескерсек, қазақ халқы қонақты күтуде алдына жан салмаған. Қонаққа барын салып дастарханын жайып, асты-үстіне түсіп күтсе, кетерінде қонақты шығарып салудың да өзіндік жөн-жоралғысын жасаған.

Шығармада автор қонақты шығарып салудың да тамаша үлгісін көрсете білген: «- Онда былай болсын, Ағыбай, - деді Төреқұл қошемет-құрметі де, өзімсінуі де аралас аса бір жылы үнмен. – Екеумізді қойшы, сен екеуміз қырық жыл дәмдес болып, сыннан өткен адамдармыз ғой. Маған өкпе артып, сын тақпайтыныңды білем. Дегенмен, бұл реткі келісіңнің жөні бөлек: қасыңа екі бірдей жиенінді ертіп келіп отырсың. Бұлар саған жұрағат болғанда, маған да бөлек емес. «Жиеннің назары қатты болады» деген сөз бар қырғыз бен қазақта. Біздің арамыздағы достықты осы балалар жалғастыратын болсын... Мана Атамқұлдың үйірге салам ба деп жүрген «Қоянкөк» деген бәсіре дөнелі бар еді, соны балаларға мінгізгелі отырмын. Азырқанбай жетелеп қайтындар» [1, 244]. Автор диалог арқылы достықтың, құрметтің, сыйластықтың, қарым-қатынастың, кең пейілділіктің керемет көрінісін жайып салады. Осы арқылы оқырман жүрегіне жол тауып, ұлттық тәрбиенегіздерінің дәнін себеді.

Халық дәстүрінде үйге қонақ келгенде оған жатар алдында өлең-жыр, әңгіме, ертеке айтқызып, қонақ кәдесін жасататын болған. Қонақтың әңгіме-ертегісін бүкіл отбасы мүшелері, кейде ауыл болып ұйып тыңдап, одан ләззат алған. Әңгіме немесе өлең-жырды нақышына келтіріп тартымды, қызықты, әуенді, әсерлі етіп айтып бере білу де өнер саналған. Үлкендер жиналған мәжілістерге, ойын-тойға аталары мен әжелері немерелерін өздерімен бірге ертіп апарып, өнерпаз жандардың өнерін тамашалауды әдет еткен. Бұл баланың жастайынан өнер сүйіп өсуіне, сөз өнеріне бейім болуына, сол арқылы оның ақыл-ой өресінің кеңеюіне ықпалын тигізген. Соның бір тамаша үлгісі М. Әуезовтің «Ақын қонақтар» («Абай жолы» романынан үзінді) шығармасында да кездеседі. Аталған дәстүрді 5-сыныпта танып-білген оқушылар ұлттық құндылықтарды бойларына, саналарына сіңіріп өседі. Үзіндіге мән берсек: « - Ал, балам, әжеңмен екеумізді қажай беруші едің, әңгіме, жырдың дүкені, міне, жаңа келді. Мына кісі Барлас деген ақын, -

деді», - деп басталады да, әрі қарай ақындардың «тыңдауғаөзің жалықпасаң, айтуға Байкөкше жалықпас» деуімен жалғастық табады. «Үй іші тегіс қош алған соң, екі ақын да оңай шешіледі. Осы түнде ас піскенге шейін Барлас «Қобыланды батыр» жырын жырлады. Абайдың қазақ аузынан да, кітап ішінен де өмірі естіп білмеген ең бір сұлу, ең бір әсерлі, күшті жыры осы еді...» деген үзіндінің өзі ұйыған ауыл өмірін, ондағы тұрмыс-тіршілікті, мәдениет пен әдебиетті, ән мен жырмен сусындап өскен халық дәстүрін көз алдына елестетеді.

Қонақжайлылық дәстүрін мына үзіндіден де байқауға болады: «Ереңінде Ұлжан Барлас пен Байкөкшені жібермеді. – Жүрмендер, асықпай, әлі біраз күн қонақ боп жатып кетіндер, - деді». Заң басқа, заман басқа болғаннан кейін бүгінгі күнмен салыстыруға да келмейтіні белгілі. Десек те, ұлттық қасиетіміз – қонақжайлылық жас ұрпақ бойына дарыса, осыны үлгі етсе деген ниет. Қонақтарды қарсы алу, күтуден бөлек, шығарып салудың өзінде үлкен біліктілік, тәрбие жатқанын білеміз. Ол аталғаншығармада былай көрініс береді: «Қонақтар қымыз ішіп болып, енді қоштасарға келгенде, Ұлжан Барласқа қарап, бір сөз айтатындай пішін білдірді. Қонақтар іркіліп қалған еді.

- Мынау балам оқудан қайтқалы сүле науқас боп, арыла алмай қойып еді. Сендер келгелі жақсы сөздеріңмен ем әкелгендей болдыңдар, - деді...

- Тағы да келе жүріңдер. Анау кәрі әжесі мен бізді де көп сейілттіндер. Жолдарың болсын! Келген сапарларыңа тыста бір азырақ ырым байлаттым. Ала кетіндер.. Риза, қош боп аттаныңдар! - деді» [1, 237]. Бұл үзіндіде де ұлттық тәрбие мектебінің бір көрінісі жатыр. Келген сыйлы қонақты күтіп қана қоймай, оны бос қайтармай, арнаулы сый тарту да үлкен құрметтің, сыйлықтың белгісі.

Оқулықта, сондай-ақ, «Сырым мен Малайсары» деген шешендік сөз бар. Мұнда да қонақты шығарып салудың келісті үлгісін көре аламыз. Үзіндіні оқыық: «Тиісті малын алып, Байұлының жігіттері жүргелі тұрғанда, Ақсуат Сырыммен былай деп қоштасыпты: - Сырым, шырағым! Баланың екі түрі болады: үй баласы, ел баласы. Ел арасының бүтіндігін ойлап, ел баласы болайын деген ер екенсің, мұратыңа жет, бағың ашылсын! Алғашқы айтылған билігің екен, әділдігің үшін жолыңа нар бастаған бас тоғыз байлаттым, бұдан былай сенің сыбағаң бас тоғыз болсын!» [1, 109]. Сырымға риза болған Ақсуаттың да ризалығын танытып бата беруі, батаға қосып нар бастаған бас тоғыз байлатуы да оның көрегенділігін ғана емес, ауқатын, жасты жас демей сыйлауын таныта түседі.

Қазақ қонақты қыдырға балаған. Қырықтың бірі қыдыр деген. Қонақ қал білісіп, бұйымтаймен жүрсе, енді бірде үлкендерден бата алу үшін де ат басын тіреген. Осы шешендік сөзде үлкенді сыйлау, құрметтеудің, бата алудың да куәсі боламыз. Қазақ халқы қашан да «баталы ер арымас», «батаменен ел көгерер» деп әркезде ұрпақты үлкендерден бата алуға тәрбиелеген. Шешендік сөзде: «Сырым жайғасып отырғаннан кейін: - Үйіңнің алдында төбе болса, ерттеулі тұрған атпен тең, аулында ақылгөй қарт болса, жазып қойған хатпен тең», деуші еді. Сізге сәлем беріп, өзіңізден бата алғалы келдім, - депті» [1, 107].

Ұлттық ерекшелігімізді, ұлттық дәстүрді, ұлттық әдебиетімізді де танытатын тұстарды Оралхан Бөкейдің «Атау кере» [2] повесінен кездестіруге болады. Өр Алтайдың тауында, елсіз мекенде өмір сүріп жатқан шалға Тағанның келуі шығармада былайша суреттеледі: «Атын тұсап, алдынан шыққан Шал қонағын қалжыңдай қарсы алды.

- Перінің қызы Бекторы жолығып, азғырындыға еріп кетті ме, деп шошыдым.

- Ондай бақытты кім беріпті. Мен кейде сол сайқал қызды сағынамын...

- Су иесі Сүлейменнің қыздарына да қызығатын шығарсың...

- Сөз жоқ. Бірақ... олардың бәрі, тіпті қазақтың қасы, көзі қиылған қылықты аруларының бәрі ертекке еріп кетіп қалды ғой...» [2]. Үзіндіде қонақты қабақ шытпай қарсы алу дәстүрінің сақталуы өз алдына болса, келесі екі кейіпкер арасындағы диалог қазақ әдебиетінен білімді аса қажет етеді. Ол Перінің қызы Бекторы жайында және Су иесі Сүлеймен туралы білмейтін адамға екі кейіпкер арасындағы әңгіме төркінін де түсіну қиындық туғызады. Ол үшін алдыңғы сыныптарда оқыған «Ер Төстік» ертегісі туралы

және табиғат иелері турасында білімнің пайдасы тиеді. Шығарманың әрі қарайғы дамуындағы шалдың ішкі ойы да оқырманға өзіндік ой тастайды. «Тәлімі мол тәрбие, көш басшы көшелі сөз жастарға ғана емес, ересектерге де керегін сезді Шал. Кең де тар дүниенің кеселді кесірінен, зіл-зала кесепатынан сақтап қалу үшін, осына екі тастың үстінде талтайып, қалай қарай аттарын біле алмай аласұрған жігітке ертеңгі өмірінің мінәжатына айналар байсалды бата беру керегін кәперледі Шал. «Рас, рас, қазіргі ұрпақ батасыз, батасыз болған соң, бәтуәсыз лағып бара ма, қалай» деп ойлады Шал». Үзіндіде шал образы арқылы берілетін автор ойы да көрініс береді. Келген қонақтың ішкі сырына үңілу, сол арқылы болашаққа, тұтас ұрпаққа үңілу, оған жанашырлықпен қараудың куәсі боламыз. Кейіпкердің ішкі ойының қай кезеңде жазылса да дәл осы қазір айтылғандай болуы да оқырманға ой тастайды, бүгінгі заманмен үндесіп айтылғандай көрінеді. Әрі қарай шалдың Тағанға: « - Шырағым, үйге жүр, қонып, қонақасыңды же. Әңгімелесейік. Мен саған балаларымды таныстырайын» [2] - деуі де қонақжайлылығынан сыр шертеді. Бұл қасиеті қонақты үйге кіргізгенінен соң да жалғастығын табады. Автордың: «Ағаш табаққа салған етті буын бұрқыратып Қозы, соңын ала сорпа құйған ыдысы бар Баян кірді. ...Сүзбе қосқан ақ сорпаны ағаш аяқпен сораптап, бабымен ішкен екеуі көпке дейін ләм дескен жоқ». Осы шағын ғана екі-ақ сөйлемде қанша сурет, қанша көрініс бар. Әрі ол ұлттық сипатты танытуға бағытталған сурет болуымен де ерекшеленеді. Табағының өзі әйтеуір бір табақ емес, ағаш табақ болуы, еттің буы бұрқырап тұруы және ыдыстағы құйылған сорпа нағыз қазақы тамақты, ұлттық дастарханды көз алдымызға елестетеді. Сорпаның өзіне сүзбе қосу сорпаға ерекше дәм кіргізсе, аталған суреттің барынша келісті суреттелуі де шығармаға ерекше көркемдік қана емес, ұлттық бедер мен бояу енгізіп тұр. Осындай қазақы тағам, дәстүр, салт-жоралғылар кездесетін көріністерге оқушылар назарын аудартып, олармен түсіндірме жұмыстарын жүргізудің де орны ерекше. Қонақ күтудегі келесі көріністерге зер салсақ: «Кеспелтек ағаштың үстінде «Арқарын» асықпай тартып отырған Шал жігітті жанына шақырды....- Қой сойып, бас тартпады деп, күрең қабак болып тұрған жоқсың ба, шырақ?»- деген шал әңгімелесе келе оның текті ақын Мақанның ұрпағы екенін білгенде тіпті де: «Алты күн аш отырсаң да, ата жолын ұмытпа» деген қазекем, ұят болды-ау. Бүгін балаларды әуре қылмай-ақ қоялық, ертең де еру бол, атаулы малыңның басын мүжі. Мақанның аруағынан ұят болар...» [2] - дейді. Осының өзінде үлкен тәрбие жатыр. Қонақты сыйлап, арнайы мал сою, оның басын мүжіту ерекше сыйлы қонаққа берілетін сый. Шығарманың өн бойынан қазақы дәстүр мен салттан хабар беретін, келісті суреттелетін көріністер мол. Автор өзінің кестелі тіл өрнегімен оқырманды оқиғаның өн бойына үңілте отырып жетелей түседі.

Тахауи Ахтановтың «Күй аңызы» шығармасында да қонақтың келуі суреттеледі. Бұл үзіндіде де ұлттық сипат өзіндік қырымен, өзгеше сырымен көрінеді. Мысалы: «Екі атты да сау етіп келіп, «қарбалас-ау»деп аттан түсті. Қыз бала қаймықпай жолаушылардың қасына келіп, ізетпен үйге шақырып, Естеместің тізгінін алып, белдеуге өзі байлады.

- Әкемнің ұлы жоқ, айып етпеңіздер, - деді дауысы сыңғырлап.

...Түндігі бүркеулі қаракөлеңке үйдің ішінде жалғыз шалдан басқа адам жоқ екен, ол орнынан тұрып қонақтардың сәлемін алып, екі күйшіні төрге отырғызды. ...

- Естемес шырағым, - деді. - Өлімнен ұят күшті. Сен келгенде бір тостаған сусын тауып бере алмай, жерге қарап отырмыз.

- Жоқ, ақсақал, сіз қиналмаңыз.

- Неге қиналмаймын, қарағым. Биылғы жұт елді титықтатып кетті ғой. Арқалайтын да, арықтататын да жалғыз нарымыз анау жатқан. Ауыл көшерде бошалап кетіп, ботасыз қайтты. Суалып қалды. Қаңсытып, таңдайды кептіріп отыр, - деп шал ауыр күрсінді. Ойланып қалған шал басын көтеріп алып, тағы да тіл қатты:

- Апырым-ай, осы мал жарықтықтың күйге елігетіні болады деуші еді. Естемес шырағым, өнеріңді салып көрсең қайтеді?! Хақ тағала көз жасымызды көрсе, кім білер, нарымыз, иіп кетер. Салшы өнеріңді, қарағым».

Жолаушы қонақтарды қарсы алудың дәстүрлі үлгісін Т. Ахтанов «Күй аңызы» арқылы көрсетеді. Қыздың жолаушылардың жанына барып, үйге шақыруының өзінде қонақжайлылық жатса, тізгінді өзінің алып, белдеуге байлауы да қыз болса да қонақты қарсы алу дәстүріне төселгендігі, «Әкемнің ұлы жоқ, айып етпеңіздер» деуінен тізгінді қазақта ұл бала алатындығынан хабары бар екендігі әрі өжеттілігі байқалады. Бұл да оқып отырған оқушы үшін үлкен тәрбие көзі болып табылады. «Келгенше қонақ ұялады, келген соң үй иелері ұялады» демекші, қонақтарды әдеттегідей төрге отырғызған соң үй иесінің «тостаған сусын тауып бере алмай, жерге қарап отырмыз»- деуі қай оқырманды болсын елең еткізері анық. Бірақ бұның қандай жағдайда және қай кезеңде өтіп отырған оқиға екендігін ескерсек, оқырманның да түсіністік әрі аяушылық танытары сөзсіз. Қонақпен байланысты оқиға әрі қарай жалғаса түседі. Үй иесінің нарды күймен елітіп көр деп өтініш тастауы да әрі нардың сол күйге иіуі де өскелең жастар үшін үлкен танымдық мектеп болып табылады.

Қазақ халқы ерте заманнан бері қонақжай халық болған. Қонақты шын көңілмен қабылдап, жылы жүзбен шығарып салған. «Мейман – атаңнан да үлкен» дейтін мақал қазақ халқының келген қонақтың мәртебесі мен оған көрсетілуге тиісті сый құрметке инабаттылық тұрғысынан қарайтынын көрсетеді. Қонаққа үйдің төрін, астың дәмдісін ұсыну – ежелден келе жатқан ескі салтымыз. Қонақты ақ жарқын көңілмен жақсылап күту көрегенділікке, адамгершілікке әрі азаматтыққа жатады. Осы жақсы қасиеттер мен ұлттық салтымыз бүгінгі жастарымыздың санасында сақталса, дәріптелініп жүрсе, ұлттық салтымыздың өшпегендігінің айғағы.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Қазақ әдебиеті. 5-сынып / А. Ақтанова, А. Жүндібәева. – Алматы: Атамұра, 2017.
- 2 Бөкей О. Атау-кере. https://kitap.kz/books/atau_kere/read#
- 3 Қазақ әдебиеті. 8-сынып / Құрастырған: С. Макпырұлы, А. Қыраубайқызы, К. Құрманбай. – Алматы: Мектеп, 2012.

РЕЗЮМЕ

В данной статье автор рассматривает вопросы национального воспитания художественными произведениями. В статье приводятся казахские народные традиции, формировавшие многие века эстетику, культуру нации. Особая роль уделяется традициям, связанным с казахским гостеприимством.

RESUME

In this article the authors examines the issues of national education in art works. The Kazakh public traditions described in the in the article, formed for many ages aesthetics, culture of the nation. A special role is attached to the traditions associated with Kazakh hospitality.

Аннотация

Ұлттық мәдениеттің ерекше бір түрі - ғасырлар бойы қалыптасқан, халықтың жадында сақталып, сұрыпталып, дамып келе жатқан салт-дәстүр атаулары. Халқымыздың салт-дәстүрлері - тіліміздің ұшан-теңіз байлығы, асыл қазынасы. Яғни белгілі бір затқа ат қоюда халықтың тұрмыс-тіршілігі, тәжірибесі, салт-дәстүрі, наным-сенімі сөзбен аталып бейнеленеді. Осының негізінде ол затты танып, біліп, оны басқалардан ажыратып танығаннан кейін барып ат қояды. Тіліміздің сөздік қорының дамуы атаулармен байланысты және тіліміздің сөзжасамы саласына тікелей қатысты.

Осыған орай, біз әдеп-ғұрыпқа байланысты сөздердің сөзжасамдық сипатын анықтауда атаудың нақты семантикалық уәжін қарастырып, құрылымы мен түпкі уәждеуші негізі, олардың сөзтудырушылық құрылымын, жасалу тәсілдерін анықтауға тырысамыз.

Негіз сөздің мағынасы мен ол арқылы жасалған туынды сөздің мағынасы өте тығыз байланысты және сөз жасауда үнемі сақталатын заңдылық екенін дәлелдейді. Осы сөздеріміз дәлелді болу үшін салт-дәстүр атауларының сөзжасамдық ұясының семантикасына назар аудардық.

Түйін сөздер: ұлттық таным, семантикалық уәж, сөзжасамдық тәсіл, негіз сөз, сөзжасамдық тізбек, сөзжасамдық тарам, уәждеме.

Өткен ғасырдың 90-жылдары қазақ тілі сөзжасамы жеке сала деп танылды. Содан бері ғалымдарымыз (С. Исаев, Ә. Аблақов, Е. Ағманов, Р. Әмір, Т. Сайрамбаев, Н. Оралбаева, А.Б. Салқынбай, Б.Қ. Момынова, Б. Қасым, З. Бейсембаева, Ж. Отарбекова, Н. Қоқышева, Б. Есімсейтов, К. Құрманәлиев, Д. Қуандықова т.б.) бұл мәселені әр қырынан зерттеп, сөзжасамның жеке мәселелеріне көңіл бөле бастады, монографиялар мен оқулықтар, мақалалар жарық көріп, диссертациялар қоғалды. Бірақ сөзжасамның әлі де жете зерттелмей жатқан мәселелері бар. Сөзжасам туынды сөздің жасалу сипатын, жасалу тәсілдерін, негізділігін, ішкі формасын, яғни атау жасау процесін қарастырады. (Сөзжасамда туынды сөз термині барлық сөзжасамдық тәсілдер негізінде жасалған жаңа сөздерді атау үшін қолданылады). Тіліміздің

Ж.К. Сүйінжанова

Қ.А. Ясауи атындағы
Халықаралық қазақ-түрік
университеті,
филол. ғыл. канд.

Қ.М. Әшірханова

Нииде Омер Халисдемир
университеті,
Түркия Республикасы,
PhD докторанты

Қазақ тіліндегі салт-дәстүр атауларының сөзжасамдық семантикасы

сөздік қорының дамуы жаңа атаулардың пайда болуымен байланысты және тіліміздің сөзжасамы саласына тікелей қатысты. Жаңа сөз жасау - сөздік құрамның баюының негізгі көзі.

Атау әлем бейнесінде ұлттық таным мен ұлттық дәстүрге тікелей байланысты. Сондықтан атаудың ішкі мәнінде таным, оның ішінде ұлттық танымның сипаты айқын көрінеді. Бұл атаулар халқымыздың салт-санасына негізделген, бай да, салтанатты дәстүрлерінің мәдени мұрасы, рухани байлығы болып табылады. «Салт-дәстүр - әр ұлттың, халықтың діні мен сеніміне, тұрмыс-тіршілігіне, ұлттық құрылым ерекшелігіне сәйкес ғасырлар бойы жинақталып, өмірдің өзі туғызған ғұрыптардың жиынтығы; қауым мен қоғамда қалыптасқан мінез-құлықтың үлгілері. Салт-дәстүр ұлт үшін өмір, қоғам заңы болып негізделіп, сана, тағылым, тәрбие, тіршілік ережесі ретінде ел зердесіне рухани байлық - өнеге тәжірибесін құраған. Өткен заманда қазақ қоғамы үшін салт-дәстүр бұлжымас заң рөлін атқарды» («Уикипедия» ашық энциклопедиясы). Біздің мақсатымыз - осы әдеп-ғұрыпқа байланысты сөздердің сөзжасамдық сипатын анықтау, семантикалық уәжін қарастырып, олардың сөзтудырушылық құрылымын, жасалу тәсілдерін анықтау.

«Қазақтың ата-бабамыздан қалған салт-дәстүрлері атаулары - ұлттық санаға, ұлттық дүниетанымдық ерекшелігіне сай пайда болып қалыптасқан тілдік бейнесі болып табылады. Себебі салт-дәстүр атаулары қазақ халқының рухани деңгейін, шаруашылығын, мәдениетін, этикасын сипаттайды. Көне тамырлы этнолексика-халықтың этномәдени тарихы және тілдік процестері мен тілдік шығармашылығы туралы баға жетпес «ақпарат» көзі. Себебі, заттардың атауларында адамның сезімдері, қабылдау түйсіктері мен ұғымдары көрінеді» [1, 240].

Тілдің сөзжасам жүйесінде ертеден келе жатқан 1) семантикалық (морфологиялық), 2) аналитикалық (синтаксистік), 3) лексика-семантикалық тәсілдері бар» [2,64]. Салт-дәстүр атауларының сөзжасамында да осы аталған тәсілдердің бәрі қатысады, сөз жасайды.

1. Синтетикалық тәсіл (морфологиялық тәсіл), семантика-синтетикалық тәсіл, аффиксация тәсілі деп бірнеше түрде айтыла береді. Яғни негіз сөзге жұрнақтардың жалғануы арқылы жаңа туынды сөздің пайда болу тәсілі синтетикалық тәсіл деп аталады. Синтетикалық тәсіл салт-дәстүрге байланысты сөздердің жасалуында да белсенді қызмет атқарады. Мысалы, *ениші, ерулік, келін, асарлау, келіншек, керегелі, жоралғы, жеңгетай, тұлдау, некелеу, арыздасу, сүйіншілеу, т.б.* Сөзжасамның синтетикалық тәсілі қазақ тіл білімінде сөз тудыруда ең өнімді тәсілдердің бірі болып саналады, әрине салт-дәстүр атауларында да белсенді қызмет атқаратынын келтірілген мысалдардан көрдіңіздер.

2. Аналитикалық тәсілсалт-дәстүр атауларын жасауда да белсенді қызмет атқарады. Тілмізде аналитикалық тәсілдің: 1) сөзқосым, 2) қосарлау, 3) тіркестіру, 4) қысқарту түрлері бар» [2, 91]. Екі я онан да көп түбір сөздердің бірігуі арқылы сөздердің жасалуысөзқосым тәсілі деп аталады. Сөзқосым тәсілімен жасалған сөздерді біріккен, кіріккен сөздер деп атаймыз. Мысалы: *тұсаукесер, көгентүп, қонақкәде, некеқияр, бесіксалар, бойтұмар, алтыбақан, жүрекжарды, жолашар, сыргатағар, т.б., салт-дәстүр атаулары сөзқосым тәсілімен жасалған.*

Екі сөздің бір-бірінің қосарлануы, я қайталануы арқылы сөздердің жасалуы қосарлау тәсілі деп аталады. Ол сөздерді қосарланған сөздер деп атайды. Бұл тәсілмен де салт-дәстүр атауларының жасалатынын көреміз: ойын-той, қыз-келіншек, сән-салтанат, ойын-сауық, салт-дәстүр, жоралғы-әдет, жол-жоралғы, т.б.

Екі я онан да көп түбір сөздердің тіркесуі арқылы жасалған сөздер тіркесті күрделі сөздер деп аталады. Салт-дәстүр атауларының жасалуында осы аналитикалық тәсілдің тіркесу тәсілі белсенді қызмет атқарады. Мысалы: *той бастар, ен салу, ерулік беру, жылу жинау, ат байлар, есік ашу, тұсау кесу, қол ұстатар, шаш сипар, кемпір өлді, бесік құда, сүт ақы, табақ тарту, т.б.* Аналитикалық тәсілмен жасалатын салт-дәстүр атауларына негіз болып қатысатын сөздердің бәрі лексикалық толық мағыналы сөздер болғандықтан,

оларға тілде дербес сөз түрінде қолданылып жүрген сөздер жатады. Мысалы: *жолашар, жолаяқ, бесік салар, жасау-жабдық, енші беру, тұсау кесер, т.б.* Байқағанымыздай, мұнда тіркес құраушы тұлғалардың барлығы толық мағыналы негіздер мен түбірлер.

Қысқарту тәсілі тілдің сөзжасам жүйесінен онша көп орын алмайды [2,99]. Ал салт-дәстүр атауларының жасалуында да бұл тәсіл қызмет атқармайды.

3. *Сөзжасамның лексика-семантикалық тәсілі* сөз тұлғасы өзгермей-ақ, жаңа мағыналы туынды сөздің жасалу тәсілі. Мысалы: 1. *Жасау* – ұзатылатын қызға берілетін мүлік. *Қызға жасау жасады, жасауы дайын.* 2. *Жасау* – үй ішіндегі жиһаз, дүние. *Жасауына қарай қалыңы.* 1. *Жұрт* – елжұрт халық. *Бір-бірімен саудаласып жатқан жұрт.* 2. *Жұрт* - көшіп кеткен ауылдығы үйдің орны. *Ауыл мұны жұртқа тастап көшіп кеткен сияқты; 1. Жора-жолдас-* дос, құрбы-құрдас. *Ол аттанарда жора-жолдастары келді.* 2. *Жора* – әдет-ғұрып, жоралғы. *Сыйғасый, сыраға бал жұрт жорасы.*

Бір негізден сөзжасамдық тәсілдер арқылы бірнеше атаулар жасалады. Ал бір негізден тараған атау қызметін атқаратын түбірлес сөздер жиынтығы сөзжасамдық ұя деп аталады. Сөзжасамдық ұяға енетін сөздер бір түбірден тараған тұлғалар болғандықтан, форманың және мағыналық жағынан бір-біріне жақын келеді. Мағыналық жақындық болған жағдайда ғана сөздер түбірлес сөздер болып табылады.

«Макросхемалы бір буынды түбірден әртүрлі сөзжасамдық тәсіл негізінде уәжделік, алуан түрлі семаларға жіктелетін, бір семантикалық өрісте жататын ортақ мағыналы туынды сөздер – түбірлес сөздер деп аталады» [3,48]. Атау ұғымның барлық белгісін көрсете алмайды, негізгі ерекшелігін, ерекше бір белгісін бейнелейді. Бір заттың әртүрлі ерекше белгісін сипаттайтын жеке мағыналық атаулар негізгі, өзек мағыналары арқылы жинақталып бір семантикалық өрісті құрайды. Салт-дәстүр атауларының сөзжасамдық құрылымын талдауға тырысамыз. Сөзжасамдық ұяның құрылымдық бөліктерін сөзжасамдық жұп, сөзжасамдық тізбек, сөзжасамдық тарам құрайды.

Сөзжасамдық тізбек – мағыналас, түбірлес сөздердің уәжділік қатыстағы тобынан құралатын сөзжасамдық ұяның күрделі бірлігі [3,67]. Бір түбірден тараған бірінен-бірі тікелей туындайтын, біріне-бірі негіз болатын негізді сөздердің тобы сөзжасамдық тізбек деп аталады. Бір сөзжасамдық тізбектегі сөздердің саны ең кемі үш сөзден тұру керек. Ұядағы түбірлес сөздер өзіндік жүйемен орналасады. Оларды біріне-бірі негіз болып, мағыналарында ортақ мағына сақталады. Мысалы: *жеңге – жеңгетай – жеңгетайлық; жоқтау – жоқтаушы – жоқтаушысыз; ен – енші – еншілеу - еншілес; ки- киіт – киітсіз – киітсіздік, т.б.* Көріп отырғанымыздай, сөзжасамдық тізбек мүшелері өзара мағыналық байланыста болып, түбір сөздің мағынасына негізделеді.

Сөзжасамдық тарам-бір түбірден не негізден тараған туынды сөздердің сөзжасамдық тік бағыттағы мағыналық жиынтығы тілбілімінде «пардигма» термині арқылы белгілі [3,67]. Бір сөзжасамдық тарамда бірнеше тәсіл арқылы жасалған туынды атаулар болуы ықтимал. Мысалы: *Келін - ұлдың әйелі, келіншегі. Інісінің, сондай-ақ жасы кіші басқа да ағайын-туғандардың әйелі. Келін түсірді (алды) – ұлына әйел алып берді. Келіннің бетін ашты* – дәстүр бойынша жаңа түскен келінді өлең айтып таныстырады.

Келіндей – келін сияқты ізетті.

Келінді – келін түсірген, келіні бар.

Келінжан – келінді еркелетіп айтылған сыпайы сөз.

Келін-кепшік - жас әйелдер, келіншектер.

Келінсымақ – келін аты бар. Әйтеуір – біреу.

Келінсі – келін болғансу.

Келінсіз - келіні жоқ келіннің қатысуынсыз.

Келіншек - жаңа түскен жас әйел.

Келіншексі - келіншек болғансу. .

Келіншексіз - келіншегі жоқ келіншегінің қатысынсыз; «Жора» сөзінің сөзжасамдық тарамы: *Жора* – әдет ғұрып, жоралғы.

Жора-жоралғы- жалпы салт-сана әдет-ғұрып, ырым.

Жоралас- ғұрыптас, ырымдас.

Жоралғы-әдет- ғұрып, салт дәстүр. Салт-дәстүр, әдет-ғұрыптың дәл өзі емес, соның орнына жүретін, соның есебіне жасалатын ырым. *Әуелі жоралғысын жасаңдар, атам қазақ құсап.*

Жоралғылы – жөн-жобалы, кәделі.

Жоралғышыл –дәстүршіл, салтшыл.

Жол-жоралғы –салт, әдет, дәстүр. Осындағы «келін», «жора» сөздері арқылы жасалған сөзжасамдық тарамдағы атаулардың барлығының ұғымы негіз сөздің ұғымымен тікелей байланысты. Туынды атаулардың бәрінде ортақ мағына «шаңыраққа жаңа түскен әйел», «әдет-ғұрып» мағынасы өзек, негіз болып уәжделеді. Яғни бір сөзжасамдық тарамдағы сөздерде бір ортақ мағына болады. Және бір сөзжасамдық тарамнан әртүрлі сөзжасамдық тізбектер жіктеліп шығады.

Бір сөзжасамдық ұядағы сөздердің ортақ мағынасы уәжді негіз-түбір болатыны белгілі. Түбір - туынды сөздің мағынасын уәждеуші, тудырушы тұлға. Сондықтан сөзжасамдық ұядағы туынды сөздердің уәждеуші қызметі негізінде уәжділік сақталады. Бір түбірден тараған туынды сөздер қатарын талдағанда олардың уәждік және ортақ мазмұндық құрылымына ерекше мән беріледі. Сөзжасамдық тұрғыдан алғанда уәждеме теориясынсыз сөзжасам мәселесін шешу мүмкін емес. Қазір тілшілер қазақ тіл білімінде сөзжасамды семантикалық жағынан зерттеуге мән беріп қарастыруда. Бұл мәселе туынды сөздердегі уәждеме теориясына тікелей байланысты. Уикипедияда сөзжасамдық уәждемеге мынадай анықтама береді: «Сөзжасамдық уәждеме орыс. *словообразовательная мотивация* - түбірлес сөздердің өзара қарым-қатынаста болуы. Сол арқылы олардың біреуінің жасалуына екіншісі арқау болады, біреуінің мағынасы екіншісі арқылы анықталады (көл-көлшік): Түбірлес сөздер лексикалық мағынасы бар негіз сөзден сөз тудырушы қосымшалар арқылы туады. Туынды түбірлердің мағыналары қашанда оларға негіз болған сөздердің мағынасы негізінде өрбиді. Сол себепті тудырушы негіз уәждендіруші сөз, ал туынды сөз уәжденген сөз деп аталады. Сөйтіп, сөзжасамдық уәждеме уәждендіруші сөз бен уәжденген сөздің өзара қарым-қатынас бірлігінен тұрады».

Сөзжасамдық туынды сөздердің мағыналық жағы туралы ұғымды алғаш зерттеген В.Гумбольдт болды. Осыдан бастап уәждеме этнолингвистиканың қарастыратын мәселесінің бірі болды. Яғни В. Гумбольдттің «сөздің ішкі формасы» деген термині арқылы әртүрлі тілдердегі атаулардың уәждерінің ұлттық ерекшелігіне ерекше мән беріледі. «Заттың атауы оны тек атап қана қоймай, сол халықтың тұрмыс-тіршілігін танытады. Адамдар бір затты өзінің күнделікті қолданылатын жағынан танып біледі. Яғни белгілі бір затқа ат қоюда халықтың тұрмыс-тіршілігі, тәжірибесі, салт-дәстүрі, наным-сенімі сөзбен аталып бейнеленеді. Осының негізінде ол затты танып, біліп, оны басқалардан ажыратып танығаннан кейін барып ат қояды. Мұндай ажыратқыш белгілер әртүрлі болуы мүмкін. Мысалы: түр-түсі, қызметі, көлемі, басқа бір затқа қатыстығы т.б. әртүрлі ішкі және сыртқы қасиеттер. Тіл білімінде ол белгілерді уәждер (мотивтер) деп атайды» [1,422].

Салт-дәстүр атаулары қай мағынада келіп, жаңа мағына туғызып тұрғанын анықтау үшін, оларды семалық жіктеп, уәжін анықтау қажет болады. Сөзжасам процесінде жасалатын туынды сөз мағынасы негіз сөздің мағынасына ыңғайлас, екеуінің өзара лексика-семантикалық желісі үзілмейді. Бұл жайында «Қазіргі қазақ тілінің сөзжасам жүйесі» атты монографияда: «Сөзжасам процесіндегі түбірдің негізгі тұлға болып саналатын себебі, түбір сөздің лексикалық мағынасы жаңа сөздің лексикалық мағынасына арқау болады, өйткені, тілде бір лексикалық мағына екінші лексикалық мағынаның негізінде жасалады. Түбір сөздің мағынасы мен ол арқылы жасалған туынды сөздің мағынасы өте тығыз байланыста және ол кездейсоқ құбылыс емес, сөз жасауда үнемі сақталатын заңдылық» – дейді [2, 14-15]. Мысалы: *Неке – некеқияр* деген сөзжасамдық

жұптың мүшелерінің арасындағы байланысты айтар болсақ, негіз сөз *неке* «жаңа үйленген адамдардың ерлі-зайыпты болғандығын ресми түрде заңдандыру ісі» мағынасын беретін болса (Мысалы, *Жаңа үйленіскен жастар осы Чоури храмына келіп, тізелерін бұғу қажет болған. Некелері содан кейін ғана берік болады -мыс екен* (М. Әуезов, Индия очерк.), осы түбір мағынасына уәжделіп жасалған *некеқияр* негізді сөзіне ҚТТС-де мынадай анықтама берілген: *некеқияр – тұрмыс құрып, үйленушілердің біріне-бірі қосылғандығын ресмилендіруші адамға берілетін жоралғы, ырым. Мысалы, Кедейдің малына емес, өмір бойы мені зарлауға қалдырып, Қалдыбек байдан некеқиярға алған мүйізді қара кебеге қожсалық етсін Қарқабек сұм!* (М. Мырзақұлов. Ақық).

Тұл – отасқан ері қайтыс болған жесір (әйел).

Тұлда – ет. Ел қорғаған батыр, қадірлі азамат өлгенде істелетін, шаңыраққа қара ту байлап, мінген атын күзеу.

Тұлдау- ата-баба дәстүріндегі арысы, азаматы, ардагері дүние салған шаңырақ бір жылға шейін қайғырып, қимасын жоқтап, дауыс айтып өткізу салты. Бұл жыл бұл шаңырақ үшін той-томалақ, ойын-сауық өткізуге болмайтын азалы жыл болып саналады. Азаматтың қазаға ұшыраған күнінен бастап, оның ер-тұрманын жинап, оның үстіне қара киімдерін жауап, белбеуін, қамшысын, басқа да ұстап жүрген жабдықтарын соның тұсына іліп, қаралы ту тіккен. Марқұмның тақымы тиіп, өзі мінген атын жал құйрығын күзеп, ешкімге мінгізбей, жылқыға жіберіп, семіртіп, өзінің асында сою әдеті болған. [4]. Ен-малдың құлағына тілініп, ойылып салатын белгі.

Енші – бала жеке үй болып бөлек шыққанда, ата-анасы беретін мал-мүлік. *Тәкежан сол жылы енші алып бөлініп шыққан.*

Еншіле - иелігінде, меншігінде болу, тәнділік. *Саған осы атты еншілеп беремін.*

Енші берді – баласына мал-мүлік бөліп берді, бөлек үй етіп шығарды. Ата-анасы баласы балалы болғаннан кейін «енді өз күндерін өздері көре алады» деген сенімге келіп, отау тігіп, бөлек шығарады. Сонда малынан – мал, мүлкінен – мүлік бөліп береді, ыдыс-аяқ сыйлайды. Оған келіннің төркінінен келген дүниесі қосылып, жас жұбайлар жеке шаңырақ болып шыға келеді. Мұны енші беру деп атайды. Ата-анасы қайтыс болса, олардың малы мен дүние-мүлкі қалған ағасы інісіне еншібас беруге тиіс.

Ен салу. Малдың құлағын тіліп, немесе оны ойып белгі – ен салады. Ол малын табу, жоғалып, басқа малдармен араласып кетсе тану үшін жасалады.

Еру болды - көшіп-қонғанда, жол жүргенде жолаушылардың жолда демалып, аялдауы. 180

Ерулік – жаңадан көшіп келгендерге ауылдастардың, туыстардың не көршілердің сыбағалы тамағы. *Қален ерулікке Жүністің үйі үшін тегіс шақырады.*

Ерулік берді – қонаққа шақырып, сый көрсетті.

Ерулік беру. Ауылға басқа жақтан бір үй көшіп келсе, бауырларының бірі туған-туыстарына жапсарлас келіп қонса, көрші-көлемі немесе жақындары жаңа үйге «ерулік» деп ас пісіреді, табақ тартып, қонақасы береді. Бұл салтты ерулік деп атайды. Осылайша қазақтар танысын, танымасын бір-бірін бөтенсімей, өз ортасына тарта білген.

Сүйінші – қуанышты жеткізген адамға берілетін сый-сияпат, жоралғы.

Сүйінші сұрау. Өте қуанышты хабарды жеткізуші адам ол үйге «Сүйінші, сүйінші!», - деп кіреді. Бұл сөз тосынан естілсе де үй ішіндегілерді шошындырмай, қайта қуантады. Сол кезде үй иесі: «Қалағаныңызды алыңыз» дейді немесе ол риза болатындай бір жақсы сыйлық береді. Сүйінші алудың сөкеттігі жоқ.

Жүрекжарды - сүйіншіге, қуанышты хабарға берілетін сыйлық кәде.

Жүрекжарды хабар (қуаныш) – зор қуаныш, керемет қуанышты хабар.

Бесік салар – жас нәрестені алғаш бесікке бөлегенде жасалатын кәделі ырым.

Бесік құда – сәбилерді бесігінде атастыру арқылы болған жекжаттық.

Асату -табақта қалған етті дастархан басындағыларға бір-бір асатып өту дәстүрі.

Бұл мысалдардан байқалатыны сөзжасамдық қандай тәсіл арқылы жасалса да, туынды атаулардың мағыналық және мазмұндық уәжділігі мен негізделуі бірдей. Сөзжасамдық аспектіден қарағанда, салт-дәстүр атауларының сөзжасамдық мағынасы мен мәндік сипаты өзге туынды сөздерден ерекше емес. Олардың сөзжасамдық мағынасы мен номинативтік бірлік ретіндегі қасиеттері бірдей. Яғни сөзжасамдық ұядағы сөздер негіз сөз арқылы уәжделіп тұрғанын көреміз. Профессор Б.Қалиев осы мәселе жөнінде өз ойын: «Под мотивированностью мы понимаем семантическую выводимость одного слова из другого. Мотивированность лексических единиц определяется на основе их соотношения с лексическими мотиваторами. Мотивированными являются единицы, содержащие корневую морфему мотивирующего слова», – деп ойын білдіреді [5].

А.Б. Салқынбай өз еңбегінде жоғарыда айтылған мәселе туралы “Тарихи сөзжасам. Семантикалық аспект” атты еңбегінде: «Түбірлес сөздерді жасаушы түбір сөздің семемасы барлық туынды сөздер мағынасына дифференциалды түрде сақталады, яғни, әрбір жаңа мағыналы туынды сөздің мағынасында себепші негіздің бір семалық қыры болады. Түбірлес сөздер тек тұлғалық жағынан ғана ұқсас емес, ішкі семантикалық жағынан да ұқсас, сабақтас болып табылады», – дейді [6, 248]. Көрсетілген ғалымдардың ойлары мен тұжырымдары негіз сөздің мағынасы мен ол арқылы жасалған туынды сөздің мағынасы өте тығыз байланысты және сөз жасауда үнемі сақталатын заңдылық екенін дәлелдейді. Осы сөздеріміз дәлелді болу үшін салт-дәстүр атауларының сөзжасамдық ұясының семантикасына назар аудардық.

Біз *бесік құда, бақан аттар, қарғы бау, қалжа жеу, қанжығасына байлау, көрімдік беру, ат байлар, ат ұстар, т.б.* сипаттағы салт-дәстүр атауларын қазақ тілінің фразеологиялық қорынан көптеп кездестіреміз. Тұрақты тіркестердің бірден жасалмағаны, еркін тіркестерден туғаны, уақыт ұзаған сайын мағына жағынан берік, табиғи бірлігі нығая келіп, тұтас бір мағына қалыптастырғаны белгілі. Бұл туралы ғалым Ж.Манкеева тарихи-салыстырмалы зерттеу барысында тұрақты тіркестердің бұрыннан бар сөздерді семантикалық өзгерту (трансформация) жолымен жасалған екінші дәрежелі номинация нәтижесі деп анықтауға болатынын жазады [1, 403]. Бұл әлі де зерттеуді қажет ететін сөзжасамның бір бөлек үлкен мәселесі болып табылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Манкеева Ж. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: «Абзал-Ай» баспасы, 2014. – 640 б.
- 2 Қазіргі қазақ тілінің сөзжасам жүйесі. – Алматы: Ғылым, 1989. – 367 б.
- 3 Салқынбай А.Б. Қазақ тілі сөзжасамы: Оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2003. – 271 б.
- 4 Қайдар Ә. Қазақтар ана тілі әлемінде (этнолингвистикалық сөздік). I том. Адам. – Алматы, 2009.
- 5 Қалиев Ғ. Қазақ тіліндегі сөзжасам мәселелері (Оқу құралы). – Алматы: Ғылым, 2002. – 190 б.
- 6 Салқынбай А.Б. Тарихи сөзжасам (семантикалық аспект). Монография. - Алматы: Қазақ университеті, 1999. – 309 б.
- 7 «Уикипедия» ашық энциклопедиясы.
- 8 Қазақ тілінің сөздігі / Жалпы ред. басқарған Т. Жанұзақов. – Алматы: Дайк-Пресс, 1999. – 776 б.

РЕЗЮМЕ

Значение ключевого слова и значение слова, образованного от него, тесно взаимосвязаны, и это закономерный процесс. В данной статье акцентировано внимание на семантике словообразовательных гнезд слов, связанных с традициями и обычаями.

RESUME

The meaning of the keyword and the meaning of the word formed from it are very closely interrelated and this is a natural process. In this article we focused on the semantics of word-building nests of words associated with traditions and customs.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

- Абдыкаликова М.Н. профессор Национальной школы государственной политики Академии государственного управления при Президенте Республики Казахстан, кандидат психологических наук
- Адаева Е.С. Назарбаев университеті қазақ тілі және түркітану департаментінің оқытушысы, филология ғылымдарының кандидаты
- Аккулев А.Ш. доцент кафедры юридических дисциплин Евразийского гуманитарного института, кандидат юридических наук
- Аманбаев А.Ж. Еуразия гуманитарлық институты педагогика кафедрасының профессоры, тарих ғылымдарының кандидаты
- Амрина М.С. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті археология, этнология және Отан тарихы кафедрасының доценті, тарих ғылымдарының кандидаты
- Ахмедьянова Д.К. доцент кафедры международных отношений ЕНУ им. Л.Н.Гумилева, кандидат политических наук
- Әбділәшімұлы Д. ҚХР Пекин қ., Орталық ұлттар университеті қазақ тіл-әдебиеті факультетінің доценті, тарих ғылымдарының докторы
- Әлібек Т. Қостанай мемлекеттік педагогикалық университеті қоғамдық пәндер, құқық және экономика негіздері кафедрасының профессоры, тарих ғылымдарының кандидаты
- Әбіл Е. Қостанай мемлекеттік педагогикалық университетінің ректоры, тарих ғылымдарының докторы, профессор
- Әнесова Ү. Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың қазақ тіл білімі кафедрасының доценті, PhD
- Әшірханова Қ.М. Нииде Өмер Халисдемир университетінің PhD докторанты, Түркия Республикасы
- Бағдатова С.А. ведущий научный сотрудник Института истории государства КН МОН РК, кандидат исторических наук
- Балабиев Қ.Р. М. Сапарбаев атындағы Оңтүстік Қазақстан гуманитарлық институты құқық пәндері кафедрасының профессоры, заң ғылымдарының докторы
- Барков В.А. профессор кафедры педагогики и социальной работы Гродненского государственного университета им. Я. Купалы, доктор педагогических наук
- Бейсенбаев О.Т. Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың Қытайтану кафедрасының PhD докторанты, гуманитарлық ғылымдар магистрі
- Бермухамбетова Б.Б. докторант PhD кафедрасы экономической теории и права КазАТУ им.С.Сейфуллина
- Бузаубекова С.Ж. Тараз инновациялық-гуманитарлық университеті ақпаратты коммуникативтік технологиялар кафедрасының аға оқытушысы, педагогика және психология магистрі
- Буркитбаева М.А. Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті қазақ филология кафедрасының PhD докторанты
- Бухарова А.Б. старший преподаватель кафедры педагогики Евразийского гуманитарного института, магистр педагогики
- Валиева А.Б. доцент кафедры социальной педагогики и самопознания ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, кандидат психологических наук

- Джампеисова Ж.М. доцент кафедры истории Казахстана ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, кандидат исторических наук
- Джумагалиева К.В. старший преподаватель кафедры истории Казахстана КазАТУ им. С.Сейфуллина, кандидат исторических наук
- Дәуренбекова Л.Н. Еуразия гуманитарлық институты қазақ және орыс филологиясы кафедрасының меңгерушісі, филология ғылымдарының кандидаты, доцент
- Ельжанова Е.Т. старший преподаватель кафедры международных отношений, истории и социальной работы Кокшетауского университета им. Абая Мырзахметова
- Ерғазина А.А. заведующий кафедрой филологии и перевода Актюбинского университета им. С. Байшева, кандидат педагогических наук, доцент
- Ерғалиева С.Ж. С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті шет тілдер кафедрасының оқытушысы
- Жанзакова К.Ж. Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ-дың халықаралық қатынастар кафедрасының магистранты
- Жаркенова А.М. доцент кафедры истории Казахстана ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, доктор исторических наук
- Жумабаева А.Е. заведующая кафедрой педагогики и методики начального обучения КазНПУ им. Абая, доктор педагогических наук, профессор
- Жумасейтова Г.Т. профессор кафедры истории и теории хореографического искусства Казахской национальной академии хореографии, кандидат искусствоведения
- Жүкібай М.Ы. профессор кафедры экономических и математических дисциплин Евразийского гуманитарного института, кандидат экономических наук
- Захлабаева В.В. преподаватель кафедры социально-педагогических дисциплин Кокшетауского университета им. А. Мырзахметова, магистр педагогических наук
- Изтелеуова Л.И. доцент кафедры международных отношений, истории и социальной работы Кокшетауского университета им. Абая Мырзахметова, кандидат социологических наук
- Ильясова К.М. ассоциированный профессор кафедры востоковедения ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, кандидат исторических наук
- Иманжанова Б.Е. учитель высшей категории Красноярской общеобразовательной школы №2
- Исаева Ж.И. Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті қазақ филология кафедрасының қауымдастырылған профессоры, филология ғылымдарының кандидаты
- Исламбаева З.У. доцент кафедры истории и теории хореографического искусства Казахской национальной академии хореографии, кандидат искусствоведения
- Қадысқызы А. Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ-дың шетел тілдері кафедрасының аға оқытушысы, педагогика ғылымдарының магистрі
- Кдырбаева А.А. профессор кафедры педагогики и методики начального обучения КазНПУ им. Абая, кандидат физико-математических наук

- Кенжебаев Д.А. начальник кафедры основ военной радиотехники и электроники Военно-инженерного института радиоэлектроники и связи, доктор философии (PhD)
- Керімбекова Б.Д. Сулейман Демирель университеті тілдік білім кафедрасының ассистент профессоры, филология ғылымдарының кандидаты
- Колумбаева З.Е. «Тұран-Астана» университеті әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасының профессоры, тарих ғылымдарының кандидаты
- Курмашев А.К. докторант PhD кафедрасы международных отношений ЕНУ им. Л.Н.Гумилева
- Күзембайұлы А. Қостанай мемлекеттік педагогикалық университеті Қазақстан тарихы кафедрасының профессоры, тарих ғылымдарының докторы
- Лепешев Д.В. профессор кафедрасы социально-педагогических дисциплин Кокшетауского университета им. А. Мырзахметова, кандидат педагогических наук, академик АПНК
- Мансурова Э. Сулейман Демирель университеті тілдік білім кафедрасының магистранты
- Махадиева А.К. С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университетінің PhD докторанты
- Момынова Б. А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты тіл мәдениеті бөлімінің бас ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының докторы, профессор
- Мусалимов Т.К. профессор кафедрасы профессионального образования КазАТУ им.С.Сейфуллина, доктор педагогических наук
- Мухтарова Г.С. доцент кафедрасы сценографии и декоративного искусства Казахского национального университета искусств, кандидат философских наук
- Мүтәлі Ә.К. Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ-дың шетел тілдері кафедрасының доценті, педагогика ғылымдарының кандидаты
- Нурдилдинова А.С. учитель начальных классов школы-гимназии №75 г.Астана
- Нығыманова Н.Т. Еуразия гуманитарлық институты педагогика кафедрасының профессор м.а., педагогика ғылымдарының кандидаты
- Оразханова М.И. Павлодар мемлекеттік педагогикалық университеті қазақ тілі және әдебиеті кафедрасының доценті, филология ғылымдарының кандидаты
- Оңғарбаева М.Б. Тараз инновациялық-гуманитарлық университеті ақпаратты коммуникативтік технологиялар кафедрасының меңгерушісі, педагогика ғылымдарының кандидаты
- Рысбаева Г.Қ. Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті шетел тілін оқыту әдістемесі кафедрасының профессор м.а., филология ғылымдарының кандидаты
- Садықов С. Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті қоғамдық ғылымдар және журналистика кафедрасының профессоры, филология ғылымдарының докторы
- Самарканова Ф.С. старший преподаватель кафедрасы сценографии и декоративного искусства Казахского национального университета искусств
- Сафарғалиева А.Ы. старший преподаватель кафедрасы педагогики и методики начального обучения КазНПУ им. Абая, кандидат педагогических наук
- Солтанаева Е.М. Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың қазақ әдебиеті кафедрасының доценті, филология ғылымдарының кандидаты

- Сүйінжанова Ж.К. Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті қазақ, орыс тілдері кафедрасының меңгерушісі, филология ғылымдарының кандидаты
- Тажибаева С.Ж. Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ-дың шетел тілдері кафедрасының профессоры, филология ғылымдарының докторы
- Турунтаева А.А. Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ-дың халықаралық қатынастар кафедрасының доценті, тарих ғылымдарының кандидаты
- Хасенова Ж.О. докторант PhD кафедрасы Евразийских исследований ЕНУ им. Л.Н. Гумилева
- Шаушенова А.Г. С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті ақпараттық-коммуникациялық технологиялар кафедрасының аға оқытушысы, техника ғылымдарының кандидаты
- Alibaeva Zh. Pavlodar State Pedagogical University, Masters of Pedagogy
- Baigozhina Zh. Pavlodar State Pedagogical University, PhD
- Kellen Kiambati Karatina University, Doctor of Philosophy (PhD)
- Khalelova A. Pavlodar State Pedagogical University, Masters of Pedagogy
- Kydyrmoldina M.S. Eurasian National University by L.N. Gumilyov, Foreign Languages Theory and Practice Department, Master student
- Meiramova S. Director of the Centre of Development of the international cooperation and polylingual education of the Kazakh Agrotechnical University named after S. Seifullin, Candidate of Pedagogical Science, Docent
- Nurysheva S. Teacher of the Associated School of UNESCO, Master of Pedagogical Science
- Nurzhanova Zh.D. Eurasian National University by L.N. Gumilyov, Foreign Languages Theory and Practice Department, Associate professor